

Міністерство культури України
Департамент культури ВО КМР (КМДА)
Музей історії Десятинної церкви

Opus Mixtum № 5

Київ – 2017

Рік заснування 2013
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 20448-10248Р від 11.12.2013

Засновник бюлетеня
Музей історії Десятинної церкви

Редакційна колегія

Наталія Писаренко,
д-р іст. наук Єлизавета Архипова (відповідальна за випуск),
Тетяна Ананьєва, Наталія Будзинська,
канд. іст. наук Віталій Козюба, канд. іст. наук Олексій Комар,
канд. іст. наук Михайло Сагайдак, д-р іст. наук Олександр Симоненко

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Музею історії Десятинної церкви
(протокол № 9 від 6 листопада 2017 року)

Opus mixtum: № 5 / [ред. кол.: Н. Писаренко, Є. Архипова, Т. Ананьєва та ін.];
Міністерство культури України, Музей історії Десятинної церкви. – Київ, 2017. – 252 с. + іл.: LVI с.
ISSN 2312-9697

Редактори

Тетяна Клименко, Віктор Лузан

Дизайн та комп'ютерна верстка

Ануш Мікаелян

Оператор

Лідія Титова

Обкладинка

Юлія Кочевих, Дмитро Щербак

Адреса редакції:

01001 Київ-1, вул. Володимирська, 2
Тел. 246-47-62
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kiev.ua

Випуски бюлетеня «Opus Mixtum» № 1–4 розміщено на сайті Музею: mdch.kiev.ua

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

Зміст

Перше п'ятиріччя Музею історії Десятинної церкви

Писаренко Наталія. Перший ювілей Музею історії найдавнішого храму України 7

До 250-річчя від дня народження митрополита Київського Євгенія (Болховітінова)

Ананьєва Тетяна. «Испытатель отечественной древности»: нотатки з нагоди ювілею митрополита Євгенія (Болховітінова) 9

Кукушишко Артур. О позиції митрополита Євгенія (Болховітінова) в протистоянні «консервативних» і «либеральних» напрямів церковної життя початку XIX століття 17

Дятлов Владислав. Внесок митрополита Євгенія (Болховітінова) в історіографію святих Києво-Печерської лаври 27

Комар Олексій. «Київський рубль» 35

Затилюк Ярослав. Текст оповіді про «віднайдення» мощей князя Володимира Петром Могилою та його перші критики 47

Ананьєва Тат'яна. «Дабы сии древности были в киевском музее»: к історії створення Музею древностей Університету Святого Володимира 61

Гребенник Валентин. Священство Старокиївської Різдва Богородиці Десятинної церкви в кінці XVII – на початку XIX століття 77

До 140-річчя від дня народження Миколи Макаренка (4 лютого 1877 – 4 січня 1938)

Коренюк Юрій. «Комитет по исследованию архитектуры бывшего Михайловского монастыря» та його історичне значення (пам'яті Миколи Макаренка) 87

Черненко Олена. Слідами Миколи Макаренка: дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами 1923 та 2012–2014 років) 101

Кириленко Олександр, Тронь-Радамська Альона. Внесок Миколи Макаренка в дослідження пам'яток трипільської культури 115

Архітектура та археологія Десятинної церкви і пам'яток Старокиївської гори

<i>Козюба Віталій.</i> Десятинна церква кінця X – першої половини XIII століття (історія створення планів-реконструкцій)	119
<i>Міхеєнко Катерина.</i> Архітектура Десятинної церкви: писемні джерела, археологічні дослідження та гіпотези	133
<i>Архипова Єлизавета.</i> Підлога opus sectile Десятинної церкви в Києві	146
<i>Єлишин Денис.</i> Плинфа с рел'єфними знаками из раскопок Десятинной церкви в Киеве	155
<i>Гуцуляк Роман, Шевченко Наталія.</i> Будівельні матеріали перших мурованих споруд на території Дитинця давнього Києва	162

Історія, археологія та мистецтво Давньої Русі

<i>Журухіна Олена.</i> Давньоруські скляні лампи з археологічних розкопок Києва	173
<i>Левченко Тетяна.</i> Графіті-рисунок голови тура-бика на фрагменті фрески із Софії Київської	178
<i>Малюк Наталія.</i> Ювелирные изделия древнерусских кладов в фондах Музея исторических драгоценностей Украины	183
<i>Пекарська Людмила.</i> Недосліджені скарби княжого Києва 1913 та 1914 років	199
<i>Писаренко Юрій.</i> Дві середньовічні мініатюри як ілюстрації до «соціальної філософії зору»	207
<i>Смирнова Ангеліна.</i> О возможной реплике несохранившейся древнейшей лицевой рукописи Киева в рукописи Великого Новгорода	215
<i>Чміль Леся, Хамайко Наталя, Починок Ельвіра.</i> Фаянсове виробництво Межигір'я за археологічними даними	227

Проблеми музеєфікації нерухомих пам'яток

<i>Бітковський Владислав.</i> Музеєфікація архітектурно-археологічних об'єктів in situ. Європейський досвід	237
<i>Гнера Володимир.</i> Аеромоніторинг пам'яток Старокиївської гори («Града Володимира») 2014–2017 років	244
<i>Кепін Дмитро.</i> Рец.: Регіональні особливості нерухомих пам'яток України [Монографія] / кол. авт.: Бичковська Г.М., Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В. [та ін.]; під заг. ред. Л.О. Гріффена, О.М. Титової: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. – 276 с.	248
Автори	250

Content

The First Quinquennium of the Museum of Desyatynna Church History

Pysarenko Nataliia. The first anniversary of the Museum of History of the Earliest Temple of Ukraine 7

To the 250th anniversary of Kyiv Metropolitan Evgenii (Bolkhovitinov)

Ananyeva Tetyana. The investigator of the native antiquity: noting to the anniversary of Metropolitan Evgenii (Bolkhovitinov) 9

Kukuishko Artur. On the position of Metropolitan Evgenii (Bolkhovitinov) in the confrontation of «conservative» and «liberal» directions of Church Life in the beginning of the 20th century 17

Dyatlov Vladyslav. The contribution of Metropolitan Evgenii (Bolkhovitinov) to the historiography of the Saints of the Kyiv-Pechersk Lavra 27

Komar Oleksiy. «The Kyiv ruble» 35

Zatyliuk Yaroslav. Text of the narration about the «discover» the relics of the Prince Volodymyr by the Kyiv Metropolitan Peter Mogyla and its first critics 47

Ananyeva Tetyana. «Let these relics be in Kyiv Museum»: on the history of the creation of the Museum of Antiquities of St. Vladimir University 61

Hrebennyk Valentyn. The priesthood of Starokyivska Desyatynna Church of Nativity of Virgin in the end of the 17th – in the beginning of the 19th century 77

To the 140th anniversary of Mykola Makarenko (February 4 1877 – January 4 1937)

Korenuyk Yuriy. Research of the Architecture of Former Michael's Monastery Committee and its historical importance. To memory of Mykola Makarenko 87

Chernenko Olena. Following Mykola Makarenko: research of Transfiguration Cathedral in Chernihiv (by materials of 1923 and 2012–2014 researches) 101

Kyrylenko Oleksandr, Tron'-Radoms'ka Alyona. Contribution of Mykola Makarenko in the study of Trypillian culture 115

Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hill

<i>Kozyuba Vitalii.</i> Desyatynna Church of the late 10th – first half of 13th centuries (the history of the composing of plans-reconstructions)	119
<i>Mikheienko Kateryna.</i> The Architecture of the Desyatynna Church: Literary Sources, Archaeological Research and Hypotheses	133
<i>Arkhylova Yelyzaveta.</i> The pavement opus sectile of Desyatynna Church in Kyiv	146
<i>Jolshin Denis.</i> Bricks with relief stamps from the excavations of the Desyatinnaya Church in Kiev	155
<i>Gutsulyak Roman, Shevchenko Natalia.</i> Building materials of the first brick construction on the territory of the ancient Kyiv Dytynets	162

The History, Archaeology and Art of Ancient Rus

<i>Zhurukhina Olena.</i> Ancient Rus' glass lamps from archaeological excavations in Kyiv	173
<i>Levchenko Tetyana.</i> Graffiti-drawing of the four-bull's head on a fragment of a fresco from Sofia Kyiv	178
<i>Malujk Natalia.</i> Jewellery of Ancient Rus hoards in the collections of the Museum of Historical Treasures of Ukraine	183
<i>Pekarska Ljudmila.</i> Unresearched hoards of Princely Kyiv in 1913 and 1914	199
<i>Pysarenko Yuriy.</i> Two medieval miniatures as illustrations to the social philosophy of vision	207
<i>Smirnova Engelina.</i> On a possible replica of the unsurvived ancient manuscript of Kiev in the manuscript of Great Novgorod	215
<i>Chmil Lesia, Khamaiko Natalia, Pochynok Elvira.</i> Mezhyhirya faience production by archaeological data	227

The Problems of Museumification of the Immovable Sites

<i>Bitkovsky Vladyslav.</i> The principles of museumification of the remains of temples in European countries	237
<i>Gnera Volodymyr.</i> The aeromonitoring of the sites on Starokyivska Hill (City of Volodymyr)	244
<i>Kepin Dmytro.</i> Review: Регіональні особливості нерухомих пам'яток України [Монографія] / кол. авт.: Бичковська Г.М., Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В. [та ін.]; під заг. ред. Л.О. Гріффена, О.М. Титової: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. – 276 с.	248
Authors	250

Перше п'ятиріччя Музею історії Десятинної церкви
The First Quinquennium of the Museum
of Desyatynna Church History

ПЕРШИЙ ЮВІЛЕЙ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ НАЙДАВНІШОГО ХРАМУ УКРАЇНИ

Найдавніший кам'яний храм Русі Десятинна церква – місце поховання першої християнки княгині Ольги і хрестителя Русі князя Володимира – протягом тисячоліття залишається головною святинєю України.

Спроби відбудувати зруйнований 1240 року храм на залишках його давніх фундаментів здійснювалися неодноразово, але були марними. Ідея створення музею старожитностей Десятинної церкви з'явилася ще на початку ХІХ ст., але численні цінні артефакти з руїн церкви виявилися розпорошеними по всьому світу. Святині, знайдені під час проведення археологічних досліджень давнього храму в 1824–1826 роках, були або вивезені до Санкт-Петербурга Імператорською археологічною комісією, яка проводила розкопки перед початком будівництва церкви Різдва Пресвятої Богородиці (1828–1842), або подаровані вельможним особам. Лише невелика частка знахідок потрапила до музею в ризниці нової церкви. До речі, кияни не сприйняли свого часу і храм, збудований за проектом В. Стасова в російсько-візантійському стилі, який називали «комодом». Майже через століття, у 1930 році, було прийнято рішення про використання будівлі Десятинної церкви для музею заповідника «Київський акрополь», до якого також входили інші давньоруські храми Старокиївської гори. Але цей музей проіснував недовго: у 1936–1937 роках новозбудовану церкву розібрали, а матеріали тривалих археологічних досліджень давнього храму знову розійшлися по різних музеях Києва та інших міст колишнього СРСР. Згодом план фундаментів Десятинної церкви Х ст. був викладений червоним кварцитом.

Чергова спроба відбудови Десятинної церкви на початку ХХІ ст. викликала протести науковців і киян. За розпорядженням Президента України Леоніда Кучми № 83/2000-рп від 12.02.2000 року «Про першочергові заходи щодо відродження церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві», роботи «щодо відбудови цього визначного духовного центру Русі-України» планували здійснити в рекордно короткий час – протягом 2001–2003 років, а архітектурно-археологічне дослідження території церкви та інженерні вишукування провести вже у вересні 2000 року. Науковцям і громадськості вдалося відстояти цінність саме автентичних залишків Десятинної церкви, необхідність їх музеєфікації і створення спеціалізованого музею історії Десятинної церкви. Тому наступними стали нові розпорядження Президента України від 17 вересня 2004 року № 217/2004-рп «Про музеєфікацію залишків церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві» та розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 червня 2010 року № 1311 «Про проведення археологічних досліджень та музеєфікації залишків фундаментів Десятинної церкви», а також наказ Міністерства культури України № 320 від 09.04.2012 року «Про створення Музею історії Десятинної церкви».

Підсумком багаторічних суперечок щодо майбутнього Десятинної церкви стало створення спеціалізованого музею – Музею історії Десятинної церкви. Музей займає цокольне приміщення поруч із фундаментами Десятинної церкви. Але й через п'ять років існування земельна ділянка, на якій знаходяться фундаменти Десятинної церкви, юридично залишається в підпорядкуванні Національного музею історії України та управління Міністерства культури України, що не надає Музею історії Десятинної церкви відповідного статусу. Зважаючи на деклароване державою історичне «значення церкви Богородиці (Десятинної) як символу давньоукраїнської державності, її роль у справі утвердження національно-культурних традицій українського народу», Музей історії Десятинної церкви, без сумніву, повинен стати повноцінним музеєм з відповідно обладнаними музейними приміщеннями і музеєфікованими на сучасному рівні фундаментами храму X ст. Реальна фахова музеєфікація Десятинної церкви все ще залишається справою майбутнього. Однак, попри все, Музей є і працює. Наш обов'язок – забезпечити збереження і музеєфікацію в автентичному вигляді уцілілих залишків найдавнішого храму нашої країни для нащадків.

Сьогодні, підводячи підсумки нашої п'ятирічної роботи, можна сказати, що Музей має не лише проблеми, але й здобутки, та бачить перспективи розвитку. У Музеї створено експозицію, присвячену історії Десятинної церкви, провадяться численні мистецькі заходи й виставкові проекти, відбувається наповнення фондів Музею різноманітними артефактами, книгами, документами, які здебільшого є дарунками киян, створено бібліографію з історії Десятинної церкви, ведеться робота зі створення електронної бази артефактів, що походять з Десятинної церкви, княжих палаців та інших старожитностей Київського дитинця і Старокиївської гори, зростає науковий рівень фахових видань Музею. Про те, що для киян і гостей Києва створення Музею історії Десятинної церкви – приємна довгоочікувана подія, свідчать їхні відгуки та активне відвідування Музею.

*В.о. директора
Музею історії Десятинної церкви*

Наталія Писаренко

*До 250-річчя від дня народження
митрополита Київського Євгенія (Болховітінова)
To the 250th anniversary
of Kyiv Metropolitan Evgenii (Bolkhovitinov)*

Татьяна Ананьева

**«ИСПЫТАТЕЛЬ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ДРЕВНОСТИ»:
нотатки з нагоди ювілею митрополита
Євгенія (Болховітінова)**

У тих, хто хоч якоюсь мірою знайомий з надзвичайно багатогранною, масштабною і плідною діяльністю митрополита Київського Євгенія (Болховітінова), навряд чи викличе здивування той факт, що становлення вітчизняної «ювілейної культури»¹ теж пов'язано з його ім'ям. Півтора століття тому, коли відзначався 100-річний ювілей митрополита, це був один з перших заходів пам'яті видатних осіб: до нього подібної честі удостоїлися тільки Михайло Ломоносов і Микола Карамзін².

Як писав один з ініціаторів ювілею, «в Києве, Воронеже, Новгороді, Вологде, Калугі, Пскові, Москві і Петербурзі одночасно закипела діяльність в отыскиванні матеріалів» [Ивановский, 1871, с. VIII]. Однак і на урочистому засіданні II Відділення Академії наук 18 грудня 1867 року, яке стало центральною ювілейною подією, і в публікаціях, що супроводжували ювілей, поряд з повідомленнями про скромні успіхи «відшукання» звучали нарікання на байдужість,

¹ Див. про «ювілейну культуру» XIX – початку XX ст.: [Цимбаев, 2005].

² У 1865 році відзначали 100-річчя смерті Ломоносова, а 1866 року – 100 років із дня народження Карамзіна. Див. детальніше про ювілей митрополита та бібліографію: [Ананьева, 2003].

неувагу до пам'яті діяча, який (за словами М. Погодіна) «не мог пробыть ни одного дня без того, чтобы не ознаменованъ его трудами на пользу истории» і який всі міста свого пастирського служіння «наградил плодами своей неутомимой деятельности». Багато хто з виступаючих у ті дні з подивом і досадою відзначали, що за роки, «протекшие со времени смерти Евгения, почти ничего еще не сделано для разработки его биографии и определения заслуг его» [Ивановский, 1871, с. IX].

Церква брала участь у ювілейних подіях, але можна впевнено стверджувати, що їх спонукальна причина полягала саме в науковій діяльності митрополита³. Церковний ракурс ювілею не перевищив локального рівня – у кожному місті, де проходило пастирське служіння митрополита, місцеве священноначаліє провело свої заходи. Таким чином, ювілей митрополита Євгенія створив комеморативний ефект не стільки в церковному, скільки в науковому середовищі.

Ще однією особливістю першого ювілею митрополита Євгенія, яка перетворилася на традицію і для його подальших пам'ятних дат⁴, стала «зворотна» послідовність етапів: ювілейний рік не передував центральному урочистому зібранню, а слідував за ним. Нечисленні за кількістю учасників ювілейні засідання вчених підводили підсумки роботи дослідників, головним чином, істориків, які вивчали теми, близькі до наукових інтересів митрополита. Ці камерні заходи, на перший погляд, не мали великого резонансу. Проте з часом виявлялося, що вони стимулювали сплеск інтересу до непересічної особистості вченого ієрарха, до його праць, що не втратили наукового значення, до його часу, до

«эпохи, давно завершившейся на поверхности истории, но в глубине ее продолжающей формировать мир, в котором мы живем, и нас самих»⁵.

Не до, а саме після ювілеїв з'являлася низка публікацій, досліджень, дисертацій, які сформували напрям досліджень, відомий під назвою «болховітінознавство»⁶, який подібно аналогічним історіографічним напрямом (карамзінознавство, шевченкознавство та ін.) може вважатися самостійною сферою культури, що вимагає спеціального вивчення⁷.

Але, незважаючи на величезний обсяг літератури, присвяченої митрополиту Євгенію, його працям і окремим сторонам діяльності⁸, сьогодні, як і півтора століття тому, доводиться говорити про величезні лакуни в знаннях про його діяльність, про відсутність повної наукової біографії митрополита, його (кажучи словами Миколи Лєскова) «живого нарису», мало-мальськи повного видання праць і безцінної епістолярної спадщини. Найменш дослідженими залишаються пастирська практика митрополита, богословські праці, гомілетична спадщина⁹.

Існуюча історіографічна ситуація частково може бути пояснена об'єктивними факторами. Після трагічних подій 1917 року тема церковно-адміністративної діяльності, пастирської праці була закрита для досліджень. Але ця обставина лише посилила тенденцію, що сформувалася раніше¹⁰.

250-річний ювілей митрополита Євгенія дає надію, що за ним традиційно піде інтенсивніша наукова робота з вивчення спадщини митрополита, насамперед його київської частини, яка стала ключовою на початку XIX ст. для актуалізації Києва як історичного міста.

³ Церковні діячі здебільшого також робили акцент на наукових працях Євгенія (див.: [Слово Преосвященного Павла, 1868]).

⁴ Відзначали 75-річчя з дня смерті митрополита (1912), 150-річчя з дня народження (1917), 225-річчя з дня народження (1992), 180-річчя інтронізації (2002), 245 років із дня народження та 175 років із дня смерті (2012).

⁵ Це сказано саме про дев'ятнадцяте століття (див.: [Раку, 2000]).

⁶ Використовуємо термін у лапках, оскільки він, граматично опираючись на прізвище, ігнорує постриг і сан митрополита. Важко уявити використання подібних похідних від прізвищ інших ієрархів Церкви («дроздознавство» та ін.).

⁷ Див., напр.: [Алпатова, 2011].

⁸ Найбільш повну бібліографію див.: [Рукавіцина-Гордзієвська, 2010].

⁹ Наприкінці XIX – на початку XX ст. було опубліковано низку праць, які можуть послужити історіографічною основою для подальших досліджень, однак вони далеко не вичерпують теми церковно-адміністративної діяльності митрополита (див., напр.: [Карпов, 1914; Мальшевский, 1868; Деятельность..., 1868; Певницкий, 1867]). Суттєвого оновлення потребують як джерелознавча основа, так і методологічні підходи до теми.

¹⁰ Причини її становлять не вузькоспеціальний, «болховітінознавчий», інтерес, вони заслуговують на спеціальне детальне міждисциплінарне дослідження, побудоване на надійній джерельній базі.

Ювілейний випуск «Opus mixtum» Музею історії Десятинної церкви – скромна данина пам'яті першовідкривача «патрональної» пам'ятки музею. На початку XIX ст. він заклав основи для перетворення древнього міста Володимира і Ярослава на «родовище» киевознавчих зацікавлень і студій. Тут, на просторі від Митрополичого будинку до Десятинної церкви, де «вечно-деятельный» [Милюков, 1913, с. 204] митрополит, за його власними словами, «часто обзревая места и следы сего памятника, решился <...> открыть весь фундамент» [Евгений (Болховитинов), 1825, с. 386], створювалася атмосфера інтелектуального підйому, який перетворив Київ на один із центрів розвитку історичної думки.

П'ятнадцять років перебування Євгенія на митрополичій кафедрі ознаменувалися його працями, які навіть стриманих і критично налаштованих дослідників змушували зробити висновок: «Румянцевский кружок, московское историческое общество и митр. Евгений с его случайными сотрудниками – вот три главные центра, около которых сосредоточивалась исследовательская работа в первой четверти нашего века» [Милюков, 1913, с. 210]. Зауважимо, що послідовність при перерахуванні цих центрів може бути скоригована: митрополит Євгеній «шел впереди румянцевого кружка и указывал ему путь на первых шагах его ученой деятельности» [Милюков, 1913, с. 205].

Ще одне, більш важливе, доповнення стосується «випадкових співробітників», поряд з якими Євгеній «старался направить на ученую работу местные силы, особенно учащих в духовных заведениях», залучаючи їх до написання історичних творів, подаючи в цьому приклад, «составляя целый ряд пособий по областной истории, преимущественно церковной» [Милюков, 1913, с. 206–207].

Ця констатація знаходить багато підтверджень у свідченнях сучасників митрополита. «[Я] провел каникулы 1830 года в <...> экскурсиях археологических, – писав протоієрей Микола Соколов у спогадах про сту-

дентські роки в Київській Духовній академії. – Так <...> я вылазил все закоулки Киево-Софийского Собора; к этому поводом послужил трактат митроп. Евгения о Софийском соборе; ходил по Лаврским пещерам уже не как богомолец, а как турист и археолог» [Воспоминание, 1906, с. 182]. Автор спогадів був очевидцем багатьох приїздів Євгенія на іспити в Академію, заохочення тих, хто цікавився історичними темами, допомоги, яку митрополит особисто надавав для написання історичних творів, віддаючи «целые ворохи» власних матеріалів.

Дослідник діяльності митрополита як голови Конференції (свого роду вченої ради або товариства) Академії вжив поняття «Евгениево время», кажучи про 20–30-ті роки XIX ст. як про час відродження знаменитої київської духовної школи [Мальшевский, 1868, с. 85]¹¹. Але не лише для Академії, не лише для становлення духовно-академічної школи історичних досліджень, але й для всього культурного простору Києва настала Євгеніївська епоха. Достатньо заглянути в іменні покажчики знаменитого «Описания Киева» М. Закревського або історичного нарису В. Іконнікова «Киев в 1654–1855 гг.», або його ж всеохоплюючого «Опыта русской историографии», де сотні позицій посилянь на праці та листи митрополита наочно показують, наскільки значущою і змістовною була присутність Євгенія в усіх сферах життя міста: без згадки про нього неможлива розмова про Київ.

Облаштування друкарні Києво-Печерської лаври, потік книг, що видавалися в Києві, поповнення бібліотечних зібрань міста книгами, закупленими або подарованими митрополитом¹²; розсилка творів київських студентів, урочисті захисти академічних дисертацій і диспути в присутності міської публіки; залучення до Києва таких обдарованих людей, як єпископ Інокентій (Борисов), який очолив Духовну академію, нарешті, згадані в спогадах М. Соколова видання праць Євгенія – усе це мало важливу суспільну функцію, створювало нове культурне та інтелектуальне

¹¹ Конференція при Київській академії була створена з ініціативи митрополита Євгенія незабаром після його приїзду до Києва і відкрилася в день його народження – 18 грудня 1823 року.

¹² Лише в 1825 році семінарська бібліотека отримала від митрополита 575 книг, 12 «переплетов» рукописів, 136 надрукованих мап, 42 монети, мікроскоп.

середовище, нову освічену публіку, акцентувало й зміцнювало спільні цінності. Потік листів, адресованих митрополиту від десятків учених, любителів старовини, був зримим втіленням комунікації, ланцюжки якої були зосереджені в Києві Євгеніївської епохи.

Однак було б перебільшенням сказати, що ця діяльність Євгенія зустрічала розуміння всіх сучасників. Ще за його життя почалося формування біографічного міфу про митрополита-вченого, який нібито приносить у жертву науковим захопленням архієрейські обов'язки. «Из Киева о. ректор Кирилл (Куницкий) писал ко мне о бывших своих экзаменах и прочем подобном, – и особенно любопытного ничего нет. Евгений копается в древностях, а прочее идет своим порядком» [Из письма, 1904, с. 391], – переказував київські новини чернігівський архімандрит Ієронім префекту Воронежської семінарії Філадельфу. Серед ієрархів існувала думка, що «священнику некогда заниматься такими безделицами, как история и археология» [цит. за: Боярченков, 2012, с. 271]. «А бесспорный и глубокий мудрец наш далеко не для своего лишь века и отечества – митрополит Московский Филарет (Дроздов) – еще в 1860 г. питал к этой науке [церковной археологии. – Т. А.] нерасположение» [Глубоковский, 2002].

І багато сучасників, і більшість «болховітінознавців» не помічали тієї титанічної роботи, яка здійснювалася Євгенієм для налагодження єпархіального управління й парафіяльного життя¹³. Вона почалася з перших днів перебування митрополита в Києві: ним особисто були складені десятки інструкцій щодо господарської діяльності та дисциплінарного характеру, від «Положения о вспахивании Китаевских огородов», інструкції «как приготовляют пищу на каждый день и как хранит жизненные припасы на всякое время» до розпоряджень, що упорядковували богослужбове життя київських монастирів та церков і навіть поведінку під час служби («в церкви стоят с благоговением, петь без воплей», – це

була реакція на побачене та почуте) [Карпов, 1914, с. 146–147, 149, 151 та ін.]. Щопонеділка лаврський економ доповідав Євгенію про стан господарських справ у підвідомчих Лаврі закладах. При митрополиті Євгенію велися великі будівельні та ремонтні роботи. Тільки в Києві було збудовано новий академічний корпус, відновлено Братський і Катерининський грецький монастирі, облаштувалися корпуси Флорівського монастиря, у Видубицькому монастирі звели кам'яну дзвіницю, у Лаврі – приміщення для братії та паломників, Андріївську церкву привели «в первобытную лепоту свою». У 1833 році в Синод було представлено кошторис на ремонт 79-ти і будівництво 14-ти сільських церков. І це далеко не повний перелік.

Однак у пам'яті нащадків, як і в історіографії, митрополит Євгеній залишився головним чином «кабінетним» ученим. У дискусіях сучасників, у судженнях дослідників превалювало протиставлення церковних і наукових (що сприймалися як світські) інтересів. Лише останнім часом приходять усвідомлення, що ці дві сфери діяльності не тільки не суперечать одна іншій, але перебувають у нерозривному зв'язку, спираючись на загальну духовну культуру та просвітницьку місію. Прагнення вченого чернецтва до освоєння інтелектуальних досягнень епохи було пов'язано з властивим православній культурі ставленням до пізнання як християнської чесноти¹⁴, воно розглядалося в контексті соціокультурного служіння.

Є чимало документальних свідчень про реальні обставини, які спонукали Євгенія, по праву зарахованого «к числу первых ученых Европы» [Библиотека для чтения, 1838, с. 42], до тих чи інших учених розвідок. Наприклад, він відомий як дослідник зирянської мови та граматики. При цьому рідко згадують, що цей інтерес був викликаний виявленням написів зирянською мовою на іконах Зішестя Святого Духа і Трійці. Інша річ, що, на відміну від багатьох, хто проходив повз незрозумілих

¹³ Нагадаємо, лише 1914 року оприлюднена кандидатська дисертація Семена Карпова, що розглядала церковно-адміністративну діяльність митрополита. На сьогодні вона залишається найповнішим дослідженням.

¹⁴ Див., напр.: [Елеонская, 1989, с. 201–220]. Не випадково у Словнику духовних письменників Євгеній помістив велику статтю, точніше сказати – нарис про Єпіфанія, зазначивши, що «уважение к Епифаниевым знаниям от современников его столь было велико, что почти при всех ссылах и указаниях на его сочинения они его именовали Мужем мудрым, искуснейшим, многоченым» ([Евгеній (Болховитинов), митрополит], 1827, с. 177)].

письмен, залишаючи їх поза увагою, Євгеній взявся за їх вивчення.

Розшукуючи під Оршею древній напис на надгробку, граф Румянцев зіткнувся з тим, що допомогти в цьому йому зміг лише начальник єзуїтського училища. «Жаль, что так мало мне помогают соотчичи наши», – нарікав граф, котрий перед тим спілкувався «без всякого успеха с городничим и отцом протопопом <...> Больно, что мы так нерадивы» [Переписка, 1872, с. 12–13]. Євгенію ця ситуація була надто добре знайома, він писав графу зі Пскова: «Я и по церковным древностям здесь не мог ничего во многих местах доискаться» [Переписка, 1872, с. 18]. Але він вважав, що православний священник не повинен поступатися рівнем освіти представникам інших конфесій.

Своєрідним *ultima ratio* проти тих, хто «ділити» митрополита між Церквою і наукою, є його епітафія (не виключено, що це автоепітафія) у Стрітенському вівтарі Софійського собору: «Сей ревнитель православия и просвещения, испытатель отечественной древности». Навряд чи можна сказати краще, простіше і точніше.

Щоправда, значення слова «испытатель» у цьому контексті сьогодні викликає питання. Але воно було цілком прозорим на початку XIX ст. У 1812 році автор статті «Об археологии и о различных способах заниматься художественными произведениями древностей» писав: «Древностями заниматься можно с двояким намерением»; одні вивчають їх «просто как памятники», а інші – як художні твори. «В первом случае наблюдатель рассматривает их как памятники древних событий, людей, мыслей, нравов и обыкновений. Таким образом занимаются ими единственно антиквари или *испытатели древностей*. В сих произведениях художеств они ищут изображения древних нравов и обычаев, объясняют их древними сочинениями и пользуются ими же для истолкования трудных мест у писателей» [цит. за: Тункина, 2002, с. 322].

У 1812 році (на той час єпископ Вологодський) Євгеній не тільки читав «Вестник Европы», а й готував до публікації в ньому власну статтю [Евгений (Болховитинов), митрополит, 1813]. Немає сумніву, що він був знайомий з текстом анонімного автора, який

виклав таке трактування поняття «испытатель древностей», яке відповідало змісту й меті історичних занять самого Євгенія.

Саме для «истолкования трудных мест у писателей», точніше – літопису преподобного Нестора, де згадано про Десятинну церкву настільки коротко, «что кроме основания ее и освящения, мы почти ни чего не знаем» [Евгений (Болховитинов), митрополит, 1825, с. 380], у 1823–1824 роках митрополит Євгеній організував і провів на власні кошти археологічне дослідження храму князя Володимира, що поклато початок науковому вивченню пам'ятки й надало імпульсу для подальших археологічних відкриттів. «Никогда еще в Киеве не было столько внимания к древности, никогда гробовое достояние не сопровождалось там такою пышностью и молвою, как в ту золотую пору издания древностей и могил киевских» [Максимович, 1850, с. 39], – писав про 1820–1830-ті роки Михайло Максимович.

Розкопки Десятинної церкви було розпочато під час роботи над «Описанием Киево-Софийского собора и Киевской иерархии», яке увійшло в історію вітчизняної науки як перший історико-археологічний опис давньоруського храму. Однак і пізнавальний, а тим паче онтологічний, простір «Описания» значно ширший, масштабніший. Євгеній випередив свій час у методі розгляду пам'яток старовини за принципом «від загального до конкретного» – від розташування храмів і монастирів до їх архітектури і потім до святинь, що в них знаходяться [Александр (Федоров), игумен, 2007]. Ці київські праці назавжди поставили ім'я митрополита в один ряд з іменами тих учених, кому церковна археологія «обязана своим существованием», – єпископа Порфирія (Успенського), Є.Є. Голубинського, О.Л. Катанського, І.Д. Мансвєтова, М.Ф. Красносельцева, Н.П. Кондакова, М.В. Покровського та ін. [Александр (Федоров), игумен, 1998, с. 10].

Знаковим є той факт, що для Євгенія із завершенням роботи над книгою не припинилося опікування подальшою долею Десятинної церкви як пам'ятки. Йшлося не тільки про плани її «відновлення», але про більш доскональне дослідження стародавніх фундаментів, їх інтерпретацію, збереження. Запрошуючи до Києва графа Румянцева, митрополит

писав про намір «при вас открыть и весь мозаический алтарный пол и плитами устланное место престола, под коим может быть найдем и надписи» [Переписка, 1872, с. 120].

Змушений на час залишити Київ, перебуваючи в 1825–1826 роках у Петербурзі, митрополит не міг брати участі в розкопках, але роботу не припиняв. Євгеній був викликаний до Синоду у зв'язку із загостренням церковно-політичної боротьби після відставки князя О.М. Голицина, який очолював Міністерство духовних справ і народної освіти. Обидві протиборчі «партії» (митрополит Петербурзький Серафим (Глаголевський) і новий міністр освіти О.С. Шишков – з одного боку та митрополит Московський Філарет (Дроздов), О.М. Голицин, М.М. Сперанський – з іншого) сподівалися отримати від нього підтримку. Очікування обох сторін не виправдалися.

М.М. Сперанський, який намагався заручитися сприянням київського митрополита, був повністю розчарований. Замість обговорення політичних планів, інтриг, митрополит Євгеній «говорил с ним только о своей Десятинной церкви, о богатых киевских древностях, о множестве рукописей и пр.» [Письма, 1898, с. 560]¹⁵. Цей епізод проявляє ще один вимір особливої прихильності митрополита до історії, до старожитностей: Десятинна церква, київські пам'ятки, документи були його духовним притулком, який захищав від закулісних інтриг, політичної нещадної боротьби. «Я уже, слава Богу, в Киеве <...> С 20 генваря, выехав из Петербурга, я в 8-й день поспел домой, – так спешил я к своему покою от столичных сует бесконечных!» – пи-

сав Євгеній два роки потому, повернувшись туди, де на нього чекали і церковні справи, і улюблені старовинні пам'ятки [Письма, 1859, стб. 75]. Адже він належав до тих людей, світосприйняття яких так вдало висловив Герман Гессе: «Духовная жизнь вообще делается возможной только через постоянную связь с былым, с историей, со стариной и с древностью» [Гессе, 1987, с. 39].

«Для чего мы празднуем юбилейные годовщины великих деятелей нашего прошлого?» – запитував В.О. Ключевський. Такі свята, відповідав він, – «минутные остановки, чтобы осмотреться, перевести дух, оглянуться на пережитое, сосчитать прожитые годы. Так в пути оглядываются назад, чтобы по выдающимся пунктам сообразить пройденное расстояние и проверить направление» [Ключевский, 1990, с. 101].

Сподіваємося, ми не виклинемо підозри у створенні панегірика митрополиту Євгенію, якщо скажемо, що ця непересічна, духовна, надзвичайно обдарована, оригінальна, творча людина завжди залишатиметься тим орієнтиром, «выдающимся пунктом», що задаватиме напрям і масштаб дослідження історичних пам'яток Києва, серед яких особливе місце належить Десятинній церкві. А цей, присвячений ювілею митрополита Євгенія випуск «Opus mixtum» у післяювілейний час, за традицією, буде продовжено публікаціями джерел та досліджень, присвячених духовній і науковій спадщині, що її залишив Києву митрополит.

Джерела та література

Александр (Федоров), игумен. Церковная археология в начале и в конце столетия в свете наследия Николая Васильевича Покровского // Церковная археология. – Санкт-Петербург, 1–3 ноября 1998 г. – Санкт-Петербург, 1998. – Вып. 4. Материалы Второй всероссийской церковно-археологической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Н.В. Покровского (1848–1917).

Александр (Федоров), игумен. Церковное искусство как пространственно-изобразительный комплекс. Учебное пособие [Электронный ресурс]. – Санкт-Петербург, 2007. – Режим доступа: <http://www.art-acad-church.ru/arh/psb/5.html>.

¹⁵ Лист єпископа Ревельського Григорія (Постнікова) митрополиту Московському Філарету (Дроздову) від 28 квітня 1825 року повідомляв про почуте безпосередньо від Сперанського.

Алпатова Т.А. Личность и творчество Н.М. Карамзина как мера методологического развития русской историко-литературной науки // Вестник МГОУ. – 2011. – № 4. – С. 113–118. – (Серия «Русская филология»).

Ананьева Т. Заметки по поводу одного давнего юбилея митрополита Киевского Евгения (Болховитинова) // Проблемы та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. – Київ, 2003. – С. 26–33.

Библиотека для чтения. – 1838. – Т. 26. – Отд. V.

Боярченков В.В. Провинциальные исследователи старины в российском историографическом пространстве середины XIX века // Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом. – Москва, 2012. – С. 258–279.

Воспоминание и автобиография одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова // Киевская старина. – 1906. – № 10. – С. 155–197.

Гаврюшин Н.К. Черты исторической школы в духовных академиях // Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом. – Москва, 2012. – С. 193–216.

Гессе Г. Краткое жизнеописание // *Гессе Г.* Письма по кругу. Художественная публицистика. – Москва, 1987. – С. 36–49.

Глубоковский Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии [Электронный ресурс]. – Москва, 2002. – Режим доступа: <https://unotices.com/book.php?id=152458&page=25>.

Деятельность митрополита Евгения по управлению Киевской епархией. – Киев, 1868.

[*Евгений (Болховитинов), митрополит*]. О славяно-русских типографиях // Вестник Европы. – Санкт-Петербург, 1813. – Ч. 70. – № 14. – С. 104–129.

[*Евгений (Болховитинов), митрополит*]. План первобытной киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями оного // Отечественные записки. – 1825. – № 59. – Март. – С. 380–403.

[*Евгений (Болховитинов), митрополит*]. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. – Изд. 2.– Санкт-Петербург, 1827. – Т. I. – С. 172–183.

Елеонская А.С. Человек и Вселенная в ораторской прозе Епифания Славинецкого // Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII – начала XVIII в. – Москва, 1989.

Ивановский А.Д. Высокопреосвященный Евгений, митрополит Киевский и Галицкий. – Санкт-Петербург, 1871.

Из письма архимандрита Иеронима Визерского к архимандриту Филадельфу Пузыне от 23 сентября 1827 г. из Чернигова // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 391.

Карпов С.М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – Киев, 1914.

Ключевский В.О. Памяти А.С. Пушкина // *Ключевский В.О.* Сочинения: в 9 т. – Москва, 1990. – Т. IX. Материалы разных лет. – С. 101–108.

Максимович М.О. Поминка о М.Ф. Берлинском // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. – Москва, 1850. – Кн. 5. – С. 39–40.

Мальшевский И.И. Деятельность митрополита Евгения в звании председателя Конференции Киевской духовной академии. – Киев, 1868.

Милюков П. Главные течения русской исторической мысли. – Изд. 3-е. – Санкт-Петербург, 1913.

Певницкий В.Ф. Проповеднические труды покойного митр. Киевского Евгения // Труды Киевской духовной академии. – 1867. – № 9. – С. 522–579; № 10. – С. 3–51.

Переписка митрополита Киевского Евгения с государственным канцлером графом Николаем Петровичем Румянцевым и с некоторыми другими современниками (с 1813 по 1825 год включительно). – Воронеж, 1872. – Вып. 3.

Письма духовных и светских лиц к митрополиту московскому Филарету (Дроздову) (с 1812 по 1867 год): письма митрополита Григория // Христианское чтение. – 1898. – № 4. – С. 560–578.

Письма Е.А. Болховитинова к С.И. Селивановскому // Библиографические записки. – 1859. – № 3. – Стб. 65–79.

Раку М. О присвоении дискурса и рождении социальной утопии из духа музыки (Бернард Шоу как «совершенный вагнерианец») // Новое литературное обозрение. – 2000. – № 46. – С. 42–56.

Рукавіцина-Гордізівська Є.В. Київський митрополит Євгеній (Є.О. Болховітінов): Біобібліографія. Бібліотека. Архів. – Київ, 2010.

Слово Преосвященного Павла, епископа Вологодского и Устюжского – в память столетнего дня рождения блаженной памяти Высокопреосвященнейшего Евгения, бывшего епископа Вологодского, а после – митрополита Киевского, 1867 года 18-го декабря, сказанное в Вологодском Кафедральном соборе // Вологодские Епархиальные ведомости. – 1868. – № 1. – С. 1–10.

Срезневский И. Воспоминание о научной деятельности Евгения, митрополита Киевского // Сборник статей, читанных в отделении русского языка и словесности Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1868. – Т. III. – Вып. 2. (Отд. отт.)

Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2002.

Цимбаев К.Н. Православная Церковь и государственные юбилеи Императорской России // Отечественная история. – 2005. – № 6. – С. 42–51.

О ПОЗИЦИИ МИТРОПОЛИТА ЕВГЕНИЯ (БОЛХОВИТИНОВА) В ПРОТИВОСТОЯНИИ «КОНСЕРВАТИВНЫХ» И «ЛИБЕРАЛЬНЫХ» НАПРАВЛЕНИЙ ЦЕРКОВНОЙ ЖИЗНИ НАЧАЛА XIX ВЕКА

Статья посвящена рассмотрению взглядов митрополита Евгения (Болховитинова) на общественно-религиозную жизнь Александровской эпохи, а также анализу его позиции в контексте противостояния основных направлений церковной жизни того времени. Проведенный анализ позволил прояснить некоторые аспекты проводимой в этот период государственной церковной политики, духовно-нравственного и культурного состояния общества, а также дополнить уже известные черты в образе выдающегося архипастыря-ученого.

Ключевые слова: митрополит Евгений (Болховитинов), Александровская эпоха, церковные «консерваторы» и «либералы», мистицизм, Библейское общество.

Стаття присвячена розгляду поглядів митрополита Євгенія (Болховітінова) на суспільно-релігійне життя Олександрівської епохи, а також аналізу його позиції в контексті протистояння основних напрямків церковного життя того часу. Проведений аналіз дозволив прояснити деякі аспекти державної церковної політики, що проводилася в цей період, духовно-морального та культурного стану суспільства, а також доповнити вже відомі риси в образі видатного архіпастиря-вченого.

Ключові слова: митрополит Євгеній (Болховітінов), Олександрівська епоха, церковні «консерватори» та «ліберали», містицизм, Біблійне товариство.

The article is analyzed the views of metropolitan Eugene (Bolkhovitinov) on the social and religious life of the Alexander epoch, as well as his position in the context of confrontation with the main directions of the church life of this historical period. The analysis allows clarify certain aspects of the state church policy conducted of this period, the spiritual, moral and cultural state of society, as well as complement the already well-known features in the image of an outstanding bishop-scientist.

Keywords: metropolitan Eugene (Bolkhovitinov), Alexander epoch, church «conservatives» and «liberals», mysticism, Biblical society.

Жизнь, церковная и научная деятельность митрополита Евгения (Болховитинова) пришлись на время правления четырех правителей Российской империи: начавшись в «золотой век» Екатерины, она окончилась в Николаевскую эпоху. Это довольно сложное время отечественной и мировой истории – переходная эпоха со всеми сопутствующими ей процессами в экономической, общественно-политической, научной и культурной сферах. Начиная с рубежа XIX–XX вв., при рассмотрении трудов митрополита Евгения в контексте развития исторической науки, особенности его научной деятельности объясняются именно задачами переходной эпохи в истории отечественной науки [Шмурло, 1888; Полетаев, 1889; Иконников, 1891–1908; Милуков, 1897].

Однако митрополит Евгений не только ученый – это архипастырь Церкви, ученый-

архиерей, представитель ученого монашества¹. В его времена Церковь находилась в тяжелом положении, и данное определение применимо ко всем сферам внутрицерковной жизни. Известные примеры из биографии митрополита свидетельствуют о решении им огромного спектра проблем на поприще церковного служения – от социально-бытовых и административного управления до вопросов духовного образования и устройства монашеской жизни.

Помимо деятельности, непосредственно связанной со своей епархией (точнее, епархиями), митрополиту Евгению приходилось участвовать и в принятии решений, имеющих общецерковное значение. Следует отметить, что обе эти стороны деятельности архипастыря в исследовательской литературе получили освещение, которое вряд ли можно назвать достаточным (фактически – это работы кон-

¹ Строго говоря, официальное признание существования в Церкви ученого монашества как «особой группы <...> чье послушание состояло в постижении богословских и других наук и в преподавательской деятельности» [Зырянов, 1999, с. 28] последовало в соответствии с Высочайшим указом от 13 апреля 1823 г., когда было «дозволено возводить в сан архимандрита достойных сего возвышения по степени учености, доброму поведению и истинным заслугам» [Сборник, 1885, с. 168]. К этому времени Евгений (Болховитинов) был митрополитом и имел общероссийское (хотя можно говорить и о европейском) признание своих научных заслуг.

ца XIX – начала XX вв. [Мальшевский, 1867; [Орловский П.], 1868; Карпов, 1914])². Впрочем, можно согласиться и с более печальным фактом, который констатируют современные исследователи: «сегодня имя митрополита Евгения известно только специалистам, стремящимся расширить свои представления об интеллектуальной атмосфере Александровской эпохи» [Клочкова, 2017, с. 79].

Однако и в наиболее часто рассматриваемом периоде деятельности митрополита Евгения – эпохе правления Александра I (1801–1825) – многие вопросы, связанные со взглядами и позицией архипастыря, едва затронуты (причем данная оценка одинаково применима, как к светским, так и церковным исследователям). Между тем, анализ взглядов владыки на явления, связанные с религиозной жизнью Александровской эпохи, позволяет прояснить некоторые аспекты проводимой в этот период государственной церковной политики, духовно-нравственного и культурного состояния общества, а также дополнить уже известные черты в образе ученого-архиерея.

Период правления Александра I отмечен активным развитием, поляризацией и органическим слиянием различных религиозных, философских, а также общественно-социальных учений. Александровское время «было своего рода уникальной идеологической лабораторией, в которой окончательно оформились и приобрели национальную специфику главные направления русской общественной мысли» [Минаков, 2011, с. 5]. И поскольку «Россия 1–й пол. XIX в. была тотально религиозной страной» [Кондаков, 2004, с. 3], Церковь не могла быть изолирована от процессов, происходивших в государстве. При этом следует учитывать, что важное влияние на события оказывала личность самого императора.

В «перенасыщенную умозрениями» [Биллингтон, 2001, с. 363] Александровскую эпоху получают широкое распространение европейские религиозно-философские идеи конца XVIII – начала XIX вв., как рациона-

листические, так и мистической направленности, восходившие к теософским и эзотерическим учениям. Необходимо отметить, что традиционно всплеск интереса к мистицизму в России начала XIX в. принято объяснять кризисным состоянием Православной Церкви в данный период. Не отрицая данное утверждение, тем не менее, можно указать и на иные причины. В частности, духовно ищущая часть образованного общества проявляла интерес к теософии и эзотерике потому, что «была слабо знакома с наследием православной традиции <...> Но при этом обратившиеся к эзотеризму <...> русские адепты тайного знания в большинстве своем рассматривали свои организации, скорее, как дополнение к традиционному Православию <...> теософские и эзотерические учения они считали соответствующими истинному христианству» [Кучурин, 2005, с. 142].

Феномен бурного расцвета мистицизма в России поствоенного периода исследователи также объясняют специфическими чертами личности самого Александра I. Присущая императору склонность к мистическому восприятию жизни в ходе победоносной войны с Наполеоном и последующего освобождения Европы укрепляла его в некоей личной провиденциальной миссии. В этот период в обществе преобладали эсхатологические ожидания. Известные европейские мистики утверждали, что соединение церквей, построение мира на евангельских заповедях – это то, что приближает наступление Царства Божьего на земле. Александр I свое назначение увидел в том, чтобы способствовать этому, быть орудием в руках Провидения. В итоге, «теория христианского экуменизма, которая в европейской мысли была социальной утопией, в России стала официальной идеологией. В течение почти десятилетия (1812–1824) мистико-экуменические идеи определяли характер и направление внутренней и внешней политики российского правительства» [Вишленкова, 2002, с. 1135–1136].

² К сожалению, является справедливым и более общее замечание о том, что «более чем полуторавековая традиция изучения жизни и трудов Евгения Болховитинова не привела ни к созданию его полной биографии, ни к раскрытию его научных и общественных взглядов» [Клочкова, 2017, с. 79]. Также следует признать, что имеет место достаточно красноречивый факт: «Болховитинов много усилий приложил для сбора биографических материалов о писателях прошлого, но сам по сей день является нераскрытой тайной для собственных, довольно многочисленных, биографов» [Рукавіцина-Гордізівська, 2010, с. 15].

Говоря о возникновении движений сторонников консервативного направления церковной жизни и их противников начала XIX в., следует подчеркнуть, что внутренняя государственная политика имела непосредственное влияние на церковную жизнь. Общее положение Церкви в этот период всеми исследователями характеризуется, как кризисное (его причины обусловлены секуляризационными мероприятиями предыдущих правителей России XVIII в.). Александр I, имея целью изменить ситуацию в лучшую сторону, «предпринял реформы, базировавшиеся на идеях, чуждых православному вероучению. Подобное направление религиозной политики вызвало формирование консервативного движения <...> куда входили и представители православного духовенства» [Кондаков, 2015, с. 60].

В современных исследованиях для представителей данного консервативного лагеря используется термин «православная оппозиция» [Кондаков, 1998]. Автор XIX в. А.С. Стурдза называл их «православной партией» [Стурдза, 1876, с. 277], или «православной дружиной» [Стурдза, 1876, с. 282]. Противников консервативного направления (к числу которых относятся лица, привлеченные императором к государственной деятельности, осуществлявшие реформы, а также проводники официальной конфессиональной политики – А.Н. Голицын, М.М. Сперанский, И.В. Лопухин и их единомышленники, в т. ч. и из числа духовенства) исследователи XIX – начала XX вв. называли «мистиками», поскольку в своих взглядах они ориентировались на европейскую мистическую литературу. Сегодня в науке, по аналогии с общественными движениями, где противниками консерваторов являются либералы, это

же название закрепилось и за направлением, противостоящем консерваторам в Александровскую эпоху в церковной сфере³.

Говоря о митрополите Евгении, следует отметить, что в исследованиях, затрагивающих тематику противостояния церковных «либералов» и «консерваторов», его относят к числу последних. Впрочем, его имя упоминается весьма нечасто, что может быть объяснимо личностями, более активно выступавшими против мистико-экуменических идей «универсального христианства» и их главных проводников.

Важным критерием, по которому возможно отнесение того либо иного деятеля в Александровскую эпоху к лагерю «либералов» или «консерваторов», является его отношение к мистицизму, противоречащему православному вероучению. У митрополита Евгения было однозначно отрицательное отношение к нехристианскому мистицизму. Широко известно его письмо к неизвестному адресату, датированное 7 июля 1806 года. В письме владыка высказывает свое мнение относительно издаваемого А.Ф. Лабзиным религиозного журнала «Сионский вестник»⁴.

Митрополит Евгений пишет: «Теперь скажем два слова о “Сионском Вестнике”. Я его получаю и читаю часто до чувствительного умиления и даже до благодарности Богу, вложившему мысли г. Л[абзину] издавать сей журнал. Он многих отвратил, если не от развращения жизни, то, по крайней мере, от развращения мыслей, бунтующих против религии; а и это уже великое благодеяние человечеству! Большая часть сего журнала переводная с немецкого из Шиллинговых сочинений⁵, а нечто и из Мартинистских⁶, и это жаль, что в чистую воду

³ Хотя, конечно, в традиционном значении либерализма как движения, выступающего за незыблемость прав и индивидуальных свобод человека, «церковные либералы» Александровской эпохи либералами не являлись.

⁴ Следует отметить, что «исследователи не без оснований считают этот журнал главным и наиболее выразительным органом русского эзотеризма, по которому всего удобнее и даже полнее можно изучать все отличительные стороны последнего» [Кучурин, 2005, с. 76].

⁵ Иоганн Генрих Юнг-Штилинг (1740–1817) – немецкий теософ. Его мистические сочинения имели огромную популярность в Александровскую эпоху. Был лично знаком с Александром I.

⁶ Мартинисты – последователи Анри де Сен-Мартена (1743–1803), французского мистика-эзотерика. Учение Сен-Мартена – это своеобразный синтез воззрений «отца» европейского мистицизма Нового времени – мистика-визионера Я. Бёме (1575–1624), несторианства (христологической ереси V в., утверждавшей, что Христос был не Бог, а человек, в котором жил Бог, при этом природа Божественная и человеческая в Нем отделены друг от друга), и пантеизма. В мировоззренческом аспекте мартинизм представляет собой эклектическую смесь элементов гностицизма и неоплатонизма. Наиболее известный мартинист времен Екатерины Н.И. Новиков (1744–1818) – учитель и духовный наставник А.Ф. Лабзина. Во времена митрополита Евгения (точнее, еще со времен Екатерины II) «мартинистами» называли розенкрейцеров [Кондаков, 2012, с. 13].

примешивается и отрава секты⁷. Вы потребуете доказательств – вот они: 1) Синкретизм или мнение, что будто во всех религиях под разными только символами (см. статью о философии стр. 13 и 14) была истинная религия, ведет к индифферентизму в религиях и противно духу истинного христианства. Еф. IV, 19, 15; Апок. III, 15, 16. Признаки индифферентизма в самом издателе заметите вы из слов его стр. 328, 332, 362. 2) Мифологизм, Платонизм, и Математизм, употребляемый всеми мистико-масонами⁸ и нашим издателем к изъяснению Троицы и других таинств Откровения, может быть казистым для незнающих духа христианской религии, а не для богослова <...> а что эта метода умствований мистико-масонская, в том уверитесь, если прочтете Еккартсгаузену⁹ книгу “Иероглифы для сердца человеческого”. Там вы найдете и все фразы их, как напр., книга природы, списки с невидимых, Божественная математика, универсальная тинктура или духовно-телесность Христова и проч. и проч. 3. Издатель, может быть из желания представить читателям яснее духовность, смело принимает грубые мнения напр. стр. 263 сравнивает Евхаристию с какою-то воплощеною “солнечною эссенциею”, вездеприсущие Божие с воздухом, а неделимость с пламенем см. стр. 364 – допускает беспредельность Тела Христова, стр. 385, а что грубее всего, в Мае месяце стр. 195 приписует шаровидную фигуру Духу, можно ли так рассуждать о Духе? Но за многое хорошее, высокое и

трогательное в его журнале я охотно извиняю его <...> а сего мнения моего о Сионском Вестнике прошу не делать публичным» [Евгений (Болховитинов), 1848, с. 173].

Как можно видеть, доводы владыки четко изложены и подкреплены ссылками на соответствующие источники. Наиболее важным замечанием митрополита Евгения в осуждении мистицизма, распространяемого А.Ф. Лабзиным, является указание на религиозный индифферентизм, прямым путем ведущий к нецерковной религиозности. Возможных последствий от последней имеется два – либо возвращение в Церковь, либо помешательство (обоих примеров в Александровскую эпоху было предостаточно). Обращает на себя внимание широкая эрудиция, а также снисходительность к А.Ф. Лабзину. Последнее может поясняться достаточно близким знакомством митрополита с А.Ф. Лабзиным.

Достаточно важным, не только в отношении к нехристианской мистике, но и для общей характеристики личности владыки, представляется тот факт, что он был единственный¹⁰ (и фактически – вообще первый) из церковных иерархов, кто критиковал содержание мистических публикаций А.Ф. Лабзина, и именно в тот период, когда его «издание <...> приобрело множество читателей и продолжалось <...> при громе шумных рукоплесканий» [Стурдза, 1876, с. 269]. Данный факт может быть принят в качестве свидетельства, не только интеллектуального

⁷ Здесь владыка употребляет слово «секта» в значении круга последователей определенных мистических учений (это не совсем соответствует традиционному конфессиональному значению). Такое же употребление встречается у многих его современников. В частности, у Александра I в его “Записке о мистической словесности”: “Некоторые из сих теорий, по изяществу истин и по блистательности самих своих заблуждений, дали начало или название сектам: так, от писаний С. Мартена произошли Мартинисты, учение Юнга (Штиллинга) произвело также некоторых последователей. То же самое было прежде с Бемом и Шведенборгом» [Император Александр I, 1910, с. 288].

⁸ По достаточно известному выражению, в Александровскую эпоху «не все мистики были масонами, но все масоны – мистиками» (восходит к А.Д. Галахову: «если каждый масон есть более или менее мистик <...> то отсюда вовсе не следует, что каждый мистик есть непременно масон» [Галахов, 1875, с. 87]). В данном случае владыка говорит о т. н. «масонстве высоких (высших) степеней» [Биллингтон, 2001, с. 796; Данилов, 2010, с. 203]. В исследовательской литературе термин «применяется <...> по отношению ко всем различным ломам, где проповедовалась необходимость восхождения к высшим степеням помимо трех масонских исконных», а также «для обозначения сообществ, формально отделенных от масонской структуры, но большей частью являющихся отпрысками масонства, отвечающих потребности в оккультном знании и ужесточении нравственной дисциплины (т. е. Розенкрейцеры, Elus Coens и т. п.)» [Биллингтон, 2001, с. 796]. Митрополит Евгений имеет в виду именно последних, для которых в Александровскую эпоху были характерны «попытки синтеза религии и философии на основе учения каббалы» [Данилов, 2010, с. 203].

⁹ Карл фон Эккартсгаузен (1752–1803) – немецкий мистик-эзотерик, друг и единомышленник Юнга-Штиллинга и Сен-Мартена. Все трое принадлежали к Ордену розенкрейцеров и прекрасно знали друг друга.

¹⁰ В частности, на этом акцент делает Н.Ф. Дубровин, подчеркивая, что «только один митрополит Киевский Евгений, знаменитый ученый того времени, находил в журнале некоторые недостатки» [Дубровин, 1894, с. 75].

уровня митрополита Евгения, но и опыта его духовной жизни.

Спустя 14 лет владыка в письме В.Г. Анастасевичу от 3 сентября 1820 г., в связи с широким распространением соответствующей литературы говорит: «Квиетизм и мистицизм есть высшее христианское учение, но хилое, без основы практического христианства и опасное для фанатиков и увлекаемых плотию. И Августин вымолвил: “люби Бога и делай, что хочешь”, но не всем вразумительно сие изречение. Лютер, расхваливши веру, мало заботился и о своей нравственности» [Псковские письма, 1889, с. 369]. Касаясь квиетизма (от лат. *quies* – «покой»), о котором говорит владыка, интересно отметить, что во второй половине XVIII в. в западноевропейской религиозной литературе православное святоотеческое учение исихазма и католический квиетизм зачастую прямо отождествляются.

Например, в «Историческом словаре религиозных культов» 1777 года, авторства М. Делакруа, говорится следующее: «Квиетизм начал появляться в Греческой Церкви в XIV столетии <...> Настоятель одного монастыря у горы Афон по имени Симеон, вдохновленный Григорием Паламой, в ту пору епископом Фессалоникийским, человеком красноречивым и образованным, создал секту мистиков, которых стали называть исихастами – термином, соответствующим квиетистам, система коих была исключительной по своей экстравагантности» [цит. по: Гаврюшин, 2001, с. 23]. Можно предположить, что владыка был знаком с этим трудом.

Однако вышеприведенный текст достаточно прозрачен для понимания. Митрополит Евгений говорит (в полном соответствии со святоотеческой традицией) о том, что к высшему в христианстве следует приступать не сразу, а по степени совершенства духовной жизни человека (что всегда осуществлялось в монастырях под руководством опытных в духовной жизни старцев). И указывает на опасности, от этого происходящие, которые называются в святоотеческой традиции «духовной прелестью». Примеры с блж. Августином и Лютером примечательны своей наглядностью.

Известны и свидетельства других об отрицательном отношении митрополита Евгения к мистицизму. В частности, обер-прокурор Синода А.Н. Голицын считал митрополита человеком «недуховным» [Автобиография, 1896, с. 211], т. е. несочувствующим мистицизму. В письме к архимандриту Фотию (Спасскому) от 23 января 1823 года он сообщает о своем общении с Киевским митрополитом следующее: «Говорил более об устройстве и экономии епаршей, но не распространялся со мною о духовных материях и был со мною генерально скрытен» [Князь А.Н. Голицын, 1882, с. 431]. Здесь, помимо отрицательного отношения к мистицизму, следует отметить мудрость и рассудительность владыки в разговоре с А.Н. Голицыным, который «страдал прямым мистическим любопытством» [Флоровский, 2009, с. 174].

Другое известное свидетельство содержится в переписке отставного чиновника мазона-мистика И.Р. Мартоса (племянника известного скульптора) с его другом В.Я. Ломиковским. И.Р. Мартос, обиженный на критику митрополитом своего мистического сочинения «Церковь», пишет, что владыка «объявил себя непримиримым врагом мистики», и добавляет: «...он разделяет отцов [Церкви. – А. К.] на две степени, на принимавших и не принимавших мистику, причисляя себя к последним и говоря, что буквальный смысл есть смысл самый величайший» [Лазаревский, 1895, с. 63]. И здесь вновь следует обратить внимание на обстоятельства и личность сообщавшего. И.Р. Мартос – вышедший на пенсию чиновник, увлеченный эзотерическими сочинениями европейских мистиков – сам пишет подобное и отправляет на рецензию владыке. Предсказуемость результата очевидна, что впрочем, не упраздняет собственно негативного отношения митрополита к мистицизму.

Своеобразным «водоразделом» между церковными «либералами» и «консерваторами» стала деятельность учрежденного 8 декабря 1812 года Библейского общества. Религиозные «либералы» являлись членами Общества (за редким исключением). В свою очередь «консерваторы» относились к деятельности Общества негативно. Безусловно, перевод Библии на русский и другие языки

народов, населяючих імперію¹¹, – дело¹², которое а priori не может быть подвергнуто осуждению (что, впрочем, для современников было далеко не очевидно). Митрополит Евгений, конечно, не мог не одобрять такой шаг, направленный на духовное просвещение народа. По поводу издания Евангелия на русском языке (с параллельными местами на славянском) в 1818 году он отзывался в следующих словах: «Польза от сего издания не только простолюдинам, но и самому духовенству, наставляющему их, очевидна и несомнительна. Давнее уже и нетерпеливое всех ожидание оногo ручается в успехе еще большего распространения Слова Божия в сердцах верующих» [цит. по: Чистович, 1889, с. 32].

Однако собственно перевод и распространение текстов Священного Писания для Библейского общества, как показало время, были в России целью далеко не единственной. Практически сразу Общество стало своеобразным «сборным пунктом», для всевозможных «мистиков разных цветов и покроев» [Чистович, 1889, с. 55]. По свидетельству современника событий, «мистицизм <...> опершись на Библейское общество, торжествовал победу свою над разнородными противниками <...> мистики работали день и ночь над переводом современных духовных сочинений в их духе. Тогда–то градом посыпались на святую Русь разноцветные творения под самыми странными названиями <...> Яков Бем, Сен Мартен, Эккартсгаузен, Юнг Штилинг выдаваемы были за великих учителей» [Стурдза, 1876, с. 271–272]. И, конечно, изда-

ние и популяризация теософских и эзотерических произведений, противоречащих христианскому вероучению, естественно, вызывала неприятие не только у архиереев (к числу которых может быть отнесен и митрополит Евгений), но и в среде духовно образованных православных верующих¹³.

История с закрытием Библейского общества и связанные с этим события внутривитической жизни (отставка А.Н. Голицына, возвышение А.А. Аракчеева и проч.) неоднократно являлись предметом исследования и достаточно подробно рассмотрены. В контексте данной статьи следует кратко заметить, что к 1820–м годам и общество, и император приходят к выводу о нереализуемости в действительности идей европейских мистиков о «внекофессиональном христианстве». Закономерно, что с крушением концепции «универсального христианства» происходит возврат к традиционным христианским духовно-нравственным ориентирам, проповедуемым Церковью.

В таких обстоятельствах участь Библейского общества, именно как проводника мистико-экуменических идей была, по сути, предрешена. Исходя из этого, часто высказываемое мнение о митрополите Евгении, как одном из главных «инициаторов» закрытия Общества является, мягко говоря, преувеличенным. При этом, следует отметить, что данное необъективное суждение, как правило, приводится в формате распространенного стереотипа о церковных «консерваторах», как своеобразных фанатиках-обскурантах, а об

¹¹ В Указе об учреждении Библейского общества прямо оговаривалось: «Общество сие должно иметь единственным своим предметом издание книг Ветхого и Нового Завета на языках иностранных», – имелись в виду языки русский и др. [ПСЗРИ, собр. 1-е, т. XXXII. 1815–1816 гг., с. 471].

¹² Многие их «консерваторов» четко разделяли работу по переводу Священного Писания и деятельность собственно Общества. В частности, АС. Стурдза – современник всей истории существования Библейского общества – в своих воспоминаниях пишет: «Странно и непонятно: как могли и как могут доселе люди государственные и <...> православные смешивать библейское дело с Библейским обществом, так что теперь опала, постигнувшая последнее, отразилась на первом» [Стурдза, 1876, с. 286].

¹³ Представляется уместным привести суждения об Обществе одного из его непримиримых противников – Ж. де Местра, высказанные им накануне учреждения Общества в России. Де Местр говорил об опасности чтения Священного Писания без его церковного толкования: «Отнюдь не простое чтение, но лишь преподавание Священного Писания приносит пользу <...> Читаемое же без толкований и объяснений, Священное Писание обращается в яд». Далее он продолжает: «Библейское общество есть создание протестантское <...> в него входит не только множество людей, равнодушных к религии, но даже социниане, отъявленные деисты, скажу больше – смертельные враги христианства. И если Англиканская Церковь <...> до сих пор хранит молчание, то это потому, что она оказалась перед мучительнейшим выбором: либо одобрить деятельность общества, подрывающего самые ее основания, либо отречься от безрассудного, но для протестантизма фундаментального догмата – принципа личного суждения» [де Местр, 1998, с. 580–581]. Эти доводы де Местра будут фактически озвучены спустя 10 лет – в 1820-е годы, исходя из российской реальности, противниками Библейского общества из рядов «консерваторов».

их действиях – как интригах, направленных на удовлетворение личных амбиций.

Действительно, по совместному представлению митрополита Евгения и первенствующего члена Синода митрополита Серафима (Глаголевского), Николаем I 12 апреля 1826 года был издан рескрипт [Высочайший рескрипт, 1903, с. 379] о приостановлении деятельности Общества (что явилось и его фактическим закрытием). Однако, говоря о митрополите Евгении, представляется важным рассмотрение обстоятельств его участия в закрытии Общества.

После отставки одного из главных «либералов» А.Н. Голицына, в мае 1824 года во главе Библейского общества стал представитель «консервативного» направления – первенствующий член Синода митрополит Серафим. Уже в силу занимаемой церковной должности, митрополит Серафим должен был реагировать на пропаганду Обществом мистических лжеучений. За советом и помощью он обращается к бессменному главе¹⁴ «консерваторов» адмиралу А.С. Шишкову. Заручившись поддержкой А.С. Шишкова – министра народного просвещения¹⁵ – митрополит Серафим 11 декабря 1824 года пишет письмо Александру I, в котором аргументирует необходимость прекращения деятельности Общества и исправление вреда им нанесенного¹⁶.

Особо митрополит Серафим отмечал негативное влияние мистической литературы, издаваемой Обществом, в духовных учебных заведениях. И далее, ссылаясь на слабость здоровья и преклонный возраст, он просит себе в помощь «сотрудника и совещателя», для «постановления духовных училищ на твердом и незыблемом основании Православия и для принятия, совокупно со мною, нужных мер к прекращению распространения в

народе новых ересей». Митрополит Серафим прямо называет, кого бы он хотел взять себе в помощь, – Киевского митрополита Евгения, – «человека, известного по правоверию, учености и благонамеренности» [Письмо митрополита Серафима, 1868, с. 941]. Интересно отметить, что и А.С. Шишков говорил императору, что в случае удовлетворения просьбы президента Библейского общества и первенствующего члена Синода (т. е. вызова митрополита Евгения в столицу), «хотел бы пользоваться совещаниями с Евгением, как с человеком умным и благонамеренным» [Записки А.С. Шишкова, 1870, т. II, с. 223]. По получении письма от митрополита Серафима, 19 декабря 1824 года Александр I своим указом, вызвал митрополита Евгения в Санкт-Петербург для присутствия в Синоде.

Таким образом, в участии в деле закрытия Библейского общества митрополитом Евгением им не было проявлено никакой личной инициативы. Фактически для владыки это было исполнением возлагаемых на него архипастырских обязанностей: его об этом просил первенствующий член Синода, которого поддержала высшая государственная власть в лице императора. Обращение А.С. Шишкова (несмотря на давнее знакомство и личные отношения с ученым-архиереем) может быть рассмотрено как официальное, поскольку А.С. Шишков являлся министром народного просвещения¹⁷. Обращает на себя внимание и аргументация современников, относительно личности Киевского митрополита, характеризующая его интеллектуальный и духовно-нравственный облик. Остается добавить, что сам владыка рассматривал предстоящее для него участие в деле Библейского общества¹⁸, как «трудный подвиг» [Записки А.С. Шишкова, 1870, т. II, с. 236].

¹⁴ А.С. Шишков был единственным, кто «находился в консервативном лагере и принимал участие в борьбе с нач. XIX в.». Участие остальных «консерваторов» «носило эпизодический характер» [Кондаков, 2005, с. 8].

¹⁵ А.С. Шишков был назначен министром народного просвещения после отставки А.Н. Голицына и преобразования возглавляемого им т. н. «Двойного министерства» – Министерства духовных дел и народного просвещения.

¹⁶ В письме он описывает отрицательные стороны деятельности Библейского общества в целом, указывает на его связь с возникающими еретическими движениями, отмечает пагубность издаваемых Обществом книг на подрастающее поколение, говорит об опасности распространяемых Обществом идей для государства.

¹⁷ И сами вопросы, которые А.С. Шишков собирался обсуждать с владыкой, были отнюдь не личного характера.

¹⁸ Касаясь характеристики, изложенных митрополитами Серафимом и Евгением мнений относительно Библейского общества (которое они считали «ненужным и вредным»), следует отметить основательную обоснованность аргументации всех изложенных пунктов (всего их 7: 3 – обосновывают «ненужность» Общества и 4 – его «вредность»).

Рассмотренные вопросы, связанные с взглядами и позицией митрополита Евгения (Болховитинова), дают, безусловно, краткое (хотя важное) представление о нем, как об ученом-архипастыре. Его защита православного вероучения и обличение теософских и эзотерических учений свидетельствуют об обширных знаниях и эрудиции,

причем не только в религиозной, но и научной сфере, а также их искусном применении на практике. Митрополит Евгений (Болховитинов) – высокообразованный человек, принадлежащий к интеллектуальной элите своего времени, был архипастырем, добросовестно исполняющим свой долг и свое служение.

Источники и литература

[*Орловский П.*] Деятельность митрополита Евгения по управлению Киевскою епархией. – Киев, 1868.

Автобиография Юрьевского архимандрита Фотия // Русская старина. – 1896. – Т. 87. – С. 163–199.

Биллингтон Д.Х. Икона и топор. Опыт истолкования истории русской культуры / Пер с англ. под общ. ред. В. Скороденко. – Москва, 2001.

Вишленкова Е.А. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века. – Саратов, 2002.

Высочайший рескрипт митрополиту Серафиму от 12 апреля 1826 г. // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной Его Императорского Величества канцелярии / под ред. Н. Дубровина. – Санкт-Петербург, 1903. – Вып. 12. – С. 379.

Гаврюшин Н.К. Юнгов остров. Религиозно-исторический этюд. – Москва, 2001.

Галахов А.Д. Обзор мистической литературы в царствование императора Александра I // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – № 11. – С. 87–175.

Данилов А.В. Розенкрейцер и реформатор российского масонства И.В. Лопухин: его учение о внутренней Церкви как новация масонской мистики. – Минск, 2010.

де Местр Ж. Санкт-Петербургские вечера / пер. с фр. и прим. А.А. Васильева). – Санкт-Петербург, 1998.

Дубровин Н. Наши мистики-сектанты. Александр Федорович Лабзин и его журнал «Сионский Вестник» // Русский старина. – 1894. – Т. LXXXII. – № 12. – С. 98–132.

Евгений (Болховитинов), митр. Письмо к неизвестному 7-го июля 1806 г. // Москвитянин. – 1848. – № 8. – Ч. IV. – С. 173.

Записки, мнения и переписка адмирала А.С. Шишкова / изд. Н. Киселева, Ю Самарина. – Berlin, 1870. – Т. II.

Зырянов П.Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века. – Москва, 1999.

Каждый из доводов имел свое подтверждение в действительности. Деятельность Общества, фактически направленная на распространение идей «универсального христианства» (имевших мистико-экуменическое содержание), осуждалась следующим образом. «Синод <...> 1800 г. предположил и 29-го октября определил всю Библию издать с изъяснениями. Но Библейское общество предположило себе издавать Библию для народа без всяких изъяснений, предоставив оную разумению и толку каждого, и немедленно затем появились на российском языке под гражданскою цензурою иноверные и еретические толкования, потрясшие православие в народе чуждыми нашей Церкви мнениями и толками и отчуждением от самой Церкви. Сие ясно доказывается со времени открытия Библейского общества размножением сект, ересей и расколов и своевольных законоучителей в российском народе» [Мнение, 1903, с. 376–377].

Следует отметить, что Библейское общество, издавая русский перевод, не только нарушило Синодальное постановление относительно толкования текста, но и обмануло императора, хотя и в другом, но не менее важном. По свидетельству А.С. Шишкова, «государь император изволил мне сказать, что перевод Библии с славянского на русский язык он сам приказал сделать, но что его намерение было только то, чтоб перевод печатали с текстом, а после того стали уже и без текста печатать оный» [Записки А.С. Шишкова, 1870, т. II, с. 211]. Таким образом, перевод Священного Писания изначально должен был быть с параллельным славянским текстом и снабжен соответствующими комментариями.

Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Киев, 1891–1908. – Т. 1; 2.

Император Александр I. Записка о мистической словесности // Переписка императора Александра I с сестрой, великой княгиней Екатериной Павловной. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 286–290.

Карпов С. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский – Киев, 1914.

Клочкова М.Ю. Митрополит Евгений (Болховитинов) – ученый и просветитель. История изучения творческого наследия // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. – Москва, 2017. – Вып. 77. – Сер. II: История. История Русской Православной Церкви. – С. 78–93.

Князь А.Н. Голицын и архимандрит Фотий в 1822–1825 гг. // Русская старина. – 1882. – Т. 34. – С. 205–223.

Кондаков Ю.Е. Государственная власть и эволюция высшего управления Русской Православной Церкви в первой половине XIX века: дисс... д-ра ист наук. – Санкт-Петербург, 2004.

Кондаков Ю.Е. Духовно-религиозная политика Александра I и русская православная оппозиция (1801–1825). – Санкт-Петербург, 1998.

Кондаков Ю.Е. Кризис государственно-церковных отношений и церковный консерватизм в первой половине XIX века // Тетради по консерватизму. Альманах Фонда Института социально-экономических и политических исследований. – 2015. – № 4. – С. 59–70.

Кондаков Ю.Е. Либеральное и консервативное направления в религиозных движениях в России первой четверти XIX века. – Москва, 2005.

Кондаков Ю.Е. Орден золотого и розового креста в России. Теоретический градус соломоновых наук. – Санкт-Петербург, 2012.

Кучурин В.В. Мистицизм и западноевропейский эзотеризм в религиозной жизни русского дворянства в последней трети XVIII – первой половине XIX в.: опыт междисциплинарного исследования // Слово и мысль в междисциплинарном пространстве образования и культуры. Сб. статей памяти проф. В.В. Шаронова (1930–2004). – Санкт-Петербург, 2005. – С. 142–161.

Лазаревский А. И.Р. Мартос (биографический очерк) // Киевская старина. – 1895. – Т. LI. – Октябрь–Декабрь. – С. 51–75.

Мальшевский И.И. Деятельность митр. Евгения в звании председателя конференции Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. – 1867. – № 12. – С. 567–650.

Милюков П.Н. Главные течения русской исторической мысли. – Москва, 1897. – Т. 1.

Минаков А.Ю. Русский консерватизм в первой четверти XIX века. – Воронеж, 2011.

Мнение преосвященных митрополитов Новгородского Серафима и Киевского Евгения о Библейском обществе // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной Его Императорского Величества канцелярии / под ред. Н. Дубровина. – Санкт-Петербург, 1903. – Вып. 12. – С. 376–378.

Об учреждении Библейского общества в Санкт-Петербурге. № 25287 // Полное собрание законов Российской империи. – 1 собр. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXXII. 1815–1816 гг. – С. 471–472.

Письмо митрополита Серафима к императору Александру I от 11 декабря 1824 г. // Русский архив. – 1868. – № 6. – С. 940–942.

Полетаев Н.И. Разработка русской исторической науки в первой половине XIX столетия. – Санкт-Петербург, 1892.

Полетаев Н.И. Труды митрополита Киевского Евгения Болховитинова по истории Русской Церкви. – Казань, 1889.

Псковские письма митрополита Евгения Болховитинова к Петербургскому библиографу и археологу В.Г. Анастасевичу (3 сентября 1820 г.) // Русский архив. – 1889. – № 7. – С. 379–447.

Рукавіщина–Гордієвська Є.В. Київський митрополит Євгеній (Є.О. Болховітинов). Біобібліографія. Бібліотека. Архів. Біобібліографічний довідник. – Київ, 2010.

Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / сост. Т. Барсов. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. I.

Стурдза А.С. О судьбе Православной Церкви Русской в царствование императора Александра I // Русская старина. – 1876. – Т. XV. – № 2. – С. 265–288.

Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. – Москва, 2009.

Чистович И.А. История перевода Библии на русский язык. – Санкт-Петербург, 1899.

Шмурло Е. Митрополит Евгений как ученый. Ранние годы жизни. 1767–1804. – Санкт-Петербург, 1888.

Сокращения

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

ВНЕСОК МИТРОПОЛИТА ЄВГЕНІЯ (БОЛХОВІТІНОВА) В ІСТОРІОГРАФІЮ СВЯТИХ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

У статті дається аналіз внеску митрополита Євгенія (Болховітінова) у дослідження історії канонізації святих Києво-Печерської лаври.

Ключові слова: *святі, канонізація, Києво-Печерська лавра, печери.*

В статье анализируется вклад митрополита Евгения (Болховитинова) в исследование истории канонизации святых Киево-Печерской лавры.

Ключевые слова: *святые, канонизация, Киево-Печерская лавра, пещеры.*

The contribution of Metropolitan Euhennii (Bolkhovitinov) to the study of the history of canonization of the saints of Kyiv-Pechersk Lavra is analyzed in the paper.

Keywords: *saints, canonization, Kyiv-Pechersk Lavra, caves.*

До числа головних праць київського періоду творчості митрополита Євгенія (Болховітінова) належить «Описание Киево-Печерской лавры», вперше видане 1826 року, доповнене й перевидане 1831 року в авторському редагуванні, а після смерті ієрарха перероблене й втретє видане лаврською братією 1847 року [Описание, 1826; 1831; 1847]. Твір містить чи не перший відомий опис історії формування Собору Києво-Печерських святих – сонму канонізованих православною церквою осіб, більшість серед яких становлять лаврські ченці-подвижники, а решту – окремі миряни та представники єпископату, мощі яких було поховано в лаврі або перенесено до неї з різних причин. Другою важливою рисою «Описания» щодо зазначеної теми є спроба автора систематизувати й доповнити дані про осіб Собору, відомі на початку ХІХ ст. Тези ієрарха про історію формування й персоналії Собору активно використовувалися та коригувалися наступними дослідниками, деякі набули рис «класики» в церковній літературі.

Уперше про Собор – ще не як про сонм, внесений до церковних календарів, але як про небесних молільників за Русь (а отже, гідних канонізації), – згадує під 1074 роком автор «Повісті минулих літ» (початок ХІІ ст.): йдеться про кончину молодшого з двох головних засновників лаври преподобного Феодосія і зразкове життя його учнів – «Таци ти быша черноризци Феодосьева монастыря, иже сияють и по смерти, яко светила, молят Бога за себе сущою братью, и за мирскую братью» [Абрамович, 1931, с. 204–205]. У 1225–1226 роках літописну тезу про Со-

бор підтвердили Володимиро-Суздальський єпископ Симон та його учень у лаврі чернець Полікарп: перший – у «Слові про Велику Печерську церкву» і «Посланні» до Полікарпа, другий – у «Посланні» до лаврського архімандрита Акіндіна. У ХV ст. вибрані уривки «Повісті» (зокрема другу частину статті 1074 року) й пізніших літописів, «Житіє преподобного Феодосія» лаврського ченця Нестора (межа ХІ–ХІІ ст.), твори Симона й Полікарпа було зведено до збірки, що отримала назву «Печерського Патерика». У 1635 році лавра видала перший друкований «Патерик»: він являв собою нову редакцію книги, укладену соратником митрополита Петра Могили єпископом Сильвестром Косовим – стислий і пристосований для читача Могилянської доби переказ давнього «Патерика» польською мовою. У 1661 році лавра видала «Патерик» церковно-слов'янською мовою. У тексті матеріал найбільшої рукописної редакції ХV ст. було структуровано з використанням досвіду видання 1635 року [Древнерусские, 1999, с. 18, 23, 27, 36, 38–39, 57, 253–309].

На підставі оповідей «Патерика» імена багатьох Печерських святих було включено до богослужбової літератури, виданої лаврою в першій половині ХVІІ ст. «Анфологійон» 1619 року відзначає дні пам'яті понад двадцяти з них і зауважує, що «молитвами Пречистыа Богородица <...> обитель сиа Печерскаа <...> хранима пребывает, сдержавши в себе преподобных отец наших Антониа и Феодосиа, и всех святых Печерских». Текст канону «Правило молебное к преподобным отцем нашим Печерским и всем святым, в Малой России просиявшим, певаемое ког-

да и где кто изволит» (1643) згадує імена понад п'ятдесяти Печерських святих: преподобні *Антоній* і *Феодосій* (відомості про них – у «Повісті», «Житті Феодосія», всіх творах Симона і Полікарпа), святителі *Михайл* («Патерик», 1635) та *Іларіон Київські* («Повість»), *Ісайя Ростовський* («Повість», «Житіє», «Слово», обидва «Послання»), преподобний *Никон Ігумен* («Повість», «Житіє», «Слово», «Послання» Полікарпа), святителі *Єфрем Переяславський* і *Стефан Волинський* («Повість», «Житіє», «Послання» Симона), *Лука Білогородський* («Повість», «Слово», «Послання» Симона), преподобні *Даміан* («Повість», «Житіє», «Послання» Полікарпа) і *Нестор Літописець* (один зі списків «Повісті», «Житіє», «Послання» Полікарпа), святителі *Герман* і *Никита Новгородські*, *Феохист Чернігівський* («Повість», інші літописи, обидва «Послання») і *Мина Полоцький*, преподобні *Никола Святоша* («Повість», інші літописи, «Послання» Симона) і *Варлаам* («Повість», «Житіє»), *Ієремія* і *Матфей*, *Ісаакій* (про цих трьох – «Повість» і «Послання» Полікарпа), святителі *Марин Юр'ївський* («Повість», «Послання» Симона), *Симон Суздальський* (літописи, «Слово», обидва «Послання»), *Нифонт Новгородський* і *Лаврентій Туровський* (літописи, «Послання» Симона), преподобні *Онисифор* і *Полікарп* (обидва «Послання»), святитель *Діонисій Суздальський* (літописи), преподобні *Діонисій Щена* (стаття «Патерика» про Великдень, 1463), *Арефа*, *Афанасій Затворник*, *Євстратій*, *Єразм*, *Кукуша* і *Пимен*, *Никон Сухий*, *Тит Пресвітер*, святителі *Леонтій Ростовський* і *Никола Переяславський* (цих десять згадує «Послання» Симона), преподобні *Агапіт*, *Аліпій*, *Василій* і *Феодор*, *Григорій Чудотворець*, *Іоанн Багатостраждальний*, *Лаврентій Затворник*, *Марк*, *Моїсей Угрин*, *Проходор*, *Пимен Багатохворобливий*, *Спиридон* і *Никодим*, *Феофіл Сльозоточивий* і його брат *Іоанн*, ім'я якого відсутнє в «Патерику» XV ст. (п'ятнадцять останніх згадує Полікарп) [Дива, 1997, с. 47–50, 146–149; Абрамович, 1931].

Як продовження польського «Патерика» 1638 року лавра надрукувала трактат ієромонаха Афанасія Кальнофойського «Тературги-ма» («Чудотворці») з мапами лаври і розпо-

відями про новітні чудеса, явлені через лаврські святині, зокрема мощі, котрі здебільшого спочивають у двох печерах [Kalnofoyski, 1638; Афанасій, 2013].

У Великій церкві трактат вказує мощі праведної *Іуліанії Ольшанської* [Kalnofoyski, 1638, s. 36–37, 129–130; Афанасій, 2013, с. 96–97, 313], ім'я якої є в каноні 1643 року [Дива, 1997, с. 149].

На мапі Ближніх печер позначено імена майже тридцяти відомих за «Патериком»: святителів *Михайла*, *Симона*, *Єфрема*, преподобних, за винятком Феодосія (мощі перенесено 1091 року з Дальніх печер до Великої церкви [Абрамович, 1931, с. 205–208]), Полікарпа, Никодима, Феофіла і його брата Іоанна; Матфея згадано двічі; Пимен – єдиний (відомий з розповіді про Кукшу, або Багатохворобливий); Спиридон – двічі: окремо і з Онисифором. У другому випадку експлікація переказує історію Феофіла та Іоанна [Kalnofoyski, 1638, s. 15–18; Афанасій, 2013, с. 24–27]. М. Закревський вбачав тут помилку щодо імен [Закревський, 1868, с. 642]. Архієпископ Філарет (Гумілевський) навпаки припускав, що історія Феофіла та Іоанна повторилася з іншими святими [Філарет, 2000в, с. 81].

Там само позначено мощі дванадцяти іконописців Великої церкви («Слово» Симона каже про *зодчих та іконописців*, не уточнюючи їх кількість) і понад двадцять інших преподобних: *Авраамій Працелюбний*, *Анастасій*, *Анатолій*, *Євстафій*, *Єлладій*, *Єфрем Пресвітер*, *Ієронім*, *Ілля* (на мапі 1661 року – *Муромець*), *Іоанн Посник*, *Ісайя Працелюбний*, *Лука*, *Меладій*, *Нектарій*, *Никита Чудотворець*, *Онуфрій*, *Павел Слухняний*, *Пергій*, *Савва*, *Сергій*, *Сильвестр*, *Феофан*, *Феофіл Чудотворець* [Kalnofoyski, 1638, s. 15–18; Афанасій, 2013, с. 24–27, 335].

На мапі Дальніх печер – преподобні *Агафон*, *Аммон*, *Арсеній*, *Афанасій*, *Ахила*, *Веніамін*, *Геронтій*, *Даниїл*, *Євлогій*, *Євфимій*, *Захарія*, *Зінон*, *Іосиф*, *Ісидор*, *Кассіан*, *Лонгін*, *Макарій*, *Мардарій*, *Мартирій*, *Меркурій*, *Моїсей*, *Нестор*, *Паїсій*, *Памва*, *Панкратій*, *Пафнутій*, *Піор*, *Пимен*, *Руф*, *Силуан*, *Сисой*, *Софроній*, *Феодор*, святитель *Феофіл з Московії* (за епітафією межі XVII–XVIII ст. – *Новгородський*) [Kalnofoyski, 1638, s. 5–9; Афанасій, 2013, с. 15–20].

Для мап лаврських печер та списків святих другої половини XVII – початку XIX ст. є характерним позначення нових та вилучення деяких старих імен, зміна супроводжувальних характеристик («чудотворець», «затворник», «працелюбний» тощо).

На мапі Ближніх печер 1661 року (додаток до «Патерика») з'являються імена святителя *Меркурія Смоленського* (його мощі, не вказуючи імені, згадує 1594 року дипломат Еріх Лясота), преподобних *Авраамія* (за переліком 1744 року – «Затворник»), *Григорія Іконописця*, *Онисима*, *Сисоя*, диференційно вказані *Феофіл* та *Іоанн*, *Онисифор*, два *Пимени*, пропущені – Афанасій і Кукша, вилучені – Ієронім і Павел; на мапі Дальніх печер (1661) – додано імена преподобних Герасима, *Григорія*, *Тита*, *Феодора Острозького*, пропущений – Піор, вилучено – Даниїла і Євлогія (1678 року «Патерик» і описані карти було перевидано). На мапі Ближніх печер 1702 року (чергове видання «Патерика») додано імена *Іоанна* (за переліком 1795 року – мученик), святителя *Нифонта Новгородського*, преподобних *Никодима*, *Полікарпа*, *Алексія*, *Макарія*, повернуто – Афанасія, пропущений – Кукша, вилучено – Євстафія, Єфрема Пресвітера, Матфея (другого), Меладія, Пергія; на мапі Дальніх печер (1702) – додано імена преподобних *Євфросинії Полоцької* (згадана в каноні 1643 року), *Діонісія Затворника*, *Ігнатія*, *Іларіона*, *Іпатія*, *Лаврентія*, *Леонтія*, *Полікарпа*, *Павла Слухняного* (мощі перенесено з Ближніх печер), повернуто – Піора, пропущено – Феодора (якого слід відрізнити від Феодора Острозького), вилучено – Ісидора та Герасима [Краткое, 1795, с. 88; Закревський, 1868, с. 666–667; Борисовская, 1992, с. 156–160; Дива, 1997, с. 10, 41, 148; Сіткарьова, 2005, с. 133; Кабанец, 2008].

У 1744 році нові мапи печер склала Київська інженерна команда (пропуски імен мають тут додаткову причину: виконавці дбали передусім про точні креслення й припускалися навіть написання «Максим» замість «Алексій», «Никифор» замість «Онисифор» тощо). У Ближніх печерах додано ім'я праведної *Іуліанії* (мощі перенесено з Великої церкви після 1718 року), пропущено – Арефа і Єлладія, Феофіла та Іоанна, Никона Ігумена й Полікарпа, Сисоя і Феофіла (Чудотворця), повернуто –

Кукшу, вилучено – Михаїла (мощі перенесено до Великої церкви 1730 року) та Никиту; у Дальніх – додано відомості про мученика *Немовля з Віфлеєма* (1702 року ці мощі позначено без імені), преподобних *Анатолія* і *Лукіана*, пропущено – Афанасія, повернуто – Феодора (другого), вилучено – Полікарпа [Закревський, 1868, с. 661; Борисовская, 1992, с. 159; Дива, 1997, с. 10; Кабанец, 2008].

На зламі XVII–XVIII ст. складено служби на честь Соборів святих Ближніх і Дальніх печер. У багатьох рядках служб послідовність імен Печерських святих відповідає розташуванню мощей за мапами 1661, 1702 і 1744 років (при цьому, у службі Ближніх печер відсутні імена другого Авраамія, Алексія, Афанасія, дванадцяти майстрів, мученика Іоанна, Кукші, Макарія, Нифонта, Онисифора, Полікарпа, Феофана; Дальніх – Анатолія, Євфросинії і Іуліанії (обидві – у службі Ближніх печер), Лукіана, Немовля, другого Феодора, Геронтій та Леонтій згадані як «два канонархи»). У 1762 році російський уряд дозволив надрукувати ці служби, що лавра і здійснила 1763 року [Абрамович, 1931, с. 205–208; Службы, 1763, л. 1, 114; Степовик, 1986; Борисовская, 1992, с. 157–159; Кабанец, 1998; Кабанец, 2008]. Отже, якщо перелік імен Печерських святих у каноні 1643 року мав джерелом «Патерик», то служби межі XVII–XVIII ст. значною мірою орієнтувалися на мапи печер [Дива, 1997, с. 49].

У 1795 році побачило світ «Краткое историческое описание» лаври, котре почасти взяв за основу для своєї праці митрополит Євгеній. У виданні 1795 року послідовно описується лаврська топографія, загальна історія, будівлі, статус настоятелів, видатні події, мощі, надані монастирю почесні відзнаки, скит (Китаївська пустинь), наведено каталог настоятелів, дані про відомі київські храми й монастирі, коротка історія міста та князівські поховання в ньому [Краткое, 1795]. Перевидання 1805 року містить два додаткових розділи: список написів на лаврських пам'ятках та опис печер з позначенням днів святкування пам'яті святих [Краткое, 1805].

Перелік мощей, поданий в «Кратком историческом описании» (по Дальніх печерах до нього ввійшов другий преподобний Мартирій), став еталоном, за яким аж до XX ст.

традиційно визначали увесь Собор або його основний «масив» (до переліку входить і князь Володимир; глава від приписуваних йому мощей перебувала у Великій церкві із середини XVII ст. [Дятлов, 2015]).

У переліку наведено імена та супроводжувальні характеристики подвижників, стислі відомості про розташування мощей (в окремих випадках подано історію їх перенесення).

Важливою та гідною наслідування особливістю переліку є розрізнення реальних та умовних затворників: «подвизавшийся в затворе» – сказано про тих, котрі за життя усамітнювалися в затворі; «почивающий в затворе» – про тих, мощі яких не було перекладено до дерев'яних рак, а залишено в давніх поховальних локулах і криптах [порівн.: Афанасий, 2013, с. 17, 28; Дива, 1997, с. 38, 40, 75, 78; Борисовская, 1992, с. 157–159; Сіткарьова, 2005, с. 131, 133, 137, 138].

Більш змістовні, ніж у переліку, біографічні відомості про Печерських святих у виданнях 1795 і 1805 років подаються лише стосовно обмеженого кола подвижників, при тому – в інших розділах.

Перш ніж перейти до «Описания» митрополита Євгенія, слід згадати, що вчений був співавтором багатотомної «Истории российской иерархии», виданої в 1807–1815 роках єпископом Амвросієм (Орнатським). Вона продовжувала традицію каталогів ієрархів, започатковану в Речі Посполитій унаслідок полеміки навколо Берестейської унії (один з таких каталогів було вміщено у «Патерику» 1635 року). Від попередніх творів даного жанру «История» відрізнялася енциклопедичним обсягом: окрім каталогів власне єпископату, вона містила дані про єпархії, святих, соборні храми, монастирі, духовні школи, пам'ятки церковної книжності. Збір матеріалів для «Истории» Болховітінов розпочав невдовзі після отримання вищої освіти і продовжував в усіх місцях свого подальшого служіння, а після виходу праці у світ – до кінця життя працював над доповненнями та виправленнями для її перевидання [Владислав, 2001; Зеленина, 2008].

Розділ «Истории» про святих (том 1, книга 3, відділення 2) складається з двох частин: перша – «Хронологический список святих

мужей российской церкви, означенных в великороссийских и малороссийских месяцословах, также в прологах и четых mineях, или в одних только прологах, либо четых mineях и Патерике Печерском»; друга – «Прибавление о святых, почивающих в киевских пещерах, которых время преставления неизвестно и которые не упоминаются в месяцословах, прологе и четии mineи, но токмо в описании Киево-Печерской лавры и в Печерском Патерике к святым причитаются» [История, 1807, с. 275–315].

Конкретизувати хронологію тих із Печерських святих, щодо яких «Патерик» XV ст. не наводив дат, намагалися ще єпископ Сильвестр (1635), лаврський архімандрит Іосиф Тризна (створена ним у 1647–1656 роках авторська рукописна редакція «Патерика» не була розповсюджена [Древнерусские, 1999, с. 300–303]) та укладачі видання 1661 року. У «Патерику» 1661 року значно більше гіпотетичних дат [Патерик, 1661, л. 133, 161 об., 172, 194, 194 об., 222, 229, 230, 232], ніж у творі Косова [Сінкевич, 2014, с. 147, 435, 477, 507, 517], проте значна їх частина в обох виданнях недостатньо обґрунтована або й відверто хибна. Слід віддати належне авторам «Истории» за спроби збільшення кола датованих Печерських святих та виправлення частини дат, що їх пропонували друковані «Патерики» (деякі дати було прийнято без критичного перегляду). Однак і в цій справі були наявні недоліки. Наведемо кілька прикладів. «Хронологический список» датує кончину Симона Суздальського в 1226 році, – відповідно до літопису (для порівняння: «Патерик» 1661 року датував «Послання» Полікарпа, якого надихнув Симон, 1162 роком), – але кончину Даміана відносить до 1299 року (тоді як за «Поповістю» і «Житієм» вона мала місце до Феодосієвої смерті) [История, 1807, с. 290, 294; Абрамович, 1931, с. X, 51, 199–200; Патерик, 1661, л. 232]. Марко – слушно віднесений до кінця XI ст. в «Хронологическом списке» (за Полікарпом, у часи цього подвижника мощі Феодосія перенесли до Великої церкви), а от Маркові сучасники Феofil та Іоанн – недатовані святи в «Прибавлении». Навпаки, невідомого за «Патериком» Анастасія зарахували до «Хронологического списка» як преподобномученика XI ст. («Тератургима» наво-

дить лише ім'я подвижника, мапа 1661 року додає відомості про його дияконський сан) [История, 1807, с. 283, 284, 311; Абрамович, 1931, с. 156, 205; Борисовская, 1992, с. 157; Афанасий, 2013, с. 24]. Якщо в «Патерику» 1661 року персональні дні пам'яті святих лише в окремих випадках є й датами кончини, то в «Истории» – майже всі подаються саме як дні кончини, хоча, за спостереженням архієпископа Сергія (Спаського), багато пам'ятей встановлені за тезоіменитством з іншими святими [Сергий, 1997а, с. 262]. На відміну від описів 1795 і 1805 років, «История» не розрізняє реальних та умовних затворників.

«Описание» лаври митрополита Євгенія, запозичивши з видань 1795 і 1805 років елементи структурної побудови, має багато відмінностей. Книгу присвячено саме лаврі: немає розділів про Київ, натомість є велика кількість додатків – матеріалів до лаврської історії, зокрема репліки мап 1638 року з відредагованим перекладом експлікацій, який, на жаль, часто відступає від оригіналу (внаслідок бажання автора адаптувати текст для сучасного читача). Текст «Описания» більшою мірою науковий, ніж у виданнях 1795 і 1805 років. Усі розділи книги мають заголовки (в «Кратком» – немає у двох перших розділах), кількість розділів збільшено зі зміною назв деяких із них – через доопрацювання автором тем, окреслених попередниками, і звернення до питань, не розкритих раніше.

Учений ієрарх порівнює дані друкованих «Патериків» з літописами та списками рукописного «Патерика», констатує наявність розбіжностей в описі багатьох епізодів та в структурі списків, в одних випадках намагається бути нейтральним щодо різних версій, в інших – надає перевагу якійсь із них, при цьому друковані «Патерики» залишаються для автора основним «навігатором», і він тиражує деякі запозичені з них неточності та відомості пізнього походження [Описание, 1826, с. 12–14, 38, 64, 99–101]. Взагалі в першій половині XIX ст. авторитет друкованих «Патериків» залишався високим, наукове ж дослідження рукописної традиції «Патерика» ще тільки починалося [Древнерусские, 1999, с. 253–255].

Активно використовуючи «Тератургиму», окремі її тези автор тлумачить хибно: на-

приклад, приймає парафіяльні Воскресенську та Феодосіївську церкви Печерського містечка XVI–XVII ст. за споруди лаврської садиби на Ближніх печерах [Описание, 1826, с. 33].

Окрім відомостей про окремих Печерських святих у контексті загальної лаврської історії, великий масив матеріалу зосереджено в розділах «О пещерах Киево-Печерской лавры и об угодниках Божиих, почивающих в них и в Великой церкви», «О прославлении Печерских угодников Божиих и о чудесах, явленных в Печерской лавре» і «О Патерике Печерском». Кожну з тем розкривають усі три розділи (у виданні 1831 року їх доповнено) [Описание, 1826, с. 79–102; Описание, 1831, с. 98–127].

У переліку мошей (розділ «О пещерах»; на відміну від «Краткого исторического описания», порядок імен пов'язаний не з планом печер, а зі змістом «Патерика» 1661 року) подано анотації по персоналіях (коли відомі не лише ім'я та супроводжувальна характеристика; зокрема, є анотації в кількох святих Дальніх печер – Євфросинії, Феодора Острозького, Феофіла Новгородського; у розділі про настоятелів також з'ясовано час життя архімандрита Ігнатія, мощі якого спочивають у Дальніх печерах [Описание, 1826, с. 113]). Анотації відрізняються від наведених в «Истории российской иерархии», але, як і в ній, «Описание» акцентує увагу на історичному часі життя святих. У деяких випадках запропоновано нові дати, іноді логічно виправдані (кончина Даміана – 1071 рік; кончина Прохора – 1103 рік), іноді – хибні (кончина Святоші – близько 1136 року; однак літописи згадують його ще 1142 року). До анотацій включено дані про тип служби кожному святому (такі відомості є і в останньому розділі «Краткого исторического описания» 1805 року). Вказані в анотаціях дні пам'яті святих не завжди репрезентовано як дні кончини.

Важливою особливістю «Описания» є розрізнення двох Полікарпів, адже друковані «Патерики» ототожили померлого 1182 року архімандрита Полікарпа (мощі позначено в Ближніх печерах з 1702 року) з автором «Послання до Акіндіна» (не міг писати раніше початку XIII ст.) [Описание, 1826, с. 86, 99, 108–111]. Наприкінці XIX ст. постає й проблема розрізнення двох Симонів – поховання

померлого 1226 року автора «Слова» та «По-
слання до Полікарпа» буде виявлене в Успен-
ському соборі Володимира-на-Клязьмі, і в
літературі з'явиться версія про Симона Ближ-
ніх печер як Ростово-Суздальського єпископа
початку XII ст. [Сергий, 19976, с. 177].

Проблему затворників автор вирішує
непослідовно: у Ближніх печерах святі, які
не мають житій і спочивають у замуrowаних
усипальницях – «В затворах почивающие»;
у Дальніх печерах, реальні та умовні затвор-
ники – однакові («затворник»).

Попри деяку розпорошеність матеріалу
з історії печерської канонізації у трьох роз-
ділах, читач «Описания» отримує достатньо
відомостей, аби усвідомити, що зарахування
лаврських подвижників до лику святих було
тривалим і нерівномірним процесом, на який
впливало багато чинників. З окремою тезою
про «обережність» і зумовлену нею «повіль-
ність» лаври в справі ініціювання каноніза-
ції Печерських святих можна посперечатися.
З цього приводу дослідники XX ст. сказали
своє слово [Голубинский, 1903; Дива, 1997,
с. 47–50; Кабанець, 1998]. Автор згадує такі
важливі віхи, як перенесення мощей і пер-
сональна канонізація (1108) преподобного Фе-
одосія, створення «Патерика», популяризація
його статей митрополитом Димитрієм Тупта-
лом, збирання свідочств про чудеса для «Те-
ратургими», складання «Правила» 1643 року
й пізніших служб, розпорядження уряду Ро-
сійської імперії про їх друк і доповнення «Па-
терика» статтею про Іуліанію Ольшанську
[Описание, 1831, с. 98–127].

Митрополит Євгеній намагався гіпоти-
тично відтворити еволюцію печерних некро-
полів: «Нам неизвестен первоначальный план
обеих сих пещер, кроме главных улиц <...>
Ибо и по плану Кальнофойского 1638 г. они
значатся и меньше, и простее нынешних. По
временам и нужно было распространять их
для удобнейшего размещения св. мощей. Не-
известно также, какие св. мощи в них открыты
были до Батыева нашествия <...> Ибо при
оном все они были сокрыты братиею, и келии
закладены; а по прошествии уже опасностей
вынуты по оставшимся известиям и памято-
ванию. Но Кальнофойский утверждает, что
много еще осталось сокрытых. Действительно,
по сторонам пещерных улиц заметны мно-

гие закладенные келии и склепы <...> У Афа-
насия Кальнофойского в списках св. мощей
обеих пещер упоминаются некоторые такие,
которых ныне уже нет. Вероятно, непри-
ятельские нашествия, с 1638 до 1686 г. часто
бывшие, истребили или принудили неизвест-
но где сокрыть оные» [Описание, 1826, с. 80,
90]. Пізніші дослідження змінили ці уявлення
[Голубинский, 1903, с. 209; Дива, 1997; Фила-
рет, 2000а, с. 341; Филарет, 2000б, с. 374–375;
Лаврський альманах, 2012], але тезу про пе-
реховування мощей ще довго використовув-
вали інші автори [Указатель, 1850, с. 64–65;
Модест, 1862, с. VI, X; Сементовский, 1864,
с. 144–145].

Автор «Описания» звернув увагу і на
проблему відсутності «житій» більшості свя-
тих Дальніх печер та багатьох – у Ближніх:
«Без сомнения, и оные были написаны, но в
несчастные времена разорений и опустошений
лавры потеряны, а имена сих преподобных
выписаны уже из древних синодиков или по-
мянников. Но и тех, которые описаны, в Па-
териках изданных, довольно для примера во
всех добродетелях» [Описание, 1826, с. 101].
У 1831 році між передостаннім та останнім
реченнями зроблено суттєву вставку: «Только
в общей службе преподобным обеих пещер в
канонах описаны кратко их подвиги» [Описа-
ние, 1831, с. 125]. У 1850 році в бібліотеці при
Дальніх печерах було виявлено рукопис про
місцевих святих [Указатель, 1850, с. 64–65],
що його 1862 року видав ігумен (пізніше ар-
хієпископ) Модест (Стрільбицький) [Модест,
1862, с. 35–78]. Публікатор зауважив, що по-
рядок імен у рукопису – списку колишніх пе-
черних епітафій – відповідав тексту служби
святим Дальніх печер, котру хибно датував
1643 роком [Модест, 1862, с. V–XI]. Порівняв-
ши текст служби з мапами Дальніх печер 1638
і 1675 років (остання виготовлена віленським
пастором Іоанном Гербінієм на підставі мапи
з «Патерика» 1661 року [Дива, 1997, с. 10]),
архієпископ Філарет (Гумілевський) дійшов
висновку, що епітафії скопійовано до рукопи-
су в останній чверті XVII ст. (втрачені оригі-
нали епітафій він приймав за стародавні) і тоді
ж складено служби святим Дальніх і Ближніх
печер [Филарет, 2000а, с. 341; Филарет, 2000б,
с. 375]. Однак, для об'єктивнішого датування
епітафій їх текст, служби та мапи 1638 року

слід порівнювати з мапами саме 1661 року (оскільки мапа Гербінія має похибки в підписах імен) і 1702 року (яку архієпископ Філарет не використав). Таке порівняння дозволяє зробити висновок, що епітафії створено на зламі XVII–XVIII ст. Нещодавно у справі з фондів Центрального державного історичного архіву України (Київ)¹ виявлено список епітафій з Дальніх печер – додаток до листування 1762–1763 років між лаврою і урядом Російської імперії з приводу отримання дозволу на друкування служб святим обох печер (прохаючи про дозвіл, лавра повідомляла про знахідку «при печерах» старої рукописної книжки зі службами святим двох печер; уряд доручив перевірити рукопис Київському митрополиту; останній зажадав від лаври даних про святих, не згаданих у «Патерику»; відповіддю на цей запит був список епітафій; після редагування текстів служб у Києво-Могилянській академії, лавра отримала дозвіл на друкування) [О печатании, 1762–1764]. Виявлений список текстологічно відрізняється від виданого в 1862 році й потребує подальшого вивчення; дана знахідка відкриває перспективу нових досліджень агіографії Печерських святих.

Свій твір митрополит передав «навсегда в собственность» лаври, зобов'язавши її

«требовать <...> пересмотра сей книги и поправок» автора у разі перевидання [Ананьєва, 1995, с. 19]. Однак авторські виправлення торкнулися лише другого видання – у 1831 році [Описание, 1831]. Наступне побачило світ за десять років після кончини митрополита, і за обсягом та змістом переробок тексту значною мірою являло собою новий твір.

Вихід третього видання «Описания» стався того часу, відколи друкованих описів лаври – різних авторів – ставало дедалі більше. Що ж до вивчення історії Собору Печерських святих, то в цій справі у митрополита Євгенія знайшлися наступники, зокрема архієпископи Філарет (Гумілевський) і Сергій (Спаський), Є. Голубінський. Останнім часом неоціненний внесок до розробки теми зробив Є. Кабанець. Заслуга ж самого вченого ієрарха (незважаючи на те, що він виправляв одні історіографічні помилки, тиражував інші та іноді створював треті) не підлягає сумніву. У ланцюгу студій про Києво-Печерську лавру він започаткував дослідження одного з головних питань історії цієї славетної обителі, вибудував фактологічну базу, спираючись на яку, могли рухатися і рухалися далі вчені наступних поколінь.

Джерела та література

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 128, оп. 1 друкарський, спр. 65 (1762–1764 рр.) О печатании в Киево-Печерской типографии сложенных из житий преподобных отец чудотворцев Печерских служб.

Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. – Київ, 1931.

Ананьєва Т. «Читайте для познання Києва...» // Євгеній Болховітінов, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. – Київ, 1995.

Афанасій Кальнофойский, иеромонах. Тератургимма / пер. с пол. Бигун О. – Киев, 2013.

Борисовская Н. Старинные планы и карты XV–XVIII веков. – Москва, 1992.

Владислав Цыпин, протоиерей. Амвросий, еп. Пензенский // Православная энциклопедия. – Москва, 2001. – Т. 2. – С. 146.

Голубинский Е. История канонизации святых в Русской Церкви. – Москва, 1903.

Дива печер лаврських. – Київ, 1997.

Древнерусские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик / подгот. Ольшевская Л.А., Травников С.Н. – Москва, 1999.

Дятлов В. Святой князь Владимир в истории Десятинной церкви и Киево-Печерского монастыря // Opus mixtum. – Київ, 2015. – № 3. – С. 110–118.

Закревский Н. Описание Киева. – Москва, 1868.

¹ Щиро дякую Є. Кабанцю, який звернув мою увагу на цю справу.

Зеленина Я.Э., Лопухина Е.В. Евгений, митр. Киевский и Галицкий// Православная энциклопедия. – Москва, 2008. – Т. 17. – С. 63–68.

История российской иерархии: в 6 т. – Москва, 1807. – Т. 1.

Кабанец Е. П. Святитель Димитрий и служба Печерским святым // Святитель Димитрий, митрополит Ростовский. Исследования и материалы. – Ростов Великий, 2008. – С. 219–238.

Кабанець Є. Невідомий твір святого Дмитра Туптала // Могилянські читання 1996. – Київ, 1998. – С. 94–98.

Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – Киев, 1795.

Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – Киев, 1805.

Лаврський альманах. – Київ, 2012. – Чис. 27.

Модест (Стрельбицкий), игумен. Краткие сказания о жизни и подвигах св. отцов Дальних пещер. – Киев, 1862.

Описание Киево-Печерской лавры. – Киев, 1826.

Описание Киево-Печерской лавры. – Киев, 1831.

Описание Киево-Печерской лавры. – Киев, 1847.

Патерик, или Отечник Печерский. – Киев, 1661.

Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности. – Киев, 1864.

Сергий (Спасский), архиепископ. Полный месяцеслов Востока: в 3 т. – Москва, 1997а. – Т. 2.

Сергий (Спасский), архиепископ. Полный месяцеслов Востока: в 3 т. – Москва, 1997б. – Т. 3.

Сінкевич Н.«Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. – Київ, 2014.

Сіткарьова О.В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської Лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. – Київ, 2005.

Службы преподобным отцем Печерским, ихже мощы в Ближней и Далной пещере нетленно почивают. – Киев, 1763.

Степовик Д.В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. – Київ, 1986.

Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. – Киев, 1850.

Филарет (Гумилевский), архиепископ. Жития святых. – Москва, 2000а. – Август.

Филарет (Гумилевский), архиепископ. Жития святых. – Москва, 2000б. – Сентябрь.

Филарет (Гумилевский), архиепископ. Жития святых. – Москва, 2000в. – Ноябрь.

Kalnofoyski A. Τερατοῦργημα, lubo Cuda, ktore były tak w samym świętocydotwornym monastyrze Pieczarskim Kiiowskim, iako y w obudwu świętych pieczarach. – Kijow, 1638.

«КИЇВСЬКИЙ РУБЛЬ»

У статті розглянуто історію відкриття, атрибуції та введення в науковий обіг перших давньоруських грошових срібних злитків київського типу в контексті археологічних досліджень Десятинної церкви 1823–1828 років та взаємин їх головних учасників – Є. Болховітінова (митрополита Євгенія), М. Берлінського, К. Лохвицького, М. Єфимова, О. Анненкова.

Ключові слова: Давня Русь, срібні платіжні злитки, Київ, Десятинна церква, історія археологічних досліджень.

В статье рассмотрена история открытия, атрибуции и введения в научный оборот первых древнерусских платежных серебряных слитков киевского типа в контексте археологических исследований Десятинной церкви 1823–1828 годов и взаимоотношений их главных участников – Е. Болховитинова (митрополита Евгения), М. Берлинского, К. Лохвицкого, Н. Ефимова, А. Анненкова.

Ключевые слова: Древняя Русь, серебряные платежные слитки, Киев, Десятинная церковь, история археологических исследований.

The article reviews the history of the discovery, interpretation and scientific presentation of the first Old Rus'ian silver ingots of the Kyiv type in the context of archaeological research of the Desyatynna Church in 1823–1828 and the relations of their main participants – E. Bolkhovitinov (metropolitan Eugenyi), M. Berlinsky, K. Lokhvitsky, N. Yefimov and O. Annenkov.

Keywords: Old Rus', silver payment ingots, Kyiv, Desyatynna Church, history of archaeological research.

Історія відкриття та введення в науковий обіг грошових злитків київського типу тісно пов'язана з початковим етапом археологічних досліджень Десятинної церкви.

Починаючи з книг С. Шодуара [Chaudoir, 1836, р. 3; Шодуар, 1837, с. 101], у роботах провідних нумізматів точкою відліку відкриття тривалий час виступали розкопки Десятинної церкви 1826 року та публікація листа Є. Болховітінова (митрополита Євгенія) про виявлені під час них 4 срібні шестикутні злитки вагою в 38 золотників, атрибутовані митрополитом як «київський рубль» [Сахаров, 1842, с. 16; Беляшевский, 1889, с. 7–8; Черепнин, 1901, с. 12; Ильин, 1921, с. 8; Bauer, 1929, с. 101].

Досить несподіване уточнення було запропоноване в роботі 1966 року П. Толочком: «У 1635 р., під час перших “археологічних” досліджень, метою яких було “Десятинную церковь пресветлой девы выкопать и открыть дневному свету”, Петром Могилою було знайдено срібний злиток. Певно, у Могили не було жодних сумнівів у тому, що злиток був грошовою одиницею, і він назвав його київським рублем» [Толочко, 1966, с. 123, 130]. Цю ж версію повністю повторила З. Зразюк у розділі колективної монографії, присвяченої 1000-літньому ювілею освячення Десятинної церкви [Зразюк, 1996, с. 90, 92]. Зміщення події відкриття давньоруських злитків на два століття раніше, як і сам факт нумізматичних роздумів Петра Могили, могли б стати

справжнім самостійним відкриттям. Однак питання, який саме з митрополитів першим узяв до рук срібний злиток київського типу і назвав його «київським рублем», не виглядало б настільки проблемним, якби дослідники конкретизували джерело інформації про «знахідку» Петра Могили.

Перелік джерел про розкопки на території Десятинної церкви митрополитом Петром Могилою досить короткий. Проте сюжету про срібний злиток не знайдемо ні в «Патериконі» Сильвестра Косова [Kossow, 1635, s. 181; Сінкевич, 2014, с. 607], ні в «Тератургімі» Афанасія Кальнофойського [Kalnofoysky, 1638, Przedmowa, s. 4], ні в листі самого Петра Могили до царя Михайла Федоровича (1640 р.) [Акты, 1861, с. 29]. Відсутній він і в більш докладних пізніших переказах лаврських монахів, зафіксованих у рукопису XVIII ст. [Жиленко, 2002, с. 140–141; 2003, с. 196–202], а також у примітках до праці С. Миславського [Миславский, 1795, с. 80–82] (повторених і в перевиданнях книги митрополита 1805 та 1817 рр.). Ні жанр, ні стиль джерел XVII–XVIII ст. відверто не передбачали «звіту» про матеріальні знахідки, супутні до історії про виявлення «мощей Володимира Святослави́ча», а тим паче, аналітичних роздумів про їх атрибуцію.

Зовсім інша ситуація склалася на початку XIX ст., хоча й вона, варто визнати, далека від повноти ясності деталей як у плані наукової документації, так і в плані хитроспле-

тіння стосунків та розподілу обов'язків між головними учасниками досліджень періоду 1823–1828 років – Є. Болховітіновим, М. Берлінським, К. Лохвицьким, М. Єфимовим та О. Анненковим. Їх непрості взаємини, співпраця, конкуренція та навіть конфлікти докладно розглянуто в ряді праць Т. Ананьєвої [Ананьєва, 1996; Ананьєва, 1997; 1998; 2005; 2009], і тема залишається ще далекою від свого вичерпання.

Після попередніх оглядин майбутнього місця розкопок 5 та 26 вересня 1823 року, «перший київський археолог» М. Берлінський занотував 28 вересня 1823 року в щоденник: «С Евгением у Десятинной начал копать» [Ананьєва, 1996, с. 17; Ананьєва, 1998, с. 45–46; Москальов, 2014, с. 219]. Результати пробних розкопок 1823 року частково були враховані Є. Болховітіновим при підготовці рукопису книги «Описание Киевософийского собора и киевской иерархии» [Евгений, 1825а], але так ніколи й не виданими; очевидно, головною їх метою все ж було з'ясувати, чи можливо таким чином уточнити архітектурний план храму [Ананьєва, 1996, с. 17; Ананьєва, 1998, с. 46].

Наступного 1824 року дослідження продовжилися знову коштом Є. Болховітінова. За словами самого митрополита, покладені вони були на чиновника К. Лохвицького та священника Десятинної церкви М. Кочоровського [Евгений, 1825б, с. 386; Сперанский, 1885, с. 695]. Однак щоденник М. Берлінського знову свідчить про участь історика в розкопках із 14 жовтня до 13 листопада 1824 року, у т. ч. при розкопках біля «алтаря» та розкритті мозаїчної підлоги [Москальов, 2014, с. 221–222]. Доручення головних земляних робіт К. Лохвицькому, на наш погляд, мало просте пояснення – на відміну від відставного чиновника, і митрополит Євгеній, і викладач гімназії М. Берлінський не мали можливості бути присутніми особисто на розкопках щодня. Але оскільки роботи велися скромними силами («з работника зарыли яму за олтарем» [Москальов, 2014, с. 221–222]; «в Октябре месяце 1824 года, употреблено несколько работников, для раскапывания церковной площади» [Краткое, 1829, с. 11]), їх темпи цілком дозволяли контролювати розкопки в рамках «досуга».

Відсутність згадок про М. Берлінського в повідомленнях про розкопки 1824 року стала лише «першим дзвіночком» з низки подальших непорозумінь між учасниками. Надсилаючи М. Румянцеву план фундаментів Десятинної церкви К. Лохвицького, у листі від 4 січня 1825 року Є. Болховітінов попереджав, що той «со своими толкованиями, которых я не имел досуга поправить» [Сперанский, 1885, с. 696]. А вже в анонімній публікації плану в березневому випуску «Отечественных записок» (одностайно приписуваній дослідниками Є. Болховітінову) пропонував доручити продовження робіт «искусному в древнем Зодчестве Архитектору» [Евгений, 1825б, с. 399–401].

На прохання митрополита Євгенія, у травні 1826 року до Києва Санкт-Петербурзькою академією художеств був відряджений художник 14-го розряду М. Єфимов. Листом до М. Кочоровського від 5 квітня митрополит доручав йому та К. Лохвицькому, як учасникам попередніх досліджень, продовжити розкопки. 25 травня, згідно із записами М. Берлінського, відбулася його зустріч з М. Єфимовим, К. Лохвицьким та М. Кочоровським біля Десятинної церкви. Наступного дня у М. Єфимова обговорили план та майбутні роботи, а вже 28 травня М. Берлінський занотував: «Я у Десятинной начали рыть» [Москальов, 2014, с. 223].

Залишається загадкою, що саме сталося між М. Єфимовим та К. Лохвицьким під час першої зустрічі, унаслідок чого між дослідниками надовго «пробіг чорний кіт». Судячи зі щоденника М. Берлінського, аж до завершення розкопок у листопаді 1826 року він спілкувався лише з М. Єфимовим, але не з К. Лохвицьким, прийнявши запрошення останнього лише 11 листопада, через кілька днів після від'їзду архітектора з Києва. Т. Ананьєва справедливо зауважила, що для К. Лохвицького (чиновника 5-го класу) було б просто образливим працювати під началом молодого архітектора, набагато нижчого за чином; і тим більш образливою виглядала критика його плану з боку М. Єфимова, до якої приєднався згодом митрополит Євгеній, остаточно зіпсувавши стосунки між ними [Ананьєва, 1996, с. 20–22; Ананьєва, 2005, с. 285].

Незважаючи на ще більш поважний вік, М. Берлінський не бачив проблем співпраці з М. Єфимовим як розпорядником коштів Академії, і тандем молодого архітектора з маститим істориком провів успішний польовий сезон, наслідком якого було повне розкриття фундаментів Десятинної церкви та ряду князівських гробниць, створення першого достовірного плану церкви, уведення в науковий обіг частини знахідок із графічними ілюстраціями. За все тим же щоденником М. Берлінського, новий план храму М. Єфимов створив ще 5 липня 1826 року, а до 3 жовтня написав принаймні частину свого звіту, з яким ознайомив М. Берлінського. 19 жовтня «Єфимов читав о Лохвицком» – вірогідно, критичний аналіз неточностей першого плану. Сам М. Берлінський уперше згадує про написання своєї частини звіту значно пізніше – 12 березня 1827 року в щоденнику з'явився запис «Писал древности для архитектора» [Москальов, 2014, с. 224].

Саме в процесі підготовки звіту, 26 листопада 1826 року М. Берлінський надсилає листа до видавця «Отечественных записок» П. Свінїна з повідомленням про знахідку трьох злитків: «Спешу известить вас о драгоценной находке, сделанной наконец в развалинах Десятинной церкви. Недавно отысканы там *три серебряных слитка* овальной фигуры, с довольно острыми углами по обоим концам и небольшим разрезом или цапиною по средине. Они литые, а потому сию последнюю можно бы было принять за обыкновенную скобку, делающуюся на всяком литье для удобного вынимания онаго из формы; но как все эти царапины сделаны совершенно на половине, так что еслиб по на правлению оных слитки сии разрубить, то вышли б из них две ровныя части, или половины, а потому в *наметках* сих должно заключаться какое ниестъ другое намерение, которое, конечно, разгадают ваши знаменитые Археологи, определив вместе с тем и значение сих слитков, из коих каждый весит 44 золотника». Далі автор повідомляв, що О. Оленіну надіслані «верные съёмки, или рисунки с сих слитков, а в скорости доставятся Г. Архитектором и самые оригиналы» [Берлинский, 1826, с. 438–439].

Стиль листа – це не повідомлення, а прохання консультації. Саме цим пояснюється повна відсутність згадок про інші знахідки з

розкопок. М. Берлінський писав лист не для його публікації, а саме з метою отримати допомогу в інтерпретації нового незнайомого типу артефактів. При публікації фрагмента листа П. Свінїн справді зробив примітку з коментарем: «Замечательно, что в недавнем времени найдено также несколько подобных серебряных слитков в Лифляндии» [Берлинский, 1826, с. 439]. Однак «ліфляндські аналогії», швидше за все, були помилковими, оскільки М. Берлінський досить невдало описав форму знайдених злитків як «овальну» і помилився при визначенні їх ваги. Як потім з'ясувалося, не сталося також і передачі злитків та їх зображень О. Оленіну.

З листа І.П. Мартоса від 13 березня 1829 року довідуємося, що насправді з малюнків О. Оленін отримав від М. Єфимова лише копію плану Десятинної церкви [Лазаревский, 1896, с. 365, 367]. Ще загадковішим фактом, на який звернула увагу Т. Ананьєва, є безплідні намагання Є. Болховітінова до березня 1829 року отримати креслення й малюнки М. Єфимова через різних посередників, але не безпосередньо від М. Єфимова, М. Берлінського чи О. Оленіна. Ця обставина навряд чи була пов'язаною з К. Лохвицьким, який на той час розв'язав справжню війну кляуз з М. Єфимовом, адже після повернення в Київ у 1827 році митрополит теж намагався уникати скандального чиновника. Однак І. Срезневський вважав, що принаймні під час свого перебування в Санкт-Петербурзі митрополит міг негативно ставитися до роботи М. Єфимова «в следствие наговоров» [Срезневский, 1868, с. 35].

Одразу ж після отримання нового плану М. Єфимова (через посередництво І.Р. Мартоса та І.П. Мартоса) Є. Болховітінов уже 20 березня 1829 року направляє його копію в «Общество истории и древностей российских», викликавши цим вчинком невдоволення М. Берлінського [Ананьєва, 1996, с. 20–21]. Складається враження, що по мірі зростання інтересу сучасників і, особливо, можновладців, до перших археологічних розкопок Десятинної церкви, паралельно зростала конкуренція між самими учасниками досліджень за право їх презентації. У такий спосіб київська археологія, мабуть, уперше зіткнулася з явищем, названим згодом «авторське право».

Як бачимо, навіть авторитету та впливовості митрополита Євгенія насправді не вистачало для того, щоб отримати доступ до матеріалів розкопок 1826 року. Однак ще 25 січня 1829 року він надсилає голові «Общества истории и древностей российских» О. Писареву срібний шестикутний злиток із супровідним листом, виданим наступного року в «Трудах и летописях» Товариства:

«Посылаю при сем к Вашему Превосходительству для представления Обществу Истории и Древностей Российских на рассмотрение один из серебряных слитков, найденных при раскапывании древней Десятинной церкви, сооруженной Великим Князем Владимиром Святославичем. Три таковыя слитка одинаковой фигуры и весом в 12 лотов и 2 золотника, открыты в правой стороне церкви близ алтаря, под землею глубины аршина в полтора, вместе с слитком олова обгоревшаго: и один в найден в щелке новой Десятинной церкви, строенной Митрополитом Петром Могилою на развалинах древней.

Одинаковая фигура и вес всех четырех слитков доказывает и одинаковое употребление оных, и я осмеливаюсь спросить: не есть ли это Киевский рубль, каковыя, отличной только фигуры, найдены в Серпухове, Новгороде и Рязани? Не обглаженные сии слитки, очевидно, ни к какому украшению церкви служить не могли.

Остальные три серебряные слитка, совершенно похожие на посылаемый, хранятся в ризнице Киевософийскаго Собора. Пробу серебра я сделать не успел» [Евгений, 1830, с. 124–125].

Лист було зачитано на засіданні «Общества» 8 березня 1829 року: «Читано письмо от Киевскаго митрополита Евгения с приложением найденнаго в Десятинной церкви куска серебра весом в 38 золотников, который его высокопреосвященство почитает за киевский рубль» [Сперанский, 1885, с. 702].

Статтю М. Берлинського з коротким звітом про розкопки Десятинної церкви 1826 року надруковано в тому ж випуску «Трудов и летописей». У примітці дослідник відзначив, що під час розкриття фундаментів знайдено було багато предметів, серед яких – «четыре шестиугольные продолговатые, серебряные плитки без всякого изображе-

ния, каждая по 38 золотников чистого серебра 90-й пробы, вероятно, Киевские рубли» [Берлинский, 1830, с. 116]. Згідно зі щоденником М. Берлинського, стаття писалася ним у вересні 1828 року, після чого обговорювалася з М. Закревським та О. Анненковим; надіслана до Москви 19 вересня. Проте дещо раніше, 16 липня, у щоденнику бачимо запис «У Евгения о Десятинной» [Москальов, 2014, с. 226].

У вже цитованій вище примітці М. Берлинський у т. ч. описує дерев'яний хрест із золотим окуттям, спираючись при цьому на атрибуцію митрополита Євгенія [Берлинский, 1830, с. 116], що змушує все ж з упевненістю констатувати, що принаймні частину матеріалів М. Берлинський таки показав Є. Болховітінову і цікавився його фаховою думкою. У свою чергу це дозволяє з довірою віднести до повідомлення митрополита про точне місце знахідки 3-х злитків як отримане безпосередньо від М. Берлинського. У листі від 25 січня 1829 року митрополит згадує, що не встиг зробити проби срібла злитків, тоді як у публікації М. Берлинського вона вже вказана (90/96°, або 938° за сучасною системою оцінки). На наш погляд, ці дані разом з усією приміткою внесені вже в коректуру, яку М. Берлинський вичитував у липні 1829 року [Москальов, 2014, с. 227]. До такого висновку підштовхує також різночитання з листом 1826 року, де повідомляється про знахідку лише 3-х злитків, тоді як у статті 1830 року фігурують чотири, як і в листі митрополита Євгенія, а також наведена його атрибуція злитків як «київські рубли».

Четвертий злиток, згаданий Є. Болховітіновим у листі, справді не пов'язаний з розкопками 1826 року. Його походження розкриває анонімне «Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве» 1829 року, написане в жанрі панегірика О. Анненкову і, безумовно, видане його коштом. Автор книги стверджував, що після зламу стін давньої Десятинної церкви влітку 1828 року для будівництва нового храму «При выемке рвов, для двух стен фундамента и разравниания места, найдены Анненковым: <...> серебрянные и медныя древния Греческие и Польския монеты, плитка серебра, высокой пробы, шестиугольной фигуры, в 38 золотников (полагать

должно, что она составляла древнюю монету, под названием литра известную) <...> все эти вещи препровождены были Анненковым к Церковному старосте Десятинной церкви, для хранения в ризнице, как достопамятная собственность сей церкви». Нижче в примітці зазначалося, що «плитка серебрянная шестиугольной фигуры и прочия монеты, Преосвященным Евгением препровождены в дар Московскому обществу Истории и древностей Российских» [Краткое, 1829, с. 22–24].

Підготовка книги почалася ще в серпні – вересні 1828 року в Києві – у цей час М. Берлінський занотував про обмін планами з О. Анненковим, а 13 вересня: «Писал для Анненкова краткое о Десятинной» [Москальов, 2014, с. 226]. Саме ці заготовки й розповіді О. Анненкова згодом використав автор «опису», хоча фінальний текст мало нагадував про наукову підоснову¹. У червневому випуску «Московского телеграфа» 1830 року вийшла різка рецензія без вказівки автора, у якому сучасники вбачали Є. Болховітінова. Серед різних зауважень знайшлося місце й критиці інформації про нумізматичні знахідки: «Никто не видал Греческих монет, а только найдены Польския 17-го века, может быть потому, что на Десятинной церкви стоял двор Польскаго Кастеляна. Три шестиугольные плитки серебряные, найдены в развалинах Академиком Ефимьевым близ алтаря, в яме, среди обгоревшего слитка свинцу, а четвертая таковая же выкопана в Могилиной церкви при последнем раскапывании. Одна только из них препровождена в Московское Историческое Общество, а три хранятся в ризнице Киевософийского Собора» [Замечания, 1830, с. 349–350]. Якусь «критику Десятинной» писав у серпні 1830 року і М. Берлінський [Москальов, 2014, с. 228], однак ця праця не була видана. Що, втім, принаймні викреслює для нас одного з двох можливих авторів статті у «Московському телеграфі», залишаючи лише одного – Є. Болховітінова.

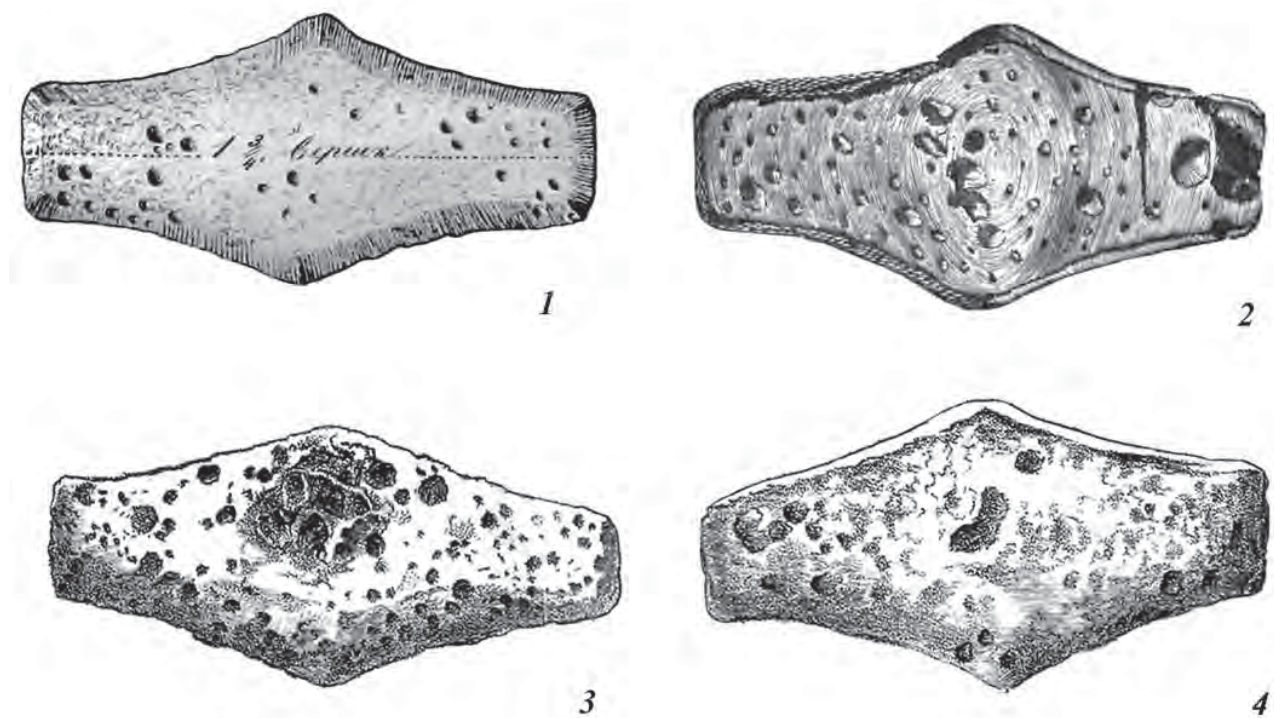
У листі до І. Снегірьова від 5 грудня 1828 року митрополит писав: «Все еще не успеваю я прислать к вам мою находку в Де-

сятинной церкви, но авось удосужусь», маючи на увазі саме злиток [Снегирев, 1871, с. 112]. Незважаючи на фразу «мою находку», у критичній статті Є. Болховітінов не заперечує твердження «Опису» про те, що злиток знайдено і подаровано Десятинній церкві О. Анненковим, тому уточненню щодо місця знахідки четвертого злитка («в Могилиной церкви», «в щибне новой Десятинной церкви, строенной Митрополитом Петром Могилою на развалинах древней») навряд чи можна віддати перевагу перед більш загальною фразою О. Анненкова, особливо враховуючи характер земляних робіт 1828 року і повну відсутність їх документування.

Не зовсім зрозумілим залишається й питання: який саме злиток зображений на ілюстрації в «Трудах и летописях»: надісланий митрополитом у Москву чи один з трьох, що залишилися у Києві? У листі митрополита від 25 січня 1829 року йдеться про надсилання самого злитка, а не його зображення. Тоді як до статті М. Берлінського точно додавалися ілюстрації, з яких, власне, і сформовано вкладку. Про виконання малюнків предметів з розкопок 1826 року згадується самим М. Берлінським у листі 1826 року [Берлінський, 1826, с. 439], а також у листі І.Р. Мартоса, як і про той факт, що станом на березень 1828 року останньому не вдалося роздобути зображень для митрополита Євгенія [Ананьева, 1996, с. 20]. Можливим варіантом належності ілюстрації до статті митрополита є її виконання вже в Москві з надісланого екземпляра злитка.

На малюнку (іл. 1: 1) зображено плаский злиток зі скошеними різко вираженими гранями, типу, добре відомого за матеріалами давньоруських скарбів [Bauer, 1929, taf. II, 39B, 39E, 62b, 62v; Корзухина, 1954, табл. XXXII, 4, 6; XXXVII, 8; XLI, 8, 9; XLIII, 1; XLIV, 14; Дубіцька, 2013, фото 1]. Позначена і його довжина – $1\frac{3}{4}$ вершка (7,7 см). Такі розміри найчастіше характерні для злитків вагою до 160 г, тоді як Є. Болховітінов визначає вагу надісланого до Москви злитка в 38 золотників (162,1 г). Вагу трьох злитків, що зберігалися в

¹ Слід зазначити, що О. Анненков тривалий час не входив у коло спілкування київських істориків і навіть після початку самостійних археологічних досліджень у Києві сприймався лише як «любитель старожитностей». Сам поміщик рідко називається автором даного опису, хоча його участь у підготовці й збиранні матеріалів безсумнівна.

Іл. 1. Злитки з розкопок Десятинної церкви 1826 та 1828 рр.
(1 – за Євгеній, 1830; 2 – за Сементовський, 1864; 3 – за Шодуар, 1837)

ризниці Софійського собору, уточнив пізніше С. Шодуар: вона складала відповідно 36 51/96 (155,84 г); 37 37/96 (158,23 г); 38 золотників (162,1 г) [Chaudoir, 1836, р. 93; Шодуар, 1837, с. 101]. В альбомі ілюстрацій до російського перекладу книги наведено два злитки київського типу, жоден з яких не збігається із зображенням публікації 1830 року. Вони пропорційно коротші та мають іншу топографію каверн (іл. 1: 3, 4). Враховує, що про згадані С. Шодуаром скарб 1819 року зі Стайок та скарб невідомого року з Києва наводилась лише побіжна інформація², практично немає сумніву, що на ілюстраціях могли бути представлені лише злитки зі знахідки 1826 року.

Їх ідентифікацію полегшило б зображення зворотного боку, адже М. Берлінський описував на звороті злитків рівно посередині «розріз» або «цапину» – подряпину, яку сприймав як намітку для розрубання злитків [Берлінський, 1826, с. 438–439]. Найімовірніше, мова йде про графіті виробничого призначення – поздовжню лінію, на якій по-

перечними рисками позначали «падіж» срібла в результаті процедури його очистки купеляцією [див.: Комар, 2017, с. 239–241; рис. 4, 5, 7–8].

Зображення ще одного злитка видав О. Сементовський з підписом: «Из хранящихся в Десятинной церкви древних вещей здесь прилагаются изображения: Киевская серебряная гривна весом в 36 1/3 золотников, найдена в развалинах Десятинной церкви» [Сементовський, 1864, с. 45]. Злиток дещо відрізняється за обрисами (іл. 1: 2): у нього різко скошені грані, однак художником круговою штриховкою позначено підвищення поверхні по центру, тобто злиток був не пласким, а з опуклою спинкою. Вказана О. Сементовським вага злитка – 36 1/3 золотника (155 г) практично тотожна до точніше виміряної в долях С. Шодуаром ваги злитка з ризниці Софійського собору – 36 51/96 золотника (155,84 г). Більше того, М. Закревський стверджував, що в новій «стасівській» Десятинній церкві зберігався не один злиток – «Тут же, в особых шкафах,

² С. Шодуар без посилання подав інформацію про знахідку скарбу з трьох шестикутних злитків біля Михайлівського монастиря під час підрівняння дороги [Chaudoir, 1836, р. 93; Шодуар, 1837, с. 101], однак про який не мали даних жоден з київських дослідників, лише повторюючи надалі цитату з указаної праці.

хранятся небольшие колокола, крестики, куски фресков, гривны и прочие мелкие вещи, найденные при разрытии фундамента» [Закревский, 1868, с. 291]. Те ж описував і О. Сементовський, розказуючи, щоправда, про розкопки митрополита Євгенія і К. Лохвицького 1824 року: «В кучах щебня отыскано несколько серебряных гривен, медных крестиков, перстней, колец, стеклянных, витых спиралью браслет и проч.; вещи эти ныне хранятся в Десятинной церкви и желающие могут свободно их видеть» [Сементовский, 1864, с. 44–45]. Чи означає це, що злитки зі знахідки 1826 року таки були передані з ризниці Софійського собору до Десятинної церкви після завершення будівництва нового храму?

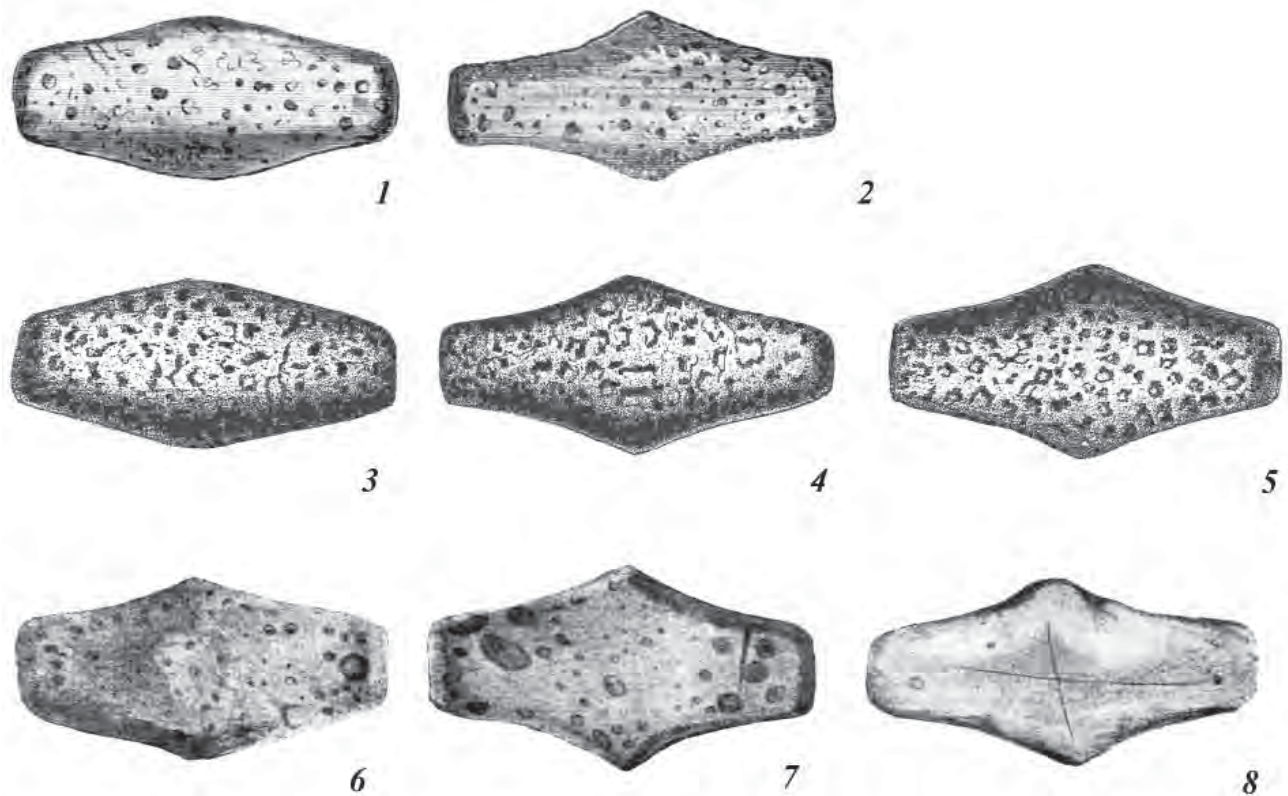
Як уже зазначалося вище, злиток з розкопок 1828 року, подарований О. Анненковим до ризниці Десятинної церкви, був вилучений митрополитом Євгенієм ще на початку 1829 року і надісланий до московського «Общества истории и древностей российских». У 1846 році О. Анненков сам надіслав злиток у Московський «Кабинет изящных искусств»; інший злиток вагою в 36 золотників зі скарбу 1847 року був подарований Олександрю II і в 1850 році надійшов до колекції Київського університету св. Володимира. На думку Г. Корзухіної, ці скарби не були самостійними і являлися частиною великого скарбу, знайденого О. Анненковим в 1842 році поблизу апсид Десятинної церкви, що, втім, наразі перевірити неможливо [Корзухина, 1954, с. 105–108]. За період 1837–1876 років «около фундаментов церкви и вообще на ея погосте» В. Антонович налічував всього «2 монетных гривны киевского типа» зі вже згаданих «скарбів» О. Анненкова [Антонович, 1895, с. 33]. Отже, іншого можливого джерела надходження злитків до «музею» в інтер'єрі «стасівської» Десятинної церкви не було. Чи, все ж, існувала інша можливість?

Акцентуючи увагу на діяльності Є. Болховітінова, М. Берлинського, М. Єфимова, ми мимоволі залишали осторонь іншу важливу дійову особу київської археології першої половини XIX ст. – К. Лохвицького. Серед чернеток, листів, описів знахідок останнього

за 1837–1838 роки у справі «По выставке о подносимых вещах ископаемых Древностей Государю Цесаревичу Наследнику Престола Александру Николаевичу» [НБУВ, ІР, ф. II, од. 22946]³ містяться досить несподівані згадки. Один з переліків знахідок з Десятинної церкви (з демонстративним підкресленням щодо плити підлоги «Открытой мною Лохвицким в 1824-м году»), включає позиції: «6 – Гривна киевская Св. Владимира серебрянная; 7 – Гривна Олега Новгородская серебрянная; 8 – Рубль Олега Новгородский [останній пункт закреслено. – О. К.]» [НБУВ, ІР, ф. II, од. 22946, л. 3]. Інший чорновик включає в перелік «1-е Десятинной церкви... Часть мраморного карниза от Гробницы Св. Владимира, серебряные перстень и гривна» [Ананьева, 2016, с. 95]. Чистовий список предметів, поданих на виставку 7 серпня 1837 року, з підзаголовками «Опись Древностям Киевским X и XI веков», «1-е, Десятинной церкви» уточнює: «g.) Гривна серебрянная весом 35 золотников» [Ананьева, 2016, с. 95].

Злиток вагою в 35 золотників (149,31 г) мав би належати до групи «надлегких» злитків київського типу [Комар, 2017, с. 243–252]. Ще легший злиток (146,29 г) походить зі скарбу, знайденого 1911 року під час розкопок на садибі Десятинної церкви [Вауер, 1929, s. 103; Корзухина, 1954, с. 109]. Однак що саме К. Лохвицький мав на увазі під «гривна Олега Новгородская» та «рубль Олега Новгородский»? У 1826 році вийшла друком праця М. Муравйова, присвячена публікації злитків з новгородського скарбу 1821 року, де наводилися ілюстрації видовжених злегка прогнутих цілих злитків, названих автором «гривною», і їх рублених половинок, названих «рублями» [Муравьев, 1826, с. 11–15]. Знахідки злитків новгородського типу у Києві вкрай рідкісні, але все ж відомі, зокрема, три злитки (один малої ваги – 128 г) походять зі скарбу 1907 року на території Михайлівського монастиря; ще два нестандартні злитки входили до скарбу 1949 року на вул. Трьохсвятительській [Вауер, 1931, s. 64; Корзухина, 1954, с. 125; табл. XLV, 12; Самойловський, 1952, с. 120; рис. 2]. Тож припустити, що К. Лохвицький

³ Висловлюємо вдячність Т. Ананьєвій за надану підбірку архівних документів та важливі консультації в ході написання цієї роботи.

Іл. 2. 1–5 – злитки зі скарбу 1838 р. в саду Корольова (1, 2 – за Памятники, 1845; 3–5 – за Фундуклей, 1847); 6–8 – злитки зі скарбу 1857 р. на садибі Климовича (колишня О. Анненкова) (за Галерея, 1857)

справді знайшов під час розкопок Десятинної церкви 1824 року злитки київського та новгородського типів, але розпізнав їх лише згодом, коли з'явилися публікації М. Муравйова та митрополита Євгенія, цілком можливо.

Згадані вище документи привертають увагу також тим, що тут зафіксовано, здається, самий ранній випадок вживання визначення «гривна» щодо злитку київського типу. Цей факт, як і атрибуція в чернетці К. Лохвицького злитків князям Олегу та св. Володимиру, – це, найвірогідніше, данина обговорення теми в тогочасному колі київських істориків, ще одне відлуння якої бачимо у звіті О. Ставровського «Временному комитету для изыскания древностей» про розкопки 1838 року в саду Корольова навпроти Десятинної церкви: «Три серебряных гривны, из коих две весом по $36\frac{1}{2}$ и третья $38\frac{1}{2}$ золотников и которые следовательно принадлежат не одному великому князю, что доказывает также и внешняя их форма» [НБУВ, ІР, ф. ІІ, од. 22944, арк. 8]. Різниця між злитками зі скарбу 1838 року (іл. 2: 1–5) невелика, серед них вирізняється лише більший екземпляр вагою в $38\frac{1}{2}$ золотника ($164,24$) з

покатою спинкою і менш вираженою шестикутністю (іл. 2: 1, 3). Проте сам факт роздумів О. Ставровського про природу цих відмінностей як особливостей «монетних дворів» різних князів доволі показовий. Не дивно, якщо К. Лохвицький за тим же принципом будував пояснення відмінності форми злитків київського та новгородського типів, механічно переносючи при цьому на злиток київського типу і запропоновану М. Муравйовим назву для новгородського злитка – «гривна».

Дивує в цій ситуації зовсім інше – чому про злитки К. Лохвицького, нібито здобуті 1824 року при дослідженні Десятинної церкви, не згадують Є. Болховітінов та М. Берлинський? Особливо перший, коштом якого й відбувалися розкопки. У той час, як для М. Берлинського нумізmatика була лише частиною вивчення старожитностей, Є. Болховітінов сам був палким збирачем. Під час перебування на кафедрі Вологодської єпархії (1808–1813) Є. Болховітінов зібрав нумізmatичну колекцію, яку частково пожертвував бібліотеці місцевої семінарії 1812 року, заклавши основу мінц-кабінету, а іншу частину передав Во-

логодській духовній консисторії у 1813 році перед від'їздом [Соколова, 2013, с. 87–89]. У 1811 році він став «соревнователем» московського «Общества истории и древностей российских», якому передав як дар 48 монет і медалей з їх описом, продовживши вклади і після 1815 року, будучи вже Калузьким єпископом [Срезневский, 1868, с. 26; Жервэ, 2014, с. 217]. Активну колекціонерську діяльність Є. Болховітінов не припиняв і в київський період, регулярно збираючи й пересилаючи в «Общество истории и древностей российских» рідкісні зразки монет, навіть отримані ним з різних куточків Російської імперії [Сперанский, 1885, с. 703]; про часті зустрічі у митрополита на теми монет і медалей свідчить і щоденник М. Берлінського.

Наскільки глибоко Є. Болховітінов цікавився проблемами давньоруського грошового обігу, демонструє його книга, присвячена історії давнього Новгороду, де питанням давньоруських грошових одиниць, а також раннім монетам Новгороду і Пскова виділено значний обсяг тексту [Евгений, 1808, с. 57–64]. Розкриваючи для читача зміст давньоруських грошових одиниць, Є. Болховітінов слідує переважно за І. Болтіним та Ф. Кругом, одним з наслідків чого стало його переконання, що «гривна Новгородская собственно была больше Греческой и Киевской, и содержала в себе полный нынешний Руской фунт, или 96 золотников серебра, хотя бы то было клейменных монет, хотя бы слитков или прутьев металлических». На його думку, «гривна металла разделялась на четыре части, называвшихся рубли, которые не что иное было, как куски или прутья серебра, длиною вершка в полтора, а толщиною в перст, имеющие на себе клейма с надписью и изображением некоторых знаков», додаючи у примітці: «такой рубль есть в Кунсткамере С. П. Бургской Академии Наук» [Евгений, 1808, с. 59–60]. Незважаючи на обраний жанр розмови вигаданих персонажів, автор оперує писемними джерелами, працями істориків та нумізматів (зокрема О. Беляєва, О. Оленіна, Ф. Круга) з науковим апаратом; а в нумізматичній частині наводить докладний опис новгородських і псковських монет XV ст.

Завдяки цій книзі стає зрозумілою логіка Є. Болховітінова при атрибуції київських

злитків: приймаючи версію про тотожність київського стандарту давньоруської гривни срібла до візантійської літри (76 золотників), митрополит розглядав злитки вагою в 38 золотників як напівгривну та вживав термін «рубль» для означення фракції гривни у вигляді срібного злитка.

У листі від 9 грудня 1821 року до В. Анастасевича Є. Болховітінов згадує про порівняння ним припущень О. Єрмолаєва та М. Карамзіна щодо кількості резан та кун у гривні кун [Срезневский, 1868, с. 61], тобто активно слідує за науковою дискусією, якій судилося завершитися лише в наступному столітті. А в уже згаданому листі початку 1829 року з атрибуцією київських злитків він демонструє обізнаність про склад скарбів срібних злитків 1819 року із Серпухова, 1821 року з Новгороду і «найсвіжішого» скарбу 1828 року, виявленого біля Рязані [Евгений, 1830, с. 125]. Немає жодних сумнівів, що компетенції Є. Болховітінова як нумізмата вистачило б для негайної атрибуції злитків новгородського типу із зібрання К. Лохвицького, і навіть злитки київського типу здобули б пояснення одразу після їх виявлення, а не в кінці 1828 року, коли в руки митрополита потрапив нарешті перший доступний йому екземпляр О. Анненкова.

Листом до О. Малиновського від 22 березня 1834 року Є. Болховітінов повідомляв, що продовжив свої пошуки на ниві дослідження київських злитків. «Продолжая мои исследования о сем, узнал я, что в Киевском Губернском Правлении хранится двенадцать таковых же слитков, найденных еще в 1819 году и представленных Правлению от Земского суда при рапорте, с коего прилагаю присем копию. Слитки сии от Правления опубликованы были на продажу; но к счастью никто из покупателей не явился: иначе давно бы они перетоплены были. Я брал их для сравнения с прежде найденными, и нашел их совершенно сходными в форме и весе в половину Греческой литры. Слитки сии хочет купить для своего кабинета здешний новый Университет; но я просил Г-на Попечителя уступить мне несколько штук, дабы представит оныя Обществу Истории. Теперь я утверждаюсь во мнении моем, что сии слитки суть Киевские рубли» [Евгений, 1837, с. 235–

236]. З невідомих причин Є. Болховітінову не вдалося здійснити задумане, як немає даних і про купівлю злитків зі скарбу Університетом св. Володимира [Дубіцька, 2013, с. 47].

Лише після смерті митрополита у 1837 році К. Лохвицький наважився оприлюднити злитки з власного зібрання. Чи справді вони були знайдені під час розкопок Десятинної церкви 1824 року і всі ці роки приховувалися від Є. Болховітінова? Питання непросте. Оскільки доволі гаряча фантазія К. Лохвицького надто часто приводила його до абсолютно помилкових атрибуцій та датувань археологічних матеріалів, не можна виключати і простіший варіант – жоден зі злитків, підготованих ним для виставки як «грошових», таким насправді не був. Через пожежу в Десятинній церкві у грудні 1240 року серед її решток могло траплятися доволі багато злитків з перепалених ювелірних прикрас, які, закономірно, не привернули б увагу митрополита Євгенія.

На превеликий жаль, жоден з розглянутих вище артефактів, з яких почалася історія вивчення платіжних злитків давньоруського Києва, наразі не ідентифікований в музейних колекціях, і тому їх обговорення можливе лише в контексті історії археологічної науки. Єдиний злиток київського типу з колекції НМІУ, атрибутований як такий, що експонувався на виставці в Десятинній церкві перед її знесенням (№ АЗС 485), не збігається за вагою з відомими екземплярами ХІХ ст. і має бути віднесеним до знахідок з розкопок першої половини ХХ ст. (можливо, 1914 року) [Зразюк, 1996, с. 91, 164, 166, № 12; Яшуева-Омельянчик, 1999, с. 20].

За результатами нашого огляду до історії відкриття і введення в науковий обіг злитків київського типу варто внести кілька коректив.

Першою документованою знахідкою злитків київського типу слід вважати скарб із 12 злитків, виявлений біля с. Стайки в 1819 році, тоді як історія про знайдення злитка при розчищенні Десятинної церкви в 1635 році за часів митрополита Петра Могили скоріше належить до історіографічних казусів.

Честь першої знахідки грошових злитків у Києві під час археологічних розкопок 1824 року могла б належати К. Лохвицькому, якби знайшлися вагомні підтвердження, що злитки з його зібрання, відібрані для виставки

1837 року, справді відповідали типу давньоруських платіжних.

Перше опубліковане повідомлення про знахідку злитків київського типу здійснив М. Берлінський, який таким чином увів у науковий обіг три злитки з розкопок вівтарної частини Десятинної церкви у 1826 році, хоча й з принциповими неточностями щодо ваги злитків.

Перша видана в друці атрибуція злитків київського типу як грошової одиниці давньоруського часу, як це не дивно, належить невідомому автору опису Десятинної церкви 1829 року, створеного на замовлення О. Анненкова. В основу атрибуції покладено злиток зі знахідки 1828 року, а першою запропонованою назвою для такої одиниці стала «літра».

Є. Болховітінов підготував першу публікацію злитка київського типу (знахідка 1828 року) з його коректним описом і точними даними щодо ваги, науковим обґрунтуванням та графічним зображенням. Запропоновано нову атрибуцію даного типу злитків як грошової одиниці – «київського рубля». Паралельно підготовлена й видана в 1830 році публікація матеріалів розкопок Десятинної церкви 1826 року М. Берлінського містила аналогічну інформацію та атрибуцію злитків як «київського рубля», здійснену, на наш погляд, після консультації з Є. Болховітіновим. Дещо пізніше, у листі 1834 року митрополитом вперше запропоновано й пояснення вагового стандарту злитка київського типу – 38 золотників або половина візантійської літри (київської гривни срібла).

Перші графічні зображення двох злитків зі знахідки 1826 року, найімовірніше, представлені в російському перекладі книги С. Шодуара (1837), де вони інтерпретовані як «гривенки київські» або «напівгривни» від «гривни київської» (тотожної за ваговим стандартом візантійській літрі).

Вживання терміна «гривна» щодо злитків київського типу вперше зафіксовано в 1837–1838 роках у рукописах К. Лохвицького та О. Ставровського, а також у друкованій версії звіту про розкопки 1838 року «Временного комитета для изыскания древностей» (1839). Після чого він без жодних обґрунтувань набув несподівано широкої популярності в подальших публікаціях археологів та нумізматів.

Джерела та література

- НБУВ, ІР – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, ф. П, од. 22944; од. 22946.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3.
- Ананьева Т.Б. «Прегордый Фаэтон» и «милостивый архипастырь»: к истории возникновения биографической легенды о митрополите Евгении Болховитинове // *Ukrainica: архівні студії*. – Київ, 1997. – Вип. 1. – С. 124–161.
- Ананьева Т.Б. Евгений Болховитинов и изучение киевских древностей в первой половине XIX в. // *Очерки истории отечественной археологии*. – Москва, 1998. – Вып. II. – С. 42–62.
- Ананьева Т.Б. Страница киевской мемуаристики начала XIX в. // *Пам'ятки: археографічний щорічник*. – Київ, 2005. – Т. 5. – С. 279–301.
- Ананьева Т. «Экспедиции» Кондрата Лохвицкого (из киевской переписки археолога 1830-х годов) // *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 3. – С. 248–280.
- Ананьева Т. «Сей камень от церкви Десятинной...»: археологические находки начала XIX века – «древности ископаемые» и символические // *Opus Mixtum*. – 2016. – № 4. – С. 89–97.
- Ананьева Т. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000 освячення*. – Київ, 1996. – С. 15–23.
- Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. – Москва, 1895.
- Беляшевский Н. Монетные склады Киевской губернии. – Киев, 1889.
- Берлинский М. О находке серебряных слитков в развалинах Десятинной церкви в Киеве // *Отечественные записки*. – 1826. – Т. XXVIII. – № 80. – С. 438–440.
- Берлинский М.Ф. О Десятинной церкви в Киеве // *Труды и летописи Общества Истории и древностей Российских*. – 1830. – Ч. V. – Кн. I. – С. 106–123.
- Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. – Киев, 1857. – Тетр. V.
- Дубицька В.В. До питання класифікації давньоруських гривен київського типу в нумізматичній збірці НМІУ // *Наукові записки з української історії*. – 2013. – Вип. 33. – С. 46–52.
- [Евгений]. Исторические разговоры о древностях Великого Новгорода. – Москва, 1808.
- [Евгений]. Описание Киевософийского собора и киевской иерархии. – Киев, 1825а.
- [Евгений]. План Первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями одного // *Отечественные записки*. – 1825б. – Ч. 21. – № 59 (Март). – С. 380–403.
- [Евгений]. Письмо от Е.В. киевского митрополита Евгения о найденных в Десятинной церкви серебряных слитках // *Труды и летописи Общества истории и древностей российских*. – 1830. – Ч. V. – Кн. 1. – С. 124–125.
- [Евгений]. Письмо его Высокопреосвященства, Почетного Члена Общества, Киевского Митрополита Евгения к Его Превосходительству, Г-ну Председателю Общества // *Труды и летописи Общества Истории и древностей Российских*. – 1837. – Ч. VII. – С. 235–236.
- Жервэ Н.Н. Усердный ревнитель просвещения // *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*. Альманах. – Санкт-Петербург; Казань, 2014. – С. 200–224.
- Жиленко І.В. Синопис Київський // *Лаврський альманах*. – Київ, 2002. – Спецвип. 2.
- Жиленко І.В. Описи знайдення мощей святого рівноапостольного князя Володимира святителем Петром Могилою // *Могилянські читання 2002 р.: Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть*. – Київ, 2003. – С. 196–204.
- Закревский Н. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т. I. – Ч. 2.
- Зразюк З. Нумізматичні знахідки на території Десятинної церкви // *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000 освячення*. – Київ, 1996. – С. 90–92, 164–166.
- Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – Петроград, 1921.
- Комар А.В. Усечённые слитки из клада 1997 года на усадьбе Михайловского Златоверхого монастыря // *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. – Київ, 2017. – С. 234–252.

- Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954.
- Краткое историческое описание Первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – Санкт-Петербург, 1829.
- Лазаревский А.* Частная переписка Ивана Романовича Мартоса // Киевская старина. – 1896. – № 10. – С. 344–368.
- [*Миславский С.Г.*] Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – Киев, 1795.
- Москальов Д.В.* Из щоденника київського історика Максима Берлінського // Архіви України. – 2014. – № 3. – С. 205–250.
- Муравьев Н.Н.* Описание древней новгородской серебряной гривны и ея рублей с некоторыми понятиями о древности, величии и богатстве Новагорода. – Москва, 1826.
- Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. – Киев, 1845. – Т. 1.
- Сахаров И.П.* Летопись русской нумизматики. – Санкт-Петербург, 1842. – Отделение 1.
- Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения необходимыя для его почитателей и путешественников. – Киев, 1864.
- Самойловський І.М.* Новий скарб часів Київської Русі // Археологія. – 1952. – Т. VI. – С. 120–125.
- Сінкевич Н.* «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. – Київ, 2014.
- Снегирев И.* Старина русской земли. – Санкт-Петербург, 1871. – Т. 1. – Кн. 1.
- Соколова И.* Из истории вологодской нумизматики // Наука в России. – 2013. – № 3. – С. 86–93.
- Сперанский Д.* Ученая деятельность Е. Болховитинова митрополита киевского // Русский вестник. – Москва, 1885. – № 6. – С. 644–705.
- Срезневский И.И.* Воспоминания о научной деятельности Евгения, митрополита Киевского // Сборник статей, читанных в отделении русского языка и словесности Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1868. – Т. V. – Вып. 1. – С. 1–42.
- Толочко П.П.* Топографія скарбів монетних гривен у Києві // Археологія. – 1966. – Вип. XX. – С. 123–134.
- Фундуклей И.* Обзорение Киева в отношении к древностям. – Киев, 1847.
- Черепнин А.И.* О гривенной денежной системе по древнимкладам // Труды Московского нумизматического общества. – Москва, 1901. – Т. II. – Вып. 2. – С. 98–215.
- Шодуар С.* Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. – Санкт-Петербург, 1837. – Ч. 1.
- Яушева-Омельянчик Р.* Монетные гривны из XI–XV вв. (из собрания Национального музея истории Украины) // Нумизматика і фалеристика. – 1999. – № 1. – С. 14–23.
- Bauer N.* Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters. Eine archäologische Studie. I // Numismatische Zeitschrift. – 1929. – Neue Folge, Band 22 (62). – S. 77–120.
- Bauer N.* Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters. Eine archäologische Studie. II // Numismatische Zeitschrift. – 1931. – Neue Folge, Band 24 (64). – S. 61–100.
- Chaudoir S.* Aperçu sur le monnaies Russes et sur le monnaies etrangeres. – St. Petersburg, 1836. – P. 1.
- Kalnofoysky A.* Τερατοῦργημα, lubo Cuda, ktore były tak w samym świętocydotworным monastyrу Pieczarskim Kiiowskim, iako y w obudwu świętych pieczarach, w których po woli Bożej błogosławieni oycowie pieczarscy, pożyczszy, ciężary ciał swoich złożyli. – Kijów, 1638.
- Kossow S.* Paterikon abo żywoty ss. ojców pieczarskich. – Kijów, 1635.

ТЕКСТ ОПОВІДІ ПРО «ВІДНАЙДЕННЯ» МОЩЕЙ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ПЕТРОМ МОГИЛОЮ ТА ЙОГО ПЕРШІ КРИТИКИ

У статті розглянуто текст оповіді лаврського путівника 1795 року про знайдення мощей князя Володимира київським митрополитом Петром Могилою як витевір пізнішого часу. У центрі уваги автора – з'ясування «рецепції» цього тексту в перші десятиліття XIX ст.: чому до нього поставилися як до достовірного джерела і яким чином на його основі намагалися верифікувати знайдені саркофаги на фундаментах Десятинної церкви у 1823–1826 роках. Спеціальну увагу звернуто на критику тексту в публікаціях митрополита Євгенія Болховітінова, який поступово визнав його недостовірною «казкою і брехнею лаврського типографа Феофана Шиянова». **Ключові слова:** князь Володимир, мощі, Петро Могила, текст оповіді, лаврський путівник, Десятинна церква, розкопки, Євгеній Болховітінов, критика.

В статье рассмотрен текст рассказа лаврского путевого 1795 года об обретении мощей князя Владимира киевским митрополитом Петром Могилой как сочинение позднейшего времени. Основной вопрос публикации касается выяснения «рецепции» этого текста в первые десятилетия XIX в.: почему к нему отнеслись как к достоверному источнику и каким образом на его основании попытались верифицировать саркофаги, найденные на фундаментах Десятинной церкви в 1823–1826 годах. Отдельное внимание обращено на критику текста в публикациях митрополита Евгения Болховитинова, который со временем признал его недостоверной «сказкой и ложью лаврского типографа Феофана Шиянова».

Ключевые слова: князь Владимир, мощи, Петр Могила, текст рассказа, лаврский путеводитель, Десятинная церковь, раскопки, Евгений Болховитинов, критика.

The article explores the part of the Kyiv-Pechersk lavra guidebook (1795) telling the story of discovering the relics of the Prince Vladimir by the Kyiv Metropolitan Peter Mogila that could be produced much later. The author of this article studies the «reception» of this text in the first decades of the nineteenth century, clarifies how it made a career of a reliable source, and how it was employed in 1823–1826 to verify the origin of sarcophaguses in the foundations of the Tithes Church. Specific attention is paid to the scholarly criticism by the Metropolita «fairy tale and lie by the lavra typographer Feofan Shiyanov».

Keywords: prince Vladimir, relics, Peter Mohyla, text of narration, guideline of Kyivan Caves monastery, Tithes Church, excavation, Evgeniy Bolkhovitinov, critics.

Виглядає, що твердження про віднайдення київським митрополитом Петром Могилою 1636 року останків хрестителя Русі – рівноапостольного князя Володимира Святославича – сьогодні ні в кого не викликає сумніву. Проблеми й сумніви, проте, постають при спробі відповісти на уточнюючі питання, за яких обставин це сталося. Попри солідний науковий доробок історія відкриття мощей Володимира остаточно так досі і не з'ясована. При тому, дослідники ще з XIX ст. будують свої судження про історію віднайдення мощей на текстовому описі, що вперше з'явився друком наприкінці XVIII ст. Однак не менш важливо з'ясувати, чому цей текст приймають за авторитетне й достовірне джерело та чи достатньо для цього підстав. Про це переважно й піде мова в цій публікації.

У 1638 році з'явилося польськомовне видання «Тератургеми, або Книги чудес, що

сталися в печерах Києво-Печерського монастиря...», яку умовно можна вважати путівником по Лаврі і частково по Києву (через розміщення тут карти з обителлю й церквами міста). Уже в присвяті до книги, за якою слідує передмова з представленням Києва як місця зосередження найважливіших православних реліквій і святинь, зроблено повідомлення про «вигребіння» святих мощей князя Володимира «як маргариту з попелу в церкві Десятинній року 1635» (в іншому місці тексту подію датовано 1636 роком) [Teratourgema, 1638, р. 124]. Згодом, через кілька десятиліть, у виданнях київського «Синопису» (починаючи від першого – 1674 року) поширювалася інформація, що частина цих мощей – а саме голова князя – зберігається в Успенській церкві Києво-Печерської лаври, однак без жодного уточнення, як вони туди потрапили з відомого

¹ Ця інформація міститься в розділі «Про преставлення Володимира». Як читаємо, князь помер у Берестовому 1016 року, і його Святополк «с великою жалостию и плачем всего народа погребе в гробе мрамуровом в церкве каменной Пресвятыя Богородицы Десятинной». У наступному реченні дано інформацію, що 15 липня церква шанує його як апостола. Далі мовиться про главу князя в Києво-Печерській лаврі, яка «предлагаема в великой Успения Пресвятыя Богородицы церкве бывает в день памяти его всем и в опрочии дни, егда кто желает к лобзанию» [Sinopsis, 1681, s. 124].

за літописами поховання князя в мармуровому гробі Десятинної церкви¹. Останнє було пояснено лише у виданні 1795 року – у «Короткому історичному описі Києво-Печерської Лаври», що його за традицією приписують Самуїлу Миславському (з нею наразі сперечатися не будемо). Саме тут у примітці до повідомлення про збереження голови хрестителя Русі в лаврській Успенській церкві вміщено оповідь, що віднайдення мощей було справою рук митрополита Петра Могили ще в 1636 році. З огляду на особливе пошанування князя Володимира в Києві як «батька» православного народу руського, осмисленого як уставителя церкви і правої віри, не може не дивуватися, чому у київських друках досить довго була відсутня інформація про обставини віднайдення його мощей. І це не може не насторожувати до розповіді путівника 1795 року, особливо якщо поставити питання про походження такої інформації. Адже – і це доволі промовистий факт! – вона вперше з'явилася аж через 157 років з часу повідомлення у виданні «Тератургеми» 1638 року про «вигреблення реліквій з руїн».

Але звернімося до самої оповіді про знайдення мощей. Як читаємо у виданні «Короткого історичного опису Києво-Печерської Лаври» 1795 року, митрополит Петро Могила мав звичку відвідувати святі храми щосуботи і **якось** після відправлення молебня в церкві Святого Миколая, що стояла на місці зруйнованої Десятинної, помітив впадину коло неї. Після її розриття було виявлено два мармурові гроби, які за наявними в них написами були ідентифіковані з похованнями князя Володимира та його дружини Анни. Після цього митрополит «для пам'яті нащадків» помістив голову князя спершу в церкві Преображення (Спаса на Берестові), а невдовзі переніс її до Успенської церкви Києво-Печерської лаври. «Там і досі цей неоціненний скарб зберігається» [Краткое, 1795, с. 80–81].

Дослідники неодноразово зверталися до цієї оповіді, відзначаючи її суперечності. Аби не обтяжувати текст розлогими примітками, коротко вкажемо на основні спостереження

дослідників. Передусім неясними є підстави ідентифікації Петром Могилою княжого поховання, з огляду на відсутність такої традиції в давньоруські часи². По-друге, висловлено обґрунтований сумнів про можливість перебування черепа князя в церкві Спаса на Берестові, оскільки остання 1636 року ще стояла в руїнах. Крім того, серйозні проблеми виникають при спробі зіставити інформацію путівника 1795 року зі знахідками під час розкопок Десятинної церкви в 1820-х роках. У 1826 році було проголошено віднайдення решток князя Володимира, і, як тоді здавалося, саме їх раніше відкрив Петро Могила. Однак останки князя без голови і правої руки вдруге було знайдено в шиферному саркофазі, натомість, за даними путівника 1795 року, саркофаг був мармуровим³.

Між тим, саме видання «Короткого історичного опису Києво-Печерської Лаври» 1795 року було підготовлене у форматі путівника. У ньому представлено коротку історію Лаври (нею є переважно інформація про настоятелів та найбільш знаменні благодіяння на користь обителів), описано її будівлі з указанням їх фундаторів та часу існування, а в окремих розділах перераховано мощі святих в усіх церквах та печерах монастиря. При цьому сама рубрика (у форматі окремого розділу) про реліквії починається з інформації про найціннішу святиню – главу хрестителя Русі, що зберігається в найбільшій Успенській церкві Лаври. Вказівка далі супроводжена приміткою з викладенням представленої вище розповіді про знайдення мощей Володимира Петром Могилою. Як видається, сама оповідь призначена представити походження основної лаврської реліквії, іншими словами, пояснити відвідувачу, чому голова князя опинилася в Лаврі, адже за літописом його поховання знаходиться в Десятинній церкві. І це цілком відповідає особливостям жанру путівника.

У зв'язку з вищевикладеним, можна було б очікувати, що редактори видання подавали цю інформацію з якогось лаврського першоджерела, транслюючи інформацію тексту (до-

² Адже традиція маркування поховань формується лише протягом XV ст. [Беляев, 1996, с. 249].

³ Див. останні докладні обговорення анахронізмів і суперечностей цього тексту в останніх публікаціях С. Архипової [Архипова, 2015] та В. Дятлова [Дятлов, 2015].

кумента) могилянської доби, тобто сучасника знахідки. Однак це очікування не справджується при глибшому критичному аналізі самого повідомлення. Симптоматичною є відсутність точності в датуванні знахідки мощей – це сталося «в некое время», в одну із субот 1636 року. Так би не написав сучасник митрополита: віднайдення мощей у його версії було б датовано точним місяцем, і, ба більше, днем. Тим паче, що йдеться про останки особливо шанованого в Києві рівноапостольного князя Володимира. Насторожує також те, що в повідомленні нічого не сказано про те, що митрополит зробив з рештою останків Володимира та княгині Анни. А крім того, згадка церкви Спаса на Берестові як тимчасового місцеперебування мощей князя видає автора пізнішого часу, який явно «не пам'ятав», що на той час вона ще не була відреставрована Петром Могилою⁴. Усе це дає підстави припустити, що інформація лаврського путівника – сумнівного походження. Найімовірніше, перед нами документ не сучасника, а текст версії «історії», створений значно пізніше подій 1630-х років (не виключено, що і у XVIII ст.), автор якого навмання конструював обставини Могилиної знахідки, керуючись більше логічними судженнями, і, в кращому випадку, якимись київськими переказами та легендами. Уже через це відома історія знахідки Петра Могили у версії путівника Миславського не може вважатися достовірною.

Утім, саме цей текст традиційно береться до уваги. Практично всі дослідження, які торкаються питань знахідки мощей Володимира та археологічних досліджень території Десятинної церкви, починаються з викладу «історії» за лаврським путівником кінця XVIII ст. та її критичним коментуванням. Спробуємо з'ясувати, за яких обставин і чому ця «історія» ввійшла в науковий обіг? Далі для зручності й уникнення повторів розглянутий вище текст примітки видання «Короткого історичного опису Києво-Печерської лаври» 1795 року в публікації буде означуватись як «історія»⁵ –

у лапках і з відповідними смисловими означниками (зокрема, текст, лаврський путівник тощо).

Відповідь на це питання безпосередньо передбачає розгляд, як поставилися до інформації лаврського путівника «на зорі» наукової історіографії і особливо в час перших розкопок Десятинної церкви у 1820-х роках, коли було проголошено повторне відкриття поховання Володимира. Адже, як покажемо далі, саме в цей час (і остаточно на середину XIX ст.) сформувалася традиція, а точніше спосіб представлення історії мощей князя Володимира.

Версія путівника 1795 року трансліювалася без змін у наступних його перевиданнях 1805 та 1817 років. Вміщена в ньому «історія» реліквій Володимира не могла не привернути уваги: нею суттєво доповнювалося повідомлення «Синопису» про голову князя в Києво-Печерській Лаврі – розкривалися обставини й події, через які вона там опинилася. «Синопис» на той час все ще залишався авторитетним історичним читивом: за кілька десятиліть до того, виключно на його інформації створювалися довідки з історії великих київських монастирів (у 1780-х роках) [Яременко, 2017, с. 166–178], зрештою, на нього протягом першої половини XIX ст. будуть ще активно покликатися дослідники київських старожитностей.

Одним із читачів обох творів був відомий київський історик початку XIX ст. Максим Федорович Берлинський (1764–1848). Через кілька років після друку путівника Миславського він завершив підготовку рукописної «Історії міста Києва від заснування його до теперішнього часу» (як вважається, у 1798–1799 роках). У її хронологічній частині (де історія викладена по роках) під 1635 роком стверджується факт відновлення Петром Могилою Десятинної церкви (при цьому, до речі, чи не вперше в історіографії зроблено припущення, що «могилянська церква» займає

⁴ У польськомовній «Тератургемі» Афанасія Кальнофойського 1638 року про неї сказано, що «її стіни заледве стоять, а руїна землею покрилася». Запис унаочнювало її зображення на вміщеній тут же карті, де її показано як руїну з однією стіною [Teratourgeta, 1638, № 43].

⁵ Інформація примітки про обставини знайдення мощей, по суті, є текстом оповіді, який пояснює розгортання подій. Найкращим означником такого роду тексту є поняття «історія».

лише один приділ давнього храму). Цій події, як вказує автор, передувало відкриття останків князя Володимира. Його перебіг описано за майже дослівним переказом лаврського путівника і з точним на нього посиланням [Берлинський, 1991, с. 110–111]. Як бачимо, авторитетний на той час знавець київських старожитностей прийняв «історію» лаврського путівника за достовірне джерело. Останньому він навіть довірився більше, аніж «надійним джерелам» 1630-х років. Це видно з коментаря вченого до повідомлення путівника про перебування голови князя Володимира в церкві Спаса на Берестові. З нього він зробив висновок, що «колись збудований Володимиром храм в цей час уже був митрополитом відновлений». А між тим, як згадувалося вище, видання «Тератургеми» 1638 року, яким користався історик, описувало цей храм, як «руїну, засипану землею» і з однією стіною.

Утім, рукопис праці київського історика залишився неопублікованим, за винятком окремих його фрагментів. Через двадцять років у Санкт-Петербурзі вийшла друком його скорочена версія – «Краткое описание Киева». У ній про відкриття останків князя Володимира згадується двічі – при описі Десятинної церкви і повністю за текстом «історії» путівника Миславського. Однак цього разу М. Берлинський спробував верифікувати частину з його повідомлень. Так, представивши за ним «маршрут» руху голови князя (спершу в церкву Спаса на Берестовім, а потім до Успенського собору Лаври), учений від себе додав таку інформацію: «а гробы на своем месте оставлены под землею закрытые» [Берлинский, 1820, с. 65]. Остання є довільним логічним припущенням. Воно з'явилося, вочевидь, у зв'язку зі спробою пояснити відсутність інформації у лаврському путівнику про те, що Петро Могила зробив з рештою останків із поховання князя Володимира та його дружини грецької царівни Анни.

Останнє питання хвилювало не лише М. Берлинського, але й інших читачів і критиків лаврського путівника та «Синопису».

Симптоматичним є його обговорення у відомому «травелозі» князя Долгорукова, який уперше побував у Києві в 1810 році. Відзначивши «покинутість і занедбаність» Десятинної церкви, він замислився над історією та долею останків князя Володимира: «Чудно ли, что храм Владимира находится в таком низверженном состоянии, когда сам он без пощады растерзан? Голова его в Лавре, часть его мощей в соборе, а весь он где? [виділення наше. – Я. З.] Никто не знает, не искал, не любопытствовал...» [Долгорукий, 1869, с. 282–283]. Відомий мандрівник, вочевидь, бачив голову князя в Успенському соборі Києво-Печерської лаври та його праву руку в Софійському соборі. Можна припустити, що йому була знайома «історія» віднайдення цих мощей з лаврського путівника (якщо не з безпосереднього читання, то з розповідей провідників). Однак у ній бракувало кількох очевидних деталей: не повідомлялося, що сталося з рештою віднайдених останків хрестителя Русі і за яких обставин у Софійському соборі опинилася права рука князя?⁶

Це питання з усією серйозністю порушено вже в першому виданні «Історії держави Російської» Миколи Михайловича Карамзіна (1766–1826). До переказаного з давньоруського літопису повідомлення про смерть і поховання князя Володимира в «мармуровому гробі» Десятинної церкви в 1015 році ним зроблено розлогу примітку з викладом інформації про обставини його відкриття Петром Могилою. Їх представлено за текстом «історії» лаврського путівника 1795 року як достовірне передання, вірогідність якого автор верифікує завдяки зверненню до латиномовної «Хроніки» Титмара Мерзебурзького (довершена 1018 року). У ній вказано про два мармурові монументи – Володимира і його дружини Анни – у центрі Десятинного храму (у тексті – собору Святого Климента), і, відповідно, за лаврським путівником, Петро Могила знайшов два мармурові саркофаги. Натомість авторитетного придворного історіографа, як і згаданих вище читачів,

⁶ «Історія» у лаврському путівнику 1795 року пояснювала походження голови князя в Лаврі, однак у ній не йшлося про відділення митрополитом правої руки, що опинилася в Софійському соборі. Це, до речі, додатковий аргумент до припущення про пізні походження всієї «історії» та обмеженості її завдання – пояснити виключно обставини появи голови хрестителя Русі в Лаврі.

засмутила відсутність у лаврському путівнику інформації про долю решти останків рівноапостольного князя. Це видно з такого коментаря до переказаної «історії»: «*Но что же Петр Могила сделал с гробницами? Опять зарыл? Но где?*» [Карамзин, 1816, с. 477, прим. 488]. Як видно з дальших слів, Карамзін зробив відповідний запит до знаменитого архівіста Миколи Миколайовича Бантиш-Каменського (1737–1814), який своєю чергою спробував дізнатися щось більше у відомого протоієрея київського Софійського собору Іоанна Леванди. Завдяки цьому Карамзін з'ясував походження вміщеної в лаврському путівнику «історії»: її вніс туди вікарій київського митрополита (до того – лаврський типограф) «*из тетрадки покойнаго архимандрита Зосимы, который записывал в нее разные достопамятности*» [Карамзин, 1816, с. 477, прим. 488]⁷. Така інформація додавала авторитетності всій «історії» з лаврського путівника: якщо її переписано із зошита киево-печерського архимандрита, то це могло означати, що вона достовірно передає інформацію від когось із сучасників Петра Могили. Саме так її, вірогідно, і сприйняв Карамзін, оскільки далі в примітці він змістив увагу до інформації Іоанна Леванди про ремонт Десятинної церкви княгинею Нектарією Долгорукою у 1780-х роках, під час якого було знайдено (а потім знову зарито в землю) дві мармурові дошки з поховання⁸.

Отже, як бачимо, вчена й освічена публіка початку XIX ст. сприйняла «історію», уміщену в лаврському путівнику, як достовірне передання *ab fontes* обставин знахідки останків Володимира у 1630-х роках. Інформація про її походження із зошита лаврського архимандрита стала додатковою підставою для її введення в науковий обіг як достовірного іс-

торичного джерела. Єдиною підміченою всіма проблемою цього тексту стала відсутність інформації про те, що зробив Петро Могила з рештою останків.

Чому саме це питання схвилювало перших читачів лаврського путівника? Вочевидь, через позиціонування церквою князя Володимира як святого. Його святість, правда, була особливого роду – він не відзначився чудотворіннями чи аскетичним подвижницьким життям, однак трактувався як рівноапостольний за «просвітлення» Русі. Але і в цьому випадку цілком логічним сумнівом стало міркування, що «обретіння» його мощей мало увінчатися їх розміщенням в одному місці для загального шанування й поклоніння. Натомість у Києві на початку XIX ст. від них лишилася голова в Лаврі, рука в Софії і текст «історії» про їх обретіння, у якому давалася інформація лише про голову князя.

А між тим, відповідь на дразливе питання про долю решток хрестителя Русі спробували відшукати безпосередньо в «землі» перші київські «археологи». Як ми знаємо, початок XIX ст. ознаменувався утвердженням у Російській імперії переконання про вагомості перспективи археології в розгадці таємниць історії. Воно почало утверджуватися з кінця XVIII ст., коли після приєднання Північного Причорномор'я і Криму до імперії почалися пошуки «могили Овідія» і загалом античних старожитностей [Формозов, 1986, с. 40–45, 109–110]. Відкриття т. зв. «тмураканського каменю» у 1790-х роках ще більше посилювало віру в можливість археології в пізнанні історії. І, зокрема, княжого минулого Києва та його старожитностей, що їх, не знайшовши в уцілілих і перебудованих київських церквах, сподівалися відкрити «под спудом»⁹. Подібного роду очікування вирували вже в час

⁷ Йдеться про Феофана Шиянова (1741–1812), який з 1800 і до смерті 1812 року був вікарієм «нинішнього митрополита» (на час друку першого тому в 1816 році ним був Серапіон (1803–1822)). Запит Карамзін, вочевидь, робив до 1812 року, коли Шиянов був ще живим. Згаданий Зосима був архимандритом Києво-Печерської лаври у 1762–1786 роках.

⁸ Цю інформацію поки що лишаємо без спеціального коментаря, оскільки вона безпосередньо не стосується аналізованої «історії» путівника і питання про її сприйняття на початку XIX ст. Див. коментар Є. Архипової про цю знахідку [Архипова, 1996, с. 65–67]. Очевидно, робітники знайшли залишки вівтарної огорожі, а не дошки із саркофагів, як вважав М. Карамзін.

⁹ Тут доречно згадати про розчарування мандрівників, які сподівались оглядати в Києві «величні будови» часів князів Володимира і Ярослава, натомість спостерігали пізніші барокові споруди часів Мазепи і констатували, що старовина міста «не так видна и осязательна». Ці розчарування у «травелогах» відзначив О.П. Толочко [Толочко, 2012, с. 151–176].

перших археологічних «розкопок» фундаментів Десятинної церкви у 1820-х роках

Їх ініціатором став київський митрополит Євгеній Болховітінов (1822–1837), який сподівався «розкрити план» фундаментів Десятинної церкви для її порівняння із Софійським собором. Результати планувалося висвітлити в підготовленому до видання «Опису Києво-Софійського собору та київської ієрархії» (вийшов у 1825 році). Негласні розкопки почалися в жовтні 1823 року за участю авторитетного знавця київської історії Максима Берлінського (з яким митрополит познайомився в перші дні свого перебування в Києві), священика Михайла Кочеровського та чиновника 5-го класу Кіндратія Лохвицького. Наприкінці наступного року справа набула розголосу через публікацію у «Вітчизняних записках», а вже в розлогій статті 1825 року в тому ж журналі містилися описи перших знахідок і досягнень [Ананьєва, 1996, с. 16–21].

Одним з її ключових акцентів стала доля решти останків Володимира, яку не розкривала «історія» лаврського путівника Миславського. Доречно нагадати, що Максим Берлінський – активний учасник розкопок – при переказі у своїх працях цієї «історії» дописав до неї власне припущення, що після обретіння й відділення частини мошей князя митрополит Петро Могила залишив саме поховання (а якщо точніше – «гроби») на тому ж місці. Тож було очікуваним знайти відповідні докази саме в землі. Подібне сподівання налаштувало проголошувати похованням хрестителя будь-який знайдений під час розкопок саркофаг. І справді, у публікації 1825 року повідомлялося про гроб у східній стороні, який «отрыт до дна и оказался засыпан щебнем; но под оным ничего не найдено. Вероятно, это был гроб святого Владимира, коего мощи нашел митрополит Петр Могила и взял главу в Печерскую Лав-

ру» [План, 1825, с. 391]¹⁰. Інформація супроводжена приміткою з переказом «історії» про знахідку Петра Могили із того ж лаврського путівника 1795 р. (за перевиданням 1817 р.). По суті, археологічні розкопки виявились спробою верифікувати цю «історію», сприйняту за достовірне джерело¹¹.

Але при цьому інформації останнього було протиставлено текст оповіді «от старожилон» про нібито ще одне відкриття Петра Могили: «а старожилы по преданию сказывают, якобы здесь находились мощи блаженныя Ольги, в Нестерово время виденныя еще нетленными, которыя по сказанию Степенной книги внук ее великий князь Владимир Святославич перенес и положил в каменном гробе в сей церкви, а митрополит Петр Могила якобы перенес оныя в свою новоустроенную малую церковь, где и донныне действительно видна в южной стене впадина по образцу киевских Лаврских пещер для мощей приготовленная, но после от неприятельских нашествий скрыл сии мощи близ той же впадины под полом. Если же вышеупомянутое из трех гробниц первое место было Ольгино, то можно думать, что другая ниже онаго два места были великаго князя Владимира, скончавшегося в 1015, и супруги его великой княгини Анны...» [виділення наше. – Я. З.] [План, 1825, с. 391–393]. Таким чином, пустий саркофаг визнали за поховання княгині Ольги¹², натомість біля того ж місця очікувалося знайти могили її внука та його дружини (що й сталося наступного, 1826-го, року). Як бачимо, уміщена в лаврському путівнику «історія» знахідки Петра Могили видавалася багатьом у Києві настільки достовірною, що на її основі почалося конструювання додаткових історій («преданий»), згідно з якими, цьому митрополиту приписувалося відкриття мошей інших важливих святих Давньої Русі. Показовим є взаємне перегукування

¹⁰ Утім, сам М. Берлінський, схоже, цього ентузіазму не поділяв: у його щоденнику за цей рік немає жодного коментаря стосовно знахідки поховання Володимира. Останнє, натомість, датується в нього 1826 роком, коли було знайдено інший саркофаг, який більше підходить під інформацію оповіді лаврського путівника [Виписки із щоденника, арк. 24 зв. – 29].

¹¹ За іронією долі, наступного, 1826-го, року під час розкопок було виявлено поховання в шиферному саркофазі без черепа та правої руки. Його ж і ототожили із тим, що його знайшов Петро Могила (про це див. далі).

¹² Згодом М. Берлінський ідентифікував цей саркофаг із похованням дружини Ізяслава Ярославича. Переказ «старожилів» про обретіння й переміщення Петром Могилою мошей княгині Ольги історик залишив без коментаря [Берлинский, 1830].

деталей представленого вище «предання» з оповіддю лаврського путівника: ті ж герої, ті ж місця знахідок (причому та ж «впадина»!), а також пояснення, куди митрополит подів мощі після їх обретіння (з єдиною різницею, що мощі Ольги сховано від ворогів, а Володимира – просто захоронені). Приписування Петру Могилі знахідок мощей Ольги та інших святих¹³ можна пояснити сформованою довкола нього репутацією «реставратора» київських церков і святинь¹⁴.

Можна припустити, що конструювання додаткової історії про знахідки Могили підтримувалось (якщо не зроблено самостійно) Максимом Берлинським. Останній як екскурсовод супроводжував прогулянки по Києву Павла Свіньїна 1825 року, який у власній публікації представив інформацію, що її почув при огляді руїн Десятинної церкви: «119-летний старик Моргинский, скончавшийся за несколько лет пред сим, помнил, что до пожара, случившагося в 1718 году, была в сей церкви гробница святой Ольги, и говорил, что должно искать ее с правой стороны алтаря. Есть темные предания о Владимировой, которая также должна находится где-нибудь под стеною» [Извлечение, 1826]. Безперечно, звичні на той час апеляції до старожилів були найкращим способом для верифікації створених довкола особи Петра Могили текстів історій.

Натомість ініціатор перших розкопок Десятинної церкви – митрополит Євгеній Болховітінов сприймав «історію» знахідок Петра Могили з обережністю та властивою йому критичністю. Уже у своїй першій києвознавчій (і не тільки) публікації – «Опис Киево-Софійського собору» (1825) – після представлення основних деталей оповіді путівника Миславського, він зробив доволі важливий критичний коментар щодо місця розгортання самої історії: церква Святого Миколая, біля якої Петро Могила знайшов поховання

хрестителя Русі, невідома його сучасникам: «а коей [церкви. – Я. З.] однакож ни Косов, ни Кальнофойский не упоминают» [Евгений, 1825, с. 7]. А вже у виданому ним наступного року «Опису Киево-Печерської Лаври» кількість критичних коментарів зростає. По-перше, стосовно церкви Святого Миколая вчений архієрей висловився більш однозначно: «не известно, откуда взято сие сказание об оставшейся Николаевской церкви на месте Десятинной. Но ни Косов, ни Кальнофойский, современники, не упоминают об оной. Напротив того Косов в предисловии польского своего Патерика Печерского стран. 16 говорит, что от Десятинной церкви во времена митрополита Петра Могилы осталась едва часть выдавшейся на поверхность стены: ledwo szmat muru wynioslego stoi [виділений фрагмент дано курсивом у самому виданні. – Я. З.]. А нынешняя Десятинная церковь основана уже Петром Могилою. Там же у Косова стран. 181». Після цього в основному тексті Євгеній робить такий коментар: «хотя в Патерике Печерском изданном в первый раз 1661 г. и в Житии святого князя Владимира, св. Димитрием митрополитом Ростовским в Четых Минях под 15 июля помещенном, не упомянуто о сих обстоятельствах, но современник Петру Могиле Афанасий Кальнофойский в предисловии к своей Тератургеме свидетельствует, что мощи святого Владимира точно в 1635 г. обретенны» [Евгений, 1826, с. 91–92]. Цей коментар більш наглядно засвідчує перші сумніви Євгенія стосовно походження й достовірності всіма прийнятої «історії» мощей Володимира з путівника Миславського. Митрополит, як бачимо, прийняв як даність факт обретіння мощей Петром Могилою, проте з підозрами й питаннями до тексту, який про це розповідає.

Як не парадоксально, але в рік появи щойно згаданого видання проголошено про знахідку саркофага князя Володимира. А через

¹³ Симптоматичний факт – в останні десятиліття XVIII ст. у Києво-Печерській Лаврі було сконструйовано «історію» про знайдення цим же митрополитом мощей першого київського митрополита Михаїла, причому в той же рік, що й мощей князя Володимира. Обставини й мотиви створення подібної історії буде розглянуто в наших подальших публікаціях.

¹⁴ Вона почала формуватися ще друками часу його ж (Петра Могили) митрополитства. Чи не вперше початок митрополитом реставрації з особливою похвалою відзначає редактор львівського видання «Цвітної Тріоди» 1642 року. А ще до того київські віршовані панегірики 1633 року проголошували, що «руїни Києва на Могилу чекають».

кілька років громадськість імперії ознайомлено з обставинами цього сенсаційного відкриття в невеликій за обсягом брошурі «Короткий історичний опис першопрестольної соборної Десятинної церкви в Києві», що 1829 року вийшла друком у Санкт-Петербурзі. У ній спершу стисло викладено історію першого кам'яного храму Русі, що є переважно зібранням літописної інформації про час освячення, ієрархів та князівські поховання. Далі згадано про початок розкопок фундаменту храму (при цьому з особливою риторичною увагою відзначено старання курського поміщика О. Анненкова і значно скромніше – ініціативу митрополита Євгенія¹⁵) і знайдені «*две достопамятные каменные гробницы*». Одна з них – «*состоящая из плоских плит красного шифера, связанных железными прутьями, открыта близ алтаря прежней малой церкви, у южной стены, внутри фундамента, в одной нашли все сохранившиеся кости, кроме главы и правой руки* [виділення наше. – Я. З.], *коих не обретаются, также остатки истлевшей парчевой одежды, золотую пуговицу и башмаки мужеские*» – проголошена похованням князя Володимира, що його, згідно з даними «історії» в путівнику Миславського, у 1636 році знайшов Петро Могила і відокремив голову святого [Краткое, 1829, с. 15–16]. При цьому редактори видання зробили кілька довільних маніпуляцій для узгодження тексту Миславського з отриманими розкопками. По-перше, аби не було сумніву, що відкрите поховання є тим, що його свого часу виявив Петро Могила, у переказ «лаврської історії» було дописано, що він «*заметил опавшее место в земле <...> за олтарем существовавшей малой Десятинной церкви*», тобто саме там, де 1826 року було здійснено згадане відкриття. Крім того, редактори лукаво опустили згадку, що у 1636 році митрополит знайшов поховання Володимира в «мармуровому саркофазі». Адже це виразно контрастувало зі знайденим у 1826 році шиферним саркофагом, який названо «кам'яним».

Через останню невідповідність гостро обурювався митрополит Євгеній у своїй ано-

німній розгромній рецензії на це видання, яку було надруковано в журналі «Московский телеграф» 1830 року. Відзначивши грубі огріхи авторів брошури в найменуванні Десятинної церкви, її плані Лохвицького, ідентифікації місця поховання княгині Ольги та Володимира, а також відбудов Десятинної церкви і її назв у 1630-х роках, автор спеціально звертається до історії мощей хрестителя Русі та їх «другого» віднайдення. По-перше, митрополит поставив під сумнів саму атрибуцію знайденого поховання без голови та правої руки князю Володимирі через уже відзначену невідповідність саркофагів. А найголовніше, саме тут він детально розглянув «історію» знайдення мощей Володимира Петром Могилою лаврського путівника 1795 року, яку («історію») у той час активно намагалися верифікувати завдяки археологічним розшукам. Практично всі її деталі трактовано як недостовірні: Петро Могила не міг знайти гробів з табличками, бо «*не было сего обыкновения в России*»; церква Святого Миколая, де, згідно з путівником, знайшли мощі, не позначена на карті Києва в «Тератургемі» 1638 року; мармурових саркофагів, які, згідно з путівником, знайшов Могила, у 1826 році не було знайдено (натомість, шиферні). А головна претензія (і це питання хвилювало ще Карамзіна) – «історія» путівника не повідомляє, що митрополит зробив з мощами князя після відділення від них голови. Вердикт Євгенія із цього приводу є таким: «*...лучше бы издатель сказал, что Петр Могила по обретению мощей Владимировых, взял только главу от них, прочия части и части самих гробниц роздал или позволил разобрать благочестивым почитателям сих святынь, из коих там по сему ничего уже и не осталось. Иначе нельзя оправдать и даже извинить Могилу, для чего он не взял в Лавру всех мощей*» [Замечания, 1830, с. 349]. Ці слова фактично озвучили невиражені досі підозри попередніх критиків – Могила мав би вилучити із землі всі мощі святого рівноапостольного князя, а не зарити їх назад чи десь приховати.

¹⁵ Загалом сама публікація справедливо вважається панегіриком Анненкову. Останній, як уже з'ясовано дослідниками, мав чисто прагматичні інтереси в цих розкопках: скупивши маєтності на Старокиївській горі, він сподівався примножити свої статки завдяки знахідкам давньоруських скарбів.

У будь-якому разі, наведені вище аргументи розвивали тезу Євгенія, що «історія» в путівнику Миславського є казкою, і що «*вся сказка есть суцья выдумка*». Її ж при цьому підкріплено ще одним додатковим міркуванням: ні сучасники Петра Могили (Сильвестр Косов і Афанасій Кальнофойський), ні автор «Синописа» не приписують саме йому віднайдення мощей Володимира; і, ба більше, навіть сам митрополит не лишив про це жодних відомостей. І лише через 157 років після обретіння в Києві його останків «*киевопечерский бывший типограф Феофан Шиянов, издавая вторично в 1795 г. свое Описание Киево-Печерской Лавры, выдумал и прибавил сказку о обретеннн мощей святого Владимира митрополитом Петром Могилою*» [Замечания, 1830, с. 347].

Визнання «історії» лаврського путівника «казкою» і «вигадкою» відобразилося на формулюваннях у підготовленому Євгенієм перевиданні свого «Опису Києво-Печерської лаври» 1831 року. В останньому, після згадки про главу князя Володимира та «історії» її обретіння Петром Могилою, ерудований ієрарх до вже висловлених у першому виданні (1826) застережень (розглянуто вище) додає ще одну важливу тезу: «*Афанасий Кальнофойский в предисловии к своей Тератургиме свидетельствует, что мощи св. Владимира точно в 1635 г. обретенны <...> но ни Косов, ни Синопис Киевский не приписывают обречение сих мощей митрополиту Петру Могиле*» [Евгений, 1995, с. 342]. Ці слова ставлять під сумнів саму цю «історію». Утім, у даному випадку Євгеній обмежився тільки натяком, який в принципі міг правильно «відчитати» лише читач його анонімної рецензії.

Чим пояснити таку «обережність»? Очевидно, тим, що видання про найбільшу православну святиню було розраховане на широку аудиторію. І найголовніше, описані в ньому частки мощей князя Володимира – голова в Успенській церкві Києво-Печерської лаври – Євгеній вважав справжніми, натомість текст «історії» про їх віднайдення – недостовірним. Загалом аналіз видань праць Євгенія від початку археологічних розкопок 1823 року до 1831 року засвідчує несподіване переростання його попередніх підозр у повне заперечення всіма визнаного тексту.

Різка критика Євгенієм тексту «історії» в анонімній рецензії стала результатом впливу кількох обставин. Насамперед необхідно врахувати загальні мотиви появи публікації. За спостереженнями дослідників, Євгеній різко виступив проти дилетантів, яких риторично вихваляла брошура 1829 року – особливо Анненкова, до якого він мав антипатію [Ананьєва, 1996, с. 21–23]. Недарма його рецензія закінчується словами, що в самій брошурі не знайти нічого, окрім «*лжи и хвастовства*» [Замечания, 1830, с. 350]. Як можна судити із тексту, митрополита обурювала поспішність зроблених висновків, що йшла від спроб створити сенсацію і визнання у громадськості, яких прагнули К. Лохвицький (шукач соціального престижу) та О. Анненков (який, як відомо, насправді керувався хижацьким бажанням розкопати давні скарби). Але формально він звинуватив цих честолюбців у тому, що «*частный человек, без рассмотрения и утверждения церковного начальства, решился оглашать неизвестныя кости мощами Св. Князя Владимира*» [Замечания, 1830, с. 350].

Це роздратування, хоч і справді має особисті мотиви, викликане також міркуваннями суто канонічного порядку. Згідно з традицією православної церкви, відкриття мощей – подія, що відбувається за участі і, ба більше, санкції духовних ієрархів. Доречно при цьому згадати описане в Києво-Печерському патерику та давньоруських літописах під 6599 (1091) роком відкриття мощей Феодосія Печерського та їх перенесення до Успенської церкви. Присутніми при цьому були всі єпископи та київські ігумени [Києво-Печерський патерик, с. 79–81]. Знайдені у 1826 році рештки в шиферному саркофазі проголосили мощами святого князя Володимира без участі та відома «церковного начальства». Таким чином, не було дотримано канонічної процедури.

А між тим, завдяки цьому аргументу Євгеній додатково дистанціював себе від причетності до розкопок Десятинної церкви. Останнє він кілька років перед тим уже почав робити у своєму листуванні [Ананьєва, 1996а]. Сану митрополита, як ми знаємо, не личить розкопування поховань та їх дослі-

дження¹⁶. А докола особи київського ієрарха в той час серед вищих кіл духовенства почали поширюватися чутки щодо його сумнівної побожності «і належного своєму сану віддалення від мирських звичаїв». І про це йому, вочевидь, було відомо [Ананьєва, 1995, с. 30]. Зрештою, грало на руку те, що гадані останки Володимира знайшли у 1826 році, а весь той рік він перебував у Петербурзі.

З іншого боку, гостра анонімна рецензія Євгенія і аргумент, що «історія» віднайдення мощей Петром Могилою є «казкою», мають під собою інші підстави. Як вдалося з'ясувати, ця критика пов'язана з його знайомством з досі невідомим рукописом XVIII ст. бібліотеки Києво-Печерської лаври. Рукопис «в четвірку» має 32 аркуші¹⁷, із них заповнено перших п'ять. І це – текст «Сказання про обретіння чесної і святої голови князя Володимира», на якому залишив свої помітки й нотатки митрополит Євгеній [Жиленко, 2003].

У тексті викладено знайому «історію» обретіння останків князя Петром Могилою, яка відрізняється від видання лаврського путівника 1795 року найбільш характерними деталями. Ось вони:

1) Подію датовано 1632 роком, причому «по изгнании уже из богоспасаемаго града Киева чужезерцев ляхов».

2) Княже поховання митрополит знайшов «на местах церкви Пресвятыя Богородицы Десятинной» (церква Святого Миколая на її місці не згадується).

3) Після відкриття «гробу мраморного» виявилось, що це є парне поховання князя Володимира та його дружини Анни (лаврський путівник 1795 року повідомляє про два саркофаги).

4) Ідентифікація саркофага відбулася завдяки вміщеній у ньому дощечці «сребраной позлащенной», яку «обретоша с написанием».

5) У наведеному тексті напису на дощечці відзначено, що «юже дициу положи» митрополит київський Леонтій, «иже бысть третий митрополит киевский по святом Михаиле» та князь Ярослав Володимирович, який збудував церкву Святої Софії.

6) Відділена Петром Могилою голова князя спершу була покладена в Михайлівському Золотоверхому соборі, а потім перенесена з урочистою процесією до Успенського собору Києво-Печерської Лаври (у лаврському путівнику 1795 року) [Сказання, арк. 1–5 зв.].

Помітки митрополита Євгенія виказують, що він зіставляв цей текст з інформацією лаврського путівника 1795 року і явно сприйняв його за рукопис «сомнительной подлинности»¹⁸. По-перше, ним влучно відзначено похибку в датуванні Могилиною знахідки такими словами: «а Петр Могила посвящен в митрополита уже в 1633 году и при нем ляхи еще не изгнаны были из Киева». Далі ним підкреслено інформацію про дощечку із записом – «о ней нигде не известно». Нібито наявна на ній вказівка про третього митрополита Леонтія відзначена більш детальним уточненням: «Леонтий был второй митрополит и скончался 1008 г. Великая княгиня Анна скончалась 1011 г., а Владимир 1015 г.». Більше того, у тексті рукопису пропущено місце для вказання року, коли нібито князь Ярослав з митрополитом «дициу положи». Схоже, що проникливого Євгенія Болховітінова не змогла «ввести в оману» і передмова рукопису, що текст «Сказання» нібито було знайдено і переписано в Лаврі ще 1694 року (іл. 2).

За іншими двома приписками Євгенія можна зробити висновок, що він читав і коментував даний рукопис у час підготовки тексту своєї анонімної рецензії 1830 року¹⁹.

Даний рукопис засвідчує, що протягом XVIII ст. в Лаврі намагалися створити текст

¹⁶ У даному випадку доречно припустити, що саме через це Євгеній Болховітінов стверджував про непричетність Петра Могили до знайдення поховання князя Володимира.

¹⁷ Дослідження філіграней показало, що папір рукопису виготовлено не раніше 1706 року.

¹⁸ Саме так цей рукопис представлено в описі Миколи Петрова: «уставная рукопись сомнительной подлинности XVIII века, с собственноручными замечаниями митрополита Евгения» [Петров, 1896, с. 125–126].

¹⁹ Одна з приписок до інформації про те, що виявлений саркофаг є парним похованням («а в новонайденном гробе одно только тело») дає підстави її датувати часом після червня 1826 року (часу знахідки шиферного саркофага без голови і правої руки). Натомість підкреслення Євгенієм фрази «мраморного гроба» (у якому Могила нібито знайшов мощі Володимира) і його запис «а не простаго камня» виказує його ознайомлення з брошурою 1829 року, де приписаний Володимирі шиферний саркофаг названо «кам'яним». Отже, рукопис коментовано після 1829 року і, найімовірніше, до виходу анонімної рецензії 1830 року.

«історії» найціннішої реліквії обителі, і в межах Лаври поширювались різні її версії, що на 1820-і роки вже були невідомі освіченому загалу. Ознайомлення митрополита Євгенія з ним привело його до однозначного висновку, що всі оповіді про історію знахідки Петром Могилою мощей князя Володимира – як рукопису, так і лаврського путівника 1795 року – сумнівного походження і джерелознавчої вартості. Хто і для чого сконструював ці історії (митрополит вважав, що Феофан Шиянов при підготовці другого видання «Короткого опису Києво-Печерської лаври» 1795 року) – питання для окремої публікації²⁰.

Шкода, але гостра критика митрополитом Євгенієм тексту відомої «історії» не увінчалася її повним вилученням з наукового дискурсу. Їй надалі продовжували переказувати при згадці про розкопки Десятинної церкви у 1820-х роках та знайдених там поховань. Поза тим, звернення до цього тексту стали критичнішими і з відзначеннями його основних анахронізмів та суперечностей. У цьому плані необхідно згадати статтю М. Берлинського, що вийшла 1830 року (у той же рік, що й рецензія митрополита Євгенія!), у якій детально обговорено ідентифікацію з похованням князя Володимира знайдених 1826 року останків шиферного саркофага без голови та правої руки. Автор починає своє твердження зі згадки «історії» лаврського путівника 1795 року, що стала підставою для такої прив'язки. Визнаючи останнє, М. Берлинський вказав на недостовірні дані «історії» (передусім таблички з написом у саркофазі) [Берлинский, 1830, с. 112–114]. Такий підхід загалом став традиційним. Доречно при цьому згадати публікації пізнішого часу. Степан Голубев, звертаючись до Могилиної реставрації Києва та «історії» знайдення ним останків Володимира, зауважив, що до неї треба ставитися з великим недовір'ям через «элементы баснословия» [Голубев, 1883, с. 435, прим. 12].

Микола Закревський вказує, що «сочинитель не был строг в выборе истины» і свої міркування підкріплює посиланням на висновки Євгенія Болховітінова, котрий «как строгий почитатель истины, справедливо замечает: «Неизвестно, откуда взято все сие сказание о обретенни Петром Могилою мощей» [Закревский, 1868, с. 282–283] (іл. 1).

Схоже, митрополит Євгеній Болховітінов безпомилково визначив недостовірність походження тексту відомої «історії» (а це формальна ознака факту підробки). Залишається з'ясувати обставини, мотиви і час його створення. І при цьому – проаналізувати, якою інформацією користувався автор цього тексту, конструюючи історію знахідки Могили.

Між тим, митрополит Євгеній помилився лише в одному – Петро Могила і справді приписував собі знайдення поховання. У його листі до московського царя 1640 року, доставленому митрополичим посольством разом із часткою мощей хрестителя Русі (нижньою щелепою), прямо сказано, що останні знайденно «мною в мраморном гробе <...> в Десятинной церкви пречистой Богородицы киевской розоренной, идеже древле положены быша» [Лист, 1861, с. 28]. Цю інформацію підтвердили послі Петро Могили: у Посольському наказі в тексті «виписки в доклад» царю хтось із дяків зробив таку приписку: «обрел де он [митрополит. – Я. З.] те мощи в розоренной церкви [мається на увазі Десятинна церква. – Я. З.] под спудом во 143 году [тобто в 1635 році. – Я. З.]» [Документи, 1640, стб. 80–81]²¹ (іл. 3).

Таким чином, здавалося б, добре знайомий сюжет про віднайдення Петром Могилою мощей князя Володимира є свого роду «скринькою Пандори», у якій здогадно відстежується кілька незалежних одна від одної історій. Одна з них – реальні обставини знахідки в часи Петра Могили випадкового поховання в саркофазі, яке з «ідейних» мотивів приписали хрестителю Русі князю Володимирі²². Важлива подія, що, утім, не удостоїлася спеціального тексту, окрім коротких

²⁰ Порівняння оповіді рукопису і лаврського путівника 1795 року, а заодно – з'ясування обставин і контексту появи цих текстів стане темою нашої найближчої спеціальної публікації.

²¹ Детальніше про це посольство з мощами Володимира і про здійснене пізніше їх повторне дарування – у нашій публікації [Затилюк, 2015].

²² Французький інженер Гійом Левассер де Боплан записав, що був свідком того, що біля руїн давніх церков кияни відкривають гробниці багатьох руських князів [Боплан, 1990, с. 27]. У зв'язку з цим можна змоделювати ситуацію, що випадково знайдене поховання біля Десятинної церкви було приписано князю Володимирі.

повідомлень у тогочасних друках, які доводили до відома православним та їх конфесійним опонентам факт обретіння Київською митрополією священних реліквій свого «батька-засновника». Друга історія – безпосередні обставини, час і мотиви створення тексту «історії» знахідки мощей Петром Могилою, що ввійшла до другого видання лаврського путівника 1795 року. І, нарешті, третя історія – перші розкопки Десятинної церкви 1820-х років і спроба верифікувати їх результати на підставі цього тексту. Здійснений

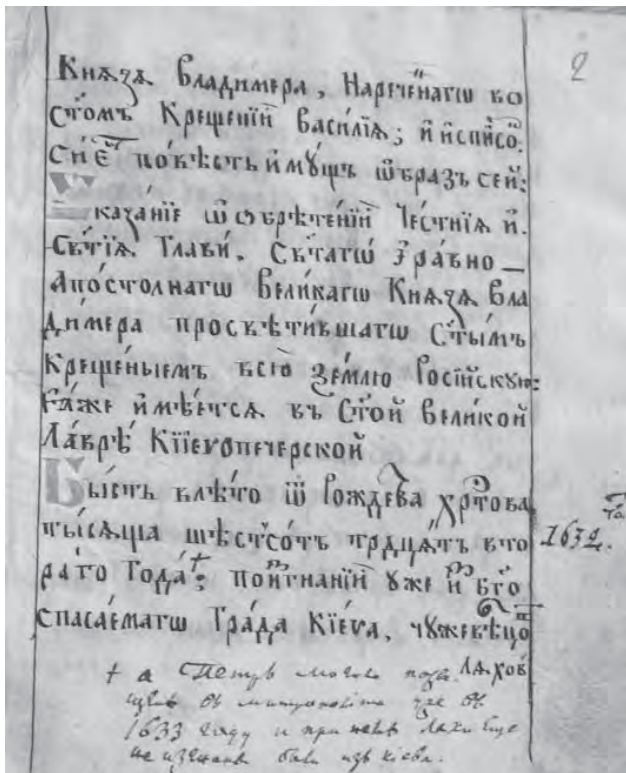
щойно аналіз коментарів до тексту історії віднайдення мощей князя Володимира Петром Могилою, з'явленої у виданні лаврського путівника 1795 року, дає змогу простежити особливості формування критичної історіографії початку ХІХ ст., яскравим представником якої був Євгеній Болховітінов. Зрештою, уже тільки на підставі виключно його коментарів, наведену в путівнику Миславського «історію» потрібно вивести з розряду історичних джерел, які залучаються для дослідження реалій 1630-х років.

Джерела та література

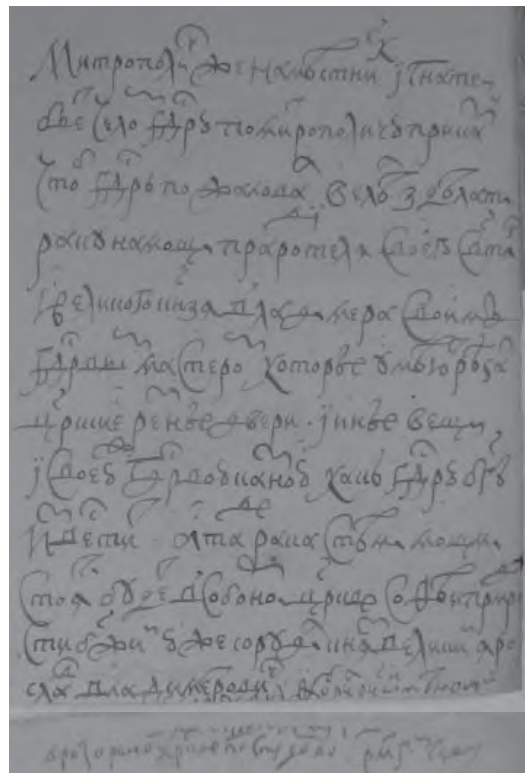
- ІР НБУВ, ф. 175, од. 1057 (Виписки із щоденника М. Берлинського).
- ІР НБУВ, ф. 306 Рукописи Києво-Печерської Лаври, № 394/193 (П) Сказання про обретіння мощей князя Володимира митрополитом Петром Могилою у 1632 році.
- РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 1, 1640 р. (документи київського посольства Петра Могили до московського царя 1640 р.)
- Ананьєва Т.Б.* К вопросу об археологической деятельности киевского митрополита Евгения Болховитинова // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. Доповіді та матеріали (11–12 грудня 1995 р.). – Київ, 1996а. – С. 366–379.
- Ананьєва Т.Б.* «Читайте для познання Києва». Вступна стаття до видання праць Євгенія Болховітінова // *Болховітінов Євгеній, митрополит*. Вибрані праці з історії Києва. – Київ, 1995. – С. 5–33.
- Ананьєва Т.Б.* Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – Київ, 1996. – С. 15–23.
- Архипова Є.І.* Архітектурно-пластичний декор та саркофаги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – Київ, 1996. – С. 61–67.
- Архипова Є.І.* Саркофаг князя Володимира Святославича: історія пошуків і атрибуція // *Opus mixtum*. – Київ, 2015. – Вип. 3. – С. 7–26.
- Беляев Л.А.* Русское средневековое надгробие. Белокаменные плиты Москвы и Северо-Восточной Руси XIII–XVII вв. – Москва, 1996.
- Берлинский М.* Краткое описание Киева. – Санкт-Петербург, 1820.
- Берлинский М.* О Десятинной церкви в Киеве // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – Москва, 1830. – Т. 5. – С. 106–123.
- Берлинський М.* Історія міста Києва / видання рукопису праці 1798–1799 рр. – Київ, 1991.
- Боплан Г.Л.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – Київ, 1990.
- Голубев С.Т.* Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – Киев, 1883. – Т. 1.
- Долгорукий И.М.* Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года // Чтения в обществе истории и древностей российских. – Москва, 1869. – Кн. 3: июль-сентябрь. – С. 171–356.
- Дятлов В.* Святой князь Владимир в истории Десятинной церкви и Киево-Печерского монастыря // *Opus mixtum*. – Київ, 2015. – Вип. 3. – С. 110–119.
- Євгеній (Болховітінов), митрополит*. Описание Киевопечерской лавры. – Киев, 1826.
- Євгеній (Болховітінов), митрополит*. Описание Киевопечерской лавры. – Киев, 1831. – Перевидання у: *Болховітінов Євгеній, митрополит*. Вибрані праці з історії Києва. – Київ, 1995. – С. 271–393.

Іл. 1. Десятинна церква, збудована Петром Могилою, перед її розібранням у 1828 р. Малюнок у рукопису «Літопис міста Києва» Миколи Закревського. 1840 р. (ВР РНБ, ф. 550, Ф. IV. 262, арк. 281)

Іл. 2. Аркуш рукопису з текстом «Сказання про обретіння мощей князя Володимира митрополитом Петром Могилою у 1632 р.» з помітками митрополита Євгенія (Болховітінова) (ІР НБУВ, ф. 306, № 394 (П)/193, арк. 2)

Іл. 3. Приписка в тексті «виписки в доклад» царю до інформації про віднайдення мощей князя Володимира Петром Могилою. Копіарій документів Посольського приказу. 1640 р. (РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 1 1640 р., стб. 80–81)

Евгений (Болховитинов), митрополит. Описание Киевософийского собора и киевской иерархии. – Киев, 1825.

Жиленко І. Описи знайдення мощей святого рівноапостольного князя Володимира святителем Петром Могилою // Могилянські читання-2002. – Київ, 2003. – С. 196–204.

Закревский Н. Описание Киева: в 2 т. – Москва, 1868. – Т. 1.

Замечания на книгу: «Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве» // Московский телеграф. – 1830. – № 11. – С. 339–350.

Затилюк Я.В. «Мощі» князя Володимира у посольствах київських церковних ієрархів до Москви XVII століття // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2015. – Вип. 15. – С. 165–191.

Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свиньина в 1825 году // Труды и записки Московского Общества истории и древностей российских. – Москва, 1826. – Кн. 1. – Ч. III. – С. 81–219.

Карамзин Н.М. История государства Российского. 1-е изд. – Санкт-Петербург, 1816. – Т. 1. Киево-Печерський патерик / [репр. вид. за ред. Д. Абрамовича]. – Київ, 1991.

Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры. Издания второе, против первого исправленное и некоторыми достопамятностями умноженное. – Киев, 1795.

Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – Санкт-Петербург, 1829.

Лист Петра Могилы до московского царя 1640 р. // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3: 1638–1657 гг. – С. 27–29.

Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Москва, 1896. – Вып. II.

План Киевской Десятинной Богородицкой с объяснениями онаго // Отечественные записки. – 1825. – Март. – Ч. 21. – Кн. № 59.

Толочко А.П. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – Киев, 2012.

Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. – Москва, 1986.

Яременко М.В. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія XVIII ст. – Львів, 2017.

Sinopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von Hans Rothe. – Cologne: Böhlau, 1983.

Teratourgema lubo Cuda ktore były tak w samym świętoudotwornym monastyrze Pieczarskim Kiiowskim... przez W. Oycza Athanasiusza Kalnofoyskiego. – Z drukarni Kiiowopieczarskiej Roku 1638 // Факсимільне перевидання у: Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Cambridge, Mass., 1987. – Volume IV: Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P. 119–329.

Список скорочень

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

РДАДА – Російський державний архів давніх актів

ВР РНБ – Відділ рукописів Російської національної бібліотеки

«ДАБЫ СИИ ДРЕВНОСТИ БЫЛИ В КИЕВСКОМ МУЗЕУМЕ»: к истории создания Музея древностей Университета Святого Владимира

В статье на основе анализа архивных документов рассматривается начальный этап истории первого киевского музея – Музея древностей Университета Святого Владимира, локальные особенности процесса его создания и начала деятельности, значение частной инициативы, причины противоречий между университетской корпорацией и первым заведующим Музеем К. Лохвицким.

Ключевые слова: Музей древностей, Университет Святого Владимира, К. Лохвицкий, «кабинет редкостей».

У статті на основі аналізу архівних документів розглянуто початковий етап історії першого київського музею – Музею старожитностей Університету Святого Володимира, локальні особливості процесу його створення і початку діяльності, значення приватної ініціативи, причини суперечностей між університетською корпорацією та першим завідувачем Музею К. Лохвицьким.

Ключові слова: Музей старожитностей, Університет Святого Володимира, К. Лохвицький, «кабінет рідкостей».

Basing on the analysis of archival documents the initial stage of history of the earliest museum in Kiev – the Museum of Antiquities of St. Vladimir University, the local peculiarities of the process of its establishing and beginning of activity, the importance of private initiative, the causes of contradictions between the university corporation and the first head of the Museum K. Lokhvitsky are studied in the paper.

Keywords: Museum of Antiquities, St. Vladimir University, K. Lokhvitsky, «Cabinet of Rarities»

Несмотря на признание, что в начале XIX в. «у загальноєвропейському процесі національного та культурного піднесення відбувалось і становлення музеїв України» [Федорова, 2011, с. 115], состояние историографии ранней истории киевских музеев метафорически, и при этом довольно точно, можно представить в образе не нивы, а скорее целины, вспаханной лишь по краям. Это подтверждают и сами авторы недавних публикаций [см., напр.: Федорова, 1992; Федорова, 2006; Самойленко, 2009; Федорова, 2011; Сторчай, 2012; Муравская, 2012; Муравська, 2014; Дворкін, 2014; Босенко, 2015], и в данном случае констатация недостаточной изученности темы – не просто традиционный зачин публикаций, а признание очевидного.

Если долгое время история музеев представляла собой фактологическое описание формирования коллекций и занимала место среди «прикладных» и второстепенных, то в последние десятилетия для этого направления исследований открылась перспектива изучения музеев как мест производства знаний и презентации деятельности людей, причастных к жизни музеев. В этой статье (небольшой по сравнению с тем объемом, в котором нуждается тема) мы надеемся показать на нескольких фрагментах из истории создания

первого киевского музея, что, во-первых, сохранившиеся документальные источники имеют большой потенциал, который не ограничивается информационно-фактологическими рамками; и, во-вторых, что за любым «поднесенням» или упадком стоят не только (а зачастую – и не столько) государственные, социальные и другие институты, но конкретные люди, причем далеко не всегда это выдающиеся персоны.

Возвращаясь к историографии, посвященной непосредственно Музею древностей при Университете Святого Владимира, можно заметить, что имеющиеся работы очень близки между собой в освещении истории его создания. В основе этого сходства – не только исследовательские подходы, но единая схема рассмотрения хода событий. Возьмем пример одной из ранних публикаций (1928) историка, археолога В.Ю. Данилевича. «Музей пам'яток старовини Київського Університету був заснований завдяки Тимчасовому Комітетові для досліду пам'яток старовини, що був улаштований 1835 р. в Києві», – писал ученый. «До складу цього Комітету увійшли такі знавці старовини, як ректор Київського Університету проф. М.О. Максимович, проф. Данилович, проф. Зенович та М. Берлінський, автор першого історично-топографічного опису Києва.

Крім того, до членів Комітету був запрошений також Лохвицький, що визначився тоді своїми, головним чином, фантастичними розшуками київських пам'яток старовини. На засіданні 18 (6) лютого 1836 р. Комітет ухвалив клопотання про влаштування Музею пам'яток старовини при Київському Університеті. Вже 17 березня того-ж року міністр народньої освіти повідомив куратора Київської шкільної округи про те, що він дозволяє влаштувати такий Музей в Університеті» [статтю 1928 г. цит. по: Данилевич, 1997]. Излагає эти факты, Данилевич ссылаясь на статью своего учителя В.Б. Антоновича [см.: Антонович, 1884, с. 60–76], о которой детальнее скажем дальше. Также Данилевич сообщал, что Лохвицкий передал в дар Университету вещи из собственных раскопок в Киеве, и ему было поручено устройство музея и заведывание им. «Тимчасом Лохвицький зовсім не тямив у науці. Він не міг зрозуміти того, що новий музей мусить бути археологічний. У своїх паперах він вперто іменував його Музеєм пам'яток старовини та рідких речей. Відповідно до цього він збирав і речі до Музею. Досить вказати на те, що Лохвицький зареєстрував у музейному каталозі коло 150 речей, але після нього в Музеї було залишено лише 107 речей, низка не має жодної наукової ваги й могла-б бути усунута з Музею без жадної шкоди для науки». Эти утверждения также были подкреплены только ссылкой на статью В. Антоновича.

Практически все авторы, излагающие начальную историю Музея древностей, повторяли схему, приведенную в статье Данилевича, но и он, как мы уже отметили, не был самостоятелен, а заимствовал основные положения в публикации Антоновича.

Схема, сформированная В.Б. Антоновичем, линейна и телеологична, то есть в ней ход событий выглядит predetermined (в данном случае – культурной политикой властей в начале XIX в.), с поступательным движением в «правильную» сторону, с накоплением положительного опыта и результатов, ведущих к определенной цели. Свою статью о Музее древностей Антонович начал с тезиса, что «еще в третьем и в начале четвертого десятилетия текущего [XIX-го. – Т. А.] столетия

внимание местного начальства в Киеве обращено было на сохранение и определение научного значения многочисленных памятников и предметов древности, которые стали обнаруживаться в разных местностях “Старого Киева” <...> Главный начальник края, генерал-губернатор граф Левашев обратил на этот предмет серьезное и просвещенное внимание и пожелал употребить все зависевшие от него меры для того, чтобы сохранить для науки открываемые памятники древности». Изложение Антоновичем материала характерно для классического институционального подхода, при котором в сфере открытия, изучения, сохранения древностей, создания музейных коллекций – все роли заняты институтами (властными, политическими и т.д.): государство, местная власть, высшие чиновники университета. Называются и некоторые имена – но это только персонификация институтов, поэтому их действия обезличены, логичны, закономерны.

Чем была обусловлена такая подача события Антоновичем, который в данном случае (как мы увидим ниже) отошел от свидетельств источников? Кроме общих установок, свойственных позитивистской историографии, очевидно, дополнительная причина заключалась в том, что статья являлась разделом о Музее древностей в официальном издании, и ее автором был не Антонович-исследователь, а скорее Антонович-чиновник: статья публиковалась в университетском сборнике и была своего рода отчетом о деятельности Музея как подразделения Университета, а В. Антонович писал статью-отчет, поскольку с 1873 года возглавлял Музей. Административная культура, корпоративные нормы и этика – эти факторы диктовали автору определенные подходы и формулировки.

По-видимому, авторитет В. Антоновича как историка не позволял его коллегам допустить мысль, что в своих публикациях ученый мог руководствоваться не только научными соображениями. Именно априорная схема, без учета обстоятельств, в которых появилась статья, в последующем стала образцом для авторов, писавших о создании Музея древностей; меняли только оценочные характеристики, приспособлявая схему к политико-идеологическому контексту сменявших друг друга эпох.

К попытке «перечитать» самые первые страницы истории Музея древностей и посмотреть на нее не «поверх голов»¹ подталкивают архивные документы – и те, которые уже были введены в научный оборот, и те, которые были обойдены вниманием. Историк всегда сетует на недостаточность источниковой базы, и данный случай не станет исключением, но справедливости ради надо признать, что сохранилось немало источников, обладающих значительным эвристическим потенциалом для изучения ранней истории Музея не как обобщенной деперсонифицированной эпопеи. В небольшую статью попадут лишь некоторые из документов². Постараемся отказаться от «иллюстративного» принципа их использования, то есть не будем подкреплять цитатами-«иллюстрациями» звенья заранее подготовленной схемы (хотя цитаты будут и в довольно большом объеме).

Надеемся, это позволит переключить внимание с институциональной модели исследования на историко-антропологическую, сместив акцент от «больших» институтов, выдающихся событий к изучению локальных групп и их «простых» участников, с их символическими действиями, эмоциональными реакциями, субъективным выбором.

Университет Святого Владимира и Временный комитет для изыскания древностей в Киеве были основаны с интервалом в один год – соответственно в 1834 и 1835 годах.

Создание Комитета стало ответом на археологический бум 1820-х и особенно начала 1830-х годов, когда один за другим были открыты не только такие памятники, как Десятинная церковь, Золотые ворота, Ирининская церковь, но и немало объектов, с атрибуцией которых была полная неразбериха. Комитет был призван упорядочить деятельность по раскрытию древних памятников, возглавить и организовать ее ход, придать характер официально санкционированной. Все это с неизбежностью возлагало на Комитет исполнение контрольных функций, отчетность и ответ-

ственность перед вышестоящими органами, следовательно – вело к дополнительной бюрократической нагрузке.

Нужно учесть, что из членов Временного комитета только директор училищ Киевской губернии Г.А. Петров жил в Киеве длительное время, большинство представителей «ученого сословия» переехали в город к открытию Университета, они были здесь новичками, осваивались на новом месте службы и жизни в непростых условиях организационной неопределенности. В Университете, разместившемся в нескольких наемных домах, нужно было с нуля наладить учебный процесс, административно-хозяйственную деятельность, студенческий и собственный быт. На этом этапе они еще не имели ни широкого круга общения за пределами университетской корпорации, ни необходимого знания городских реалий.

Общего представления об уже открытых в Киеве памятниках старины для комитетчиков было недостаточно. Они должны были оперативно разобраться в происходящем на ниве изыскания древностей, сориентироваться в археологических событиях, включиться в текущие дела, координировать их, наметить перспективы и, что важно, отчитываться о собственной деятельности.

Первое заседание Временного комитета состоялось 14 ноября 1835 года под председательством попечителя Киевского учебного округа Е. фон Бракке; присутствовали: ректор Университета М. Максимович, декан, ординарный профессор В. Цых, исправляющий должность ординарного профессора С. Орнатский, директор училищ Киевской губернии Г. Петров.

Они сформулировали первоочередную задачу: «Для предварительного определения круга действий Комитета, положено: 1, привести в известность сделанные доселе открытия по части древностей города Киева, и для того истребовать от г. чиновника 5 класса Лохвицкого, который доселе в особенности изысканием сих древностей занимался, известие об оных открытиях; 2, учинить над-

¹ О преимуществах такого взгляда см., напр.: [Гудкова; Ильина, 2011].

² Не останавливаясь на характеристике источниковедческой базы темы статьи, назовем и частично охарактеризуем документы по мере их использования при изложении материала.

лежащую поверку тех открытий, о которых от г. Лохвицкого получены будут сведения; 3, принять меры к охранению тех из открытых памятников, которые то заслуживают; 4, назначить вновь заседание в 19 день сего месяца, и пригласить на оное занимавшихся изысканием древностей в Киеве г. статского советника Берлинского, г. поручика гвардии Аненкова и г. Лохвицкого; с тем чтобы сей последний приготовил список как тех памятников древности, кои в Киеве уже открыты, так и тех, коих открытие он имеет в виду» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22953, л. 6 об.–7].

Члены Комитета вполне осознавали, что без местных любителей древностей, которые уже прославились открытием Десятинной церкви и Золотых ворот, деятельность Комитета с самого начала становится невозможной. По процитированному документу видно, что в первую очередь это касалось археолога-любителя К. Лохвицкого – он рассматривался как едва ли не единственный человек, способный прояснить вопросы по уже состоявшимся открытиям памятников.

Уже на втором своем заседании 19 ноября 1835 года Временный комитет решил: «<...> 3. Для действительного приведения в известность сделанных доселе открытий по части древностей в Киеве <...>, немедленно³ по получении из канцелярии господина киевского военного губернатора дело производства о сем предмете, возложить на одного из членов Комитета составление Исторической записки о ходе открытия оных древностей, с означением в частности древних вещей, которые найдены при открытии остатков Десятинной церкви и некоторых других древних зданий, и находятся ныне в разных местах.

4. А для совместного хранения таковых вещей предположено учредить при Императорском университете Св. Владимира **особенный Музей киевских древностей** [здесь и далее выделено нами. – Т.А.], в который пере-

дать все имеющиеся уже при Университете вещи сего рода, имея в виду дальнейшее приобретение и прочих памятников древности» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22953, л. 9–9 об.]. Это вставленное в чистовой текст протокола слово «немедленно» неслучайно – оно передает озабоченность Комитета, чувствующего свою беспомощность без сведений о том, что происходило на киевской археологической ниве до открытия Университета.

С учетом такой ситуации, возникает вопрос, что побуждало к проблематизации именно музея *древностей* при Киевском университете? В литературе встречается мнение, что в новом университете, «выполняя требования общеуниверситетских статутів, уже в момент его организации также непременно предполагалось открытие ряда музеев» [Самойленко, 2009]. Однако, во-первых, это не обязательно должен был быть музей древностей. И главное – новосозданному Университету Святого Владимира был дан свой Устав, отличавшийся от общеуниверситетских⁴. Глава X «киевского» Устава – «О кабинетах и коллекциях» – предоставляла Киевскому университету «все кабинеты и коллекции, какие находились при Волынском Лицее»; сверх этого оговаривалось *только* создание Астрономической обсерватории [Об Уставе Университета Святого Владимира, 1875, стб. 681].

Вызывает вопрос и фраза комитетского протокола – «имеющиеся уже при Университете вещи сего рода». Сам Временный комитет в 1835 году не приступал к раскопкам. Речь могла идти о вещах из упомянутых «кабинетов и коллекций» Волынского лицея, но они еще не были полностью доставлены в Киев, а сложности с устройством помещений для Университета в тот момент были настолько значительными, что вряд ли Комитет стал бы усугублять ситуацию несвоевременной организацией музея⁵. Университет Святого Владимира имел все шансы выполнить тре-

³ Дописано сверху.

⁴ Киевский университет до 1842 года жил по Уставу, данному ему в 1833 году.

⁵ Попечитель Киевского учебного округа Е. фон Брадке утверждал в своих воспоминаниях, которые призваны были стать автопанегириком: «Мне удалось нанять три частных, хороших каменных дома; в одном из них поместились аудитории, актовый зал и все служебные принадлежности; а в двух других привезенные из Кременца кабинеты вместе с библиотекой» (цит. по: [Фон Брадке, 1994, с. 53]). Попечитель стремился затушевать впечатление поспешности и неподготовленности к открытию Университета. См. о реальном положении дел, напр.: [Семейкин, 1916; Гончаров О., Петровський А., 2014, с. 12–15].

бования Устава и без нового музея. С учетом этих обстоятельств еще более правомерным становится вопрос – о каких *вещах*, почему непременно для музея *древностей* и почему на первых же заседаниях заговорил Временный комитет.

Дело в том, что при открытии Университета Святого Владимира в июле 1834 года К. Лохвицкий передал ему в дар часть вещей из своего собрания. Среди них были предметы, которые не вписывались ни в одно из предполагаемых учебно-вспомогательных подразделений университета. Тем не менее, дар был принят, и временно вещи поместили на хранение в библиотеку, которая была поручена Степану Федоровичу Зеновичу (1779–1856), воспитаннику Виленского университета, химику по образованию, назначенному в Киеве ординарным профессором химии.

Для К. Лохвицкого такое (с его точки зрения – непочтительное) отношение к его дарениям было неприемлемо. В 1830-ые годы, после открытия Золотых ворот, Ирининской церкви, он активно стремился реализовать свой социальный сценарий, добиваясь не просто признания и известности в узких кругах местной элиты, ему нужен был более масштабный социальный успех. Одним из свидетельств признания его заслуг должно было стать финансовое поощрение, которое наряду с материальной составляющей имело также и статусный смысл.

Важно учитывать, что в 1834 году произошло еще одно событие, о котором редко вспоминают, но оно было мощным мотивирующим фактором для К. Лохвицкого. Накануне, в ноябре 1833 года киевский генерал-губернатор В. Левашов, пребывая в столице, ходатайствовал о выделении 1500 руб. в год на изыскания древностей, и деньги дали. То есть, еще до создания Временного комитета, в 1834 году в Киеве появились большие средства на раскопки.

В том же 1834 году, сразу после открытия Университета (и вновь обратим внимание – до создания Временного Комитета), К. Лохвицкий обратился к генерал-губернатору, напоминая, что внес «к открытию Университета в Киеве, найденные мною Древности при открытии Десятинной церкви, Св. Ирины, Ильинской, Крестовоздвиженской и Золотых

ворот, планы, рисунки и Записки с описями вещам, сверх того нужно вести журнал для истории и переписку по сему предмету, то долгом поставляю, донеся о сем Вашему сиятельству покорнейше доложить: не благоугодно ли будет сумму остающуюся по смете из ассигнованной на сей 1834-й год предписать кому следует отпустить мне в пособие для выше прописанных причин; **дабы сии Древности были в киевском музее** началом под покровительством Вашего сиятельства в память высочайшего Его императорского величества соизволения. – Кореспондент Общества истории и древностей российских 5 класса К. Лохвицкий» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22950]. Здесь с присущей ему прямоотой Лохвицкий вполне наглядно поставил в один ряд свой дар Университету, желание получить наконец деньги («отпустить мне») и организацию «музеума».

Таким образом, именно Лохвицкий в письме генерал-губернатору говорил о музее в 1834 году, еще до начала деятельности Временного комитета (октябрь 1835 года). Следовательно, к моменту начала деятельности Комитета идея создания музея уже существовала, она была сформулирована и зафиксирована. Инициатива исходила от К. Лохвицкого.

К счастью, археолог-любитель успевал не только вести весьма масштабные раскопки, но и писать огромное количество «бумаг» – записок, писем, рапортов, отчетов, смет и т. д. Так что, уже упомянутые обращения-письма – только вершина документального айсберга. Очень ценно, что его пиетет перед документами любого рода распространялся на черновики – он сохранял и их. Историки (в отличие от литературоведов) зачастую их игнорируют, между тем брульоны заслуживают не меньшего внимания, чем беловые документы. Именно в черновых, неотредактированных, наиболее эмоционально насыщенных вариантах текстов встречается та информация, которая не попадала в «приглаженные», приведенные в соответствие с этикетными нормами чистовые рукописи. Одна из сложностей работы с черновиками (кроме почерка, исправлений и т. д.) заключается в том, что они нередко не датированы, дату приходится определять по косвенным признакам.

Итак, один из эпистолярных черновиков К. Лохвицкого. Его текст был использован автором письма для составления новых писем другим адресатам, правка была внесена карандашом, но мы здесь воспроизведем первоначальный вариант текста, написанный чернилами:

«Его превосходительству господину проректору императорского университета Св. Владимира, председателю Совета университета, Владимиру Франзовичу Цыху⁶.

1834-го года июля 15-го дня при открытии императорского Университета Св. Владимира имел я честь пожертвовать **в основание Музеума** могущего открыться, по прилагаемому в списке представлению моему № 16 г-ну попечителю сего университета и Киевского учебного округа фон-Брадке от открытых мною в Киеве древностей, минералов и редкостей с планами, записками и рисунками, с коими и сам себя я подверг Покровительству императорского университета <...> Будучи приглашен в Комитет древностей председателем сего Комитета по согласию с вами предложено мне предварительно поставить на вид древности для **открытия Музеума** коего, на директорское место намерены вы представить меня» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22951, л. 12].

Дальше приведен список вещей, якобы предлагаемых для Музея, но фактически это перечисление того, что уже было роздано и разослано. Тем самым Лохвицкий давал понять, что его дары уже прошли «апробацию» в качестве дарений. И здесь же автор вновь настойчиво напоминал о своем праве выбрать место службы (якобы предоставленном ему некогда в «записке» статс-секретаря Н. Лонгинова), предлагал письмо графа А. Аракчеева «с высочайшими именными указами о получаемом вместо пенсии жалованье» и т. д., и т. д. [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22951, л. 12–13]. Это неизменное возвращение к теме жалованья, вознаграждений, длительного неполучения очередного чина – вновь демонстрирует, что усиливало актуальность и что являлось мощным мотивирующим (пусть и не единственным) стимулом деятельности К. Лохвицкого.

Что касается датировки письма-черновика, то относя его к концу 1835 – началу 1836 года, мы исходим из нескольких соображений. Письмо находится среди документов с соответствующим хронологическим «окружением». Хотя адресат письма, В. Цых, был проректором Университета с 11 декабря 1835 до 15 декабря 1836 года (затем он стал ректором) [Ректори Київського університету, 2006, с. 60–61], велика вероятность предложенной нами датировки, поскольку К. Лохвицкий *никогда* не затягивал с информированием новоназначенных «начальников» о своих заслугах и с предложениями, как эти заслуги могут быть поощрены. Это письмо В. Цыху с упоминанием «открытия Музеума» было составлено К. Лохвицким предположительно в самом конце 1835 года, как только он стал проректором, но при этом в тексте упомянуты уже имевшие место ранее обсуждения («по согласию с вами») музейных вопросов, в том числе и вопроса о директорстве К. Лохвицкого.

Подведем некоторые промежуточные итоги: в 1834 году (абсолютно точно) и в конце 1835 года (с большой долей вероятности) К. Лохвицкий донес идею создания Музея древностей при Университете до сведения тех особ, от которых в большой мере зависело воплощение этой идеи в жизнь – до киевского генерал-губернатора и проректора Университета, ставшего в скором времени его ректором.

Следовательно, когда на втором, ноябрьском (1835) заседании Комитета прозвучало: «А для совместного хранения таковых вещей предположено учредить при Императорском университете Св. Владимира **особенный Музей киевских древностей**», – это была формулировка того, что уже (как говорят в подобных случаях) витало в воздухе. Идея родилась не в недрах Комитета, а была привнесена извне, причем, члены Комитета, в частности В. Цых, были подготовлены к ее принятию.

Выяснив, что в Совете Университета было заведено специальное «дело» о пожерт-

⁶ Такое написание фамилии встречается в рукописях Лохвицкого, в воспоминаниях Е. фон Брадке и др., но в автографах самого проректора, а затем ректора Университета и в протоколах Временного комитета встречается другой вариант написания – Цых.

вованьях К. Лохвицким вещей, Временный комитет запросил его, и 10 января 1836 года во время заседания состоялось ознакомление с его содержанием, а приглашенный «по предварительному приглашению» К. Лохвицкий представил свои замечания на некоторые пункты [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22954, л. 1–1 об.].

В это время *de facto* Музей уже существовал, но Комитет затягивал с формальным решением волновавшего Лохвицкого вопроса. 31 октября 1836 года в «Реестре входящих бумаг по Комитету изыскания древностей в Киеве» было зафиксировано «Отношение г. киевского военного губернатора к г. попечителю Киевского учебного округа, о дозволении г. Лохвицкому заняться делами Музея древностей киевских» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22953, л. 3]. Вероятно, Лохвицкий продвигал «сверху» свое назначение. Реакция Комитета была предельно лаконичной: «К сведению». Да и как иначе, если настырный даритель уже развернул активную деятельность на новом для себя поприще. 5 ноября 1836 года Временный комитет завел и свое «Дело <...> о древних вещах, пожертвованных Университету Св. Владимира и помещенных в Музей древностей» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22940]. Оно было начато в момент, когда ординарный профессор Зенович, который до сих пор официально считался хранителем вещей, представил в Совет Университета предметы, пожертвованные еще одним «археологом» – А. Анненковым: это были «крест из коринтской⁷ меди и две древние серебряные серьги, найденные в его [Анненкова. – Т. А.] саду против церкви Св. Апостола Андрея». Вещи были переданы в Комитет, а оттуда – в Музей в январе 1837 года.

Работа вокруг Музея, в центре которой был Лохвицкий, кипела полным ходом. Не дожидаясь официального решения, Кондрат Андреевич 2 декабря 1836 года подал донесение Комитету «о принятии им от г. ординарного профессора Зеновича древних киевских вещей для внесения в Музей киевских древностей» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22953, л. 3 об.].

Рассмотрев ноябрьские и декабрьские докладные записки К. Лохвицкого 9 января

1837 года, Временный комитет решил выдать ему «шнуровую книгу» для записи вещей. При этом официально Лохвицкий директором еще не был назначен, и Комитет не торопился бы с решением этого вопроса, если бы не активность самого претендента на должность. Он на том же заседании выяснял, «не благоугодно ли будет представить о сем [Музее и собственном назначении. – Т. А.] г. министру народного просвещения, с испрошением разрешения, открыть оный музей под дирекцией его г. Лохвицкого. Определили: донесение о последовавшей передаче древних вещей, принять к сведению, а последний пункт, содержащий прошение о донесении г. министру, предоставить благоусмотрению г. попечителя Киевского учебного округа» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22953, л. 49].

Тем не менее, в феврале 1837 года, еще до официального вердикта, в протоколе заседания Комитета все же появилась формулировка «г. заведывающий Музеем древностей, 5 класса Лохвицкий»: речь шла о том, что «для Музея потребны комод, четыре стола и станок под каменный стол, все с замками, шесть стульев, и клеенки для покрытия столов, – всего ценою на 160 рублей. Комитет, признавая сие требование справедливым, положил: разрешить г. Лохвицкому приобретение означенных вещей на счет денежной суммы Комитета; и сообщить Правлению Университета об отпуске под росписку г. Лохвицкого означенного количества денег, с тем чтобы Лохвицкий по постройке сей мебели, донес Комитету древностей» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22942, л. 51–51 об.]. Выделять деньги и материальные ценности кому попало было не положено, и Комитету ничего не оставалось, как наречь Лохвицкого «заведывающим музеем».

В это же время происходило пополнение собрания Музея новыми вещами, причем, не только киевского происхождения. В начале 1837 года был получен «обломок каменного топора, употреблявшегося у древних народов вместо орудия», найденный вблизи м. Клевани Волынской губернии Ровенского уезда «старшим учителем тамошней гимназии Якутовичем, и принесен им в дар Университету».

⁷ Так в оригинале.

Комитет решил «топор препроводить в Музей древностей для хранения», хотя, напомним, в тот момент официального утверждения Музея еще не было.

Официальные «дела» Временного комитета и вышестоящих инстанций подтверждают вывод исследователей о встроенности отечественных университетов в систему государственного документооборота, что *de facto* означало отсутствие декларируемой автономии университетов [Ильина, 2011]. Вместе с тем к локальным особенностям можно отнести тот факт, что руководство новосозданного Киевского университета имело некоторое свободное от регулирования пространство, использовало свой административный потенциал с отступлениями от бюрократического шаблона.

«Предложение г. министра народного просвещения г. попечителю Киевского учебного округа <...> коим изъявляет свое согласие на открытие при Университете Св. Владимира особого Музея для помещения древних вещей, найденных доселе в г. Киеве и впредь могущих открыться» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22953, л. 3 об.]⁸, датированное 17 марта 1837 года, было оглашено на заседании Комитета, как всегда, «оперативно» – спустя два месяца, 15 мая.

На просьбу Лохвицкого о назначении времени торжественного открытия Музея Комитет ответил, «что открытие Музея, как по свойству сего учреждения, так в особенности по незначительному на первый раз и количеству и качеству имеющихся в виду к помещению в нем древних вещей, не требует никакой особенной торжественности». Днем открытия Музея был объявлен день утверждения «его существования г. министром народного просвещения». А на Лохвицкого немедленно возложено составление описи древних вещей с внесением в шнуровую книгу, после чего члены Комитета намеревались осмотреть как опись, так и сами вещи [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22942, л. 52–53 об.].

По документам можно заметить негласное распределение обязанностей. Комитет сосредоточивал в своих руках контрольную

функцию и «творческие» вопросы. Например, оставивший хлопотное музейное поприще С. Зенович, будучи членом Комитета, вновь докладывал о полученных им новых вещах, на этот раз – найденных помещиком Киевской губернии Э. Боярским в кургане: серебряных серьге и перстне, двух перстнях медных и зерне крупного темно-синего бисера [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22940, л. 12].

А на возглавившего Музей Лохвицкого были возложены рутинные исполнительские задачи, главным образом, по части учета вещей и хозяйственного обустройства. Но большого облегчения Комитет не ощутил. Дотошный чиновник предлагал Комитету: «1) чтобы сообщенная ему форма шнуровой записной книги, написанная собственно-ручно и удостоверенная секретарем Комитета, была переписана на бело и подписана всеми членами Комитета; 2) чтобы для записки вещей, находящихся в Музее древностей, изготовлена была, вместо данной ему шнуровой книги, другая лучшая из хорошей бумаги, в богатом переплете, с золотым обрезом; 3) чтоб определен был, собственно для Музея, помощник ему Лохвицкому, писарь и сторож, и назначена сумма на канцелярские расходы» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22942, л. 59 об.–60]. Комитет выполнил формальные требования по 1-му пункту; решил «2-й пункт оставить без уважения»; отказал в выделении помощника Лохвицкому, указав, что «заведывающие другими коллекциями Университета, несравненно огромнейшими, не имеют помощников и их не требуют». Скорее всего, на том этапе действительно не было никакой реальной необходимости в помощнике. Но Лохвицкий стремился сформировать структуру, в которой была бы очевидной его начальственная роль, а это было возможно только при наличии подчиненных ему сотрудников, о которых можно было бы сказать – «работающие под моим началом». Отдельный сторож также не был нанят, расширили обязанности уже имевшегося. И, наконец, по поводу канцелярских принадлежностей велели «обращаться в канцелярию Совета Университета, так как на нее возложено письмоводство по делам Комитета».

⁸ Протокол заседания Временного комитета с рассмотрением предложения министра народного просвещения о создании Музея древностей см.: [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 2942, л. 52].

К. Лохвицкий, в отличие от С. Зеновича, и сам стремился получить в свое распоряжение административно-хозяйственные функции, именно эта сфера деятельности была ему ближе, понятнее и представляла определенный личный интерес. Почувствовав себя университетским чиновником, Лохвицкий 21 сентября 1837 года подал попечителю учебного округа прошение о предоставлении ему следующего чина [ГАГК, ф. 299, оп. 1, д. 6, л. 19]: *его высококородие мечтал стать превосходительством.*

Но Комитет, как видим, сопротивлялся его инициативам. Попытки заведующего Музеем проявить себя в собственно музейной деятельности, в частности, в упорядочении, учете вещей музейного собрания, тоже трудно признать успешными. Результатом составления «списка вещей пожертвованных Университету Св. Владимира как им [Лохвицким. – Т. А.], так и некоторыми другими лицами», стала фактическая ликвидация такого собрания: вещи из списка были распределены по другим подразделениям Университета. Например, часть книг, пожертвованных именно Музеем древностей, была передана в библиотеку, а бивень мамонта – в зоологический кабинет [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22942, л. 66–66 об.]. Вряд ли это решение можно признать научно обоснованным. А житейская логика, к которой апеллировал заведующий Музеем, была тем более не в пользу такого «распределения», на что Лохвицкий справедливо указывал в докладной записке на имя попечителя округа: «...никто не будет жертвовать в музей мне вверенный, предвидя, что безгласно помещаются древности не там – куда они пожертвованы» [ГАГК, ф. 299, оп. 1, д. 6, л. 30].

В середине декабря (1837) К. Лохвицкий предпринял шаги, которые, по нашему мнению, дали толчок последовавшему скорому отстранению его от заведывания Музеем. На заседании Комитета 18 числа заслушали его докладную записку, «в которой изъясняя, что он, находясь другой год в звании управляющего Музеем древностей, состоящем при Университете Св. Владимира, не получает жалования по сему званию, и издерживает собственные деньги на содержание по управлению Музеем и на канцелярские расходы; просит о выдаче ему жалованья за прошед-

шее время и денег на канцелярские расходы» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22942, л. 77].

Претензии на жалованье (да еще за два года!), заявленные в документе, то есть письменно зафиксированные, были столь неприятны и опасны, что Комитет рассмотрел докладную записку на другой же день после ее подачи и первым делом решительно отверг мысль, что Лохвицкий второй год «находится в сказанном звании» заведующего Музеем, ведь сам Музей (напомнил Временный комитет) «считается открытым» с марта 1837 года – с момента, когда «министр народного просвещения изъявил свое согласие на учреждение Музея под управлением г. Лохвицкого». Фактическое исполнение обязанностей, документально подтверждаемое протоколами заседаний Комитета, не могло быть аргументом в пользу Лохвицкого. Относительно жалованья вердикт Комитета был однозначным: «по званию заведывающего Музеем не положено никакого жалованья, а Комитет вовсе не имеет сумм, из которых бы можно было назначить такое жалованье, потому что сумма 1500 р. ежегодно отпускаемая в распоряжение Комитета предназначена исключительно на изыскание и сохранение памятников древностей в Киеве <...> Музей древностей в настоящем своем составе еще слишком незначителен, чтобы ныне же можно было ходатайствовать о назначении жалованья лицу им заведывающему, и особенно жалованья приличного чиновнику 5-го класса, каков г. Лохвицкий» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22942, л. 77].

Временный комитет лукавил. 16 февраля 1837 года митрополит Киевский Евгений (Болховитинов) писал своему одесскому знакомому Николаю Никифоровичу Мурзакевичу, в то время – преподавателю Ришельевского лицея: «При нашем университете думают отделить минц-кабинет и составить музей киевских древностей. На днях видевшись с попечителем, я ему советовал вас определить хранителем и надзирателем сей части. Конечно жалованье небольшое, но в Киеве много пансионеров и дорого платят учителям» [Письма Высокопреосвященного Евгения, 1868, с. 386]. Не может быть сомнения, что, если после разговора с попечителем учебного округа митрополит говорил о жалованье для музейного «хранителя и надзирателя» (то есть

заведуючого), то оно действительно предполагалось. Но, по-видимому, для К. Лохвицкого было сделано исключение. Рискнем предположить, что после двух лет (с момента создания Комитета) общения с чрезвычайно энергичным чиновником 5-го класса, порой путавшим служебное рвение с кляузами, члены Комитета не прочь были прекратить сотрудничество с ним.

Увы, письмо митрополита Евгения Н. Мурзакевичу было написано за неделю до внезапной кончины Владыки. Не случись этого, дальнейшие события могли бы получить несколько иной ход. Митрополит был далек от того, чтобы опекать К. Лохвицкого (обратим внимание, что, наверняка зная о рвении Кондрата Андреевича, проявленном на музейном поприще, митрополит рекомендовал попечителю другую кандидатуру), тем не менее, попади – совершенно случайно – информация из разговора с попечителем к археологу-любителю, она не осталась бы без внимания. Однако, утром 23 февраля 1837 года митрополита Евгения не стало. Когда в декабре на просьбу Лохвицкого был дан ответ, что ему как заведующему Музеем «не положено никакого жалованья», возражений не последовало.

Можно только удивиться оперативности Комитета в данном вопросе: записка была подана Лохвицким 17 декабря, Комитет собрался и отреагировал на нее 18-го, а уже в январе 1838 года было составлено «Предложение г. министра народного просвещения г. попечителю Киевского учебного округа, об увольнении г. Лохвицкого от заведывания Музеем киевских древностей, и поручении сего г. адъютанту Ставровскому» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22947, л. 1]. Это была реакция на киевскую инициативу, высказанную в письме попечителя Е. фон Брадке от 13 января [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22947, л. 4–5 об.]. Брадке напоминал министру народного просвещения С. Уварову об учреждении Музея древностей и согласии, «чтобы первоначальное устройство и заведывание сим музеем возложено было на участвующего, по приглашению,

в трудах Временного комитета» чиновника 5 класса К. Лохвицкого. А теперь, сообщал попечитель, занимаясь делом, которое «не весьма⁹отяготительно»¹⁰, Лохвицкий затрудняется продолжать заведывание Музеем «без особого за то жалованья» и «в повторение неоднократных своих словесных объяснений» подал о том докладную записку, «тогда как жалованья ему, по заведыванию музеем, вовсе не определено». Слово выбрано точно: в письме министру попечитель предпочел сказать, что жалованье не «не положено», а именно «не определено».

А дальше попечитель едва ли не дословно повторял основные тезисы протокола Временного комитета (мы уже привели их выше). В завершение, отметив, что в Университете есть сотрудник, который готов исполнять обязанности заведующего, не требуя жалованья, Брадке сформулировал просьбу – уволить К. Лохвицкого и назначить на его место адъютанта А. Ставровского [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22947, л. 4–5 об.]¹¹.

Министр просвещения просьбу удовлетворил, но с существенным для К. Лохвицкого дополнением: «в уважение трудов его» по части древностей «и недостаточности состояния» предлагалось «исходатайствовать ему, в свое время, денежное вознаграждение». Из этого ясно, что информация поступала к министру не только от попечителя округа, но одним из источников информации был сам Кондрат Андреевич Лохвицкий.

С. Уваров не обошел молчанием фразу Е. фон Брадке, что Музей «еще далеко не столь значителен», и предлагал «озаботиться приведением означенного музея, по мере способов и возможности, в лучшее состояние; ибо оный, в настоящем своем виде, не соответствует своему названию» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22947, л. 6–6 об.].

Интересна реакция Комитета на это замечание министра о состоянии Музея (имеет смысл привести довольно большую цитату):

«Что же касается до предписания Комитету о приведении Музея в лучшее состоя-

⁹ Написано над зачеркнутым: слишком.

¹⁰ В данном случае работа с черновым вариантом письма дала возможность ознакомиться с теми несколько эмоциональными высказываниями Брадке, которые были вычеркнуты в последующем.

¹¹ Адъютант – младшая научная должность.

ние, просить г. председателя донести г. министру, что Комитет постоянно старался употребить все зависящие от него меры как для достижения предназначенной ему цели вообще, так и в частности для наполнения Музея киевских древностей заслуживающими внимания древними вещами из находимых на месте; на каковом конце и производимо было, под его руководством, и частию с пособием из сумм Комитета, разрытие земли в разных местах, на которых, по историческим сведениям и соображениям, находились в древности примечательные здания церковные, монастырские или городские; что сверх того Комитет, особыми объявлениями, во всеобщее известие, приглашал не только обывателей киевских, но и жителей разных соседственных губерний, особенно тех, коих исторический быт находился в более или менее тесной связи с историею великого княжества Киевского, к пожертвованию в Музей имеющихся или могущих впредь открыться древностей; что если, при всех усилиях Комитета, Музей слишком медленно обогащается соответствующими своему учреждению древними вещами, Комитет находит себя в невозможности ускорить его наполнение, ибо вещи сего рода не могут никакими усилиями быть произведены вновь, к пожертвованию их никого принудить нельзя, а открытие или неоткрытие их из под земли зависит совершенно от случайных обстоятельств, на прим. от того, были (чего примеры известны Комитету частию из собственных опытов, частию по другим сведениям) или не были на месте разыскания производимы подобные поиски в прежние времена другими лицами, при самом разрушении древнего здания сокрылись ли под ним какие либо замечательные древние вещи, или разрушению подверглись одни стены, коих следы действительно нередко усматриваются в кучах мусора и нескольких кирпичах или обломках кирпичей древней формы и состава, – а между тем при тщательнейшем их разрытии не открывается почти ничего, или открывается малое количество обломков древних вещей не заслуживающих внимания по своей незначительности; что наконец вообще не предвидится, чтобы Музей киевских древностей, как особое, самостоятельное учреждение, мог в скорости

(или и когда либо) быть приведен в блестящее состояние, и что он примет лучшее и существу дела сообразнейшее положение, когда войдет, как одна из составных частей, в состав Музея изящных искусств и древностей, учреждаемого при Университетах на основании § 164 Общего их Устава, которого действие предполагается распространить на Университет Св. Владимира, между прочим, именно и в этом отношении» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22955, л. 2–3 об.].

Фактически члены Комитета для изыскания древностей пытались внушить попечителю, а тот в очередном письме – министру, что перспективы нахождения памятников древности в Киеве очень ненадежны и будущность Музея как самостоятельного учреждения незавидна.

Трудно представить, что кто-либо из ученых, входивших в состав Комитета, в действительности придерживался такого мнения. Скорее, речь может идти о стремлении «ученого сословия» избежать дополнительной чиновничьей нагрузки, связанной с деятельностью официальных институций (Временного комитета и Музея), от заседаний, протоколов, официальной переписки, бюрократической рутины в организации новой структуры и всех неизбежных издержек, которые в то время никак не компенсировались, поскольку членство в киевском Комитете не рассматривалось университетской корпорацией в качестве престижного и не приносило материального удовлетворения.

К. Лохвицкий был единственным, кто выявил готовность к практической деятельности «вокруг» киевских древностей и был уверен в ее успешности, как для древностей, так и для себя лично. Но это был человек, принадлежавший к другой социальной категории, с иной включенностью во властные круги, иными формальными и неформальными маркерами престижа и т. д. В сочетании с личными особенностями Кондрата Андреевича эти отличия затрудняли сотрудничество членом Комитета и археолога-любителя.

Разрешение уволить К. Лохвицкого и передать дела А. Ставровскому было заслушано Комитетом 15 февраля 1838 года в присутствии попечителя Е. фон Брадке и нового

ректора Университета К. Неволина¹². Надо думать, комитетчики вздохнули с облегчением, избавившись от деятельного, но чересчур скандального заведующего Музеем, который уже успел объявить причиной своих неурядиц попечителя, якобы мстившего за что-то лично ему, Лохвицкому.

Разрыв отношений был глубоким, и Лохвицкий стал «общаться» с Комитетом традиционным для него (в подобных, неоднократно случавшихся ситуациях) способом – через тех, кто являлся высшей инстанцией не только для Комитета, но и для попечителя учебного округа.

В начале апреля 1838 года Е. фон Брадке получил от С. Уварова письмо [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22947, л. 13], которому адресант придал не строго официальный, а частно-деловой характер (например, министр обошелся без ведомственного бланка) – тем самым он давал понять, что персона, упоминаемая в письме, не входит в сферу служебной деятельности министра и попечителя, и сам вопрос переводится из служебной сферы в частную, где действовали иные нормы – светского общества. Они требовали реакции на просьбу *статского советника* Лохвицкого и от министра, и от киевских чиновников. Уваров сообщал Брадке о том, что бывший заведующий Музеем древностей просил министра «отнестись к Вашему Превосходительству о выдаче ему обратно подлинных документов о службе его и формулярного его списка, которые он представлял при поручении ему вышеозначенной обязанности [по музею. – Т. А.]». Конечно, Лохвицкий мог получить документы без этого «маневра», но он не упускал случая (зачастую – надуманного) напомнить о себе столичным особам.

На заседании Комитета 11 июня 1838 года было заслушано донесение члена Комитета А. Ставровского, что он «принял от г. Лохвицкого Музей киевских древностей, в 15 день апреля, по описи предметам сего Музея и по другим официальным све-

дениям о его принадлежностях» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22955, л. 9].

А спустя еще год после принятия на себя обязанностей заведующего Музеем древностей А. Ставровский докладывал Комитету, что он получил заказанные в университетской типографии «200 билетов [т. е. этикеток-наклеек. – Т. А.] для надписей на вещах, хранящихся в Музее древностей» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22956, л. 2 об.–3 об.], и делая надписи на этих «билетах» по порядку шнуровой книги, он заметил, что некоторые из предметов Музея были внесены в книгу прежним заведующим К. Лохвицким «не под собственными названиями, другие совершенно не принадлежат к Музею древностей, а иные хотя по видимому относятся к нему, но **не только не стоят никакого внимания любителей отечественной старины, но даже поселяют в них при взгляде на оные не выгодное о самом музее мнение**» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22956, л. 2 об.–3]¹³. К таким вещам новый заведующий отнес железные венцы и кипарис с икон, зубы древних животных, крючки от лампы, железные гвозди, саблю, пожалованную за храбрость князю П. Витгенштейну, картину на стекле, серебряную медаль, выбитую в честь П. Демидова. А. Ставровский просил исключить эти вещи из Музея. То есть, заведующий Музеем считал, что нужно избавиться как от не стоящей внимания любителей старины (читай – истории), например, от наградной сабли П. Витгенштейна, которую генерал-фельдмаршал передал К. Лохвицкому в знак признательности за открытие Десятинной церкви. Комитет именно эту вещь оставил в Музее, но остальные были либо «исключены» (возможно, выброшены), либо переданы в «кабинеты» Университета.

Ставровский, выдвинув в качестве критерия отбора предметов для Музея «не выгодное» мнение любителей старины, пожалуй, не так уж далеко ушел от Лохвицкого, которому, пусть иносказательно, пеняли на некомпетентность и склонность к фантазиям¹⁴.

¹² В.Ф. Цых скончался 19 апреля 1837 года в возрасте 32 лет. К.А. Неволин был назначен ректором Университета 23 апреля 1837 года.

¹³ Заседание Комитета 29 апреля 1839 года.

¹⁴ Не углубляясь в эту тему, заметим, что мысль об определенном сходстве первого заведующего Музеем и его преемника поддерживают и воспоминания современников о Ставровском [Авсеев, 1881, с. 720–723].

Однако, по-видимому, в данном случае годился любой, даже самый надуманный, критерий. В тот момент, переворачивая первую страницу биографии Музея, связанную с Лохвицким, Комитет не прочь был найти дополнительные аргументы правильности его увольнения, в том числе и апеллируя к общественному мнению в лице любителей старины.

Во всяком случае, некоторые новые поступления в Музей уже после отставки Лохвицкого могли бы вызвать не меньше вопросов, чем упомянутые выше отвергнутые Комитетом. В 1839 году первый хранитель вещей Музея С.Ф. Зенович был «по выслуге двадцати пяти лет, уволен в отставку», и покидая Киевский университет, он в 1840 году передал в дар Музею около сорока предметов, в том числе – «Железный самовар для употребления в поездке военных. – Из кабинета княгини Яблоновской» [Книга для записи, л. 6 об.]¹⁵. Очевидно, речь шла о Семятическом кабинете-коллекции, собранной княгиней Анной Паулиной Яблоновской и в 1802 года купленной у ее потомков для Московского университета Александром I [См.: Ананьев]. По каким-то причинам походный самовар не попал в Московский университет, но был принят в собрание Музея древностей, не вызвав возражений ни хранителя А. Ставровского, ни членов Комитета. И это не единственный пример вещи, возможно, достойной пребывания в собрании Музея, но вряд ли более достойной, чем те, что были исключены из него.

Очевидно, не только организационные, но и вполне научные вопросы, связанные с пополнением музейного собрания, не были свободны от влияния межличностных отношений в среде людей, причастных, в данном случае, к музейному делу.

Это замечание не отрицает того факта, что подход к атрибуции поступающих вещей приобретал черты научного, постепенно устраняя стихийный характер комплектования музейного собрания. Да, члены Комитета далеко не всегда могли предложить свои интерпретации

представляемых в Музей предметов; по документам Комитета видно, что их научные интересы были далеки от истории материальной культуры. Но общая научная подготовка, эрудиция и, наконец, этика предотвращали такие истолкования находок и вещей, которые были бы основаны на явно далеких от науки критериях (что было свойственно К. Лохвицкому и в некоторых случаях А. Ставровскому).

В декабре 1839 года Временный комитет рассматривал донесение А.С. Анненкова¹⁶, в котором сообщалось, что, произведя «разрытие земли» около Дмитриевского оврага и Трехсвятительской церкви, он нашел, кроме кусков стекла и кафеля, «часть медной руки», которую «принимает за обломок от разрушенного кумира, ссылаясь, в подтверждение своего мнения, на то обстоятельство, что по принятии христианской веры, и по низвержении главного кумира Перунова, и прочие кумиры, по свидетельству Преподобного Нестора, были сокрушаемы и низвергаемы» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22947, л. 33; ед. 22956, л. 7]. Комитет принял решение, которое свидетельствует как о научном здравомыслии, так и об отсутствии специалистов, способных интерпретировать находку: «...не принимая мнения г. Анненкова об отломке медной руки за достоверное, до представления более ясных и близких о качестве ее соображений, передать все означенные вещи в Музей древности для хранения» [НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22956, л. 7–7 об.].

Если посмотреть несколько шире на ситуацию со сменой состава собрания Музея, то становятся заметны факторы, обусловившие разницу в подходах к его формированию: Лохвицкий и университетские ученые воплощали не только (и не столько) разное понимание памятников древности и их исторического бытования, сколько разное отношение к «планам мироздания», к социальной и культурной реальности.

Для XVIII в. была характерна такая культурная практика, как собирание/обустройство «кабинета редкостей» (т. е. увлечение курье-

¹⁵ Искренняя признательность историку Ярославу Затылюку за помощь в уточнении этой информации.

¹⁶ Напомним, что Александр Семенович Анненков был известен как «храмостроитель» новой Десятинной церкви, возводимой на месте древней церкви, а также как увлеченный археологией «любитель древностей», активно разрывавший принадлежавший ему участок Старокиевской горы возле Десятинной церкви.

зами, диковинними вещами). К. Лохвицкий, который ребенком был взят на воспитание в дом первого ректора Московского университета Х.А. Чеботарева, был хорошо знаком с такими кабинетами, где их именитые владельцы и гости предавались созерцанию разнообразия и прихотливости мироздания. Вместе с тем модный «кабинет» редкостей, состоящий из доступных предметов-экспонатов, выполнял и свою главную функцию – удивлял гостя. Публичность таких коллекций была их важной чертой [Кулакова, 2002].

В начале XIX в. любительская «ученость» еще сохраняла интерес к свойственному эпохе Просвещения отражению мира как целостности в «универсальном музее» [см., напр.: Кулакова, 2011, с. 103]. Размещая в Музее все предлагаемые вещи (а порой кажется, почти все, попадавшее ему под руку), К. Лохвицкий в том числе воплощал и идею «кабинета курьезов». Лично для него она не в последнюю очередь служила формой самопрезентации *статского советника* – просвещенного представителя благородного сословия. Атрибутом культурного быта именно этого сословия были «кабинеты редкостей».

С появлением Университета Святого Владимира обозначился переход к созданию музейного собрания на научных началах. «Сортировка» вещей по *разным* «кабинетам»¹⁷, которую осуществлял Временный комитет, знаменовала стремление к специализации, к новой культурной практике.

Мнение членов Комитета, что Лохвицкий собрал вещи, которые «не только не стоят никакого внимания любителей отечественной старины, но даже поселяют в них при взгляде на оные не выгодное о самом музее мнение», кроме субъективных претензий к «чиновнику 5 класса», непримиримого конфликта статусов и идентичностей, отражало новый подход к действительности, все возраставший интерес к *научной* интерпретации всех ее проявлений.

Подытоживая, скажем о еще одном историкографическом наблюдении в связи с Музеем

древностей. В конце XIX в., пожалуй, ближе других авторов к пониманию механизма возникновения Музея оказался коллега В.Б. Антоновича, профессор Киевского университета В.С. Иконников. Не в специальном исследовании, а в своем всеобъемлющем «Опыте русской историографии» он написал о хронологическом совпадении открытия Университета Святого Владимира «с разысканиями древностей и восстановлением памятников древности в Киеве» и проницательно заметил, что «благодаря этому обстоятельству [успехам в разысканиях. – Т. А.] уже в 1836 году при университете был учрежден музей древностей» [Иконников, 1892, с. 947], связав таким образом создание Музея не с институтами и властными инициативами, а непосредственно с самим процессом открытия археологических памятников, следовательно (хоть и косвенно), с теми, кто эти открытия совершал.

Исторические источники свидетельствуют в пользу этой мысли. Даже в официальных документах обнаруживается широкий и влиятельный личностный пласт: официальная переписка, рапорты, донесения, отчеты, распоряжения начала XIX в. показывают ту значительную, зачастую ключевую, роль, которую играла в начале жизни Музея отдельная конкретная личность, с ее биографическими реалиями, воспитанием, опытом, психическими особенностями, устремлениями/мотивацией и т. д. В первые годы существования Киевского университета, вопреки возраставанию бюрократического диктата, на музейном «поле» оставалось место для субъектности.

В статье был привлечен ограниченный круг источников, тем не менее, уже первые наблюдения показывают, что и к началу XIX в. с полным основанием можно отнести вывод, сделанный для более поздней эпохи: «...в основе любого музейного собрания лежат интеллектуальные усилия человека – собирателя, консерватора или корреспондента. Исходя из этого, историю музейного собирательства можно рассматривать в контексте исторической антропологии, где авторами – творцами культурного текста – становятся сами люди – музейные деятели» [Степанова, 2011, с. 74].

¹⁷ В этом контексте термин «кабинет» обозначал уже иной социокультурный феномен, связанный с интеллектуальной деятельностью научного характера.

Источники и литература

- Государственный архив города Киева (ГАГК), ф. 299, оп. 1, д. 6.
Книга для записи вещей Музея древностей Императорского Университета Св. Владимира. По разряду древностей. – Фонды Национального музея истории Украины.
Национальная библиотека Украины имени В.И. Вернадского, Институт рукописи (НБУВ, ИР), ф. II, ед. 22940.
НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22942.
НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22947.
НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22950.
НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22951.
НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22953.
НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22954.
НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22955.
НБУВ, ИР, ф. II, ед. 22956.
Центральный государственный исторический архив Украины (Киев), ф. 711, оп. 1, д. 2910, л. 5–6 об, 13–14 об.
Авсеев В.Г. Школьные годы: Отрывок из воспоминаний. 1852–1862 // Исторический вестник. – 1881. – Ч. 4. – С. 707–734.
Ананьев В.Г. О некоторых источниках по истории формирования музейной коллекции Московского университета в начале XIX века (к предыстории приобретения Семятинского кабинета) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.museology-spb.narod.ru/bibr/Ananev.doc.
Антонович В.Б. Музей древностей // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира. – Киев: Тип. имп. университета св. Владимира, 1884. – С. 60–76.
Барсуков Н. Жизнь и труды М.П. Погодина. – Санкт-Петербург, 1893. – Кн. VII. – С. 253–254.
Босенко О.О. Музеї історичного профілю при вищих навчальних закладах Києва (XIX – початок XX століття). Досвід реконструкції // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – 2015. – Вип. 11. – С. 36–45.
Гончаров О., Петровський А. М.Ф. Берлінський і Київський університет // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – Київ, 2014. – Вип. 4. – С. 12–15.
Гудкова В. Населяя историю людьми: биографический метод как инструмент гуманитарной науки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.avtobiografija.com/article/view/138>.
Данилевич В. Проф. В.Б. Антонович та Археологічний Музей І.Н.О. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Київ, 1997. – Т. 2. – С. 379–390.
Дворкін І.В. Історіографія історії музейної справи Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». – 2014. – № 54. – С. 29–46.
Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Киев, 1892. – Т. 1. – Кн. 2.
Ильина К.А. Делопроизводственная документация как источник изучения практики управления российскими университетами первой половины XIX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук [Электронный ресурс]. – Казань, 2011. – Режим доступа: dlib.rsl.ru/loader/view/01005008981?get=pdf.
Ильина К.А. Профессора и бюрократические коммуникации в Российской империи первой трети XIX века // История и историческая память. Межвузовский сборник научных трудов. – Саратов, 2011. – Вып. 4. – С. 133–158.
Кулакова И.П. Кабинет как атрибут интеллектуального быта // Философский век. Альманах 22. Науки о человеке в современном мире. – Санкт-Петербург, 2002. – Ч. 2. – С. 50–55.

Кулакова И.П. Российское «просвещенное дворянство» в контексте идей Нового времени: специфика форм интеллектуальной деятельности (XVIII – первая треть XIX вв.) // Диалог со временем. – Москва, 2011. – Вып. 36. – С. 90–119.

Муравская С.В. Музеи высших учебных заведений: некоторые особенности существования // Вопросы музеологии. – 2012. – № 2 (6). – С. 114–121.

Муравська С.В. Музеї та колекції вищих навчальних закладів на українських землях (кінець XVII – початок XX ст.) // Праці Центру пам'яткознавства. – Київ, 2014. – Вип. 25. – С. 120–129.

Об Уставе Университета Святого Владимира // Сборник постановлений по министерству народного просвещения. 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1875. – Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. – Отделение 1-е: 1825–1839. – Стб. 681.

Письма Высокопреосвященного Евгения митрополита Киевского Н.Н. Мурзакевичу; 1834–1837 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 10. – С. 377–392.

Ректори Київського університету. 1834–2006. – Київ, 2006.

Самойленко Л.Г. Учебные музеи Национального университета имени Тараса Шевченко: феномен культуры или науки // Музеология – музееведение в XXI веке. Проблемы изучения и преподавания. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 469–485.

Семейкин Н. М.Ф. Берлинский, бывший ученик и учитель Киевской духовной академии и его учено-литературная деятельность. – Киев, 1916.

Степанова Л.Б. Интеллектуальный ландшафт музейного собирательства: на пограничье этнографической науки и краеведения (конец XIX – первая треть XX в.) // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – № 127. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 74–79.

Сторчай О. Музей старожитностей Університету Святого Володимира: завідувачі Яків Волошинський та Андрій Лінниченко // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. – 2012. – Вип. 12. – С. 52–69.

Федорова Л. З історії музеїв Києва XIX – початку XX ст. // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 115–128.

Федорова Л. Перший музей Києва // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 83–85.

Федорова Л.Д. Становлення й розвиток містознавчого музейництва в Україні в XIX – перших десятиріччях XX ст. // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 72–83.

Фон Брадке Е. Мысль об университете в Киеве // З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Київ, 1994. – Кн. 1. – С. 53–61.

СВЯЩЕНСТВО СТАРОКИЇВСЬКОЇ РІЗДВА БОГОРОДИЦІ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ В КІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються дані писемних і картографічних джерел про священнослужителів старокиївської Різдва Богородиці Десятинної церкви, яка була відбудована митрополитом Петром Могилою в першій третині XVII ст. і проіснувала до 1828 року. Розглянуто інформацію архівних документів щодо їх освіти, побуту та фінансового забезпечення. Складено хронологічну таблицю священників Десятинної церкви за цей період.

Ключові слова: духовенство, старокиївська Різдва Богородиці Десятинна церква, консисторія, клірові відомості, сповідні розписи.

В статье анализируются данные письменных и картографических источников о священнослужителях старокиевской Рождества Богородицы Десятинной церкви, которая была отстроена митрополитом Петром Могилой в первой трети XVII в. и просуществовала до 1828 года. Рассмотрены сведения архивных документов, касающиеся их образования, быта и финансового обеспечения. Составлена хронологическая таблица священников Десятинной церкви за этот период.

Ключевые слова: духовенство, старокиевская Рождества Богородицы Десятинная церковь, консистория, клировые ведомости, исповедные росписи.

This article contains information about priests of Starokyivskaya Tithe Nativity of Virgin Church based on archival sources. The author considered all available information about their education, everyday life, economic security and completed the chronology table of Starokyivskaya Tithe Nativity of Virgin Church's priests.

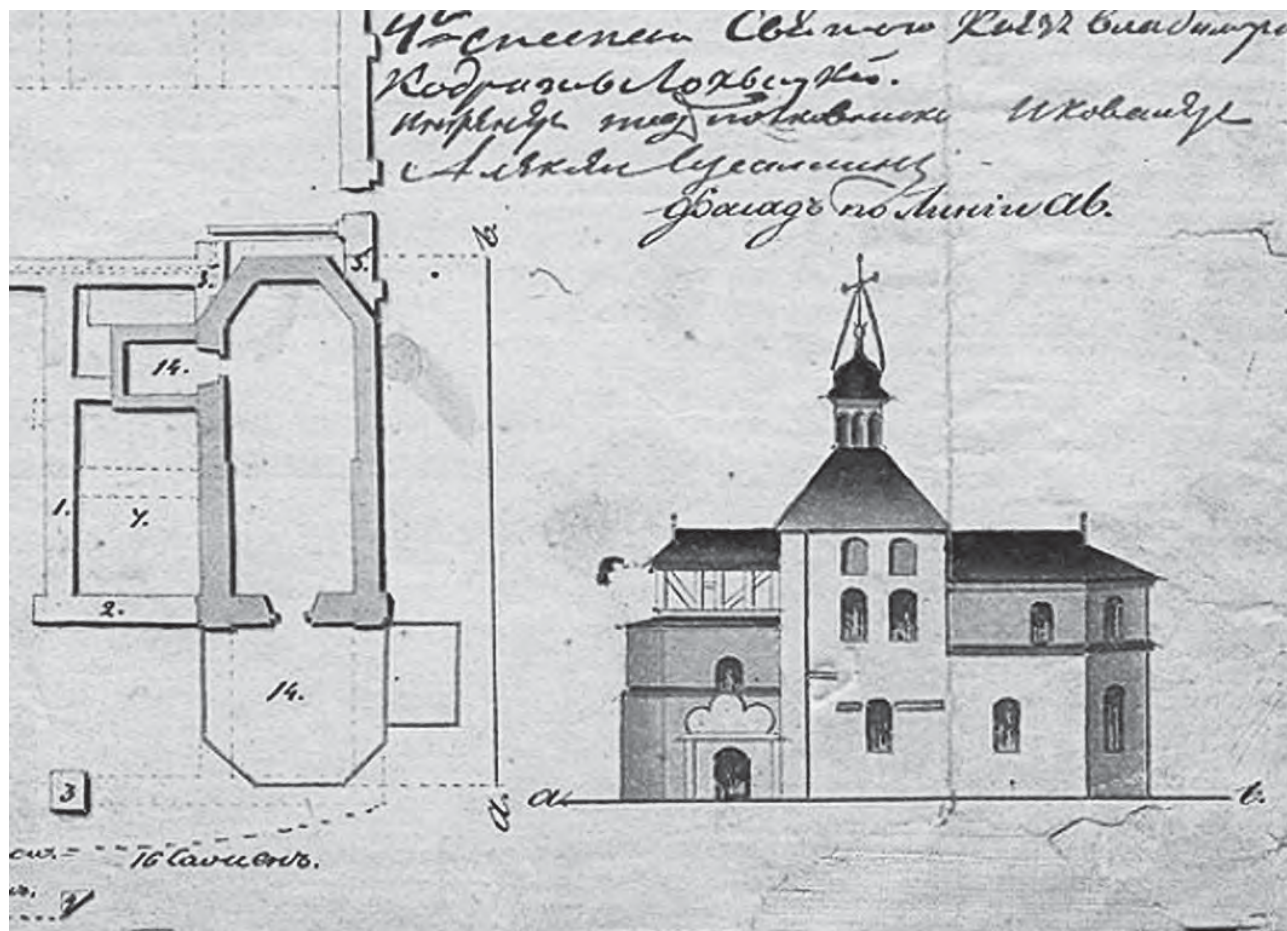
Keywords: clergy, Starokyivskaya Tithe Nativity of Virgin Church, consistory, clergy information, confession documents.

Старокиївська Різдва Богородиці Десятинна церква була відроджена за ініціати-ви митрополита Петра Могили в 1635 році (іл. 1). Освячена 1682 року, вона була звичайним православним приходом м. Києва, який діяв до 1828 року, до початку будівництва но-

вого кам'яного храму за проектом архітектора Василя Стасова. Оскільки церква не мала ніяких земельних угідь, то вона вважалася ружною, тобто утримувалася за державний кошт. Основою споруди слугували відреставровані рештки стін церкви X ст. Невелика кам'яна

Іл. 1. Північний фасад старокиївської Різдва Богородиці Десятинної церкви (за І. Фундуклеєм). 1847 р.

Іл. 2. Старокійівська Різдва Богородиці Десятинна церква. Кресленик К. Лохвицького. 1825 р.

церква мала боковий дерев'яний приділ-трапезу на честь святих апостолів Петра і Павла (іл. 2).

У статті проаналізуємо інформацію джерел про священство Десятинної церкви кінця XVII – початку XIX ст. Відомості про інших священнослужителів храму – дячків та паламарів – не розглядатимуться.

Джерельна база до історії саме «могилянської» Десятинної церкви є досить значною. Її основа – це документи Київської духовної консисторії, що зберігаються окремим фондом (№ 127) у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК). Цей колегіальний орган при Київській єпархії в різний час мав різні назви: «духовний комітет», «дикастерія», «консисторія». Єдина назва «духовна консисторія» була запроваджена указом Священного Синоду від 9 липня 1744 року [Духовная консистория]. Але в опрацьованих архівних джерелах цей орган називається «дикастерією» і після цієї дати [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 199, арк. 10–11]. Тому в цій статті зазначені по-

няття вживаються як синоніми. Документи Київської духовної консисторії розкривають стан приходського життя і одночасно містять відомості про духовенство храму. Серед них слід окремо виділити сповідальні розписи, метричні книги та клірові відомості.

Сповідні розписи – це щорічні звітні документи православних церков, у яких фіксувалась обов'язкова участь прихожан у таїнстві сповіді під час Великого посту. Такі розписи в м. Києві було запроваджено указом митрополита Рафаїла (Заборовського) 1737 року [Романова, 2008, с. 124]. Перший такий документ, що стосується Десятинної церкви, датується саме 1737 роком [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1016, спр. 2, 102 арк.]. У ньому священник перераховує всіх прихожан своєї парафії за поділом на стани, вказує їх вік, зазначає, чи були вони на сповіді і чи підходили до причастя. Від обов'язкової сповіді в період Великого посту звільнялися лише діти до семи років «за малолетством» та дорослі з вадами, котрі заважали проведенню обряду. Починаються сповідні розписи переліком духовенства та їх

сімей. Це дає можливість встановити рік народження того чи іншого священника.

Метричні книги – це реєстри, у яких духовенство фіксувало акти цивільного стану своїх прихожан: народження дітей, шлюб та смерть. Метрична книга мала три розділи, а в кінці її підбивалися підсумки за рік. Найдавніша зі збережених метричних книг Десятинної церкви датується 1780 роком. Ці книги містять багато цікавої інформації про життя прихожан і духовенства, зокрема про хрещення дітей духовенства Десятинної церкви з інформацією про те, хто був хрещеними батьками.

Інформація про духовенство православної церкви є також у клірових відомостях – документах про службу осіб духовного стану, які містять дані про конкретну церкву та її причт у певний період існування приходу. Подібні відомості були запроваджені 20 січня 1769 року під назвою «Именные списки всем лицам духовного звания православного исповедания» [Щепенков, 2006, с. 205]. За своїм характером вони нагадували так звані «ревизские сказки», але точно встановленої форми не мали. Лише в 1829 році за ініціативи митрополита Філарета (Дроздова) було введено єдину форму для клірових відомостей, яка містила 18 пунктів.

Клірові відомості старокиївської Десятинної церкви склалися штатним священником, а потім їх передавали на перевірку благочинному, який вносив свої корективи. У кінці документа все духовенство храму та благочинний ставили підписи. Перша більш-менш докладна клірова відомість храму датується 1806 роком.

Найдавніші записи про духовенство Десятинної церкви містяться в двох царських грамотах XVII ст., які зберігаються в ЦДІАК у фонді № 128.

Перша з них, згідно з архівним каталогом, написана не раніше 1682 року. Це грамота царів Петра Олексійовича та Іоанна Олексійовича, адресована окольничому київському воєводі князю Василю Федоровичу Жировому-Засекіну [ЦДІАК, ф. 128, оп. 1 (грамоти), спр. 14, арк. 1]. Прізвище Засекіна дає змогу точніше ідентифікувати документ. В «Описании града Киева, в 1753-м году в Печерской Лавре сочиненное» зазначається, що

князь був київським окольничим в 1684 році [Боряк, Яковенко, 1984, с. 47]. Текст грамоти повідомляє про прохання протопопа Десятинної церкви Василя «с братиею» надати ікони та утварь для храмового приділу на честь апостолів Петра й Павла. Крім того, священник просив «для зимного времени построить теплую церковь и церковную утварь и всякое строение дать» [ЦДІАК, ф. 128, оп. 1 (грамоти), спр. 14, арк. 1]. Утім, у будівництві теплого храму йому було відмовлено. Але гроші на ікони та начиння виділено: «написано надано в пределе святых верховных апостол Петра и Павла местные иконы и царские двери и деисус со иконостасом; а по уговору за дело по письма дать пятьдесят рублей чехов да переместные иконы три свечи большие деревянные по уговору десять рублей да окончину п'ять рублей. Всего по слетной росписи доведена дать денег шестьдесят п'ять рублей чехов, а на престол и на жертвенник одежды и на воздух и на покровцы и на пелены и на престол» [ЦДІАК, ф. 128, оп. 1 (грамоти), спр. 14, арк. 1]. Грамоту було надіслано для завірення фавориту регентші цариці Софії князю Василю Голицину.

Таким чином, «**протопоп Василій**» є першим у списку священства старокиївської Різдва Богородиці Десятинної церкви.

Друга царська жалувана грамота адресована боярину та воєводі м. Києва, костромському князю Михайлу Григоровичу Ромодановському та датована 1689 роком [ЦДІАК, ф. 128, оп. 1 (грамоти), спр. 20, арк. 1]. У ній дано відповідь на подане в 1688 році прохання священників «церкви Рождества Пресвятыя Богородицы именуемые десятинныя» підвищити їм жалування. Протопоп Афанасій Васильєв [ЦДІАК, ф. 128, оп. 1 (грамоти), спр. 20, арк. 1] з братією жалівся, що приходу в храму майже немає, а служать вони щоденно. Документ засвідчує, що в храмі служили протопіп, двоє священників, диякон, дячок та паламар. Можемо припустити, що протопіп Афанасій був сином колишнього настоятеля храму, адже для того часу було прийнято вказувати в документах не ім'я та прізвище особи, а ім'я та по батькові.

Прохання духовенства було вирішено задовольнити, оскільки храм мав приділ на честь святих апостолів Петра й Павла, один з

яких був небесним покровителем царя Петра Олексійовича. Відтоді протопіп разом з надбавкою отримував 20 рублів на рік, священники – 11, дякон – 8, дячок – 3,5 і паламар – 2,5 рублі. Розмір хлібного утримання також зріс і становив 44 чверті жита на рік [ЦДІАК, ф. 128, оп. 1 (грамоти), спр. 20, арк. 1].

Хто був наступником Афанасія, точно виявити не вдалося. У 1703 році було введено нові штати духовенства, за якими в невеликій церкві з дерев'яною прибудовою мало служити три людини – священник, дячок та паламар [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 199, арк. 12]. У XVIII ст. перші відомості про духовенство Десятинної церкви знаходимо в сповідальних розписах. Перший сповідальний розпис старокиївської Різдва Богородиці Десятинної церкви датується 1737 роком [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1016, спр. 2, арк. 1]. На той момент у храмі (який ще мав титул соборної церкви) служили два священники: протопіп Стефан Федорович («Федорів син») Фирлиповський та його син – ієрей Іоанн [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1016, спр. 2, арк. 1].

Протоієрей Стефан Федорович Фирлиповський народився 1673 року. На момент видання жалуваної грамоти 1689 року йому йшов 16-й рік. Тому цілком можливо, що саме

він став наступником протопопа Афанасія у престолу Десятинної церкви. Сімейство священника налічувало чотири особи – дружина Євдокія Григорівна (1681 р. н.) та двоє дітей: син Іоанн (1711 р. н.) та донька Пелагія (1720 р. н.). Точної дати смерті о. Стефана віднайти не вдалося, але орієнтовно він помер у період між 1742–1746 роками. У сповідальному розписі 1742 року він ще згадується як настоятель храму [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 6 а, арк. 64]. На той момент Фирлиповському було повних 7 роки, а його дружині – 65. Хоча син і проживав з батьком в одному дворі, для господарських робіт сімейство утримувало служницю – 17-річну Євдокію.

У челобитній до імператриці Єлизавети Петрівни [ЦДІАК, ф. 59, оп. I, спр. 1225, арк. 34] від 15 січня 1746 року, написаній духовенством старокиївських ружних церков, ім'я о. Стефана вже не згадується. Натомість до цього документа «приклав руку» його син, священник Десятинної церкви Іоанн Фирлиповський. Челобитна містить перелік сум річного утримання духовенства храму. Передбачалося також його продуктове забезпечення борошном. Усі отримані дані викладено в таблиці [ЦДІАК, ф. 59, оп. I, спр. 1225, арк. 35]:

Сан	Грошей, у рублях	Борошна, у чвертях
Священик	12	8
Дячок	4	6
Паламар	3	2

На церковні потреби – ладан, вино та олію – виділялося 5 рублів на рік.

Таким чином, храм втратив свій соборний статус. Відтепер там служив лише один священник, який за сумісництвом був і настоятелем.

Іван Степанович Фирлиповський народився 1711 року, даних про його освіту знайти не вдалося. Натомість відомо, що він був одружений зі своєю одноліткою Параскевою Корнилівною [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 22, арк. 54], що для того часу було доволі рідкісним явищем. Дітей у подружжя не було. Отець Іоанн Фирлиповський став служити в Десятинній церкві після смерті батька в 40-х роках XVIII ст. Останній

сповідний розпис, у якому згадується ім'я отця Іоанна, датується 1762 роком [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 34, арк. 59]. Після цього документа слід священника в джерелах обривається. Але далі в тому самому розписі згадано ще одного Фирлиповського – священника Іоанна Андрійовича (1731 р. н.), який служив у батальйонній церкві Покрова Пресвятої Богородиці київського гарнізону Стародубського полку [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 34, арк. 38]. Можемо припустити, що це був двоюрідний брат о. Іоанна Степановича. Найвірогідніше, Фирлиповські були однією з типових священницьких родин того часу, де сини обов'язково продовжували справу батька і приймали сан.

Наступний після 1762 року сповідний розпис Десятинної церкви, що дійшов до нашого часу, датується 1780 роком. У ньому вже фігурує прізвище іншого священика – **ієрея Василя Ілліча Барнацького** [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 57, арк. 76].

Василь Барнацький народився 1741 року. Його дружина Анна Іванівна була молодшою за нього на 15 років. У подружжя в 1771 році народився син Іван. В одному дворі з Барнацькими мешкала сім'я диякона Олексія Тимофійовича Кривицького [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 34, арк. 59], який був заборонений у служінні і тому виконував обов'язки дячка. Подібне явище було досить розповсюджено у той час, адже не всі представники духовенства могли забезпечити себе окремим житлом.

З якого року Барнацький почав служити в старокиївській Різдва Богородиці Десятинній церкві, точно сказати неможливо. Сповідних розписів періоду з 1762 по 1780 рік виявити не вдалося.

Перша зі збережених клірових відомостей, яка містить дані про духовенство Десятинної церкви, датується 1784 роком, але добути звідти конкретні дані також неможливо. Документ містить лише перелік осіб духовного звання без вказівки місця служіння, віку та ін. У списку прослідковується розподіл на райони міста – Старий Київ, Поділ, Печерськ.

У кліровій відомості 1792 року вказано ім'я священика Василя Барнацького і зазначено, що він перебуває в Козелецькому монастирі [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 8, арк. 5]. Чому він перебував саме там, не пояснюється. Серед вірогідних причин може бути паломництво або порушення дисципліни, через яке його було туди відіслано на виправний термін. Але документально підтвердити ці здогадки неможливо. Точних відомостей, коли він закінчив своє служіння в храмі, немає.

Клірова відомість 1806 року повідомляє, що 7 травня 1797 року священиком Десятинної церкви призначено Кузьму Васильовича Коропчевського [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 37, арк. 5 зв. – 6].

Священик Кузьма Васильович Коропчевський [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 37, арк. 5 зв. – 6] народився 1769 року, у відомості значиться як «малороссианин». Навчався в

Київській духовній академії по класу риторики, тобто вищій богословській освіті для того часу (філософський та богословський класи) не мав. У духовне звання прийнятий митрополитом Київським Самуїлом (Міславським). 13 травня 1791 року був поставлений стихарним дячком у старокиївську Андріївську церкву, а 30 вересня 1792 року в київській печерській Свято-Вознесенській церкві рукопокладений у сан диякона. У тому ж році був направлений на служіння у Флорівський жіночий монастир, де служив до свого рукопокладення в священика Десятинної церкви, яке звершив митрополит Київський Ієрофей (Малицький) 7 травня 1797 року.

Благочинний зазначав у відомості, що Кузьма був «чесной человек» [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 37, арк. 5 зв. – 6], і за правопорушення його не штрафували. Документ вказує, що він був одружений, мав двох дітей чоловічої статі – Миколу (1795 р. н.) та Василя (1801 р. н.). У метричній книзі Десятинної церкви за 1801 рік є запис про хрещення Василя [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 1185, арк. 280 зв.]. Народився хлопчик 9 квітня 1801 року, його хрещеними батьками були подільський міщанин Ларіон Іванович Рибинський та подільська міщанка Євдокія Георгіївна Мітюченко. Даних про дітей жіночої статі та дружин священнослужителів не занесли в клірові відомості до 1828 року.

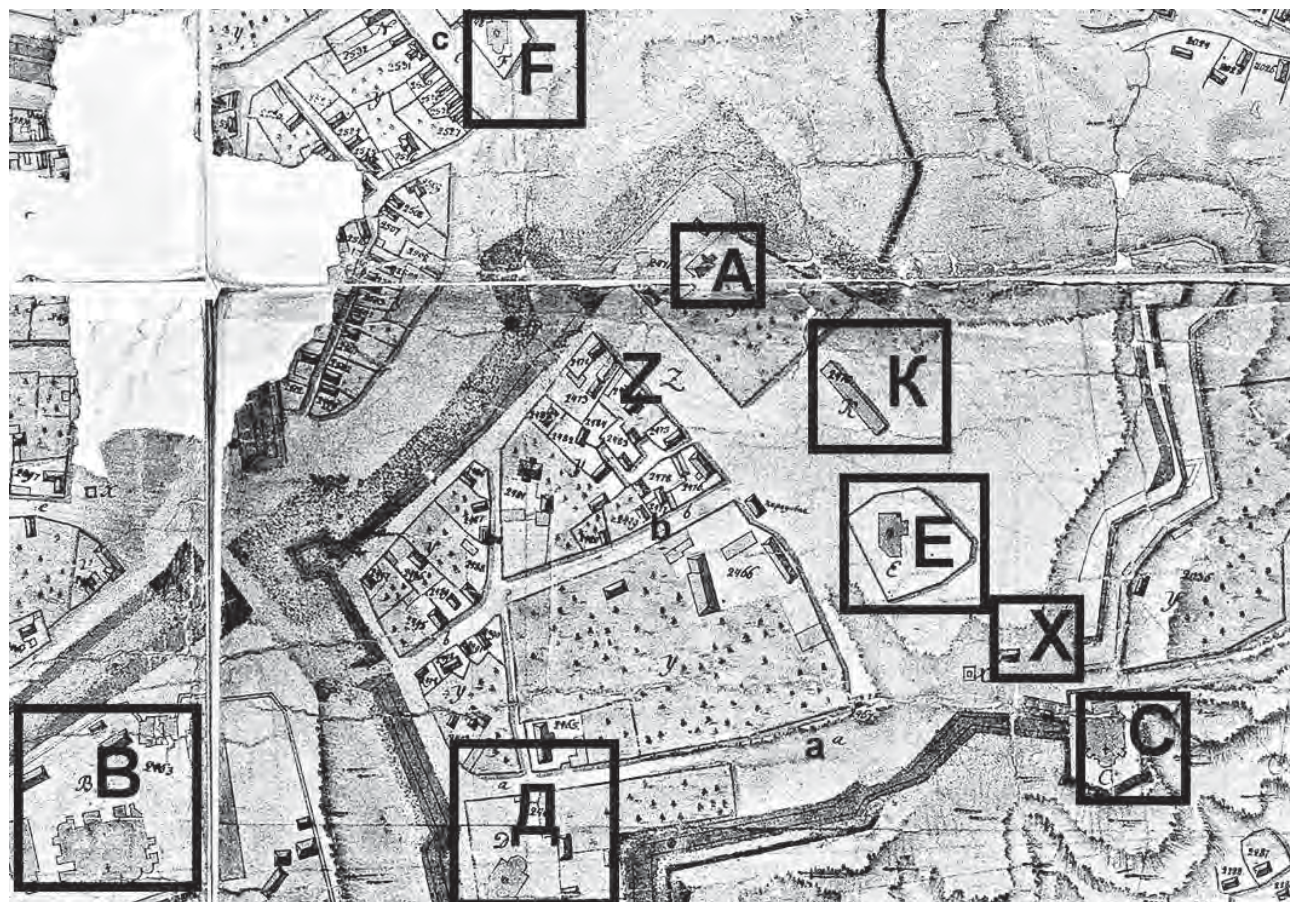
Але точні відомості про склад сім'ї отця Кузьми містить інший дуже цікавий документ. 21 квітня 1806 року митрополит Київський Серапіон (Александровський) видав указ, яким вимагав переписати двори прихожан старокиївських церков і вказати, до якого приходу вони належать [ЦДІАК, ф. 127, оп. 200, спр. 61, арк. 1]. Також треба було створити детальний план цієї частини міста. 24 травня того самого року міський архітектор А. Меленський надіслав такий план до Дикастерії [ЦДІАК, ф. 127, оп. 200, спр. 61, арк. 7]. 11 червня 1806 року благочинний протоієрей Арсеній Криницький разом зі священиком старокиївського Стрітенського храму Василем Колчицьким, священиком Троїцького храму Андрієм Масленком і квартальним Семеном Сичовим склали описи дворів та їх мешканців [ЦДІАК, ф. 127, оп. 200, спр. 61, арк. 9].

Під номером 228 в описі зазначається двір священика Кузьми Коропчевського й перераховуються мешканці: Кузьма, його дружина Матрона Іванівна, сини Миколай та Василь, служниця Марія Мусатова [ЦДІАК, ф. 127, оп. 200, спр. 61, арк. 23]. Крім того, дається словесний опис розміщення будинку: «По большой Софийской дороге идут в Андрея в левую сторону» [ЦДІАК, ф. 127, оп. 200, спр. 61, арк. 23]. Тобто жив священик неподалік від храму з лівого боку великої Софійської дороги, якщо йти до Андріївської церкви.

Віднайти докладний план А. Меленського 1806 року, на жаль, не вдалося. Натомість відомий докладний план м. Києва (іл. 3) того ж автора від 14 вересня 1803 року [План г. Києва за 1803 год]. На той час Кузьма вже служив у Десятинній церкві, тож, поєднавши описові дані з планом та відомостями його легенди, можна локалізувати приблизне міс-

цезнаходження будинка священика Кузьми Коропчевського.

У 1806 році сім'я священика Кузьми Коропчевського складалася з чотирьох осіб, які проживали в окремому будинку. Утім, невдовзі в нього померла дружина. Сповідний розпис 1813 року зазначає, що отець Кузьма був удівцем [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 217, арк. 115]. Але дуже скоро помер і сам Коропчевський – клірова відомість 1816 року свідчить, що 22 грудня 1813 року на його місце було поставлено священика Ігнатія Чапського [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 122, арк. 1]. У цьому ж документі дітей Коропчевського згадано як сиріт [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 122, арк. 1]. На той момент Микола та Василь Коропчевські отримували духовну освіту в Київській духовній академії. Микола навчався в класі богослов'я, а Василь – у класі риторики [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 122, арк. 1].

Іл. 3. Фрагмент плану м. Києва 1803 р. А. Меленського: А – будинок свящ. Кузьми Коропчевського; Е – Десятинна церква; В – Михайлівський монастир; С – Андріївська церква; Д – Трьохсвятительська церква; F – церква Святого Іоанна Златоуста; К – Гарматний двір артилерійського гарнізону; Х – колодязь; Z – вул. Андріївська; с – вул. Софійська; а – вул. Трьохсвятительська; b – вул. Варваринська

Таким чином, з 22 грудня 1813 року в старокиївській Різдва Богородиці Десятинній церкві почав служити **священик Ігнатій Чапський**. Він народився 1780 року в священницькій родині. Старший брат Ігнатія – Олександр (1776 р. н.) – з 1799 року був священиком сусідньої з Десятинною Трьохсвятительської церкви [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 186, арк. 25]. Клірова книга Трьохсвятительського храму називає батьківщиною обох Чапських с. Яхни Васильківського повіту [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 186, арк. 25] (сучасне с. Яхни Фастівського р-ну Київської обл.).

Навчався Ігнатій Чапський у Київській духовній академії; закінчив клас богослов'я і, таким чином, мав вищу освіту для того часу [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 122, арк. 1]. До того ж в Академії він був учителем нотного співу. 25 жовтня 1803 року його було рукопокладено в сан диякона в Києво-Андріївській ружній церкві. 1 серпня 1809 року за Синодальною постановою Чапський був рукопокладений у сан священика у Володимирський піхотний полк, звільнившись з якого 22 грудня 1813 року, він став священиком Десятинної церкви.

Роки служіння о. Ігнатія у Володимирському піхотному полку якраз збіглися з періодом війни з Наполеоном 1812 року. У цей період полк входив до складу 1-ої бригади 18-ої дивізії корпусу Каменського 3-ої обсерваційної армії, якою командував генерал А.П. Тормасов [Грачев, 1994, с. 109]. Тому можемо припустити, що Чапський разом із солдатами був присутній на полі бою в битвах при Городечно та Березині, які відбулися ще під час його перебування в полку.

25 травня 1818 року священика Ігнатія Чапського було відзначено нагородним наперсним бронзовим хрестом [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 138, арк. 1], який було впроваджено імператорським маніфестом від 30 серпня 1814 року [Награды Отечественной войны 1812 года] (іл. 4).

Сім'я отця Ігнатія була досить численною. Разом із дружиною Магдалиною Кіндратівною [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 199, арк. 14] (1786 р. н.) вони мали п'ятеро синів: Олексій (1806 р. н.), Іоанн (1807 р. н.), Стефан (1808 р. н.), Федір (1817 р. н.) та Василь (1820 р. н.). Мешкало сімейство в окремому

будинку. Але 1823 року о. Ігнатій Чапський помер, і сім'я залишилася без батька [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 186, арк. 62]. На той момент старші сини Олексій та Іван навчалися в Київській семінарії, Стефан – у повітовому училищі [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 199, арк. 9], а найменші діти навчалися вдома.

Яким чином вдова Магдалина Чапська утримувала дітей, у клірових відомостях Десятинної церкви не зазначається. Можемо припустити, що їй допомагав старший брат покійного Олександр, який продовжував служити в сусідній Трьохсвятительській церкві. На 1823 рік він був удівцем без дітей [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 186, арк. 25], хоча за вищезгадуваним описом дворів 1806 року в нього була дружина Марія Михайлівна та двоє дітей: Павло й Марія [ЦДІАК, ф. 127, оп. 200, спр. 61, арк. 24]. За кліровими відомостями 1831 року Олександр Чапський служив у церкві один, без штатного дячка й паламаря і, таким чином, сам отримував усю суму в 100 рублів на рік, що їй на утримання храму виділяла пані Воронцова [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 293, арк. 17]. Це була досить пристойна сума для того часу. Для порівняння: на утримання всього штату духовенства Десятинної церкви (3 особи) на рік виділяли 38 рублів 60 копійок [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 199, арк. 12]. Тобто о. Олександр Чапський мав змогу матеріально підтримувати своїх осиротілих племінників.

Наступним священиком старокиївської Різдва Богородиці Десятинної церкви став **Михайло Кучоровський** [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 186, арк. 62]. Подобиці його біографії зазначаються в клірових відомостях 1823 року. Михайло Кучоровський народився 1787 року і на 1823 рік був удівцем. Дітей не мав. Походив о. Михайло зі священницької родини, закінчив у Київській академії повний курс включно з богослов'ям. У 1810 році колишнім митрополитом Київським Серапіоном він був висвячений у старокиївській Троїцькій ружній церкві на диякона, того ж року був відправлений для служіння в Києвогрецький монастир.

У середині січня 1811 року тим же митрополитом Серапіоном диякон Михайло був рукопокладений у священики й направлений

Іл. 4. Нагородний священницький хрест

до церкви Різдва Богородиці села Велика Мотовилівка Васильківського повіту. Але, прослуживши там лише місяць, він повернувся до згаданого вище Києвогрецького монастиря через брак там священнослужителів. З 1817 по 1823 рік був відряджений керівництвом у Київський магістрат для умовляння і приведення до присяги всіх, хто звертався до суду в цивільних справах. 25 березня 1818 року Кучоровського було нагороджено хрестом з підписом 1812 року.

У 1823 році за резолюцією митрополита Київського Євгенія (Болховітінова) о. Михайла Кучоровського було призначено священником старокиївської Десятинної Різдва Богородиці церкви. У наступному році указом Київської дикастерії він був введений до складу комісії Київського внутрішнього батальйону «для увещання колодників» [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 199, арк. 9]. 21 липня 1824 року

о. Михайла включили до штату митрополичого кафедрального Києво-Софійського собору. Це рішення було пов'язане з початком розкопок Кіндрата Лохвицького на території фундаментів Десятинної церкви, у яких священник також брав участь, про що повідомляє тодішній київський митрополит Євгеній (Болховітінов) [Ананьєва, 1996, с. 19]. У кліровій відомості за 1828 рік зазначається, що «место священническое праздно есть» [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 199, арк. 14], тобто не зайняте. Таким чином, о. Михайло Кучоровський був останнім священником відбудованої митрополитом Петром (Могилою) старокиївської Різдва Богородиці Десятинної церкви, яка проіснувала з 1682 по 1828 рік. За цей тривалий проміжок часу в храмі змінилося багато священників, імена та точні або приблизні дати служіння яких у Десятинній церкві наведено в таблиці.

Термін служіння, роки	Ім'я та прізвище священника
1684–1688	Протопій Василь
1688–1737	Протопій Афанасій Васильович
1737–1742–46	Протопій Стефан Фирлиповський
1742–46–1780	Священик Іоанн Фирлиповський
1780–1797	Священик Василь Барнацький
1797–1813	Священик Кузьма Коропчевський
1813–1823	Священик Ігнатій Чапський
1823–1828	Священик Михайло Кучоровський

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки. По-перше, священники старокиївської Різдва Богородиці Десятинної церкви були одними з найосвіченіших людей свого часу. Вони грамотно й акуратно заповнювали всі необхідні документи, завдяки яким ми й дізнаємося про них. По-друге, можна стверджувати, що священнослужителі намагалися дати найкращу, зазвичай духовну, освіту своїм дітям. По-третє, можемо спостерігати характерну для духовних осіб того часу певну «сімейність» або клановість у середовищі духовенства цього

храму. Так, на початку його історії, як правило, місце служіння після смерті батька переходить до сина. Згадаємо також випадок, коли два рідних брати служили по-сусідству.

В історії духовенства старокиївської Різдва Богородиці Десятинної церкви (1682–1824) є ще чимало білих плям. Не збереглися або ще не виявлені документи, які б могли повніше висвітлити історію священників, що творили молитви на місці першого мурованого храму нашої землі. Отримані відомості надихають до подальших пошуків.

Джерела та література

ЦДІАК, ф. 127 «Киевская Духовная Консистория», оп. 1009, спр. 37 «Клировые ведомости церковей города Киева за 1806 год», 6 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 186 «Клировые ведомости церковей города Киева за 1823 год», 78 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 8 «1792 года ведомости о церквах и о клире церковном», 131 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 293. «Клировые ведомости церковей г. Киева за 1831 г.», 240 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 122. «Ведомость Киевской епархии десятинно Рождества Богородичной ружной церкви о священно и церковно служителях и их мужеска полу детях, учтена за 1816 год», 2 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 138 «Ведомость Киевской епархии Старо-Киевской десятинно Рождество-Богородичной ружной церкви о священно и церковнослужителях и их детей мужеска пола за 1818 год», 2 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 1185 «Метрические книги церковей города Киева за 1800 год», 458 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 217 «Исповедные росписи церковей города Киева за 1813 год», 1593 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 22 «Исповедные росписи церковей верхне-киевской протопопии за 1754 год», 176 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 34 «Исповедные росписи церковей верхне-киевской протопопии за 1762 год», 227 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 57 «Исповедальные росписи церковей города Киева за 1780 год», 331 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 6а «Исповедальная роспись верхне-киевских церковей Киево-Печерской протопопии», 1742 р., 81 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1016, спр. 2 «Исповедальная роспись церковей Киевского уезда за 1737 год», 102 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 200, спр. 61 «О приведении Старокиевских приходов в лучший порядок и устройство, наченщеесь 1806 года апреля с 21 дня по предписанию Его высокопреосвященства», 41 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 199 «Клировые ведомости церковей города Киева за 1824 г.», 15 арк.

ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 199 «Клировые ведомости церковей города Киева за 1824 г.», 15 арк.

ЦДІАК, ф. 128 «Києво-Печерська Лавра», оп. 1, спр. 14 «Грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей Киевскому воеводе Засекину об утеплении и росписи Десятинной церкви. Не ранее 1682 года», 1 арк.

ЦДІАК, ф. 128, оп. 1, спр. 20 «Жалованная грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей о назначении жалования церковно и священнослужителям Десятинной церкви». 1689 р., 1 арк.

ЦДІАК, ф. 59 «Київська Генеральна Канцелярія», оп. I, спр. 1225 «Про виплату жалування духовенству старокиївських ружних церков. 1746 г.», 24 арк.

Ананьєва Т.Б. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–30 рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві: до 1000-ліття освячення. – Київ: АртЕк, 1996. – С. 15–23.

Боряк Г.В., Яковенко Н.М. Маловідоме джерело з історії древнього Києва [Описание града Киева, в 1753-м году в Печерской Лавре сочиненное] // Архіви України. – 1984. – № 5. – С. 42–51.

Духовная консистория [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/180647.html>.

Награды Отечественной войны 1812 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ххс.ru/stati/text019.htm>.

План г. Киева за 1803 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://semiletov.org/kievograd/maps/1803-kiev.png>.

Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122–148.

Щепенков М., свящ. Клировые ведомости как источник информации о храмах и священно-церковнослужителях // XVI Ежегодная богословская конференция ПСТГУ: Материалы. 2006 г. – Москва: Изд-во ПСТГУ, 2006. – Т. II. – С. 205–213.

*До 140-річчя від дня народження Миколи Макаренка
(4 лютого 1877 – 4 січня 1938)
To the 140th anniversary of Mykola Makarenko
(February 4 1877 – January 4 1937)*

Юрій Коренюк

**«КОМИТЕТ ПО ИССЛЕДОВАНИЮ АРХИТЕКТУРЫ БЫВШЕГО
МИХАЙЛОВСКОГО МОНАСТИРЯ» ТА ЙОГО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ
(пам'яті Миколи Макаренка)**

27 березня 1934 року Політбюро Комуністичної партії (більшовиків) України видало постанову про знесення Михайлівського Золотоверхого собору в Києві (1108–1113). Проти вандалізму влади активно виступив український археолог та історик мистецтва Микола Макаренко (1877–1938). Дякуючи його зусиллям, стародавні мозаїки та фрески Михайлівського собору було знято зі стін і передано музеям. Але собор зберегти не вдалося – 14 серпня 1937 року його було висаджено в повітря. 4 січня 1938 року було розстріляно Миколу Омеляновича Макаренка.
Ключові слова: Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, Микола Макаренко, мозаїки, фрески.

27 марта 1934 года Политбюро Коммунистической партии (большевиков) Украины издало постановление о снесении Михайловского Златоверхого собора в Киеве (1108–1113). Против вандализма власти активно выступил украинский археолог и историк искусства Николай Макаренко (1877–1938). Благодаря его усилиям, древние мозаики и фрески Михайловского собора были сняты со стен и переданы музеям. Но собор сохранить не удалось – 14 августа 1937 года он был взорван. 4 января 1938 года был расстрелян Николай Омелянович Макаренко.
Ключевые слова: Михайловский Златоверхий собор в Киеве, Николай Макаренко, мозаики, фрески.

On March 27 of 1934 the Political Bureau of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine legislated the demolishing of the St. Michael's Golden-Domed Cathedral in Kiev (1108–1113). Ukrainian archaeologist and art historian Mykola Makarenko (1877–1938) desperately protested against government's vandalism. It was due to his efforts ancient mosaics and frescoes of St. Michael's Cathedral were dismantled from the walls and were given to museums. But Cathedral was not sieved, on 14 August, 1937 it was blown up. On 4 January, 1938 Mykola Omelianovitch Makarenko was executed.
Keywords: St. Michael's Golden-Domed Cathedral in Kiev; Mykola Makarenko; mosaics; frescoes.

У січні 1934 року рішенням XII з'їзду КП(б)У столиця УСРР була перенесена з Харкова до Києва, у зв'язку з чим Політбюро КП(б)У 18 лютого 1934 року видало постанову: «Взяти за основу нового будівництва центральних установ (у Києві) район Софійського майдану і Михайлівського монастиря з тим, щоб зараз розпочати розробку проектів». З цього тексту не зрозуміло, який із соборів збираються зносити, Софію Київську чи Михайлівський Золотоверхий, а можливо, обидва, але вже очевидно – одна з цих пам'яток приречена. Питання вирішує протокол засідання тієї ж організації від 27 березня 1934, у якому зазначено: «Відповідно до постанови ПБ (Політбюро) з 18 лютого про нове будівництво центральних установ в районі Софійської площі і Михайлівського монастиря запропонувати ВУЦВК (Всеукраїнському Центральному виконавчому комітету) видати постанову (без опублікування в пресі) про знесення Михайлівського монастиря» [Документи Политбюро, 1991, с. 49; Анисимов, 2004, с. 6]. Зусиллями наукової громадськості вдалося добитися лише того, щоб мозаїки та фрески Михайлівського Золотовер-

шого собору (1108–1113) перед його знесенням було знято зі стін і передано музеям.

Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору в середині XVII ст. бачив архідиякон Павло Алеппський і в щоденнику написав, що великий вітвар цієї церкви схожий на вітвар Софії та монастиря Печерського. У ньому зображено постать Богородиці Оранти, під нею – зображено сюжет, у якому Господь причащає учнів («Євхаристія»), внизу – архієреї (святительський чин) [Путешествие, 2005, с. 174]. З перерахованих мозаїк до XIX ст. збереглася лише «Євхаристія», яка займала середній регістр апсиди. Окрім неї, у тогочасних описах Михайлівського собору з'являється інформація про мозаїки, не згадані з якихось причин Павлом Алеппським. Це розташовані в одному рівні з «Євхаристією» на стінах вітварної віми вісім постатей апостолів, на той час уже переважно фрагментовані, поряд з якими на лопатках вітварної арки повністю збереглися постаті воїна Димитрія Солунського та архідиякона Стефана. Під «Євхаристією» в апсиді та під апостолами у вімі зберігся орнаментальний фриз [Крыжановский, 1856, с. 261–267].

Іл. 1. Вівтар Михайлівського Золотоверхого собору собору. XII ст. «Євхаристія»

До періоду демонтажу михайлівські мозаїки дійшли майже в тому самому стані, у якому були описані у XIX ст. (іл. 12).

Фрески в Михайлівському соборі були виявлені на стовпах вівтарної арки після того, як у 1888 році було розібрано високий іконостас. На західних лопатках стовпів, на одному рівні з мозаїками Дмитрія Солунського та Стефана, розташованих на внутрішніх лопатках арки, були зображені архангел Гавриїл та Діва Марія зі сцени «Благовіщення», під ними збереглися постаті первосвящеників Захарії та Самуїла, ще нижче – постаті двох святих, у самому низу – два хрести. Бокові грані всіх лопаток стовпів були розписані орнаментами. Але незабаром після відкриття більшість цих фресок було суцільно поновлено олійними фарбами¹. У такому вигляді інтер'єр Михайлівського собору фіксують світліни перших десятиліть XX ст. (іл. 1, 2). Окрім вівтарної арки, певна кількість фресок збереглася і в інших місцях, але всі вони були вкриті пізнім тинькуванням і олійним живописом. Окремі з них у період демонтажних робіт були виявлені й зняті, останні загинули разом зі стінами собору.

Щойно відомості про плани керівництва КП(б)У по Михайлівському Золотоверхому собору просочилися за стіни владних кабінетів, активним і безстрашним захисником пам'ятки виступив археолог і мистецтвознавець Микола Омелянович Макаренко. Він пішов на прийом до першого секретаря київського обкому КП(б)У П. Постишева, маючи намір переконати його не зносити Михайлівський собор, а отримавши відмову, надіслав телеграму Сталіну. 23 травня 1934 року рішенням Особливої наради М. Макаренка засудили на висилку до Казані строком на три роки [Макаренко, 1992, с. 58]. Але до відвідин високопосадовців М. Макаренко повідомив про заплановану ними акцію свого колегу по періоду роботи в Санкт-Петербурзі (1918) академіка Дмитра Айналлова. Дізнавшись про це, Д. Айналлов та архітектор Г. Котов звернулися листом до Наркомату освіти РРФСР, у якому просили змінити проект урядового центру в Києві таким чином, щоб була можливість зберегти Михайлівський собор. У зв'язку з їхнім зверненням завідувач музейного відділу Наркомату освіти РРФСР Фелікс Кон у період з 2 по 8 квітня 1934 року надіслав керівництву КП(б)У та керівництву Наркомату освіти УСРР кілька листів, у яких повідомляв, що чутки про знесення в Києві Михайлівського собору викликають хвилювання в «артистическом мире» і можуть спричинити небажані пересуди за кордоном. Тому він також рекомендував або змінити проект, або хоча б перед знесенням собору зняти з його стін мозаїки та фрески і провести наукову фіксацію пам'ятки. Пізніше до Наркомату освіти УСРР було надіслано також лист Д. Айналлова та Г. Котова [Із листування наркома, 1989, с. 41–42]; надходили до Наркомату освіти УСРР й інші листи подібного змісту [Із листування наркома, 1989, с. 41–42; Мемуари Павла Юкіна, 2013, с. 352, прим. 23]. Однак вирішальними були, очевидно, надіслані в перших числах квітня листи Ф. Кона, оскільки вже 11 квітня 1934 року постановою Політбюро КП(б)У була створена комісія, яка мала в Михайлівському монастирі (соборі) «встановити історико-художні цінності й вжити необхідних

¹ Опису виявлених у Михайлівському соборі фресок перед їх записом зроблено не було. Скупі інформацію про них знаходимо в деяких тогочасних публікаціях та архівних документах. Детально про фрески Михайлівського собору див. [Коренюк, 2014].

заходів до зняття найбільш цінних фресок і мозаїк» [Документи Політбюро, 1991, с. 49].

Після створення цієї комісії підготовка до демонтажу мозаїк та фресок розпочалася відразу. Замовником робіт став музейний відділ Наркомату освіти, а їхнім головним куратором – нарком освіти В. Затонський (Наркомат освіти опікувався в той період охороною пам'яток культури). Виконати обміри та фотофіксацію собору доручили київському історичному архітектору, професору Іпполіту Моргілевському, а фахівців для виконання демонтажних робіт запросили зі Всеросійської академії художеств у Ленінграді. Для роботи з мозаїками Академія відрядила до Києва професора Володимира Фролова, для роботи з фресками – професора Дмитра Кіпліка.

Демонтаж мозаїк В. Фролов із трьома помічниками розпочав наприкінці липня і до початку серпня його завершив. Д. Кіплік за результатами виконання свого завдання звітував у середині вересня, після чого від'їхав до Ленінграда. Однак усіх фресок, які на той

час були виявлені в соборі, Д. Кіплік не зняв. Після нього демонтажем фресок продовжував займатися московський реставратор Павло Юкін, який до грудня 1934 року зняв зі стовпів вівтарної арки фрески, не демонтовані з тих чи інших причин Д. Кіпліком².

Документів, безпосередньо пов'язаних із демонтажними роботами, збереглося небагато – щоденник В. Фролова [Фролов, 1990/1991, 1991] і текст його доповіді, зачитаної в Академії художеств [Фролов, 1935]. Основну інформацію про роботу Д. Кіпліка дає його звіт [Кіплік, 1934]. Короткі відомості про роботу П. Юкіна в Михайлівському соборі містяться в паперах його особистого архіву [Кызласова, 2009, с. 262; Мемуари Павла Юкіна, 2013].

Окрім перерахованих документів, цікаву в багатьох розуміннях інформацію про роботи, які велися в Михайлівському соборі в той період, дають матеріали організації, названої в стенограмах її засідань «Комитет по исследованию архитектуры б[ывшего] Михайловского монастыря». Офіційні дані про створен-

Іл. 2. Вівтар Михайлівського Золотоверхого собору «Свхаристія» в апсиді. Фрагменти зображення апостолів на південній стіні віми, північний вівтарний стовп із записаним фрескою зображенням архангела Гавриїла

² Причини припинення роботи Д. Кіпліка не відомі. Не виключено, що Наркомат освіти не був повною мірою ним задоволений.

Іл. 3. «Євхаристія», центральна частина
(видно стик у мозаїчному наборі від настилу
риштовання, під ним – отвір від колоди)

ня цього Комітету (ким було санкціоноване, хто затверджував склад його членів) відсутні, збереглися лише стенограми трьох його засідань, які проводилися 4 серпня, 11 вересня та 14 вересня 1934 року [Стенограмма, 1999а, б; Костючок, Латуха, 2012]³. Головував на всіх

трьох засіданнях О. Макаревич – начальник відділу музеїв Наркомату освіти і помічник наркома освіти В. Затонського у справах, пов'язаних з Михайлівським собором. Учасниками засідань були київські археологи, музейні працівники, пам'яткоохоронці, а також керівники демонтажних робіт, які доповідали про хід виконання своїх завдань на засіданнях Комітету, на них же І. Моргілевський розповідав про дослідження архітектури Михайлівського собору (звідси, можливо, назва організації – «Комитет по исследованию архитектуры»⁴). Однак головним її завданням, як свідчать стенограми усіх трьох засідань, було не дослідження пам'ятки перед її нищенням, на що нібито вказує назва, а «наукове» обґрунтування того, що собор не має ні історичного, ні мистецького значення. Конкретніше – від членів Комітету вимагали спростування зафіксованої літописами дати створення Михайлівського Золотоверхого собору (1108–1113) і «затвердження» нової дати, якомога пізнішої. Учасники зібрань Комітету реагували на таке завдання по-різному. В. Фролов на засіданні 4 серпня відмовився навіть вступати у дискусію з цього приводу, сказавши, що мозаїки Михайлівського собору, як і сам собор, можуть бути датовані лише XII ст. Його підтримав І. Моргілевський, констатувавши, що характер змішаного мурування стін собору (плінфа та камінь) свідчить про першу чверть XII ст. [Костючок, Латуха, 2012, с. 137–139]⁵. Однак інші виступаючі на-

³ Засідання, яке відбулося 4 серпня, не було, очевидно, початком роботи цього «Комітету», оскільки учасники цього засідання у своїх виступах згадують попередні зібрання, присвячені дослідженню Михайлівського собору, посилення на протоколи, де фіксувалася якась інформація про фрески [Костючок, Латуха, 2012, с. 140–141], але жодного такого протоколу поки що не виявлено.

⁴ Така назва зафіксована стенограмами лише двох засідань (11 та 14 вересня) [Стенограмма заседания, 1999а, б], зібрання, яке відбулося 4 серпня, у тексті стенограми назване «Совещание по вопросу снятия мозаик и фресок Михайловского монастыря» [Костючок, Латуха, 2012, с. 132]. Головував на всіх трьох засіданнях начальник музейного відділу Наркомату освіти О. Макаревич, склад учасників від засідання до засідання дещо варіювався, але незмінно присутніми були архітектор І. Моргілевський, директор Інституту історії матеріальної культури Ф. Козубовський, директор Всеукраїнського музейного городка Н. Багрій.

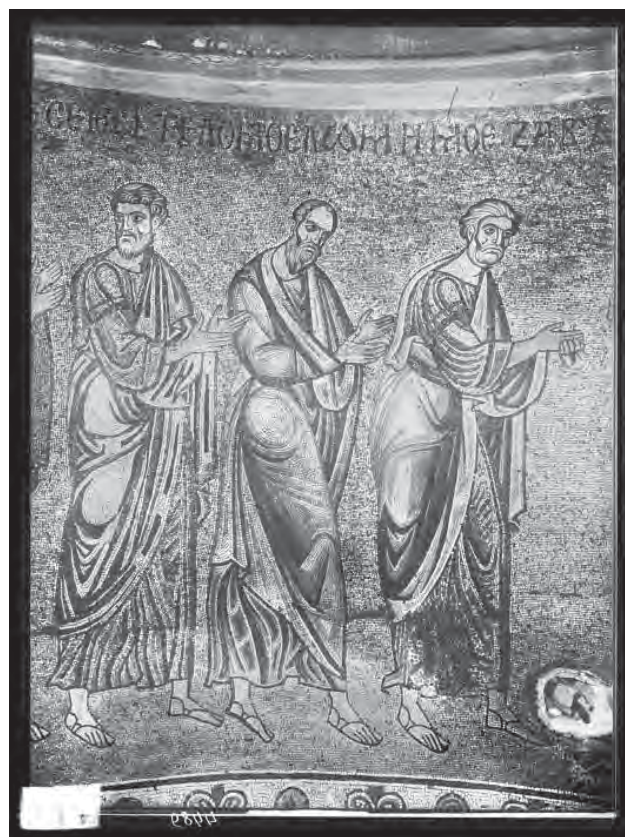
⁵ Ленінградець В. Фролов мав можливість вести себе більш-менш вільно, на відміну від киянина І. Моргілевського, залежного від місцевої влади. Про це красномовно свідчить виступ І. Моргілевського на наступному засіданні, 11 серпня, де йому довелося відповідати на запитання про датування собору вдруге. Свій попередній висновок він повторив, але в зовсім іншому тоні, розпочавши виступ такими словами: «Допустим, что летописным данным совершенно верить нельзя, что они в целом все совершенно неверные»(!), потім довго говорив, часом абракадаброю (очевидно, свідомо), а закінчив так: «Затем кладка [Михайлівського собору] опус-микстум подтверждает, что это может быть в XII в. Итак, возникают такие соображения. Если мы еще откроем окружную галерею, то я, наверное, скажу, что это памятник раннего круга, а пока что это есть только рабочая гипотеза, не больше». Більшість учасників зібрання такою відповіддю не задовольнилася, директор музейного городка Н. Багрій заявив: «Ми не чули від Вас ні щодо датировки, ні щодо історичного походження [Михайлівського собору. – Ю. К.]», а головуючий звинуватив І. Моргілевського в тому, що він роботу завалив, змарнував час і дарма витрачає державні кошти [Стенограмма заседания, 1999 а, с. XIII–XV].

голошували на тому, що проблема датування пам'ятки є питанням «класової політики» і цю проблему слід розглядати з позицій «наукової партійності», тому з цих позицій доводили час створення Михайлівського Золотоверхого собору до XVII ст. або й пізнішого часу [Костючок, Латуха, 2012, с. 140–141]. Показовою є унікальна фраза, сказана на останньому засіданні 14 вересня директором Інституту історії матеріальної культури Ф. Козубовським: «Но одно то, что мы сейчас разрушаем этот храм, мы этим разрушаем старые концепции [літописне датування Михайлівського собору 1108–1113 рр. – Ю. К.], и для нас это есть уже большой поступ» [Стенограмма, 1999б, с. XXII].

На засіданні 4 серпня був присутнім і М. Макаренко, понад три місяці тому засуджений до висилки у Казань, однак на заслання ще не відправлений. Подібне зволікання з виконанням вироку випадковістю бути не могло, думається, М. Макаренка залишили в Києві задля того, щоб він взяв участь у роботі Комітету. Сподівалися, вочевидь, що говоритиме він, зваживши на своє становище арештованого, як буде наказано – слово авторитетного вченого мало вагу і в тих умовах, принаймні номінальну. З пропозицією визначитися щодо датування собору звернувся до М. Макаренка на засіданні сам головуєчий, але відповіді не отримав. Микола Омелянович, пославшись на відсутність фактів, попросив дозволу сказати свою думку іншого разу [Костючок, Латуха, 2012, с. 142]. Однак іншого разу не сталося. Після 4 серпня М. Макаренко ще мав можливість зайти до В. Фролова у майстерню, де вже розпочалася підготовка знятих зі стін собору мозаїк до перенесення на нові основи. Про їхню зустріч В. Фролов зробив запис у щоденнику, датований 28 серпня [Фролов, 1990/1991, чис. 4/1, с. 39]. На засіданні Комітету» яке відбулося 11 вересня, М. Макаренко вже не було, це зафіксовано стенограмою [Стенограмма, 1999а, с. XII]. На засланні М. Макаренку певний час було дозволено викладати в технікумі, потім було ще два арешти. Серед численних звинувачень, пред'явлених ученому, є таке: «за контрреволюционную работу и клевету в отношении вождя ВКП(б)» (слід телеграми, яку він цьому вождю свого часу послав). 4 січня 1938 року в Новосибірську

М. Макаренко було розстріляно [Макаренко, 1992, с. 62–63].

Повертаючись до стенограм засідань Комітету, спинимося на звітному виступі Д. Кіпліка. У терміни виконання робіт, обумовлені угодою з Наркоматом освіти (мали бути повністю завершені до 15 серпня [Договор, 1999, с. XXV]), він, очевидно, не вклався, бо не був присутнім на засіданнях ні 4 серпня, ні 11 вересня. З'явившись на останнє засідання 14 вересня, виступ розпочав з того, що демонтаж ускладнювався олійними записами фресок, під якими їх спочатку доводилося розшукувати (методом зондування) і лише після того знімати. Потім він перерахував зображення, зняті ним згідно з угодою, і, не чекаючи запитань «з місяця», перейшов до теми датування, але не собору, а його фрескових розписів. Передусім відзначив, що проблема датування не проста і її не можна вирішувати на підставі стилістичного аналізу, як це роблять мистецтвознавці, бо жодна з фресок не має необхідної збереженості. Тому свої висновки він буде на результа-

Іл. 4. «Свхаристія», ліва група апостолів (видно стик мозаїчного набору від настилу риштовання, під ним – отвір від колоди)

тах вивчення розчинів фрескового тиньку, які дозволяють розподілити всі збережені фрески на дві групи, одна з них датується XII ст., друга XIII або XIV ст. Стосовно мозаїк Д. Кіплік заявив, що вони в Михайлівському соборі з'явилися пізніше фресок і назвав мозаїчні зображення Стефана і Димитрія Солунського (на лопатках вівтарної арки), після демонтажу яких були виявлені залишки первинних фресок [Стенограма, 1999б, с. XVIII–XX]. У письмовому звіті, що його Д. Кіплік надіслав з Ленінграда, свою тезу про появу мозаїчної декорації після фресок він повторив, при цьому групу пізніших фресок зробив на століття молодшою, віднісши їх до XIV–XV ст., відтак на століття молодшими стали і мозаїки [Кіплік, 1934, арк. 1, 22].

Донедавна здавалося, що подібні висновки Д. Кіпліка зумовлені лише його бажанням сподобатися замовникам – якщо фрески датувати XIV ст., а то й XV ст., то мозаїки будуть ще пізнішими. Утім, консерваційні роботи в Софії Київській, які проводилися в 2013–2014 роках, виявили в її підкупольному просторі кілька не відомих раніше місць, де тиньк мозаїки перекриває не до кінця зрубаний фресковий розпис, який існував до появи мозаїчної декорації [Коренюк, Гуцуляк, Шевченко, 2017 а, с. 253–274]. У світлі цього нещодавно зробленого в Софійському соборі відкриття теза Д. Кіпліка про те, що в Михайлівському соборі мозаїки з'явилися після того, як його було розписано фресками, заслуговує на серйозний аналіз, відкидаючи, зрозуміло,

Іл. 5. «Євхаристія», права група апостолів (видно стик у мозаїчному наборі від настилу риштовання)

Іл. 6. Стіна апсиди Михайлівського Золотоверхого собору після демонтажу «Євхаристії» (у муруванні ліворуч і праворуч – отвори від колод риштування)

його нічим необґрунтовані пізні датування фресок⁶.

Почнемо з того, що В. Фролов після звітного виступу Д. Кіпліка поставив йому запитання: «Я хочу знать, где это вы нашли место, где под мозаикой была фреска. Я на протяжении всей площади мозаики нигде под ней никаких признаков фресок не нашел, за исключением того места, где есть переплетение фрески и мозаики, около Дмитрия и Стефания». У відповідь Д. Кіплік лише повторив стандартне формулювання: «Храм был весь сначала расписан фресками, а мозаика является уже моментом поздним, когда владельцы храма разбогатели» [Стенограмма, 1999б, с. XX]. Не зовсім зрозуміле формулювання Фролова «переплетіння фрески і мозаїки» біля постатей, розташованих на лопатках вітварної арки, дещо роз'яснює короткий ви-

ступ реставратора музейного городка Миколи Касперовича, який допомагав Кіпліку з демонтажем фресок і за його завданням зняв частину тиньку по ребру лопатки вітварної арки, вздовж якої фреска стикувалася з мозаїкою Дмитрія Солунського (іл. 12). За словами Касперовича, під мозаїку заходила червона кайма, яка облямовувала фрески (розташований на боковій грані лопатки орнамент), а самі фрески були вирубані (на лицевій грані лопатки, на якій розташовувалася мозаїка) [Стенограмма, 1999б, с. XXI]. Таким чином, за свідченням Касперовича червона смуга облямування фрескового орнаменту, яким було розписано бокову грань лопатки, заходила і на її лицеву грань, де перекривалася мозаїчним тиньком. Якщо цей факт відповідає дійсності, то мозаїка на вітварній арці, принаймні на її північній лопатці, про яку йде мова, з'явилася

⁶ Д. Кіплік був відомим технологом живопису, знавцем багатьох технік станкового й монументального малярства, тож він цілком розумів абсурдність пропонованих ним пізніх датувань михайлівських фресок і мозаїк, але також, вочевидь, зазнаючи тиску, вів себе в тих умовах, як вважав доцільним. Показовою є фраза, кинута на засіданні 14 вересня з місця невідомим: «Фрески требуют высокого химического знания. Поэтому мне кажется, что все споры будут сводиться не раньше как на XIV стол.» [Стенограмма заседания, 1999б, с. XXI]. Подібних ремарок малограмотних статистів, які озвучували дані їм вказівки, на засіданнях Комітету було чимало.

Іл. 7. Південна стіна віми Михайлівського
Золотоверхого собору з фрагментами
зображення апостолів
(видно стик набору від настилу риштовання)

вже після того, як цю лопатку почали розписувати фресками. Проти такого висновку не заперечував і Фролов, більше того, на засіданні 4 серпня він його сам фактично сформулював. Відповідаючи на запитання після звітної доповіді, Фролов почав з того, що мозаїка набиралася на первинному муруванні собору, заочно полемізуючи з Кіпліком, який на цьому засіданні присутнім не був. Далі Фролов зробив кілька принципових уточнень: «Задача по мозаїке, какая стояла перед ее исполнителями, потребовала определенных и длительных подготовительных работ. Поэтому вполне допустима мысль о том, что мозаики Михайловского собора исполнялись позже фресок того же собора, но это обстоятельство надо понимать в разрезе нескольких лет или нескольких десятков лет, а не сотен лет» [Костючок, Латуха, 2012, с. 137]. Знову полеміка з Кіпліком, на цей раз з його пізніми датуваннями. А про мозаїки та фрески на лопатці вітварної арки Фролов говорить уже цілком конкретно: «Там действительно со стороны храма [підкупольного простору. – Ю. К.] имеется красная кайма, которой заканчивается штукатурка, на

которой писались фрески, но она не проходит под мозаику». Тут полеміка з тезою Кіпліка про те що на лопатках вітварної арки існували фрески, замінені пізніше мозаїками, тому Фролов, очевидно, трохи перебільшив. Фресковий тиньк, завертаючись на ребро лопатки, міг трохи заходити під мозаїку. Про це свідчать заключні фрази виступу Фролова: «Вполне естественно, что в этой части собора [у підкупольному просторі і на вітварній арці. – Ю. К.] раньше были исполнены фрески, а потом уже к фрескам прикреплены мозаики. Очень может быть, что когда мозаика еще только заготавливалась, фрески были уже исполнены» [Костючок, Латуха, 2012, с. 138].

Зробимо попередні висновки. Шар тиньку фрескових орнаментів, якими були розписані бокові грані лопаток вітварної арки, стикуючись з мозаїками, розташованими на лицевих гранях лопаток цієї арки (іл. 12), найвірогідніше, під шар мозаїчного тиньку трохи заходив. Це дало підставу і Кіпліку, і Фролову стверджувати, що мозаїки на лопатках вітварної арки з'явилися в період, коли вітварні стовпи вже були розписані фресками. На скільки заходила фреска під мозаїчний тиньк, не з'ясовано, оскільки на всіх світлинах, зроблених після демонтажу мозаїк Димитрія Солунського і архідиякона Стефана, лицеві грані лопаток, на яких вони розташовувалися, майже повністю вкриті нижнім шаром розчину мозаїчного тиньку, який лишився не знятим. На відносно невеликих ділянках, де шар цього тиньку було знято (або збито), видно лише голе мурування лопаток (іл. 10, 11), тому на якій підставі Кіплік стверджував, що під цими мозаїками були виявлені залишки зрубаних фресок, не зрозуміло. Питання про те, чи існував шар первинних фресок під мозаїками, розташованими в апсиді та на стінах віми, не з'ясоване взагалі, оскільки висновки Кіпліка і Фролова з цього приводу прямо протилежні.

Продовживши аналіз деяких подробиць у текстах стенограм засідань Комітету та розглянувши деякі світлини мозаїк, спробуємо дати відповідь і на це запитання. Зроблені в різний час світлини «Євхаристії» фіксують горизонтальну смугу деформації її набору у вигляді борозни, розташованої на висоті 60–75 см від нижнього облямування композиції. Це рівень верхнього краю вітварної огорожі,

зображеної в центрі сцени (іл. 3), а в бокових групах апостолів трохи нижче їхніх колін (іл. 4, 5). Фролов у звітній доповіді зазначив, що вздовж лінії цієї деформації існують дрібні ушкодження (випади кубиків), причина яких йому не відома [Костючок, Латуха, 2012, с. 134]. Ця деформація набору була настільки істотною (заглиблення у його поверхню на 0,5–1 см), що вона лишилася помітною і після демонтажу та переведення «Євхаристії» на цементну основу, у нинішньому стані вона має вигляд тонкої, трохи вдавленої смуги. На цю смугу в наборі «Євхаристії» неодноразово звертав увагу В. Лазарев, який досліджував михайлівські мозаїки через тридцять років після їх демонтажу і, як свого часу Фролов, писав, що походження цієї смуги не з'ясоване [Лазарев, 1966. с. 46, 53–54, 60, 63, 85]. При цьому ні Фролов, ні Лазарев не звернули уваги на два досить великі випаді набору, розташовані під смугою деформації біля ніг Петра та Павла – перших двох апостолів обох груп. На більшості світлин, зроблених до демонтажу «Євхаристії», ці осипи затиньковані й за-

писані, а на кількох світлинах, виконаних перед самим демонтажем, осип біля ніг Петра у проміжку між ступнею і вівтарною огорожею зафіксовано звільненим від пізнього тинькування, під яким відкрився круглий отвір у муруванні діаметром приблизно 25 см (іл. 3, 4). Цей отвір був гніздом від колоди, вставленої у стіну, про яку згадував Моргілевський. Обговорюючи доповідь Фролова, він відзначив, що на місцях демонтованих постатей апостолів Павла та Петра у стіні були виявлені соснові обрубки (обрубки соснових колод, вставлених у мурування) [Костючок, Латуха, 2012, с. 139]. Світлини стіни апсиди, зроблені після повного завершення демонтажу «Євхаристії», показують, що, окрім пари гнізд, розташованих під посталями Петра та Павла, ще одна пара аналогічних гнізд існувала на тому ж рівні ближче до уступів апсидного півкола (іл. 6, 11, 12). У місцях другої пари гнізд осипів мозаїчного набору не виникло, тому до демонтажу про їх існування відомо не було. Фролов робив звітну доповідь, коли «Євхаристія» була вже майже повністю демонто-

Іл. 8. Південна стіна віми Михайлівського Золотоверхого собору після демонтажу мозаїк (у муруванні – отвори від колод риштування)

Іл. 9. Південна лопатка вітварної арки Михайлівського Золотоверхого собору із зображенням архідиякона Стефана, поряд на стіні віми – зображення апостола Тадея

вана, тому Моргілевський, який згадував про обрубку колод, бачив і другу пару гнізд у стіні апсиди, але чомусь про це нічого не сказав, як не дав жодних коментарів стосовно функції виявлених у стіні залишків колод. Будучи істориком середньовічної архітектури, Моргілевський, очевидно, знав, що у Візантії колоди в стіні закладалися при їх зведенні для того, щоб кріпити на них настили риштовань. А після завершення будівельних робіт ці ж риштовання використовувалися, як правило, і для малярського опорядження храмових інтер'єрів, що також було звичною практикою (у разі, коли завершення будівництва й художні роботи не розділялися значним часовим проміжком) [Раппопорт, 1994, с. 117, 118, 123;

Оустерхаут, 2005, с. 197–198, 254–256].

Беручи до уваги наявність в апсиді Михайлівського собору риштовань, закріплених у її стіні при зведенні, процес роботи над «Євхаристією» може бути в загальних рисах представлено таким чином. Спочатку була потинькована й набрана верхня частина композиції до рівня настилу риштовання, після завершення якої настил розібрали, колоди, на яких він лежав, обрубали і робота перемістилася на нижній ярус риштовань. З нього потинькували нижню частину композиції разом з торцями зрубаних колод і закінчили набір ніг апостолів та розташованого під ними орнаменту. Борозна в мозаїчному наборі, розташована трохи вище настилу риштовання (іл. 3–5, 12), виникла внаслідок того, що на цьому рівні стикувалися два нижні шари тинькового розчину, а також зійшлися в одну суцільну лінію всі ділянки верхнього шару розчину, на якому виконувався мозаїчний набір⁷. В інших частинах композиції, як вище, так і нижче настилу ділянки розчину, призначеного для виконання набору, наносилися на суцільний шар підкладочного розчину. Окрім того, шви між ділянками мозаїки, набраними без істотних перерв, маскувати було значно простіше, ніж пристиковувати одна до одної частини, виконання яких переривалося інтервалом щонайменше кількох днів, необхідних для розбирання настилу риштовання й попереднього тинькування нижньої частини композиції.

Про борозну в наборі постатей апостолів, зображених у вімі, аналогічну тій, яка була виявлена в наборі «Євхаристії», Фролов не згадує. Але таку борозну добре видно на світлинах, зроблених перед та в процесі демонтажу мозаїчних фрагментів віми (іл. 7), а після завершення демонтажу в обох стінах віми відкрилися гнізда від колод риштовання, які розташовувалися на тому ж рівні, що і в апсиді, одне гніздо поряд з її уступом, друге поблизу лопатки вітварної арки (іл. 8, 10, 12).

⁷ Тиньк візантійських мозаїк виконувався традиційно тришаровим. Перший шар розчину вирівнював мурування стіни, він наносився на всю або на більшу площу композиції. Середній шар розчину також міг покривати всю композицію, а міг наноситися поетапно на її окремі частини. На цьому шарі виконувалася попередня розмітка, яка дозволяла правильно стикувати частини зображень, які набиралися на третьому верхньому шарі розчину, що наносився невеликими ділянками, розрахованими на роботу за один сеанс, тривалість якої визначалася часом, доки верхній шар розчину зберігав пластичність, необхідну для закріплення набору. Інформацію про тришаровий тиньк михайлівських мозаїк дають у своїх виступах В. Фролов і І. Моргілевський [Костючок, Латуха, 2012, с. 134, 139].

Тож очевидно, що послідовність виконання мозаїк віми була такою ж, як і в апсиді: спочатку з настилу риштовання тинькувалися і набиралися верхні частини її стін, а нижні частини завершувалися після розбирання настилів.

На відміну від «Євхаристії» і постатей апостолів віми мозаїки Димитрія Солунського та архідиякона Стефана, розташовані на лопатках вівтарної арки, настилом риштовання не перерізалися, бо мали меншу висоту. На всіх лопатках стовпів вівтарної арки зображення цього рівня зверху і знизу облямовувалися карнизними плитами. Верхній карниз із лопаток арки переходив на стіни віми й апсиди, відзначаючи верх регістру з посталями апостолів та «Євхаристією», а нижній карниз на стіни вівтаря не розповсюджувався, його рівень відповідав підлозі хорів, приблизно на 0,5 м вищих нижнього облямування регістра з посталями апостолів віми (іл. 2, 9–12). Тому колоди, на яких трималися настили риштовань біля стовпів вівтарної арки, були покладені безпосередньо на нижні карнизні плити, про що свідчить розташування їхніх гнізд (іл. 10–12). У муруванні лопаток ці гнізда мають не круглу, а прямокутну форму, бо з боків вони були, очевидно, обкладені плінфою, поставленою на ребро. Після розбирання настилів колоди з таких прямокутних гнізд могли вийматися і використовуватися в інших місцях [Раппопорт, 1994, с. 118], а їхні гнізда закладалися плінфою і тинькувалися. На лопатках арки під мозаїками посталями Димитрія і Стефана висота нижніх доповнень не набагато перевищувала висоту гнізд від колод, тобто це були вузькі смуги тиньку, на яких розташовувалися нижні облямування мозаїк. Можемо допустити, що ці облямування набору не мали, а були виконані фрескою. У Софії Київській фрескова червоно-вохриста смуга заввишки до 14 см збереглася над карнизом, який облямовує знизу мозаїчну постать Аарона, розташовану також на лопатці вівтарної арки [Коренюк, Гуцуляк, Шевченко, 2017б, с. 262]. Не виключено, що існування подібних смуг фрескових облямувань мозаїк Димитрія Солунського і Стефана дало привід Кіпліку вважати, що вони є залишками первинних фресок. Але перевірити, чи відповідає таке припущення дійсності, не-

можливо, оскільки на світлинах, зроблених до демонтажу, нижні частини мозаїк на обох лопатках арки від карнизів на досить значну висоту затиньковані й записані олійною фарбою (іл. 9).

Прямокутні гнізда над нижніми карнизами відкрилися і після демонтажу розташованих на західних лопатках стовпів вівтарної арки в тому ж рівні фресок архангела Гавриїла та Діви Марії (іл. 11). У своєму виступі Кіплік на цих гніздах спиняється детально і зазначає, що таких гнізд у стінах собору виявлено багато. У деяких місцях вони заповнені не фресковим, а пізнім тиньком, а під зображенням Богоматері отвір затиньковано розчином, на якому написано саму фреску, що, на його думку, свідчить про пізню появу цієї фрески (?) [Стенограмма, 1999б, с. XX–XXI].

Підсумовуючи сказане, можемо констатувати, що мозаїки у вівтарі Михайлівського Золотоверхого собору належать його первинній

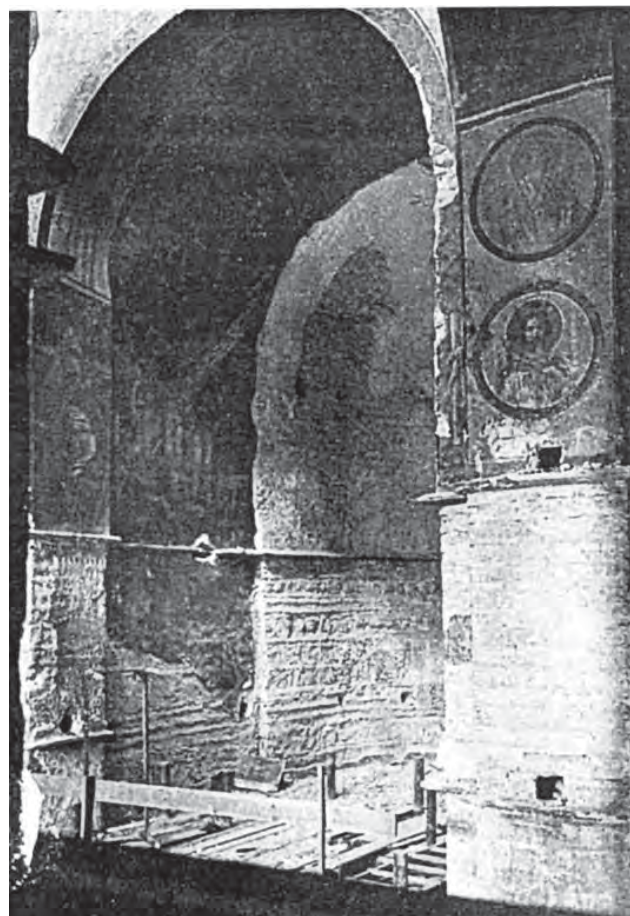
Іл. 10. Південна лопатка вівтарної арки та південна стіна віми Михайлівського Золотоверхого собору після демонтажу мозаїк з отворами від колод риштовання

Лл. 12. Картограма мозаїк та зображення постатей фрески «Благовіщення»
(пунктиром позначено стик у наборі мозаїк від настилу риштування;

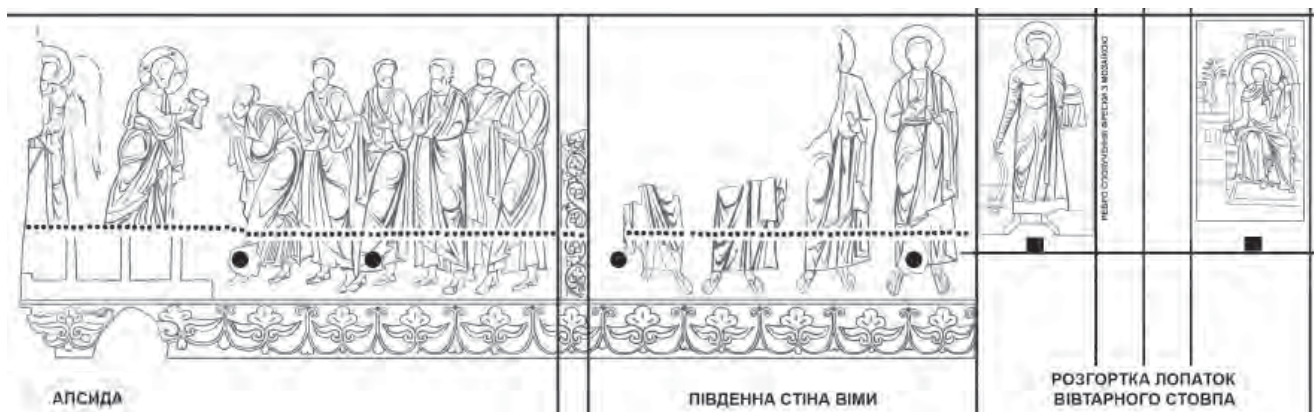
декорації, оскільки для їх виконання використовувалися будівельні риштування, закріплені на стінах. Проміжок між закінченням будівництва собору і початком художніх робіт в його інтер'єрі не перевищував, очевидно, традицій-

ного року – стінам завершеної будівлі давали зазвичай вистоятися рік для просихання і можливої появи в них тріщин унаслідок просідання підмурків. Теоретично можна допустити, що будівельні риштування у вітварі Михайлівського собору використовувалися для виконання первинних фрескових розписів, які пізніше частково були замінені мозаїками (згідно з тезою Кіпліка). Але в такому разі для виконання мозаїк потрібні були нові риштування на незалежних від стін опорах, настили яких мали узгоджуватися з рівнями розташування регістрів мозаїчних зображень. Тоді в наборі «Євхаристії» і наборі постатей апостолів на стінах віми не виникло б пов'язаних з настилами швів, а такі шви зафіксовані світлинами (лл. 3–5, 7). Відтак, припущення про первинні фрески, замінені пізніше мозаїками, має бути відкинуте як безпідставне. Ніяких первинних фресок, найвірогідніше, не існувало і до виконання мозаїк на лопатках вітварної арки, хоча тут мозаїчний тиньк по ребрах лопаток міг частково перекривати тиньк фресок, виконаних раніше на бокових гранях, як про це говорив Касперович. Але цей факт може свідчити лиш про те, що мозаїки і фрески у вітварі та на стовпах вітварної арки виконувалися одночасно з одних риштувань, очевидно, однією групою художників.

Лл. 11. Вітвар і стовпи вітварної арки Михайлівського Золотоверхого собору після демонтажу мозаїк та фресок (на лопатці – нижній шар розчину мозаїчного тиньку, у муруванні – отвори від колод риштування)

Уважний розгляд світлин, зроблених перед та під час демонтажу мозаїк, дає можливість реконструювати процес їх створення значно детальніше. Але в даній статі ми не маємо можливості спинитися довше на цій проблемі. Щодо стенограм засідань «Комітета по дослідженню архітектури бывшего Михайловского монастыря», то

Михайлівського Золотоверхого собору за станом початку демонтажних робіт чорними колами і прямокутниками позначені отвори в муруванні від колод риштування)

позитивна інформація про собор, яку в них можемо відшукати, наведеними вище цитатами фактично вичерпується. Основне історичне значення матеріалів цього Комітету в іншому – вони є документами своєї епохи, що доносять до нас тогочасну обстановку і дають яскраву уяву про умови, у яких працювали науковці й майстри, спасаючи пам'ятки світової культури. Міру своєї відповідальності вони розуміли, але, як видається, не надто квапилися з виконанням завдань, сподіваючись, очевидно, що обставини якимось чином можуть змінитися, і собор вдасться зберегти. Про це свідчить листування головного наглядча за їхньою роботою, члена Політбюро ЦК КП(б) У, наркома освіти, академіка Володимира Затонського. В одному з листів, адресованих завідувачу музейного відділу Наркомату освіти РРФСР Ф. Кону, він погрожував

знести Михайлівський собор разом з усіма його мозаїками та фресками, якщо «ученые любители старья» (так Затонський називав майстрів, які займалися демонтажем мозаїк та фресок) не почнуть ворушитися жвавіше [Із листування наркома, 1989, с. 43].

Обставини, на превеликий жаль, не змінилися. 14 серпня 1937 року Михайлівський Золотоверхий собор було висаджено в повітря [Знос Михайлівського монастиря, 1937], з іншого боку, найстрашнішим погрозам академіка Затонського збутися також не судилося. Михайлівські мозаїки і фрески, хоча й понічені, але в більшості своїй до наших днів усе ж дійшли⁸. Будемо вдячні долі хоча б за це. Будемо вдячними майстрам, які їх зберегли, працюючи часом у нелюдських умовах. На завершення згадаємо ще раз і про Миколу Омеляновича Макаренка, який віддав своє життя, захищаючи їх.

Джерела та література

Анисимов А. Сегодня большевики решили взорвать Михайловский собор // Комсомольская правда в Украине. – 2004. – 27 марта. – С. 6.

Документи Політбюро ЦК КП(б)У // Пам'ятки України. – 1991. – Чис. 2. – С. 49.

Договор на снятие фресок в бывшем Михайловском монастыре в Киеве / публ. док. В. Карпенко // Пам'ятки України. – 1999. – Чис. 1. – С. XXV.

Знос Михайлівського монастиря // Большевик. – 1937. – 19 серпня. – № 190. – С. 3.

Із листування наркома В. Затонського / публ. док. О. Рибалко // Пам'ятки України. – 1989. – №1. – С. 41–44.

Коренюк Ю. Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору у Києві. – Київ, 2013.

⁸ Після перевезення демонтованих мозаїк та фресок на нові основи вони в 1937 році були передані кільком київським музеям. У 1938 році частина мозаїк і фресок потрапила до Москви. Під час війни фрески, які лишилися в Києві, були вивезені до Німеччини, після реституції до СРСР у 1946 році ця група пам'яток була розподілена між музеями Києва, Ленінграда та Новгороду. Детально про переміщення та сучасний стан мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору див. [Коренюк, Кот, 2007; Коренюк, 2013, с. 38–50].

Коренюк Ю.А. Фрески Михайловського Златоверхого собора в Києве // Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица. – Москва, 2014. – С. 234–257.

Киплик [Д.И.] Снятие древних фресок со стен б[ывшего] Михайловского монастыря. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. 12, № 39.

Коренюк Ю.О., Гуцуляк Р.Б., Шевченко Н.О. Періодизація частин монументального ансамблю Софії Київської у світлі останніх досліджень мозаїк та фресок її підкупольного простору // Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – Київ, 2017. – С. 253–274.

Коренюк Ю., Кот С. Мозаїки та фрески Михайлівського Златоверхого собору в Києві. Сучасний стан мистецької спадщини // Пам'ятки України. Історія та культура. – 2007. – Ч. 1. – С. II–XXXVIII.

Костючок О., Латуха Т. Стенограма наради щодо питання зняття мозаїк і фресок Михайлівського монастиря, яка відбулася 4 серпня 1934 року // Ruthenica. – Київ, 2012. – Т. XI. – С. 130–146.

Крыжановский С. Киевские мозаики // Записки Императорского русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 8. – С. 235–270.

Кызласова И.Л. О Павле Ивановиче Юкине (1883–1945). Приложение. Материалы к биографии Павла Ивановича Юкина: Избранные документы из архива семьи // Софійські читання: Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог». – Київ, 2009. – С. 243–272.

Лазарев В.Н. Михайловские мозаики. – Москва, 1966.

Макаренко Д.О. Микола Омелянович Макаренко. – Київ, 1992.

Мемуары Павла Юкина. 40 лет моей работы / публ. док., ком. И. Кызласовой // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – Київ, 2013. – Вип. III: Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю Єгора Кузьмича Рєдіна (1862–1908 рр.). – С. 345–370.

Оустерхаут Р. Византийские строители. – Київ; Москва, 2005.

Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – Москва, 2005.

Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.). – Санкт-Петербург, 1994.

Стенограмма заседания Комитета по исследованию архитектуры б[ывшего] Михайловского монастыря, состоявшегося 11 сентября 1934 г. / публ. док. В. Карпенко // Пам'ятки України. – 1999а. – Ч. 1. – С. XII–XVII.

Стенограмма заседания Комитета по исследованию Михайловского монастыря 14 сентября 1934 г. / публ. док. В. Карпенко // Пам'ятки України. – 1999б. – Ч. 1. – С. XVIII–XXIII.

[Фролов В.А.] О снятии мозаик Михайловского монастыря в Киеве [Ленинград, 1935]. – Архів Національного заповідника «Софія Київська», НА-ДР 3, № 929.

Фролов В. Робочий щоденник зняття і консервації мозаїк Михайлівського монастиря в Києві (1934 року) / публ. А. Бережина, В. Погрібняк, В. Фролов (онук) // Пам'ятки України. – 1990/1991. – Чис. 4/1. – С. 35–39; 1991. – Чис. 2. – С. 48–49.

**СЛІДАМИ МИКОЛИ МАКАРЕНКА:
дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору
(за матеріалами 1923 та 2012–2014 років)***

У статті розглянуто результати архітектурно-археологічних досліджень Спасо-Преображенського собору в Чернігові у 1923 та 2012–2014 роках.

Ключові слова: Чернігів, Микола Макаренко, Спасо-Преображенський собор, середньовічна архітектура, поховання, християнські храми.

В статье рассматриваются результаты архитектурно-археологических исследований Спасо-Преображенского собора в Чернигове в 1923 и 2012–2014 годах.

Ключевые слова: Чернигов, Николай Макаренко, Спасо-Преображенский собор, средневековая архитектура, погребения, христианские храмы.

This article describes the results of architectural and archaeological exploration of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv in 1923 and 2012–2014.

Keywords: Chernihiv, Mykola Makarenko, Transfiguration Cathedral, medieval architecture, graves, christian temples.

Масштабні архітектурно-археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові були започатковані Всеукраїнською академією наук (ВУАН) у 1923 році. Керували роботами професор М. Макаренко та академік І. Моргилевський. Програмою досліджень передбачалося: визначити давню планову структуру собору; встановити «що собою являв славетний літописний терем, де ховали князів» і дослідити князівські поховання; виявити, на скільки «піднесено долівку у Спасу і скільки в ньому цих долівок»; з'ясувати, чи не було в давнину з півдня від собору ще однієї башти – «на місці сучасної башти нового походження» [Макаренко, 1929б, с. 7–8].

Дослідження тривали до 1929 року, однак розкопки здійснювалися тільки з червня по вересень 1923 року (іл. 1). Результатам робіт М. Макаренко присвятив ряд статей [Макаренко, 1924; Макаренко, 1928; Макаренко, 1929а] та книгу «Чернігівський Спас: Археологічні досліди р. 1923», видану в Києві 1929 року. Віддаючи належне цій змістовній публікації, слід визначити, що її інформативність обмежує ускладненість описів та нестача креслень. Як відзначав автор, він зміг опублікувати тільки ті схеми та плани, які склав особисто. Детальні обміри, зроблені І. Моргилевським, до монографії не ввійшли [Макаренко, 1929, с. 7–8].

Матеріали досліджень (знахідки, креслення, світлини) передали в Чернігівський державний музей (нині – Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського), але, на жаль, вони були втрачені під час Другої світової війни. Зараз тут зберігається тільки частина речей зі складу скарбу ювелірних прикрас, виявленого під час розкопок південної прибудови собору [Черненко, 2002, с. 363–365]. Деякі документи вдалося відшукати в Державному архіві Чернігівської області [ДАЧО, ф. Р-1844] та в Науковому архіві Інституту археології НАН України [НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 40, арк. 9, 12, 40; ф. 6, спр. 1; ф. 21, спр. 3].

Спираючись на існуючі матеріали, можна встановити, що у 1923 році розкопи охопили всю територію вздовж північного та південного фасадів Спасо-Преображенського собору, за виключенням невеликих ділянок по периметру тамбурів та давньої сходової вежі. У середині споруди храму заклали 8 шурфів (іл. 2).

Як згодом скаржився М. Макаренко, працювати доводилося поспіхом, на кількох ділянках одночасно. Здійсненню робіт, про що він неодноразово згадував у публікаціях, заважали різноманітні негаразди, конфлікти та негативне ставлення мешканців міста (поширювалися чутки, що через розкопки собор нахилився та може впасти) [Макаренко,

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом 0117U007455.

1924, с. 8; Макаренко, 1929б, с. 8]. Врешті, як зазначав дослідник, «розкопи лишилися незавершеними» [Макаренко, 1924, с. 8], отримана інформація була уривчастою. Як писав згодом М. Холостенко, «эти работы небольшого объема только начали исследование памятника и <...> были явно недостаточны и не завершили ни один из намеченных пунктов программы ни по исследованию древних полов, ни по строительной технике Спаса, ни по изучению его перестроек и восстановлений» [Холостенко, 1970, с. 1].

Серед іншого, не з'ясованим було питання про датування прибудов собору, хоча й удалося визначити їх приналежність до давньоруської доби. Досить обережно з цього приводу висловився О. Комеч: «Датировка приделов оставалась неопределенной. Н. Макаренко, считая их “великокняжескими”, по-видимому, ограничивал их XI – началом XII в., но у него же встречается предположение о конце XII в. (южный придел)» [Комеч, 1987, с. 177]. Натомість, В. Пуцко та В. Коваленко, на підставі повідомлення О. Шафонського про присвячення одного з приділів собору Покрові Богородиці, відносили їх до XII ст. та вважали більш ранніми південні прибудови, а більш пізньою – північну [Пуцко, 1992, с. 36; Коваленко, Раппопорт, 1992, с. 49]. Подібні думки трапляються і в інших авторів [Ситий, 2013, с. 19].

Повторні архітектурно-археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору та його прибудов були започатковані майже через дев'яносто років після розкопок М. Макаренка. Вони тривали з 2012 року по 2014-й та дозволили не лише уточнити деякі дані щодо досліджених М. Макаренко археологічних комплексів, але й отримати зовсім нові матеріали до вивчення тисячолітньої історії храму.

Основний об'єм розкопок здійснювався впродовж 2012–2013 років. Розкопи розбили таким чином, що їх розташування відповідало місцезнаходженню втрачених прибудов Спасо-Преображенського собору, а межі були по можливості наближені до меж досліджених 1923 року ділянок.

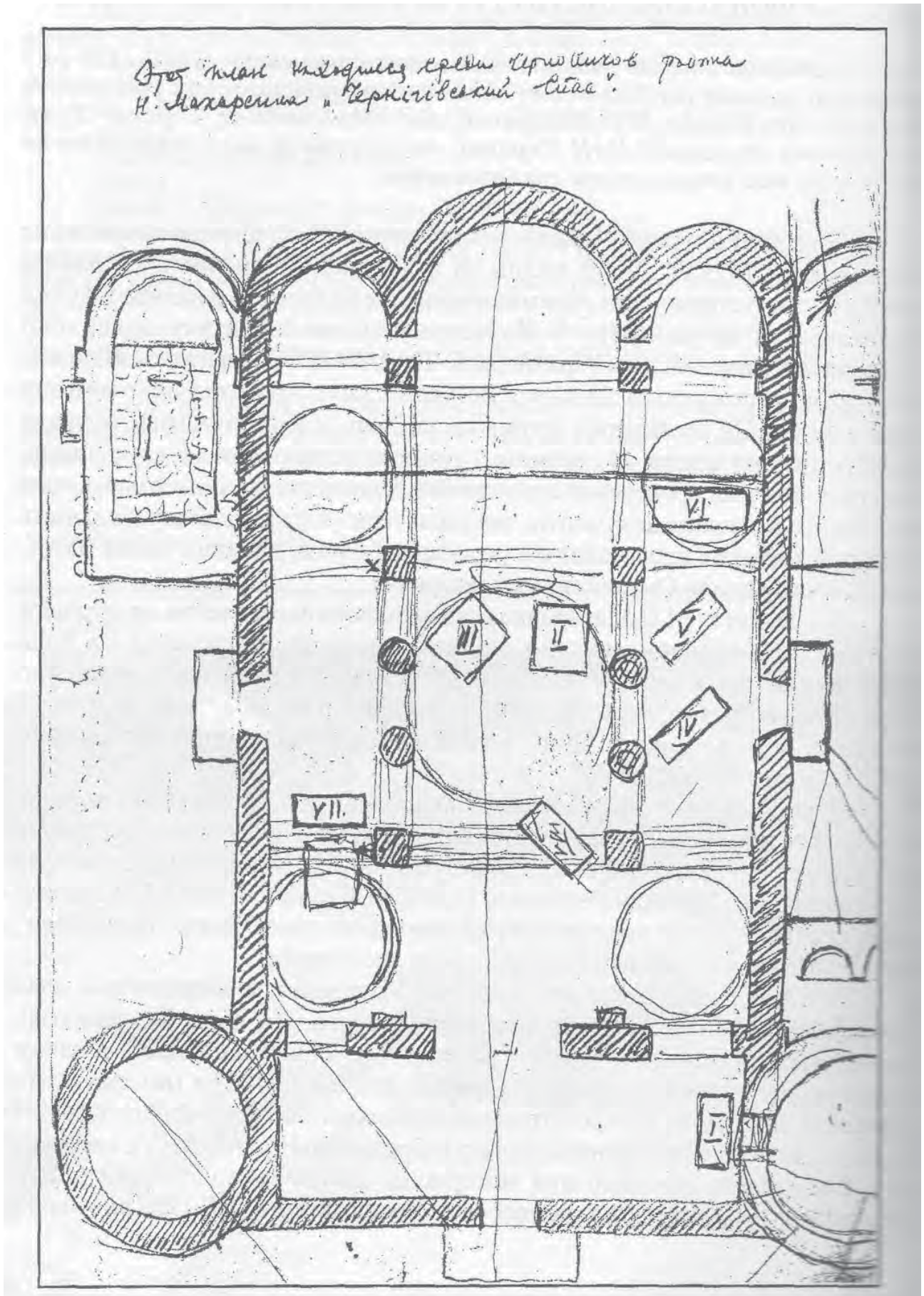
Через збіг обставин, у 2012 році дослідження розпочалися, як і в 1923 році, 9 липня (розбивка розкопу) і так само – біля пів-

нічної стіни Спасо-Преображенського собору («Найперше прокопано рів простовисно до північних мурів Спасу» [Макаренко, 1929б, с. 8]). Результати досліджень 2012 року засвідчують, що так само, як і в 1923 році, вони спрямовувалися на вивчення капели, прибудованої до північної апсиди храму.

Північна прибудова Спаського собору – невеликий одноапсидний храм-параклесій (іл. 3). За своїми стилістичними особливостями (декорування фасадів пласкими нішами), конструктивними та будівельно-технічними характеристиками (улаштування платформи під апсидою, використання лежнів в основі фундаментів, характер мурування тощо) вона наближена до самого собору, хоча у споруд є і відмінності – у придільному храмі недбало виконано фундамент, дещо інший склад цем'яноквого розчину тощо [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013а, с. 322–325; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013б, с. 395; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013в, с. 201; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2015, с. 331, 323; Черненко, 2015, с. 77–78]. Судячи з усього, капелу споруджено в наближений до заснування собору час, не пізніше другої третини XI ст., можливо – майже одночасно з ним.

Дослідження залишків прибудови дають очевидні свідчення її реконструкції: частина апсиди перекладена цеглою на вапняно-піщаному розчині (біло-сірого кольору, з крупними фракціями вапна), сліди аналогічної вичинки є і на північній стіні. Цеглини, використані в ремонтному муруванні, мають формат 29–30×19–20×6–6,5 см. Вони, за висловом М. Макаренка, «виразнісенько відрізняються від цегли датованих пам'яток великокняжих часів» [Макаренко, 1929б, с. 9]. На їх верхній площині наявні характерні повздовжні канелюри. Таку цеглу в літературі називають жолобчастою, а ще – пальчаткою, або «литовкою». У Чернігові вона типова для пам'яток XVII – початку XVIII ст. (Петропавлівська церква з трапезною Єлецького монастиря, будівля міського магістрату поблизу Погорілих воріт, будівля Колегіуму тощо [Цапенко, 1967, с. 36–37; Адрог, 2008, с. 38–39, 50, 61–62, 73, 82; Черненко, 2008, с. 73; Черненко, 2016]).

Під час відбудови давньоруського застронку в ньому влаштували підземне приміщення – крипту (іл. 4, 5). Приміщення крипти

Іл. 2. Спаський собор. Схема розташування шурфів. 1923 р. (НА ІА НАНУ, ф. 21, спр. 3, арк. 9)

прямокутне, розміром 4×2,8 м, з мурованими стінами та перекриттям. Воно займає весь внутрішній простір капели, за винятком апсиди (східну стінку приміщення утворювала закладка, приставлена до кам'яної платформи в основі апсиди). Його південна стіна відкривалася в крипту глибокою аркасольною нішею. Східні кути приміщення займали квадратні у плані підмурки низької арки; у південно-західному куті були влаштовані сходи (11 сходинок завширшки 1,2 м).

Усі конструкції крипти цегляні, дно – материкове. Є підстави вважати, що первинно на дні було мостіння із цегли (в основі сходів збереглися його рештки), однак згодом його демонтували.

У муруваннях крипти використано переважно таку саму цеглу-пальчатку, як і в ремонтних кладках капели. Однак є також цегла іншого формату, більш товста та більш видовжених пропорцій: 32–33×17,5–19×7–8,5 см, хоча, порівняно з «тонкою», її небагато. Закономірностей у використанні товстої чи тонкої цегли не простежується; більш тонка не має слідів повторного використання.

На північній стіні крипти станом на 2012 рік уціліла п'ята склепіння, котре перекривало приміщення в повздовжньому напрямку – із заходу на схід. На північній стіні вона не фіксувалася. Однак на фотографіях у книзі М. Макаренка помітні втрачені на сьогодні цеглини, покладені під нахилом, які спіралися на південну стіну. Судячи із цього зображення, на південній стіні п'ята склепіння розташовувалася на 0,5 м вище, ніж на північній. Тобто воно було асиметричне. Висота склепіння в zenіті, як можна встановити, сягала близько 2,8 м від рівня підлоги (іл. 5).

Аркасольна ніша із цегли-пальчатки вбудована в центральну частину південної стіни та інтегрована з її муруванням (іл. 6). У плані розмір ніші 2,25×1,05 м. На момент розкопок 1923 року вона була заблокована тонкою цегляною стінкою, яка нині втрачена. М. Макаренко детально охарактеризував цю стінку та вмістив у своїй книзі її схематичний малюнок [Макаренко, 1929б, с. 17, рис. 18]. Судячи із цього зображення, тоді в закладці було квадратне віконце.

В інтер'єрі крипти М. Макаренко відкрив залишки зруйнованих та пограбованих

поховань, «дві групи похоронів»: принаймні двох трун, встановлених біля північної стіни, проти входу, та ще кількох – біля східної стіни. Усі могили в крипті М. Макаренка датували кінцем XVI – XVII ст. і відзначив, що їх пограбування «було організоване добре: все, що мало характер похорону, “обслідувано”» [Макаренко, 1929б, с. 17–18].

Під час досліджень 2012 року в крипті вдалося виявити яму з незруйнованими могилами (іл. 4). У ході грабунку в давнину та під час попередніх розкопок її не помітили. Можливо, так сталося тому, що заповнення ями (світло-жовтий супісок) майже не вирізнялося на тлі материкового ґрунту.

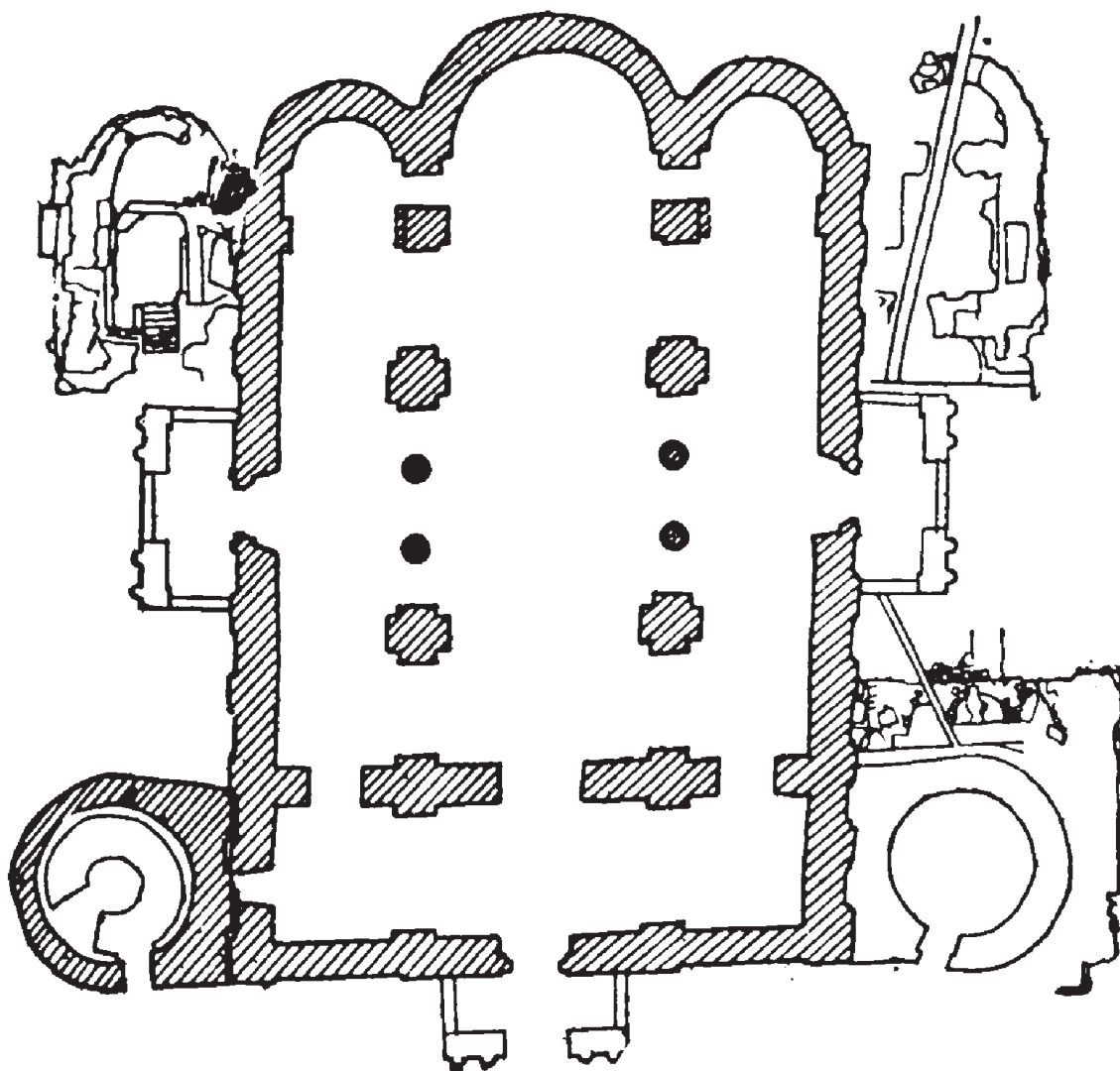
У ямі містилося чотири труни, встановлені (припустимо, одночасно) одна на одну, попарно поруч – по дві. За визначенням Ю. Долженка, в одній було поховано чоловіка віком 60–65 (70) років, а в інших трьох – жінок 35–40 (45) років, 45–50 (55) та 20–25 (30) років. Збереглися деталі вбрання чоловіка (поховання 3): залишки тканини в основі решток черепа, а на рівні плечового пояса – намисто (2 кришталеві намистини, 4 намистини з чорного непрозорого скла, 152 бісерини темно-синього кольору, кілька (уціліли рештки) дерев'яних кулястих, вкритих червоною фарбою) з литим хрестом-тільником з кольорового металу (іл. 7: I, I; II). Окрім цього, біля кісток правої руки знаходилася срібна булавка з невеликою кулястою голівкою (іл. 7: I, 2). У похованні старшої жінки (поховання 4) на залишках ребер було знайдено три бронзові гачки – застібки для одягу, зігнуті з дроту.

Спорудження крипти, так само, як і перебудову північної капели, можна пов'язати з роботами з відновлення Спаського собору в XVII ст. Вважається, що їх здійснили коштом чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського, оскільки в його епітафії згадано внесок у відбудову храму:

Церковь соборна через брань бяше опустела,
Его тщанием вскоре сотворися цела

[Модзалевский, Ставицкий, 1992, с. 140–141].

Саму відбудову відносять до 1670-х років [Адрог, 2008, с. 97–98]. Однак не виключено, що ремонтні роботи почали ще в 30-х роках XVII ст., коли храм належав уніатам (є повідомлення, що 1631 року настоятелем храму

Іл. 3. Спасо-Преображенський собор (план) (За: І. Моргилевський, 1928)

призначили уніата Йозефа Григоровича [Кулаковський, 2006, с. 71]). На користь такого припущення може свідчити й факт улаштування крипти, що не зовсім відповідає православній традиції.

На жаль, писемних джерел, які дозволили б уточнити історію крипти, не збереглося. М. Макаренко вважав, що вона призначалася для поховання високопоставлених духовних осіб [Макаренко, 1923б, с. 17]. Однак, оскільки серед небіжчиків були жінки, це могла бути й родинна усипальня.

Напевно, крипта використовувалася достатньо тривалий час. Місця для похорону не вистачало, тому для здійснення захоронень довелося демонтувати підлогу. Сталося це не пізніше 1750 року, коли приділи Спасо-Пре-

ображенського собору знищила пожежа. Відомо, що невдовзі після цього їх розібрали [Бережков, 1911а, с. 273].

Зовні від стін північної капели як у 1923 році, так і у 2012-му, було виявлено численні різночасові поховання [Макаренко, 1929б, с. 14–15]. Серед них до давньоруської доби можна віднести лише захоронення в саркофазі, досліджене М. О. Макаренко [Макаренко, 1929б, с. 11–14; Черненко, 2015, с. 78–79]. Загалом у хронології соборного некрополя сьогодні можна виділити два основні етапи: давньоруська доба (до неї належали захоронення в саркофагах навколо прибудов та в аркасоліях південної прибудови й нартекса) та XVII–XVIII ст. [Макаренко, 1929б, с. 11–15, 23, 32, 34–35, 36–38; Черненко, 2015]. Окремі

поховання на цвинтарі Спасо-Преображенського собору здійснювались і впродовж XIX та XX ст. [Нижник, 2012, с. 105–106]. Напевно, найбільш пізні з них – захоронення чоловіка, загиблого під час бомбардування міста в 1944 році. Його могила була введена в засипку розкопу М. Макаренка (у простір крипти в північній капелі; (іл. 4))².

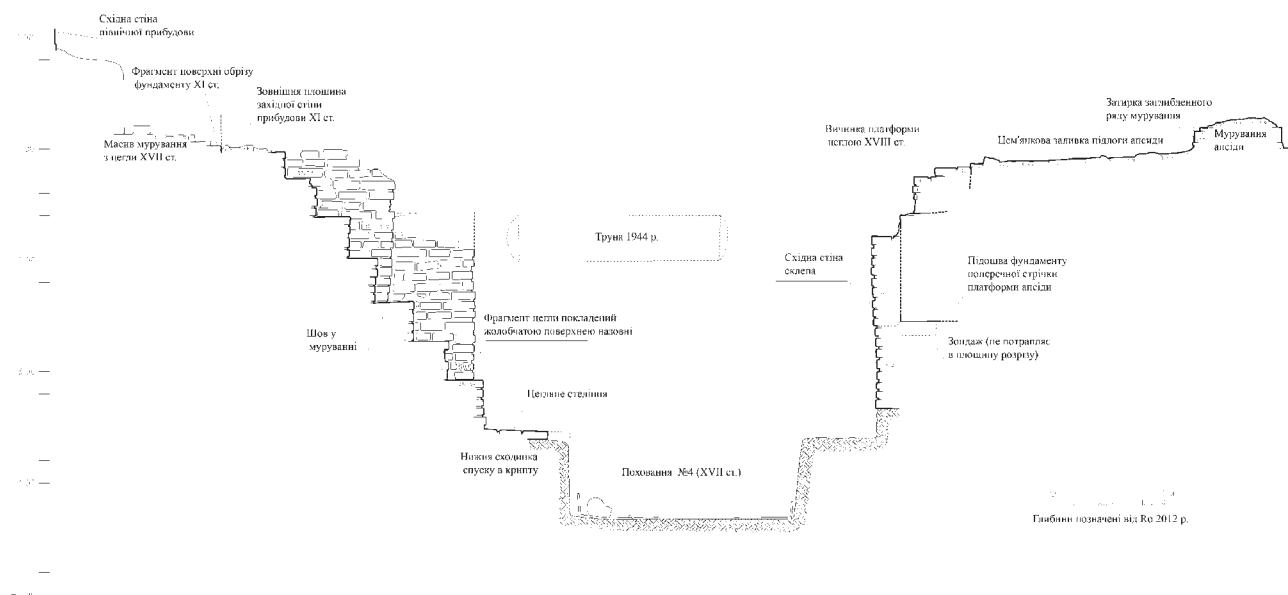
Виключенням із загальної хронології некрополя є розкрита 2012 року могила, розташована біля зовнішнього північно-східного пілястра капели. Виявлені у її засипці уламки кругового посуду кінця XII – початку XIII ст. дозволяють визначити, що поховання здійснене не раніше цього часу, однак, виходячи зі стратиграфії розкопу, це відбулося ще до реконструкції капели в XVII ст.

Прямокутна видовжена яма (увійшла в межі розкопу частково) була орієнтована паралельно до капели та заглиблена в материк на 1,5 м. З глибини 0,7 м до глибини 1,2 м від її верхнього краю в заповненні ями знаходилося скупчення людських кісток (поховання 7). Неповні кістяки людей, судячи з характеру їх залягання (не в анатомічному порядку, розрізнені), були перепоховані. Згідно з матеріалами антропологічного дослідження, це – рештки 11 осіб різної статі та різного віку: від

кількох тижнів до 40–50 років. П. Вікторова, що здійснювала палеопатологічний опис кістяків, відзначила майже в усіх померлих характерні ознаки менінгіту.

Перепоховані рештки перекривали захоронення чоловіка 35–40 років (визначення Ю. Долженко) у встановленій на дні ями труні, здійснене за християнським обрядом (поховання 8). На рівні поперека померлого збереглися залишки китиці з мотузок, на яких було підвішено 5 однакових пустотілих, конічних бронзових гудзиків. Їх нижню площину утворювала припаяна платівка, декорована гравійованим зображенням багатопелюсткової розетки (іл. 8)³.

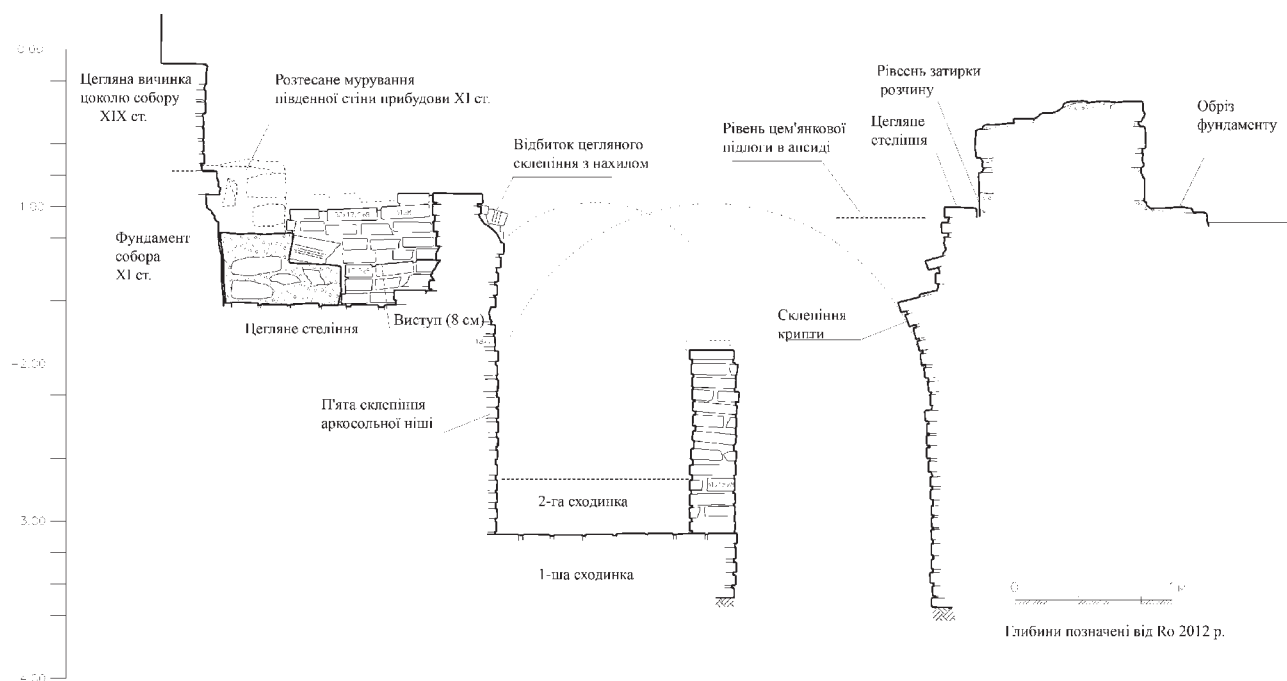
Паралельно з вивченням північної прибудови у 2012 році було розпочато дослідження біля південного фасаду собору. Південна капела Спаса, як і північна, являла собою прямокутну споруду з однією апсидою (іл. 3). М. Макаренко обережно відніс її будівництво до «княжих часів». У 2012 році було відзначено, що технологічні характеристики мурування та будівельні матеріали південної прибудови відрізняються як від Спаського собору, так і від північної капели. Характер плінфи, так само, як і будівельна техніка, дозволяють віднести час її виникнення до другої половини

Іл. 4. Північна прибудова Спасо-Преображенського собору (повздовжній переріз)

² Під час розкопок 2012 року перепохований на міському кладовищі Чернігова як жертва військових дій.

³ У 2012 році відреставрований реставратором Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів стародавній» П. Солобаєм.

Іл. 5. Північна прибудова Спасо-Преображенського собору
(поперечний переріз через нижню сходинку спуску до крипти)

ни XI ст. [Черненко, Новик, Іоаннісян, 2015, с. 332–333; Черненко, 2015, с. 80–81].

Як з'ясувалося, розчистку мурувань прибудови під час розкопок 1923 року не було завершено. Зокрема, у щілинах між рядами цегли лишився недоторканим ґрунт. У 2012 році в ньому вдалося виявити фрагменти кераміки XI ст., уламок іконки зі сланцю (збереглося зображення лівого боку та руки людини в захисному обладунку в плащі, з мечем на поясі) та конгломерат золотної мішури – залишки парчі [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2014].

Рештки мурувань прибудови пересікала труба старої системи опалювання, підведена до Спаського собору 1899 року [По поводу, 1899, с. 1] (іл. 3). Щодо цього М. Макаренко зазначив: «Щоб прокласти цю трубу (від казана розміщеного в південно-східному куткові цвинтарю до Собору), викопано рова, проламавши непотрібно широку дірку в стіні колишньої апсиди прибудови <...> й знищивши трохи не до краю північну стіну прибудови. Через таку руйнацію нелегко було виявити цілком певно деякі окремі конструктивні деталі нашої прибудови» [Макаренко, 1929б, с. 21].

Під час розкопок 2012 року трубу вдалося демонтувати, що дозволило повністю розчистити залишки капели. Як з'ясувалося, простір між трубою та південною стіною собору

утворювала засипка траншеї під систему опалення. Нижче рівня труби під стіну собору була вертикально опущена яма, яка, утім, не досягла підшви фундаменту. Її заповнення складалося із шаруватого темно-сірого супіску, котрий містив фрагменти керамічних посудин давньоруської доби та XVII–XIX ст., дрібні уламки кахлів, шматки залізного дроту тощо. Можна припустити, що цю яму вирили, намагаючись підвести трубу під південну стіну Спаса, однак через значну глибину залягання фундаментів храму (3,6 м від рівня сучасної поверхні [Іоаннісян, Черненко, 2017, с. 434–435]) цей намір лишився нездійсненим. Урешті, траншею перенесли південніше та підвели опалення в собор по низу південного порталу.

Апсида південної капели була дуже ушкоджена; траншея під трубу розділила її на дві частини – північну та південну. У північній частині вціліли залишки двох рядів мурування з плінфи, у південній – залишки одного ряду. Вище апсиду було перекладено. Збереглося до 4 рядів ремонтного мурування на вапняно-піщаному розчині біло-сірого кольору, з крупними фракціями вапна. У муруванні використано як старі матеріали (напевно, з тієї ж південної капели: плінфа, блоки пісковіку зі слідами давнього розчину на поверхні), так і жолобчаста цегла. Сліди ви-

чинки (ремонтне мурування із жолобчастих цеглин) виявлено і на південній стіні. У всіх згаданих випадках було використано цеглу формату 29–30×19–20×6–6,5 см, таку саму, як і в ремонтному муруванні північної капели. Напевно, південну капелу ремонтували одночасно з північною – у XVII ст.

Слід відзначити неузгодженість абрису первинних нижніх та верхніх, перекладених у XVII ст., верств мурування апсиди південної прибудови. У північній капелі такої неузгодженості немає. Можливо, це пов'язано з тим, що південна капела потребувала на час відновлення більш серйозного ремонту.

Паралельно з розкопками прибудов у 2012 році було закладено шурф всередині Спасо-Преображенського собору, у східному куті південної частини нартексу, на ділянці, прилеглій до шурфу 1 1923 року.

Згідно зі зведеним планом розкопів у Спаському соборі М. Холостенка [Холостенко, 1970, б/н арк.], шурф 1 1923 року було витягнуто вздовж західної стіни храму. Однак така його локалізація виявилася помилковою. Напевно, це пояснюється тим, що в публікації М. Макаренка розташування шурфу визначено нечітко: «*праворуч від проходу в кутку біля південної стіни Спасу*», а схема розташування відсутня [Макаренко, 1929б, с. 36]. Натомість, на схематичному кресленнику М. Макаренка, який зберігся в Науковому архіві Інституту археології НАН України (іл. 2), шурф 1 позначений в південно-західному куті нартексу та розташований таким чином, що його довга стінка проходить уздовж південної стіни собору [НА ІА НАНУ, ф. 21, спр. 3, арк. 9]. Враховуючи це, у 2012 році шурф було розбито з урахуванням позначення на кресленнику, так, щоб він частково (на ділянці завширшки 1 м) охопив край шурфу 1923 року. Це, серед іншого, дозволяло уточнити данні щодо стратиграфії нашарувань у нартексі собору,

зафіксованих у ході попередніх досліджень у вигляді схематичних замальовок та нотаток [Макаренко, 1929б, с. 36–38; НА ІА НАНУ, ф. 6, спр. 1, арк. 8].

У ході розбирання заповнення старого шурфу було знайдено будівельне сміття XVII–XIX ст. і давньоруської доби (плінфа, дрібні шматки цем'яноквого розчину, уламки голосників, віконниць, тиньку з фресковим розписом), фрагменти кругової кераміки давньоруського часу та XVII–XIX ст. тощо, а в придонній частині – невеликий фрагмент різного бордюру, подібного до відкритих у підкупольному просторі Спаського собору в 1923 та 1969 роках [Холостенко, 1990, с. 11–12]⁴.

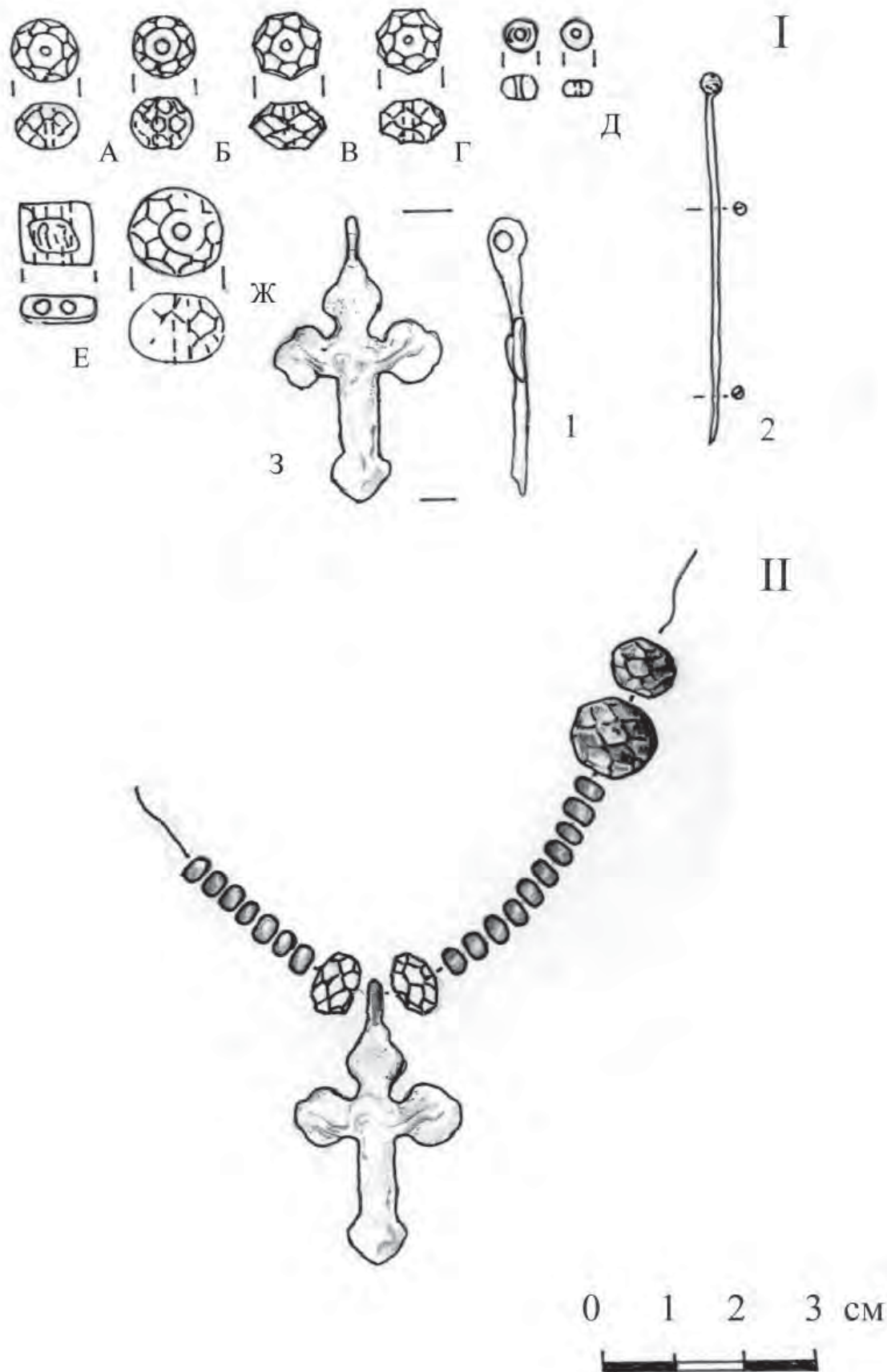
За межами дослідженої у 1923 році ділянки майже по всій площі шурфу 2012 року знаходились поховання, спресовані в один суцільний шар під вагою ґрунту⁵. Цей масив залягав з глибини близько 0,7 м від сучасної поверхні (нижче рівня згорілої дерев'яної підлоги 1750 року), до глибини 2 м [Черненко, 2015, с. 75, іл. 4]. Могильні ями перекривали та руйнували одна одну.

Загалом було зафіксовано 10 поховань (у 1923 році – п'ять [Макаренко, 1929б, с. 37–38]). Усі вони здійснені за християнським обрядом – померлі покладені у випростаному положенні, на спині, головою на захід (паралельно стінам храму). Збереженість кістяків виявилася дуже поганою, деякі з них майже повністю перетліли. Більшість могил безінвентарні, у трьох випадках вціліли залишки взуття померлих.

Серед інших вирізнялась одна з могил (поховання 2). У ній збереглися залишки домовини – дошки dna (на довжину до 1,1 м) та кутові ковані цвяхи. На рівні dna домовини в заповненні могили було знайдено бронзові із позолотою цвяшки, напевно, від оббивки труни (на цвяшках були рештки парчевої ткани-

⁴ Бордюр, знайдений 1969 року, лишили відкритим в оглядовому зондажі. Після передачі собору в 1990 році в користування Чернігівському єпархіальному управлінню Української православної церкви Московського патріархату, зондаж було ліквідовано (залито бетоном). Під час робіт 2013 року плити бордюру вдалося розшукати в технічному приміщенні під північним тамбуром храму. З огляду на позицію представників єпархіального управління щодо використання переданої в його користування пам'ятки, після фотофіксації плити лишили в соборі, в приміщенні північного тамбура.

⁵ Розкопки в соборі були узгоджені з Архієпископом Чернігівським та Новгород-Сіверським Амвросієм та здійснювалися під наглядом кліру Спасо-Преображенського собору. Згідно з домовленістю, антропологічні дослідження не проводилися, виявлені людські останки перепоховали в шурфі в нартексі перед консервацією (у матируку).

Іл. 7. Чернігівський Спасо-Преображенський собор. Крипта. Знахідки з поховання 3:
1 (А-З) – намисто і хрест; 2 – булавка; 1 (А-Б) – гірський криштал, 1 (В-Ж) – скло; 1 (З),
2 – кольоровий метал. ІІ – реконструкція центральної частини намиста з поховання 3. 2012 р.

ни). Окрім цього, там же виявлено три монети XVII ст. (ризький солід королеви Кристини 1632–1654 років; польський солід Сигизмунда III 1620-х років; ризький солід королеви Кристини 1653 року). Від скелета небіжчика вціліли окремі фрагменти перетлілих кісток черепу та кінцівок. На рівні грудної клітини були рештки в'язаного гачком червоного шовкового коміра⁶, застігнутого срібною булавкою з пустотілою кулястою голівкою та хрест-мощовик із залишками шнура.

Срібний хрест, судячи з усього, не був у використанні (не містив наповнення). Він складається з верхньої пустотілої стулки-корпусу, спаяної з тонких пластин, та нижньої пластинчастої стулки (іл. 9). На завершеннях перекладин хреста кріпилися литі кульки. Кулька, яка його вінчає, була відлита разом з кільцем для підвішування; а нижня кулька закінчувалася гвинтом – вона вкручувалася на довгому стрижні в отвір верхньої стулки. З допомогою цього гвинта та напаяної пластини, котра входила у паз, кріпилася нижня стулка. Усі зовнішні площини хреста прикрашав гравійований орнамент. На лицьовому боці верхньої стулки було вміщено накладне рельєфне позолочене розп'яття⁷.

Виходячи з часу карбування монет, могилу можна віднести до першої половини XVII ст. Враховуючи відомості про історію собору, можна також припустити, що захоронення здійснене в той час, коли храм належав уніатам. Можливо, саме тоді в його внутрішньому просторі з'являються численні поховання під підлогою. Приблизно такої думки дотримувався й М. Макаренко, який датував усі поховання всередині Спасо-Преображенського собору XVII–XVIII ст. [Макаренко, 1929б, с. 36–38; Черненко, 2015, с. 73–75].

У 2013 році була досліджена ще одна капела собору, так звана «хрещальня», прибудована до його південно-західного кута (іл. 3). Як з'ясував 1923 року І. Моргилевський, вона була двоярусною та сполучалась із собором на рівні другого ярусу через портал у стіні, що вів на хори над нартексом [Моргилевський, 1928, с. 177]. При цьому між північною

стіною капели та Спаським собором існував шов [Макаренко, 1929б, с. 22]. Тобто капела була самостійною будівлею, конструктивно незалежною від собору.

З писемних джерел відомо, що у 1792–1798 роках цю двоярусну капелу було розібрано, а на її місці за проектом архітектора І. Яснигіна побудували вежу (у симетрію до давньої сходової вежі собору) [Бережков, 1911а, с. 273; Ванжула, 2015].

У 1923 році було розкрито східну і південну частину залишків двоярусної прибудови та її південно-західний кут. З'ясувалося, що весь внутрішній простір капели заповнювало мурування цоколю та підмурків вежі XVIII ст. З цього приводу М. Макаренко зазначав: «В середній частині майже не в центрі цієї церковки стоїть башта, що всією масою своєї основи, великим колом займала геть чисто всю середину і не тільки колись з'їла цю середину, але й тепер страшенно заважала нашим дослідкам над тими рештками, що своїм прямокутником охоплювали круглу основу башти» [Макаренко, 1929б, с. 30]. Мурування вежі настільки щільно прилягало до поверхні стін капели, що у М. Макаренка склалося враження про наявність в основі давньої прибудови суцільної платформи – «стилобату» [Макаренко, 1929б, с. 30]. Ще однією відзначеною дослідником особливістю споруди було те, що в інтер'єрній площині її східної стіни біли розташовані три ніші-апсиди, де збереглися залишки фрескового розпису. На жаль, ці ніші були зруйновані гніздами під будівельні ліси вежі та ще однією трубою опалення кінця XIX ст. [Макаренко, 1929б, с. 22–23].

У 2013 році розкопки охопили східну частину «хрещальні». У супереч висновкам М. Макаренка, виявилось, що її підмурки не утворювали суцільної платформи, а склалися зі стрічок фундаменту завширшки до 1,4 м, впущених до глибини близько 3 м від сучасної поверхні.

За характерними рисами будівельної техніки (порядове мурування, наявність у забудовці стін лекальної плінфи у формі сектора

⁶ Дослідження, розчистку та реставрацію археологічного текстилю з розкопок здійснювала Т. Крупа (Харків).

⁷ У 2012 році хрест відреставрований реставратором Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів стародавній» П. Солобаєм.

тощо) капелу датовано початком XII ст. Таким чином, за часом виникнення вона є більш пізньою, ніж північна та південна прибудови собору [Іоаннісян, Черненко, 2013; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2014; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2015, с. 324–326; Черненко, 2015, с. 80, 83].

Щодо призначення капели, то її інтерпретація як «хрещальні», запропонована І. Моргилевським та прийнята в літературі, викликає сумніви [Іоаннісян, Черненко, 2013]. У 2013 році в північній стіні споруди вдалося зафіксувати залишки ніші-аркасолю. Тобто її перший поверх являв собою поховальну капелу (про таке її призначення писав і М. Макаренко) [Макаренко, 1929б, с. 183]. При цьому не виключено, що другий ярус будівлі, сполучений з хорами Спаса, слугував невеликою молельнею, як припускав М. Холостенко [Холостенко, 1990, с. 10].

Дослідження 2013 року дозволили також встановити, що ще в давнину, скажімо, у XII ст., «хрещальня» постраждала від катастрофи. Про це свідчили потужні наскрізні тріщини в підмурках її східної стіни та в муруванні апсид. Подібні деформації будівель можуть бути викликані землетрусом або масштабним зсувом ґрунту. Останній варіант не можна виключити, оскільки, як з'ясувалося, південна стіна «хрещальні» (на відміну від інших стін) встановлена на насипному ґрунті, її фундаментний рів не сягає материка.

Потужність насипу в основі стіни перевищує 3,5 м⁸. Він містить окремі уламки кругових посудин X–XI ст. та, найвірогідніше, є підсипкою краю площадки тераси, на якій споруджено Спасо-Преображенський собор.

Підмурки вежі XVIII ст., як уже зазначалося, заповнювали весь внутрішній простір «хрещальні». На них спирався цоколь заввишки 0,9 м, утворений акуратними шарами покладеної на вапняному розчині тичком назовні цегли формату 30×17×6 см (ідентична «закладці» простору капели). У плані цоколь підковоподібний, видовжений у південному напрямку. З цього боку край цоколю уступчастий, відступає від стіни вежі на 1,4 м, а за-

хідний його обріз знаходиться від неї за 0,36–0,6 м і прямовисно падає до низу.

Ще одна давня прибудова собору, досліджена у 2012–2013 роках, – південна галерея. У публікації матеріалів розкопок 1923 року вона визначена як «приміщення», яке з'єднувало південну капелу та двоярусну капелу-«хрещальню». З певними застереженнями М. Макаренко відносив її виникнення до «княжих часів». Він також зазначив, що мурування західної та східної стін приміщення приставлені безпосередньо до мурувань Спаського собору [Макаренко, 1929б, с. 27].

У 2012 році було досліджено західну частину галереї, а 2013-го – північну. Можна погодитися з М. Макаренко, що техніка її мурування значно відрізняється від техніки інших прибудов собору [Макаренко, 1929б, с. 27]. За матеріалами робіт 2012 року галерею було датовано XII ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013в; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2015, с. 336]. Слід також зазначити, що в муруванні поверхні її стін поміж плінфи траплялися окремі уламки жолобчастої цегли-пальчатки. Судячи з усього, ці цеглини використали для закладки вивалів під час ремонту галереї у XVII ст. Очевидно, ремонтували її одночасно з іншими прибудовами Спасо-Преображенського собору.

Майже весь внутрішній простір галереї займають поховання XVII–XVIII ст., напівзруйновані пізнішими перекопами. Збереглося дві могили, здійснені у трунах та орієнтовані паралельно собору. В одній з них (поховання 3) знайдено рештки вбрання померлої: залишки гаптування головного убору.

За формою в розгорнутому вигляді⁹ гаптування наближено до овалу (іл. 10). Воно зображує двоголового орла, увінчаного чотирма коронами, з геральдичним щитом на грудях. Орла оточує рослинний орнамент у вигляді вінка з п'ятипелюсткових квітів, зубчастого листя та пагонів. Можна припустити, що це – частина наголовка кибалки. Кибалки з наголовками, прикрашеними гаптованими зображеннями двоголових орлів, були приналежністю парадного вбрання жінок з козацької

⁸ Загальну його потужність визначити не вдалося, оскільки подальші розкопки створювали загрозу обвалу стіни капели.

⁹ Розгорнуто та розчищено реставратором II категорії Т. Мінжуліною у 2014 році.

старшини у XVII–XVIII ст. [Зайченко, 1995, с. 92].

У той нетривалий період часу, коли тривали розкопки М. Макаренка, він брав участь і в натурних дослідженнях храму. Як відомо, саме йому належить відкриття в соборі залишків давньоруського фрескового розпису [Макаренко, 1924]. Окрім того, у присвяченій дослідженням 1923 року книзі він згадував, що під збитим шаром тиньку «на правому від приходу стовпі (південно-західному) на щоці, поверненій до півдня, теж трохи вище од кам'яних різблених “папертів” [на рівні втрачених у 1750 році хорів. – О. Ч.], по стіні розкидано декілька ескізів намальованих виображень. А між ними деякі вишкребано гострим струментом» [Макаренко, 1929б, с. 77–78]. У цій же книзі дослідник опублікував репродукцію (прорисовку) двох таких зображень (постать святого та розквітлий хрест) [Макаренко, 1929б, с. 78–79].

Згодом графіті на хорах собору побіжно згадував А. Карнабед [Карнабед, 1988, с. 33], а малюнки – В. Поліщук, який реставрував монументальний живопис храму [Поліщук, 1996, с. 57–58]. Існуючі в літературі відомості, зрештою, узагальнив Ю. Коренюк, який також зазначив, що «виявлення, каталогізація і графічна фіксація усіх таких зображень є нагальною науковою необхідністю, яку слід вирішувати якнайскоріше, оскільки саме такі малюнки можуть зазнавати найбільших руйнувань і зовсім втрачатися в результаті ремонтів інтер'єру...» [Коренюк, Світлична, 2010, с. 61].

Враховуючи сказане, роботи 2014 року включали фіксацію згаданих зображень. Було визначено, що всі вони нанесені на вилощену, місцями блискучу, жовтувату, із червоним відтінком поверхню тиньку під фресковий живопис давньоруського часу. Спеціалісти вже від-

значали такі специфічні властивості давньоруського тиньку чернігівського Спасо-Преображенського собору [Макаренко, 1929б, с. 10; Коренюк, 2007, с. 6, 47]. Ці властивості зумовлені мінеральним наповнювачем, котрий ще трапляється на окремих фрескових вставках у Софії Київській [Коренюк, 2010, с. 608].

Малюнки зосереджені на гранях південно-західного стовпа другого ярусу південної аркади. Це переважно зображення хрестів різних типів та постатей святих (іл. 11) [Черненко, 2015б]. Фрескової декорації на цих площинах у давньоруський час, найвірогідніше, не було [Сарабьянов, 2014, с. 380].

Слід зазначити, що подібні малюнки фарбами, відмінні від традиційного храмового живопису за технікою та стилістикою, відомі і в інших храмах Давньої Русі, наприклад, у соборі Різдва Богоматері Антонієва монастиря в Новгороді Великому, у Спасо-Преображенській церкві Єфросинієвського монастиря. Такі зображення з'явилися не раніше XII ст. та локалізувалися на сходах, що ведуть на хори, або ж на самих хорах. Вони різноманітні за сюжетами й темами, що ускладнює їх інтерпретацію [Сарабьянов, 2012, с. 181–184; Сарабьянов, 2014, с. 406–416, 423–424].

В. Сарабьянов пояснює появу таких малюнків поступовим переосмисленням другого поверху давньоруських храмів як місця молитовного усамітнення (подібного до подвигу стовпника), особливо шанованої, високопоставленої особи, наприклад, княжого походження [Сарабьянов, 2014, с. 406–439]. У такому разі малюнки на хорах Спаського собору могли слугувати для цих осіб молитовними образами. Водночас не виключений зв'язок зображень з більш утилітарним призначенням приміщень другого ярусу храму – наприклад, із функціонуванням тут скрипторія.

Джерела та література

ДАЧО, ф. Р-1844.

НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 40. Реставраційні роботи в Чернігові (Спаський собор, Єлецька церква, Іллінська церква).

НА ІА НАНУ, ф. 6, спр. 1. *Смолічев П.І.* Розкопки Спаського Собору в Чернігові, улаштовані в УАН під доглядом професорів М.О. Макаренка та І.О. Моргилевського в липні 1923 р. Додаток: Креслення «Розкопки в южной стороне нартекса».

- НА ІА НАНУ, ф. 21, спр. 3. Фотографії розкопок Чернігівського Спаса в 1923 р.
Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII–XVIII століть. – Чернігів, 2008.
- Бережков М.Н.* Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. – Москва, 1911а. – Т. 3. – С. 271–305.
- Бережков М.Н.* К истории Черниговского Спасского собора // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. – Москва, 1911б. – Т. 2. – С. 1–28.
- Ванжула О.М.* Ремонт Чернігівського Спасо-Преображенського собору 1791–1792 рр. за проектом архітектора І.Д. Яснигина // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали XIII міжнародної наук. конф. – Київ, 2015. – С. 117–119.
- Зайченко В.* Вишивка козацької старшини // Родовід. – 1995. – № 12. – С. 91–98.
- Иоаннисян О.М., Черненко Е.Е.* Черниговский Спасо-Преображенский собор в свете новых исследований // Древне-русское искусство. 1963–2013. Итоги и перспективы. – Москва, 2013. – С. 22–25.
- Иоаннисян О. М., Черненко Е. Е.* Спасо-Преображенский собор в Чернигове в свете последних архитектурно-археологических исследований // Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – Київ, 2017. – С. 423–447.
- Карнабед А.А.* Новые данные о памятниках Чернигова XI–XII вв. // Древне-русское искусство. Художественная культура XI – первой половины XIII в. – Москва, 1988. – С. 31–40.
- Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли // Russia Mediaevals. – Munchen, 1992. – Т. VII. – С. 39–59.
- Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – Москва, 1987.
- Коренюк Ю., Світлична Н.* Фрагменти фресок XI століття Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2010. – Чис. 4 (32): Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – С. 55–71.
- Коренюк Ю.* Микола Макаренко – дослідник середньовічного стінопису // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2007. – Чис. 3 (19): Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – С. 39–62.
- Коренюк Ю.* Монументальне малярство // Історія українського мистецтва. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – Київ, 2010. – С. 577–656.
- Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.). – Київ, 2006.
- Макаренко М.* Найдавніша стінопись княжої України // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 7–13.
- Макаренко М.* Біля Чернігівського Спаса: археологічні досліди року 1923 // Чернігів і Північне Лівобережжя: розвідки, досліди, матеріали. – Київ, 1928. – С. 184–196.
- Макаренко М.* Досліди над Чернігівським Спасом. Коротке звітження // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1929а. – Кн. IV. – С. 240–244.
- Макаренко М.* Чернігівський Спас: Археологічні досліди р. 1923. – Київ, 1929б.
- Модзалевский В., Ставицкий П.* Очерки искусства старой Украины / [підготовка до друку і передмова О.Б. Коваленка] // Чернігівська старовина: Зб. наук. пр., присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 101–142.
- Моргилевський І.* Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідями // Чернігів і Північне Лівобережжя: розвідки, досліди, матеріали. – Київ, 1928. – С. 169–183.
- Нижник Л.* З історії Спасо-Преображенського собору в Чернігові наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Чернігівські старожитності. – Чернігів, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 102–111.
- Поліщук В.* Реставрація монументальних розписів Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1979–1996 рр.) // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». – Київ, 1996. – С. 57–58.

По поводу устройства отопления в Черниговском Спасо-Преображенском соборе // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. – Чернигов, 1899. – 30 сент. (№ 1956). – С. 1.

Сарабьянов В.Д. Живопись середины 1120-х – начала 1160-х годов // История русского искусства: в 22 т. – Москва, 2012. – Т. 2/1: Искусство 20-х – 60-х годов XII века. – С. 181–184.

Сарабьянов В.Д. Помещения второго этажа в древнерусских церквях, их функция и иконография // В созвездии Льва. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица. – Москва, 2014. – С. 396–439.

Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. – Чернігів, 2013.

Холостенко Н.В. Отчет об исследованиях 1968–69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове / «Київпроект»; Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація». – Київ, 1970. – № 631.

Холостенко Н.В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследования памятников культуры. – Москва, 1990. – № 3. – С. 6–18.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – Київ, 2013а. – С. 321–329.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 2012. – Київ, 2013б. – С. 395–397.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Нові дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году. – Гомель, 2013в. – С. 200–204.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору // Археологічні дослідження в Україні 2013. – Київ, 2014. – С. 294–295.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Прибудови Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами археологічних досліджень) // Могилянські читання 2014. – Київ, 2015. – С. 328–338.

Черненко О.Є. Яка доля Чернігівського скарбу 1923 р.? // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 363–365.

Черненко О.Є. Археологічні дослідження споруди чернігівського магістрату // Чернігівські старожитності. Наук. зб. – Чернігів, 2008. – Вип. I. – С. 73–79.

Черненко О.Є. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі // Opus mixtum. – Київ, 2015а. – № 3. – С. 69–85.

Черненко О.Є. Малюнки на другому ярусі Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами досліджень 2014 р.) // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали XIII міжнарод. наук. конф., 27–29 трав. 2015 р. на пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). – Київ, 2015б. – С. 144–147.

Черненко О.Є. Дослідження Петропавлівської церкви з трапезною на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали XIV міжнарод. наук. конф. – Київ, 2016. – С. 130–133.

Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – Москва, 1967.

Список скорочень

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України

ВНЕСОК МИКОЛИ МАКАРЕНКА В ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена внеску М. Макаренка у вивчення трипільської культури.
Ключові слова: Микола Макаренко, трипільська культура, Євминка, ВУАК.

Статья посвящена вкладу Н. Макаренко в изучение трипольской культуры.
Ключевые слова: Николай Макаренко, трипольская культура, Евминка, ВУАК.

The authors analyse the contribution of Mykola Makarenko in the study of Trypillian culture.
Keywords: Mykola Makarenko, Trypillian culture, Yevminka, WUAC.

Діяльність Миколи Макаренка у сфері вивчення трипільських старожитностей припала переважно на середину 20-х років ХХ ст. і була пов'язана зі створеною в 1925 році Трипільською комісією¹ при Всеукраїнському археологічному комітеті (далі – ВУАК), що входила до системи Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) [Відейко, 2010, с. 84]. Створення комісії було зумовлено активними дослідженнями поселень культури «малюваної кераміки» (як тоді часто називали трипільську культуру). Комісія ВУАК мала координувати зусилля науковців різних установ (як українських, так і закордонних), які займалися вивченням трипільської культури. До комісії ввійшли археологи й історики, які формувалися як вчені ще в часи Російської імперії, що значною мірою вплинуло на методику їхніх досліджень і стилі інтерпретації старожитностей. Серед них варто згадати М. Біляшівського, В. Козловську, П. Курінного, М. Рудинського, В. Данилевича, С. Магуру, С. Гамченка та ін.

Під час численних археологічних досліджень проблемами трипільської культури займалися багато дослідників, які в подальшому ввійшли до складу Комісії, зокрема В. Козловська, П. Курінний і М. Рудинський. До роботи організації запросили й М. Макаренка, який з 1921 року працював у різних науково-дослідних підрозділах ВУАН: Комісії старого Києва та Правобережної України, Софіївській комісії тощо [Ляшко, 2004, с. 322; Відейко, 2012, с. 85].

М. Макаренко за час своєї наукової діяльності дослідив низку трипільських поселень,

серед яких: Євминка, Жолудівка, Грушева, Чичиркозівка. Науковець також брав участь у розкопках трипільських поселень під Трипіллям: у Верем'ї, Ржищеві, Халеп'ї та Балико-Щучинці, що проводилися під керівництвом В. Козловської [Козловська, 1926; 1927]. Саме М. Макаренку, який знав місцевість між переліченими вище селами та берегом Дніпра, рішенням першого засідання комісії ВУАК (7.03.1925) було доручено організувати аерофотозйомку району, щоб мати можливість окреслити місце розташування й топографію досліджуваних поселень [Відейко, 2012, с. 86]. Це була перша спроба використання аерофотозйомки для досліджень трипільської культури. На жаль, результат оцінити складно, адже звітні документи досі не виявлено.

Безперечно, найвагоміший внесок у дослідження трипільської культури М. Макаренко зробив, частково дослідивши пізньотрипільське поселення біля с. Євминка [Макаренко, 1926а], яке було відкрите ще наприкінці ХІХ ст. археологами-аматорами. Частина знайдених трипільських матеріалів 1902 року було придбано для Київського міського музею старожитностей і мистецтв, про що свідчать описи складу колекції, зроблені рукою В. Хвойки [Якубенко, Кириленко, 2015]. Колекція матеріалів з Євминки, що її зібрав К. Ставровський, 1908 року надійшла на збереження і експонування до Чернігівського музею [Кириленко, 2014]. У 1924–1925 роках аматорські дослідження на пам'ятці проводив місцевий краєзнавець А. Розанов, який зібрав значну колекцію старожитностей, що також частково потрапила до Київського

¹ Повна назва: «Комісія ВУАК для вивчення і досліду пам'яток Трипільської культури на Україні».

міського музею. Постійні поповнення колекції посилювали зацікавленість давньою історією Придніпров'я і Подесення, зокрема у М.О. Макаренка, а також членів Остерського товариства краєзнавців.

Таким чином, 1925 року М. Макаренко, як співробітник Всеукраїнського археологічного комітету, вирішив провести повноцінні розкопки на поселенні Євминка. За умови недостатньої розробленості методики, розкопки поселення проводилися безсистемно, тому дослідник отримав значну кількість матеріалів із широкої площі (лише в 1926 році було розкрито 435 м²). М. Макаренко виявив декілька культурних горизонтів, але не зафіксував жодного об'єкта, оскільки пам'ятка була дуже порушена. Знайдену кераміку було розподілено на дві великі групи [Макаренко, 1926а, с. 62–63]. До першої ввійшли фрагменти посуду зі значними домішками в керамічній масі, прикрашені відтиском шнура, насічками, гребінкою та штампом. У другу групу потрапила розписна кераміка з відмученої глини, яка асоціювалася з трипільською (іл. 2) [Макаренко, 1927, с. 85–86]. До першої групи, крім фрагментів кераміки середньодніпровської культури шнурової кераміки, що переважає кількісно, з огляду на невиразність рис, ученим були віднесені також кухонний посуд з лукашівського культурного горизонту та кераміка софіївського типу [Кириленко, Пічкур, 2016, с. 104].

Спочатку М. Макаренко, а згодом і Т. Пассек, об'єднали різночасові шари в єдиний комплекс, що призвело до хибного культурно-хронологічного трактування поселення. Значна частина кераміки середньодніпровської культури шнурової кераміки була сприйнята як трипільська, з огляду на часте використання відтиску шнура як орнаменту [Пассек, 1949, с. 160].

М. Макаренко зазначав, що трипільська культура вимагає приділення значної уваги її вивченню, особливо з огляду на виявлений інтерес представників західноєвропейської науки. Прогресивність бачення вченого виражена в тезі: «Не гонитва по здобич річей матеріальної культури, не музейний інтерес переважав у цих працях, а пильна потреба виявити в міру сил і засобів конструктивні та технічні особливості будівель цієї культури, що звуться “точками”, їх взаємовідносини, їх призначен-

ня і ті характерні риси, які ці будівлі між собою то порівнюють, то відокремлюють» [Макаренко, 1926б, с. 34].

У 1925 році М. Макаренко дослідив два місцезнаходження в околицях села Халеп'я [Макаренко, 1926б]. В урочищі Жолудівка та на горі Грушова він відкрив і дослідив залишки «площадок» – спалених житлово-побутових споруд трипільського часу. Учений зазначив наявність максимум п'яти шарів обмазки і звернув увагу на те, що деякі фрагменти останньої були елементами профілювання споруди, навівши приклад використання білої глини – одного з видів обмазки, що трапився під час розкопок. Ці спостереження були вкрай важливими у вирішенні питання призначення «площадок».

Так, М. Макаренко взяв участь у дискусії щодо використання цих так званих «точків» (інша назва «площадок»). Дослідник підтримав думку М. Біляшівського, який висловив припущення, що «площадка» є залишками підлоги давнього житла [Беляшевский, 1900, с. 148–155]. Хоча на початковому етапі становлення та розвитку трипільознавства була поширена інтерпретація «площадок» як ритуальних споруд [Хвойка, 1901, с. 778–785; Хвойка, 2008, с. 25–29; Штерн, 1906, с. 17], частина дослідників не погоджувалися з подібним тлумаченням цих об'єктів, вважаючи їх підлогою жител, а не залишками поховальних споруд. Порівнюючи археологічні дані з етнографічними спостереженнями, М. Макаренко дійшов висновку, що виявлені ним скупчення випаленої глини – залишки спалених глинобитних споруд, нижні шари яких являють собою підлогу зі слідами ремонту, адже вченому вдалося простежити окремі шари глини завтовшки 0,001 м. На обмазці дослідником були ідентифіковані також відбитки вигорілого дерева, що дозволило стверджувати, що будинок складався з дерев'яного каркасу, на який намащували глину.

Хоча дискусії з приводу функціональної інтерпретації «площадок» тривали майже сорок років, поступово втрачаючи прихильників їхнього ритуального призначення, остаточно крапку в цьому питанні поставили Є. Кричевський та Т. Пассек, обґрунтувавши їхній зв'язок із житловими спорудами [Кричевський, 1940, с. 479–592; Пассек, 1940, с. 9–37].

Тому, як стало зрозуміло згодом, аргументи, висловлені М. Макаренком, дозволили остаточно відкинути помилкову інтерпретацію.

Микола Омелянович, будучи обізнаним у трипільській проблематиці, також чудово знав, що однією з проблем трипільознавства того часу, при відносно великій кількості досліджених поселень, була мала кількість публікацій результатів розкопок, фактично повна відсутність доказової бази (низька якість ілюстрацій, фотографій або навіть повна їхня відсутність). Те саме стосувалося публікацій артефактів, виявлених під час досліджень. Він підкреслював, що через це українські та зарубіжні вчені позбавлені можливості використати знахідки у своїх дослідженнях. Керуючись слушною думкою, що чим ширше і краще будуть опубліковані матеріали досліджень та артефакти з розкопок, тим більше можливостей буде для дослідженні історії виникнення й розвитку культури, М. Макаренко опублікував матеріали про фрагменти трипільської пластики та мініатюрного посуду, давши для кожної знахідки всі метричні показники та детальний опис (іноді з власними припущеннями щодо можливого призначення) виробів. Описи підкріплювалися фотографіями артефактів (іл. 1). Окрім археологічних (частково соціальних та побутових) інтерпретацій, учений оцінював досліджувані об'єкти з погляду мистецтвознавства, зауважуючи високу точність передачі пропорцій тіла людини та використання як реалістичних, так і схематичних елементів подекуди в одному виробі одночасно. Антропоморфну пластику М. Макаренко інтерпретував як іграшки, що мали ритуальне призначення [Макаренко, 1926в; Makarenko, 1927].

У складі комісії, окрім робіт, пов'язаних із розкопками поселень, у контексті діяльності Трипільської комісії, завданням М. Макаренка було підготувати виставку у ВУАН за результатами досліджень на поселеннях Євминка та Халеп'є (1925), а також, оскільки йому були відомі колекції фондів деяких європейських музеїв (він вивчав музейну спра-

Іл. 1. Жіноча постать з дитиною на руках.
Світлина М. Макаренка до статті
«Етюди з обсягу Трипільської культури», 1926 р.

ву в Німеччині й Туреччині), ученому доручили скласти список музеїв Болгарії, Сербії, Австрії та Румунії, де зберігаються колекції матеріалів «культур мальованої кераміки», для подальшого порівняння з трипільськими старожитностями України [Відейко, 2012, с. 87].

Отже, М. Макаренко за відносно короткий термін роботи у ВУАК встиг дослідити кілька трипільських поселень, взяти участь у найбільших дискусіях, які стосувалися трипільської культури, зокрема, зробити правильні висновки щодо домобудівництва. Дослідник усіяко намагався висвітлити результати досліджень у наукових публікаціях, щоб полегшити процес їхнього трактування й порівняння, у тому числі з матеріалами з території сусідніх країн. А його спроби дослідити трипільські поселення за допомогою аерофотозйомки стали новаторськими у трипільознавстві і були успішно втілені у життя лише у другій половині ХХ ст.

Джерела та література

Беляшевский Н. Ф. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии // Археологическая летопись Южной России. – Киев, 1900. – Т. II. – С. 148–155.

Відейко М.Ю. Організаційний експеримент: Трипільська комісія // Археологія і давня історія України. – Київ, 2012. – Вип. 9. – С. 84–92.

Кириленко О.С. Краєзнавчий етап дослідження трипільської культури на Київщині // Історико-краєзнавчі дослідження Фастівщини. – Фастів: ФДКМ, 2014. – № 1 (38); 2 (39). – С. 45–62.

Кириленко О.С., Пічкур Є.В. Період енеоліту // Первісна археологія Нижнього Подесення. – Київ, 2016. – С. 95–138.

Козловська В.Є. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів і Північне Лівобережжя. – Київ, 1928. – С. 42–61.

Козловська В.Є. Розкопи у с. Веремії у жовтні р. 1925 // КЗ ВУАК за 1925 рік. – Київ, 1926. – С. 51–53.

Козловська В.Є. Розшуки та розкопи на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики: Липень–вересень 1926 р. // КЗ ВУАК за 1926 рік. – Київ, 1927. – С. 40–44.

Кричевський Є.Ю. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок // Трипільська культура. – Київ, 1940. – Т. 1. – С. 479–592.

Ляшко С.М. Макаренко Микола Омелянович // Енциклопедія трипільської цивілізації. – 2004. – Т. 2. – С. 321–322.

Макаренко М.О. Досліди на Остерщині. Євминка. Стоянка в місцевості «Бугаївка» // Коротке звітання ВУАК, 1925. – Київ, 1926а. – С. 61–66.

Макаренко М.О. Етюди з обсягу трипільської культури // Трипільська культура на Україні / за ред. В. Козловської, П. Курінного. – Київ, 1926в. – Вип. I. – С. 165–209.

Макаренко М.О. Євминка // Коротке звітання ВУАК, 1926. – Київ, 1927. – С. 84–87.

Макаренко М.О. Халеп'є // Коротке звітання ВУАК, 1925. – Київ, 1926б. – С. 33–49.

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва; Ленинград, 1949. – № 10.

Пассек Т.С. Трипільське поселення Коломийщина // Трипільська культура. – Київ, 1940. – Т. I. – С. 9–37.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – Киев, 2008. – С. 25–29.

Хвойка В.В. Каменный век Среднего Поднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – Москва, 1901. – Т. I. – С. 736–812.

Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. – Москва, 1906. – Т. 1. – С. 48–52.

Якубенко О.О., Кириленко О.С. Керамічний комплекс з пізньотрипільського поселення Євминка 1 на Чернігівщині (із зібрання Національного музею історії України) // The Cucuteni-Trypillia cultural complex and its neighbours. Essays in memory of Volodymyr Kruts. – Lviv, 2015. – P. 441–462.

Makarenko N. Sculpture de la civilization Trypillienne en Ukraine // Jahrbuch für prähistorische und ethnografische Kunst. – Leipzig, 1927. – S. 119–130.

Архітектура та археологія Десятинної церкви і пам'яток Старокиївської гори

Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hill

Віталій Козюба

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА КІНЦЯ X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XII СТОЛІТТЯ (історія створення планів-реконструкцій)

Статтю присвячено аналізу історії створення реконструкцій планів Десятинної церкви протягом XIX – початку XXI ст.

Ключові слова: Десятинна церква, план, реконструкція плану.

Статья посвящена анализу истории создания планов Десятинной церкви в период XIX – начала XXI вв.

Ключевые слова: Десятинная церковь, план, реконструкция плана.

This paper is the analyze of the history of composing of the plans of Desyatynna Church in the period of 19th – early 21th cent.

Keywords: Desyatynna Church, plan, reconstruction of plan.

Реконструкція зовнішнього вигляду церкви Богородиці Десятинної – першого кам'яного християнського храму на території Русі – залишається серед актуальних завдань дослідників давньоруської архітектури. Археологічне вивчення її фундаментів, з'ясування окремих деталей планової структури пам'ятки, вивчення збережених зразків візантійської храмової архітектури X ст. та інших періодів надали науковцям базовий матеріал для відтворення зовнішнього вигляду Десятинної церкви.

Створення обґрунтованої просторової реконструкції пам'ятки потребує проходження чотирьох найбільш важливих етапів у вирішенні цього завдання – отримання точного плану розкопаних фундаментів, здійснення реконструкції плану споруди, виконання двовимірної реконструкції одного з фасадів церкви, створення тривимірної реконструкції, реалізованої в малюнку чи макеті. Розглянемо історію створення планів фундаментів храму і реконструкцій її планової структури, здійснених у XIX – на початку XXI ст.

Плани фундаментів Десятинної церкви за результатами розкопок

За майже двохсотлітню історію археологічного вивчення Десятинної церкви було отримано 5 варіантів плану фундаментів, які були зняті під час її розкопок. Вони були виконані за результатами досліджень Десятинної церкви 1824 року (К. Лохвицький), 1826 року (М. Єфімов), 1908–1911 років (Д. Мілєєв),

1938–1939 років (М. Каргер), 2005–2011 років (Г. Івакін). Ці плани відобразили як ступінь збереження фундаментів на час проведення розкопок, так і досліджену тоді площу пам'ятки, методику розкопок і фіксації архітектурних залишків, загальний фаховий рівень авторів розкопок та технічні можливості використаного для створення плану інструментарію.

Плани К. Лохвицького і М. Єфімова. Велику пошукову джерелознавчу роботу з вивчення найдавніших планів 20-х років XIX ст. здійснив Д.Д. Йолшин. Він зібрав і проаналізував усі відомі на сьогодні варіанти планів К. Лохвицького і М. Єфімова [Єлшин, 2012]. Перший план фундаментів храму був зроблений археологом-аматором К. Лохвицьким у 1824 році після проведення ним розкопок храму. План представлений у чотирьох варіантах, а загалом, разом з авторськими копіями наступних років, дослідникам відомі 8 екземплярів [Єлшин, 2012, с. 72–77]. Варіанти відрізняються один від одного (не враховуючи особливостей зображення «могилянської» церкви, побудованої митрополитом Петром Могилою на залишках фундаментів південно-західного кута давньої церкви) кількома другорядними деталями, серед яких: 1) кількість лопаток у західній частині північної на південної стін церкви; 2) форма фундаменту (?) на схід від так званої пономарні «могилянської» церкви; 3) наявність південного входу до храму; 4) наявність апсидки у внутрішній

північній частині собору; 5) наявність симетричних лопаток відносно довгої осі храму по лінії згаданої апсидки (іл. 1: 1).

Як бачимо, у варіанті I плану К. Лохвицького (план Л1 за Д. Йолшиним), опублікованому Д. Йолшиним [Єлшин, 2012, с. 71, ил. 1], у західній частині північної стіни Десятинної церкви наявні 3 лопатки, тоді як у варіантах II і III (Л5 та Л4 за Д. Йолшиним), опублікованих (кольоровий варіант) Г. Івакіним і О. Іоаннісяном [Ивакин, Иоаннисян, 2009, табл. X, рис. 1] та М. Каргером, їх аж 5 [Каргер, 1950, с. 49, рис. 31; 1961, с. 17, рис. 3], а у варіанті IV (Л8 за Д. Йолшиним) – 4 (іл. 1: 1, I–IV). Щодо південної стіни храму, то у варіантах I і II, починаючи від східного боку південного входу, зображено 3 лопатки, у варіанті III – 5, у варіанті IV – 4. Згадана вище форма фундаменту (?) на схід від пономарні у варіантах I, II, IV має сильно видовжену прямокутну форму, тоді як у варіанті III – квадратну. Крім того, у варіанті III, на відміну від інших, відсутній південний портал. І ще одна відмінність: у варіанті III відсутній трикутник кладки, розташований на захід від південного квадратного пілону перед західним входом до церкви, який, найвірогідніше, М. Каргер просто не зобразив на опублікованій ним репродукції плану.

Архітектор М. Єфимов 1826 року провів додаткове обстеження залишків Десятинної церкви, за наслідками якого було представлено більш точний план пам'ятки. На сьогодні відомі 5 варіантів планів церкви, виконаних М. Єфимовим, копії його плану та плану-проекту нового храму, зроблені К. Лохвицьким, а також креслення (фасировка) окремих збережених ділянок фундаментів [Єлшин, 2012, с. 77–82].

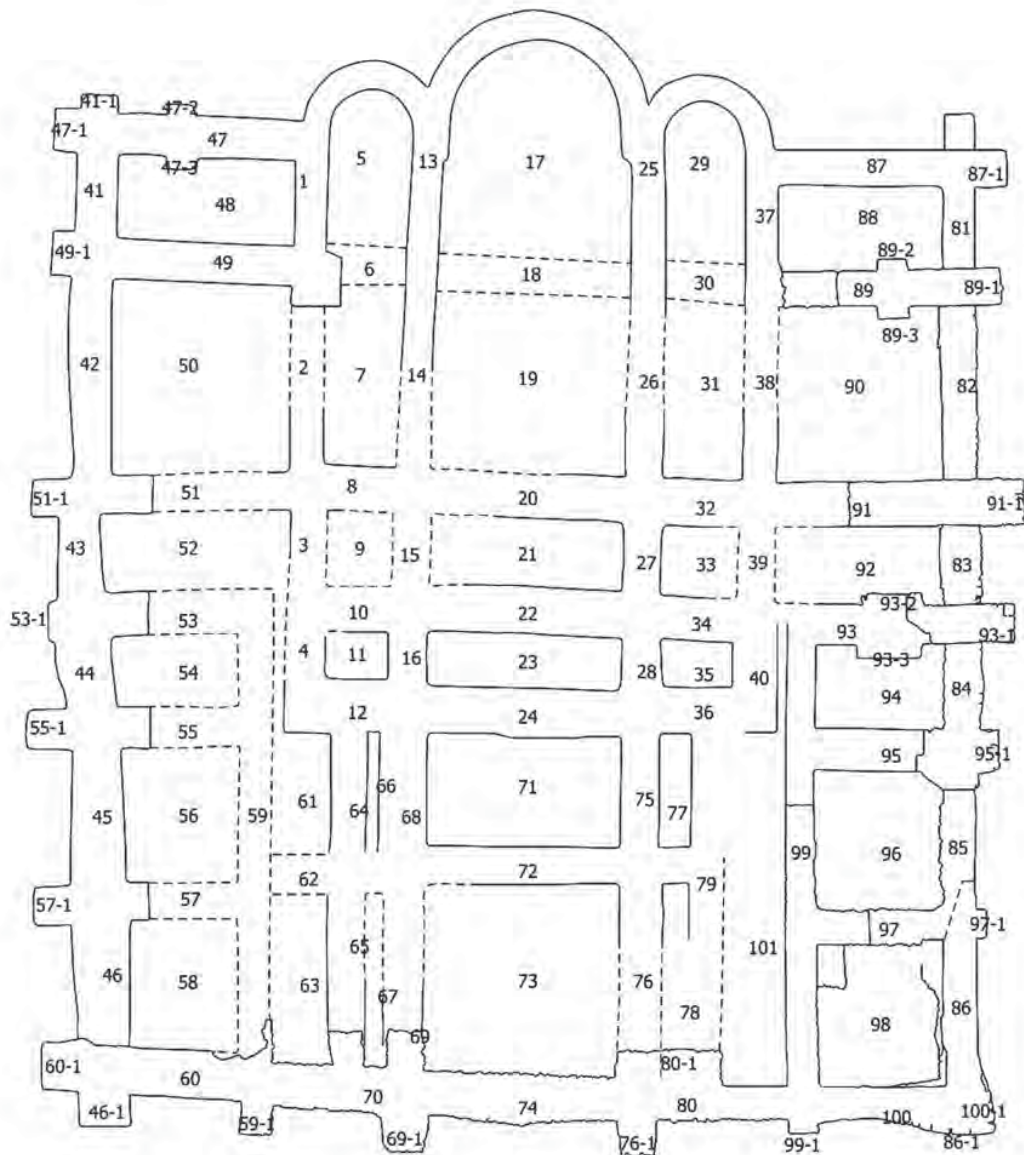
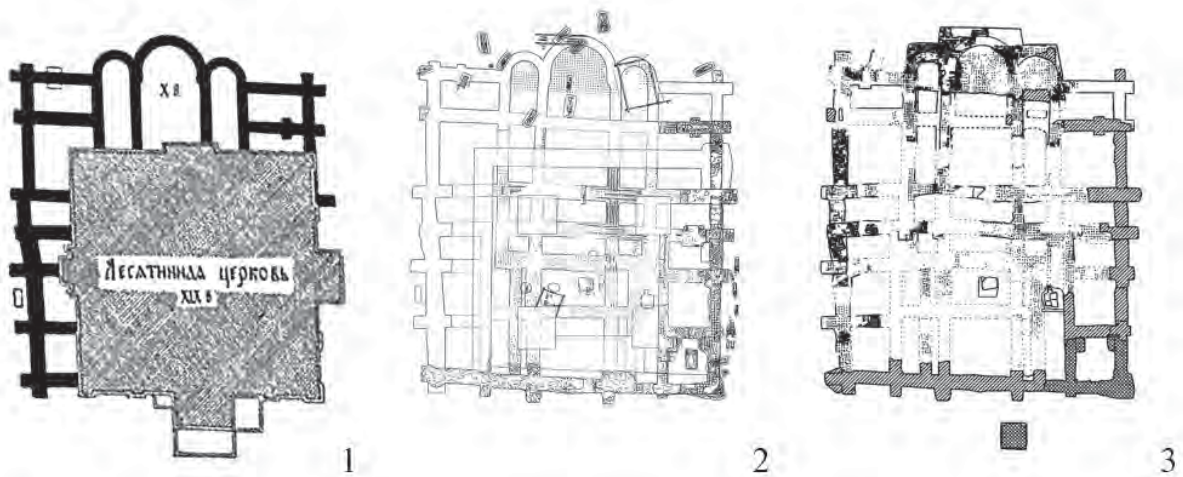
Відомі плани М. Єфимова майже однакові і відрізняються між собою переважно деталями, пов'язаними з відображенням на них у кольоровому і чорно-білому варіантах збережених частин фундаментів і ділянок стінової кладки. Варіант I (план Е5 за Д. Йолшиним), опублікований О. Щенковою, вважається найбільш детальним, тим паче, що він має літерні позначення, які супроводжують пояснювальний текст, що зберігся на одному з примірників

(Е6) плану [Єлшин, 2012, с. 78, ил. 2, 80–82]*. Варіант II (Е7 за Д. Йолшиним) був опублікований М. Каргером [Каргер, 1950, с. 51, рис. 32; 1961, с. 18, рис. 4], варіант III (Е8 за Д. Йолшиним) – Г. Івакіним і О. Іоаннісяном [Ивакин, Иоаннисян, 2009, табл. X, рис. 2], варіант IV (Е9 за Д. Йолшиним) – Ю. Асєєвим [Асєєв, 1982, с. 30, рис. а] (іл. 1: 2, I–IV). Більшість різночитань планів М. Єфимова проаналізував Д. Йолшин [Єлшин, 2012, с. 80–82], але на деякі моменти варто звернути увагу. Зокрема, у публікації М. Каргера (варіант II) знову, як і в його публікації плану К. Лохвицького, відсутній трикутник кладки на захід від південного пілону перед західним порталом церкви. На думку Д. Йолшина, цей фундамент дійсно існував, а його незвичайна трикутна форма лише відображає «реально досліджену частину кладки» [Єлшин, 2012, с. 88]. На нашу думку, цей, зафіксований К. Лохвицьким, фрагмент кладки є уламком блоку зруйнованої західної стіни храму, подібний до виявленої М. Каргером закомари, дослідженої ним у 1948 році в кількох метрах на захід [Каргер, 1961, с. 51, рис. 14, с. 52–54]. Крім того, у цьому ж варіанті II фундамент внутрішньої поздовжньої стіни північної галереї, на відміну від інших планів, розташований не впритул до північної стіни нартексу храму.

Розглядаючи різні варіанти плану М. Єфимова, зацентруємо увагу ще на кількох, іноді суперечливих, особливостях.

1) *Форма збережених стінових кладок.* На планах по-різному показано ділянку стінової кладки, розташовану на перехресті західної стіни нартексу і південної стіни центрального нефу в екзонартекті. Якщо на плані з Державного історико-культурного музею-заповідника «Московський Кремль» (Е1 за нумерацією Д. Йолшина) цей відрізок кладки має перевернуту Г-подібну форму, з виступом у північний бік, то на інших планах – Т-подібну форму, а у варіанті II – взагалі без частини, розташованої на місці західної стіни нартексу. Інша кладка, яка розташовувалася на захід від попередньої, на плані Е1 має менший виступ у північний бік і більший – у східний, тоді як на інших планах ці виступи

* На жаль, експлікація до плану Е6 не тотожна плану Е5. Зокрема, у першій відсутні такі позиції, як А+, АА, +VV, ii, а зміст позначення DD суперечить його розташуванню.

Іл. 2. Плани Десятинної церкви: 1 – Д. Мілєєва (розкопки 1908–1911 рр.); 2 – М. Каргера (1938–1939 рр.); 3 – за розкопками 2005–2011 рр.; 4 – схема умовних частин церкви за Д. Йолшиним

мають однакову довжину чи північний навіть більший (варіант II). Інша відмінність зображення цієї кладки – на плані E1 вона має ще й слід внутрішнього кута (південно-східного в західному компартименті центрального нефу), тоді як на інших ця деталь відсутня.

2) *Внутрішньостінова апсидка в північно-західній частині храму.* На плані E1 та варіанті II край збереженої кладки з північного боку підступає до апсидки, тоді як на інших планах (варіанти I, III) він має певне продовження на північ. М. Єфимов на своєму плані-проекті Десятинної церкви показав у цьому й симетричному йому південному компартиментах по 3 ніші-апсидки однакового розміру, натякаючи на знахідки в цих приміщеннях давніх поховань і пов'язуючи їх з усипальнями. Таку можливість функціонального призначення цих частин Десятинної церкви припускають і сучасні дослідники [Єлшин, 2012, с. 86]. За показаними на плані М. Єфимова розмірами апсидки та її відстані від південно-східного кута компартименту можна припустити наявність менших бічних і більшої центральної внутрішньостінових апсидок у східній стіні цього приміщення. Стіна, у якій збереглася ніша-апсидка, була помітно вужчою за ширину фундаменту під нею і була зміщена до західного краю фундаменту, що представлено на всіх, крім копії К. Лохвицького (варіант III), планах М. Єфимова. Водночас симетрична до неї ділянка з південного боку на всіх без виключення планах має більшу ширину стіни, яка майже збігається з шириною фундаменту.

3) *«Сходи» біля північно-західного приміщення нартексу.* На плані М. Єфимова в компартименті, що із заходу примикав до північно-західного кута центрального ядра церкви, показано певну конструкцію, яку архітектор в експлікації назвав «цегляним фундаментом» [Єлшин, 2012, с. 80, 82, 85]. Натомість Ю. Асеев вважав, що це «сходинок двомаршевих сходів», що вели на хори [Асеев, 1982, с. 29]. У спеціальній публікації, присвяченій питанню розміщення сходів на хори в Десятинній церкві, Д. Йолшин висловив справедливий сумнів у такій інтерпретації знахідки М. Єфимова, вказавши на поховальний характер використання екзонартексу [Єлшин, 2014, с. 99]. Можна припустити, що виявлені «схо-

ди» були цегляним майданчиком, на якому стояв кам'яний саркофаг, місце якого впритул до північної стіни компартименту позначено на плані М. Єфимова.

4) *Платформа в південно-західній частині храму.* У районі пономарні «могилянської» церкви на плані М. Єфимова позначено вимостку, що вкривала всю площу компартименту (варіант I) або його частину на схід від пономарні (план E1). Враховуючи ту обставину, що прямо під пономарнею розташовувався один з тайників, досліджених М. Каргером, який використовувався в XVII ст. як льох, вхід до останнього згори не міг залишити непорушеною вимостку, так що остання на час розкопок 1826 року займала лише частину міжфундаментного простору. За припущенням Д. Йолшина, ця платформа могла бути пов'язана зі сходами на хори [Єлшин, 2014, с. 102]. Оскільки на сьогодні ми не маємо конкретнішої інформації щодо цієї платформи, її призначення може мати й інші пояснення. Зокрема, не виключений зв'язок платформи з ремонтом храму першої третини XII ст., який привів до масштабних робіт у сусідньому південно-західному компартименті храму. Сліди забутовки-вимостки потужністю щонайменше 0,4 м, також пов'язаної з ремонтом, було виявлено під час останніх розкопок храму в його північно-західному куті [Івакін та ін., 2006, с. 174].

5) *Лопатки в східній частині південної стіни церкви.* Серед найбільш проблемних елементів плану М. Єфимова є дві лопатки. Одна з них фланкує зі сходу південний вхід до храму і позначена кольором як збережена частина. Враховуючи її наявність, М. Єфимов реконструював існування фланкуючих парних лопаток біля південного й північного входів до храму і запропонував у своєму проекті Десятинної церкви дещо інше, але ґрунтоване на наявності згаданих лопаток, оформлення цих двох порталів (іл. 1: 2, IV). Але жодних слідів існування цієї лопатки-пілястри не було виявлено під час наступних досліджень південної стіни храму, здійснених експедиціями 1938–1939 і 2005–2011 років [Єлшин, 2012, с. 87].

Водночас сусідня лопатка (друга зі сходу) південної стіни на плані М. Єфимова позначена кольором як не збережена, і це не відповідає дійсності, оскільки більша її частина збереглася. Постає питання, чому на плані М. Єфимо-

ва не зафіксована реально збережена лопатка, натомість поруч позначена нібито існуюча, але не підтверджена розкопками XX–XXI ст.? На нашу думку, пояснень може бути лише два. За першим, М. Єфимов дійсно дослідив якусь прикладку праворуч від південного входу до храму, але вона не була конструктивно перев'язана з фундаментом прясла і, ймовірно, не мала такого потужного фундаменту, як сама стіна і пілястри на ній. Відтак прикладку було розібрано при будівництві «стасівського» храму. Розташовану поруч збережену лопатку просто не було виявлено через технічні моменти, наприклад, близькість церковного паркану (лінія якого позначена на плані Е5 (варіант I), яка не дозволила М. Єфимову дослідити південно-східний кут храму зі збереженим муруванням кутової східної лопатки, наявність на цьому місці дерева тощо. За іншою версією, описана ситуація з лопатками спричинена помилкою архітектора, пов'язаною із різним часом дослідження внутрішньої та зовнішньої частин фундаменту, коли загальний план доведенося зводити з окремих креслень. При цьому через недогляд місце розташування збереженої лопатки було посунуте на захід, і, таким чином, на плані замість однієї лопатки з'явилися дві. У будь-якому разі, план Миколи Єфимова засвідчує його професіоналізм, що заперечує можливість появи на плані й позначенні як існуючих реально відсутніх частин фундаменту.

При загальному аналізі планів К. Лохвицького і М. Єфимова, незважаючи на розбіжності, слід відзначити обставини, які об'єднують ці джерела. Це, звісно, їхня хронологічна близькість (1824 і 1826 роки), один і той же ступінь збереженості підмурків давнього храму і те, що обидва є планами-реконструкціями споруди.

Як відомо, М. Каргер дуже негативно оцінив джерельну вартість плану К. Лохвицького, характеризуючи план як «чудовищною по своєму невежеству и неправдоподобию фантазію, не давшюю даже приблизительного представления о памятнике» [Каргер, 1958, с. 35]. Більш помірковану оцінку дав плану К. Лохвицького А. Реутов, який назвав позитивні характеристики плану [Реутов, 1996, с. 32]. Порівняння сучасного плану Десятинної церкви, створеного за результатами розкопок 2005–2011 років, та плану К. Лохвиць-

кого засвідчує, що загальна структура плану 1824 року, особливо в частині збережених на той час фундаментів, не така вже й далека від реальної. К. Лохвицький більш-менш точно зафіксував найбільш збережені частини – південну стіну і переважну більшість фундаментів західної частини храму, прибудову до північного прясла західної стіни і навіть ділянки другої зі сходу поперечної стіни північної галереї (іл. 1: 3, а, з). З його плану добре видно, що в 1824 році була розкопана тільки центральна апсида храму, контур якої К. Лохвицький відобразив достатньо точно, орієнтуючись, щоправда, на кладку збереженого синтрону [Єлшин, 2012, с. 83]. Серед найпринциповіших вад його плану – відсутність фіксації східних членувань північної і південної галерей та фундаментних ровів центральної частини церкви [Козюба, 2002, с. 105], а також хибна реконструкція наявності додаткового західного об'єму споруди та помилкове визначення місця її південного порталу.

Стосовно реконструктивних деталей планів К. Лохвицького та М. Єфимова, то вже відзначалася схильність цих дослідників до креслення «під лінійку» та ідеальної симетричності [Козюба, 2002, с. 105; Єлшин, 2012, с. 86]. У результаті цього лопатки на фасадних стінах у К. Лохвицького зовсім не відповідають їх реальному розташуванню, а в М. Єфимова вони мають однаковий винос, що також суперечить виявленим решткам [Єлшин, 2012, с. 86]. Останню тезу добре ілюструють кутова та друга зі сходу пілястри північного фасаду храму, які мали незначний винос і, незважаючи на повністю збережені на 1826 рік підмурки, що позначені на плані М. Єфимова, все ж представлені на цьому плані значно довшими, як і друга із заходу пілястра південного фасаду та деякі інші лопатки (іл. 1: 3, б, в).

Слід констатувати, що й види фундаментних кладок церкви, які були накреслені М. Єфимовим, містять грубі помилки. Зокрема, на виді з півночі він змістив на один компартимент на схід, порівняно з його ж планом, залишки стінових кладок, що добре видно з їх розташування відносно різьбленого саркофага біля північної стіни храму. На цьому ж виді, як і на іншому, де зображено залишки храму у виді на північ відносно центральної довгої осі споруди, контури збережених кладок стін не

відповідають плану цього архітектора.

На якість планів К. Лохвицького й М. Єфимова дуже вплинув ступінь збереженості давніх фундаментів. Як видно із цих креслень, на першу чверть XIX ст. збереглися фундаменти в смузі на схід і північ від церкви Різдва Богородиці (Миколи Десятинного) XVII–XVIII ст., що відповідають західній частині давнього храму і його південній галереї (іл. 1: 3, д). Відомо, що 1687 року при спорудженні кам'яних Софійських воріт Старокиївської фортеці було використано будівельні матеріали давньоруського часу, взятих із залишків давніх храмів Верхнього Києва, у тому числі й Десятинної церкви: «...да сорок возов бутового камені накопали в Києве» [цит. за: Козюба, 2008, с. 249]. Конфігурація вибраних у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. частин фундаменту Десятинної церкви, за планами К. Лохвицького й М. Єфимова, засвідчила технологію вибирання фундаментів на будівельний матеріал. Згідно з нею, каміння з фундаментів вибиралося з вертикального оголення фундаменту, але строго в межах фундаментного рову. При такому способі «копання каміння» нерозібраною залишалася частина бічних виступів – лопаток, зокрема, у Десятинній церкві таких збережених фундаментів лопаток виявлено п'ять (2 – у північно-східному куті, 1 – у південно-східному куті, 1 – друга зі сходу лопатка північної стіни, 1 – внутрішня лопатка північно-східного кута підкупольного квадрата) (іл. 1: 3, б, д). Аналогічний випадок збереження кладки лише пілястри зафіксовано і в Ірининському (?) храмі XI ст. на території митрополичого саду біля Софії Київської [Козюба, 2014, с. 75]. Можна лише припустити, що повній вибірці фундаментів давньої церкви біля храму Різдва Богородиці завадило функціонування церковного цвинтаря XVII–XVIII ст.

План Д. Мілеєва. Під час розкопок Д.В. Мілеєва було досліджено залишки давнього храму, які розташовувались поза межами спорудженої в 1828–1842 роках нової Десятинної церкви: у 1908 році – східна частина церкви і більша частина її північного боку, у 1909 році – ділянки фундаментних ровів південного нефу, у 1911 році – північно-західний кут і прибудова до нього [Козюба, 2005, с. 172, рис. 1]. Дослідник через передчасну смерть не

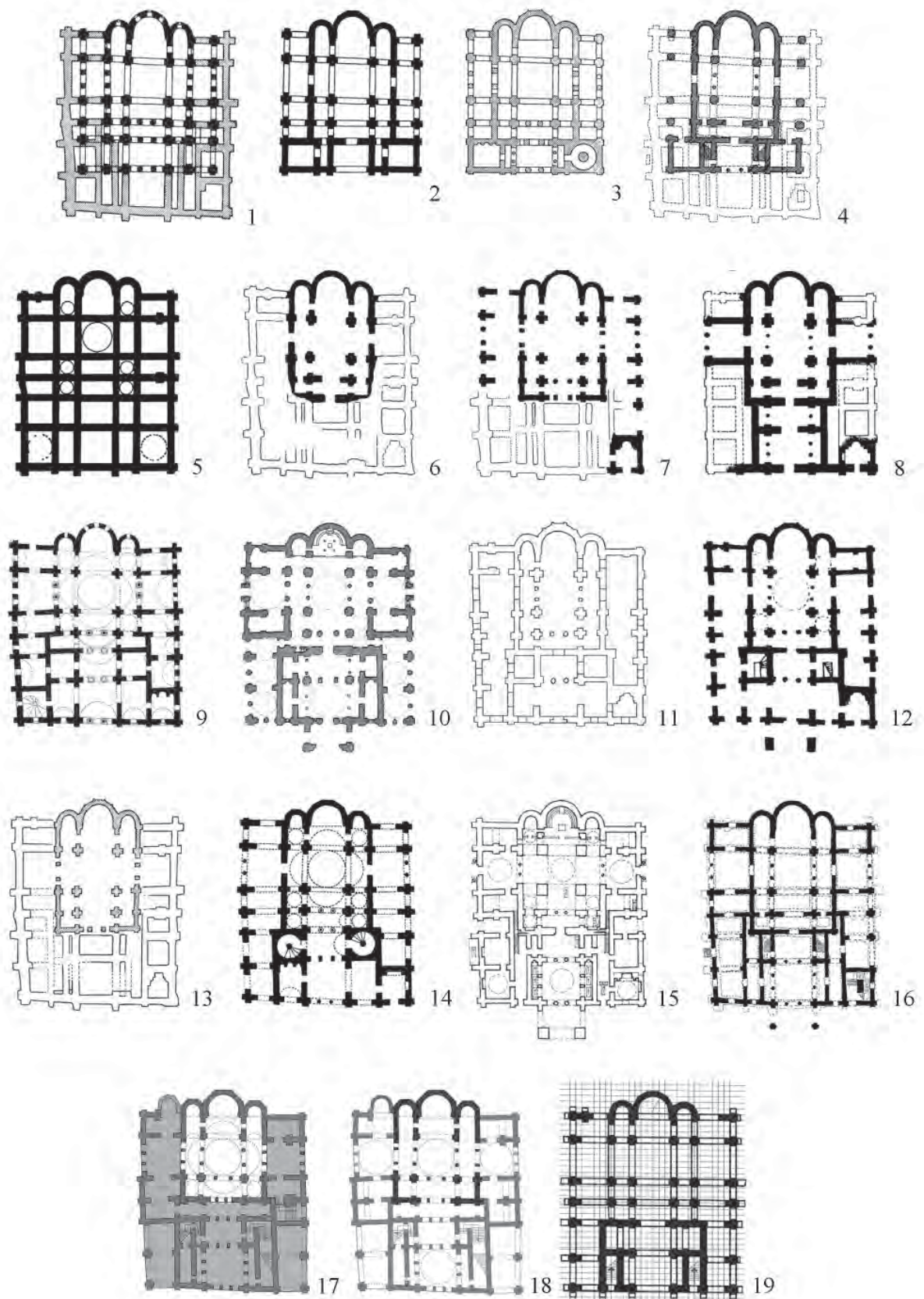
встиг зробити узагальнюючу публікацію результатів своїх досліджень Десятинної церкви. Окомірні креслення (кроки) зазначених частин храму збереглися на сторінках його щоденників, зокрема, зображення східної і північної частин [ІР НБУВ, ф. 152, № 163, щоденник II]. Перше з них опубліковано в кінці XX ст. [Грибанова, 1996, с. 24] Частина його креслень, виконана начисто і в масштабі, зберігається в архіві ІМК РАН у Санкт-Петербурзі (Росія) [Єлшин, 2007, с. 227]. Розкриті Д. Мілеєвим частини Десятинної церкви було зображено на опублікованому вже після його смерті дрібномасштабному плані (іл. 2: 1) [ОАК, 1918, с. 168, рис. 239]. Згодом М. Каргер і Д. Йолшин опублікували з матеріалів Д. Мілеєва плани східної частини храму [Каргер, 1958, с. 171, рис. 24; Єлшин, 2010, с. 367, рис. 4].

Серед уточнень плану Десятинної церкви, які було зроблено за результатами досліджень Д. Мілеєва, слід назвати такі:

- 1) у плані зафіксовано лінійне викривлення окремих частин фундаментних ровів, зокрема, північної стіни;
- 2) зафіксовано додаткові пілястри на східній стіні північної галереї та другій зі сходу внутрішній перемичці південної галереї;
- 3) підтверджено відсутність існування фундаментної стрічки по осі східних стовпів підкупольного квадрата;
- 4) уточнено план і характер прибудови до північно-західного кута храму [Козюба, 2005, с. 195–200].

Розкопками 1908–1911 років було з'ясовано багато інших деталей (наявність платформи під апсидною частиною, система субструкцій, характер збережених ділянок фундаменту, існування всередині храму стовпів з пучковим профілюванням), які, утім, переважно стосуються конструктивних особливостей пам'ятки.

План М. Каргера. Після руйнації будівлі Десятинної церкви XIX ст., розпочатої в кінці 1936 році, у 1937–1939 роках експедиціями Т. Мовчанівського й М. Каргера було розкопано центральну, південну та західну частини давньої церкви, які не були доступні Д. Мілеєву. За результатами цих робіт М. Каргер зробив новий план Десятинної церкви [Каргер, 1950, с. 75, рис. 49; 1961, рис. 9]. У ньому розкопані в 1930-х роках частини храму були з'єднані з до-

Іл. 3. Плани-реконструкції Десятинної церкви: 1, 5 – О. Повстенка; 2 – Г. Корзухіної; 3, 7, 13 – П. Раппопорта; 4, 16 – І. Красовського; 6 – К. Афанасьєва; 8, 10 – М. Холостенка; 9 – Г. Логвина; 11, 12 – Ю. Асєєва; 14 – Н. Логвин; 15 – А. Реутова; 17, 18 – П. Зикова; 19 – Ю. Лосицького і Ю. Коренюка

слідженими Д. Мілєєвим. Крім того, на плані присутні окремі, позначені пунктиром, відрізки фундаментних ровів, які або не були розкопані обома дослідниками (4 перемички північної галереї), або були знищені фундаментами стін і стовпів церкви XIX ст., або існування яких гіпотетично припускав М. Каргер (стрічка по лінії східних стовпів підкупольного квадрата) (іл. 2: 2). Тому сучасні дослідники план М. Каргера називають планом-реконструкцією [Реутов, 1996, с. 32; Ионнисян и др., 2009, с. 331]. Він став основою переважної більшості реконструкцій плану і зовнішнього вигляду Десятинної церкви, виконаних у другій половині XX ст.

Дослідження М.К. Каргера і здійснення експедицією інструментальної зйомки зробили певні уточнення до плану Десятинної церкви. Серед них:

1) фіксація збережених ділянок фундаментних ровів у центральній і західній частинах храму;

2) виявлення на південній стіні основ хрещатих стовпів відкритих галерей;

3) фіксація додаткових пілястр у четвертій зі сходу перемицці південної галереї;

4) фіксація аркасолю в південній стіні храму біля південно-західного кута останнього;

5) виявлення слідів ремонту XII ст. (що його М. Каргер не зміг правильно датувати), виражених у плані храму – зміна конфігурації фундаменту під південно-західним кутом і поява контрфорсів у західному компартименті південної галереї.

Важливою знахідкою стала також виявлена 1948 року на захід від храму частина закомари [Каргер, 1961, с. 51–54, рис. 14], яка надала інформацію щодо можливої висоти церкви, та фіксація М. Каргером у фундаменті південної стіни будівельних швів, які дозволили у XXI ст. визначити послідовність зведення окремих частин церкви. Проте до плану М. Каргера були зауваження, зокрема, щодо меж платформи під апсидами, відсутності поперечної фундаментної стрічки, що відповідала східній парі стовпів підкупольного квадрата, форми закінчення дуг апсид [Реутов, 1996, с. 32–33].

План за результатами розкопок 2005–2011 років. Під час роботи Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України

під керівництвом Г. Івакіна разом з колегами зі Львова (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича) і Санкт-Петербурга (Державний Ермітаж) протягом 2005–2011 років було проведено нове комплексне масштабне вивчення залишків Десятинної церкви і прилеглої території. За допомогою надточної тахеометричної зйомки було здійснено горизонтальну й вертикальну фіксацію пам'ятки і створено новий, уточнений, план залишків церкви (іл. 2: 3). Серед найбільш важливих доповнень і змін плану можна виділити такі:

1) винос східної лопатки північно-східного і північної лопатки північно-західного кутів споруди становив майже 2 м, що на 1 м більше, ніж на плані М. Каргера;

2) було з'ясовано масштаб перебудови першої третини XII ст. південно-західного кута церкви [Иоаннисян и др., 2009, с. 354, рис. 18];

3) було досліджено пілон перед західним фасадом і встановлено, що парного йому пілона з північного боку не існувало. Пілон побудовано під час ремонту XII ст. [Иоаннисян и др., 2012];

4) виявлено *in situ* частину підмурку внутрішньої лопатки південно-східного кута підкупольного квадрата, симетричну до зафіксованої М. Єфимовим;

5) виявлено сліди прибудови до східного фасаду північної галереї;

6) з'ясовано глибини залягання підшов фундаментів, які, поряд з іншими показниками (будівельні шви, характер розчину і кам'яної сировини), дозволили визначити загальну послідовність закладення фундаментів споруди на етапі її спорудження в кінці X ст. [Иоаннисян и др., 2009, с. 346, рис. 13].

Уточнений план Десятинної церкви показує викривлений, схожий на ромб, зовнішній контур її фундаментів, у якому діагональ між внутрішніми частинами північно-східного й південно-західного кутів довша від іншої діагоналі майже на 2 м. Він також містить окремі елементи реконструкції, адже частина фундаментних ровів була повністю знищена глибокими фундаментами східної і північної стін церкви XIX ст., а також її чотирма масивними квадратними стовпами. Тому частину фундаментних стрічок можна реконструювати лише за планом М. Єфимова.

Отриманий під час розкопок 2005–2011 років план залишків Десятинної церкви найбільш повно й об'єктивно відображає складну планувальну структуру цієї пам'ятки і є на сьогодні надійним підґрунтям створення нових реконструкцій плану та об'ємно-просторового вигляду споруди.

Реконструкції планів Десятинної церкви

Необхідність (у зв'язку з фрагментарною збереженістю фундаментів) реконструкції самого плану церкви спричинила створення численних її варіантів. При цьому так вийшло, що здебільшого на вибір дослідників цього питання впливали їхні погляди на архітектурний тип Десятинної церкви (центричний чи продольно-осьовий) [Єлшин, 2010а, с. 357], під який, урешті-решт, підводилась і сама реконструкція плану. Складність створення реконструкції плану засвідчують випадки, коли дослідники пропонували кілька власних варіантів, у яких відобразилась еволюція поглядів цих дослідників на архітектуру пам'ятки. Крім того, оскільки дослідженнями 2005–2011 років зафіксовано щонайменше 2 ремонти храму (30-ті роки XI ст. і перша третина XII ст.), які змінювали зовнішній вигляд споруди, при розгляді питання реконструкції плану слід завжди підкреслювати, до якого періоду функціонування пам'ятки він відноситься – до кінця X ст. (побудова), до періоду 30-х років XI – 30-х років XII ст. (закладка прорізів відкритих галерей, поява пілона перед західним фасадом, поява аркасолію в південній стіні храму біля його південно-західного кута) чи до кінця XII ст. (поява північно-західної прибудови).

Переважає більшість дослідників при роботі над реконструкцією плану Десятинної церкви послуговувалася зведеним планом М. Каргера, опублікованим 1950 року [Каргер, 1950, с. 75, рис. 49], деякі – планом М. Єфимова. **М. Каргер** виділив у плані храму його первинне ядро – тринавну шестистовпну церкву, яка, на думку дослідника, була оточена з півночі, заходу та півдня відкритими галереями [Каргер, 1950, с. 74]. Ідею М. Каргера про шестистовпне ядро храму вперше графічно реалізував **К. Афанасьєв** у публікації 1951 року (іл. 3: 6) [Монгайт, 1951, с. 22, рис. 11, 1]. Великі перебудови навколо давнього ядра, більш конкретно не названі М. Каргером, було здійснено вже за часів Ярослава Мудрого, і саме з цим ре-

монтом слід пов'язувати літописну згадку про повторне освячення храму 1039 року [Каргер, 1950, с. 76–77].

Ідея зміни в XI ст. первинного плану Десятинної церкви одразу знайшла своїх прихильників. **О. Повстенко** припустив, що виявлені в східній стіні північної галереї та в другій і четвертій зі сходу перемичках південної галереї лопатки є залишками хрещатих стовпів відкритих галерей, які оточували ядро храму і були збудовані разом із ним (іл. 3: 1) [Повстенко, 1954, рис. на с. 44, с. 196]. Після пожежі 1017 року, на його думку, відбулася добування храму, під час якої перші галереї було розібрано і споруджено нові, більш широкі, які й зафіксовано під час розкопок Д. Мілеєва і М. Каргера (іл. 3: 5) [Повстенко, 1954, рис. на с. 42, с. 194–196]. Цю саму ідею повторила **Г. Корзухіна**, але в її схематичному плані західна частина церкви X ст. має закриті приміщення (іл. 3: 2) [Корзухіна, 1957, с. 80–87, рис. 5 на с. 86].

М. Каргер піддав погляди О. Повстенка і Г. Корзухіної справедливій критиці, вказавши на відсутність будь-яких слідів фундаментів по зовнішньому контуру запропонованих ними «малих» (вузьких) галерей [Каргер, 1961, с. 42–48]. Утім, одразу після виходу другого тому його монографії «Древний Киев», де він окрему увагу приділив реконструкції храму, і незважаючи на його вагомні аргументи щодо хибності концепції Повстенка–Корзухіної про наявність первинних «вузьких» галерей, відомий дослідник давньоруської архітектури **П. Раппопорт** підтримав їхню позицію, додавши до плану-реконструкції Г. Корзухіної деталі у вигляді каплиці (капели) у північно-західному приміщенні і сходової вежі в південно-західному на кшталт подібної в Софії Київській (іл. 3: 3) [Раппопорт, 1962, с. 63, рис. 1А]. Також він зробив часткову реконструкцію плану Десятинної церкви XI ст., виділивши ядро споруди, східні й центральні частини відкритих північної і південної галерей і хрещальню в південно-західному куті (іл. 3: 7) [Раппопорт, 1962, с. 63, рис. 1Б]. Згодом, розглядаючи питання планової структури храму, він обмежився лише своєю реконструкцією первинного тринавного шестистовпного ядра (іл. 3: 13) [Раппопорт, 1993, с. 31].

Згодом до ідеї первинних «вузьких» галерей повернувся **І. Красовський**, фактично повторивши план Г. Корзухіної, але додавши до нього розташування сходів між близько розташованими паралельними стінами в західній частині (іл. 3: 4) [Красовский, 1998, с. 151, 152, рис. 1]. Він датував «першу модель» храму 989 роком, а другу – не XI ст., як його попередники, а 991–995 роками, спираючись на обидві дати початку будівництва Десятинної церкви (989, 991), які фігурують у різних літописах [Красовский, 1998, с. 151]. У реконструкції другого етапу з елементів першого етапу, які розташовувалися поза тринавим шестистовпним ядром, І. Красовський залишив частину західної стіни з колонами й бічні сходи, а також припустив існування сходової вежі в південно-західному компартименті храму [Красовский, 1998, с. 155, рис. 6]. Крім того, він передбачав існування порталу перед західним входом із двома хрещатими стовпами (іл. 3: 16) [Красовский, 2002, с. 101, рис. 3].

Український дослідник давньоруського зодчества **М. Холостенко** також приділив увагу реконструкції плану Десятинної церкви. У своїй першій реконструкції 1965 року історик архітектури виділив північну та південну паперті і західний об'єм, які вважав первинними, а також, посилаючись на реконструкцію П. Раппопорта, і хрещальню, яку разом з південною і північною групою приміщень західної частини храму вважав не одночасною основному об'єму (іл. 3: 8) [Холостенко, 1965, с. 78, рис. 7, 2, 79]. Згодом він зробив нову реконструкцію плану з численними стовпами центральної частини, відкритими галереями західних частин північного і південного фасадів, сходами в північній частині західної стіни центрального об'єму споруди (іл. 3: 10) [Толочко, 1980, с. 213].

У реконструкції плану, запропонованій **Г. Логвином**, також передбачено існування хрещальні в південно-західному куті та сходової вежі в північно-західному. Але в ньому відсутні елементи плану, відомі за археологічними дослідженнями: лопатки на східній стіні північної галереї та на внутрішніх перемичках південної галереї, лінії фундаментів між західним фасадом і західною стіною первинного ядра храму, північна і південна стіни

нартексу (іл. 3: 9) [Логвин Г., 1978, с. 32]. Його донька **Н. Логвин** запропонувала свою реконструкцію плану, у якій біля західних кутів первинного ядра розмістила сходові вежі, до північної з яких із заходу примикає каплиця (іл. 3: 14) [Логвин Н., 1988, с. 227, рис. 1, 1]. Вона правильно припустила одночасне зведення основного об'єму храму та його галерей [Логвин Н., 1988, с. 226].

Один з найбільш відомих дослідників давньоруської архітектури **Ю. Асєєв** зробив свою реконструкцію плану, у якій також передбачено дві сходові вежі та хрещальня в південно-західному компартименті. План має два варіанти, які відрізняються другорядними деталями, – капличкою у північно-східному куті, наявністю другої зі сходу перемички в південній галереї, пілонами перед західним фасадом (іл. 3 : 11, 12) [Асєєв, 1982, с. 30, рис. 6].

У реконструкції **А. Реутова** 1996 року було запропоновано кілька інновацій, серед яких – форми стовпів в основному ядрі церкви, місця розташування сходів. Автор уперше поєднав також реконструкцію плану з позначенням місць давніх поховань усередині і зовні церкви (іл. 3: 15) [Реутов, 1996, с. 33].

Після архітектурно-археологічних досліджень Десятинної церкви 2005–2011 років на основі новітнього плану-реконструкції її фундаментів **П. Зиков** зробив нову реконструкцію плану споруди, яка врахувала більшість нових даних, зокрема кривизну плану, наявність прибудови перед східним фасадом північної галереї, спорудження нартексу після основного ядра (іл. 3: 17) [Зыков, 2012, с. 157, ил. 13]. Його ідея розташування одних зі сходів у південній галереї викликала критику [Ёлшин, 2014], і тому в переробленому варіанті своєї реконструкції він відмовився від цієї ідеї (іл. 3: 18) [Зыков, 2016, с. 49, ил. 2].

В останній за часом, досить схематичній реконструкції плану Десятинної церкви **Ю. Лосицьким** і **Ю. Коренюком** запропонована ідея розташування сходів у західній частині храму, із входами до них із західного фасаду (іл. 3: 19) [Лосицький, Коренюк, 2016, с. 60, ил. 3].

При реконструкції плану Десятинної церкви частина дослідників спиралася не тільки на архітектурно-археологічні матеріа-

ли, але й на метрологічні розрахунки, проте ми не розглядаємо цей напрямок [Афанасьєв, 1961; Холостенко, 1965; Красовский, 1984; Комар, 2014].

Зробимо короткий узагальнюючий аналіз відомих реконструкцій планової структури Десятинної церкви, розбивши його на десятків складових і використавши, для зручності, пронумеровану схему прясел, лопаток і компартиментів, зроблену Д. Йолшиним на початковому етапі останніх досліджень архітектури Десятинної церкви у 2006 році (іл. 2 : 4).

Форма східної пари стовпів підкупольного квадрату. Майже всі автори у своїх реконструкціях використали традиційну хрещату форму цих стовпів, хоча ще Д. Мілеєв з'ясував, що поперечної стрічки фундаменту на цій лінії не було (іл. 2: 1). Першим серед архітекторів на цю деталь звернув увагу А. Реутов, який запропонував для підкупольних стовпів масивну квадратну форму, подібну до пілону перед західним входом [Реутов, 1996, с. 33]. Але його реконструкція форми стовпів є помилковою, оскільки частина південно-західного квадратного стовпа, яку він побачив на плані М. Єфимова (іл. 1, 2: I, II), насправді позначена на плані як «мозаичний крестообразный пол» [Елшин, 2012, с. 84–85]. М. Єфимов знайшов *in situ* фундаментну кладку південного виступу північно-східного стовпа, у 2011 році також *in situ* виявлено аналогічну кладку північного виступу південно-східного стовпа [Івакін та ін., 2012, с. 250, 251, рис. 1]. У реконструкції П. Зикова ця особлива форма східних підкупольних стовпів врахована (іл. 3: 17, 18).

Форма апсид. На більшості реконструкцій апсиди мають округлу форму. Грановану форму для центральної апсиди запропонували Г. Корзухіна і П. Раппопорт, таку ж форму для всіх трьох апсид – Н. Логвин і П. Зиков. На підковоподібне завершення апсид із заплічками, за матеріалами Д. Мілеєва, звернув увагу А. Реутов [Реутов, 1996, с. 32], який врахував цю деталь плану, як і П. Зиков.

Наявність додаткових лопаток. Несиметричні додаткові лопатки, про які вже неодноразово згадувалося, на східній стінці північної (№ 47-2, 47-3) та в південній (№ 89-2, 89-3; 93-2, 93-3) галереях (іл. 2: 4) не представлені зовсім у планах П. Раппопорта і

І. Красовського, оскільки вони вважали їх такими, що належать до початкового, потім зміненого, плану церкви. Вони також відсутні у Г. Логина і Н. Логвин, у Ю. Асєєва відсутні лопатки на одній чи обох перемичках південної галереї, у А. Реутова – на східній стінці північної галереї.

Хрещальня в південно-західному компартименті. Наявність каплиці в цьому куті храму присутня на планах П. Раппопорта, М. Холостенка, Г. Логвина, Ю. Асєєва, Н. Логвин. За апсиду, у деяких реконструкціях – навіть ступінчасту, був прийнятий простір між двома пілонами, які з'явилися в компартименті під час ремонту храму в першій третині XII ст. [Иоаннисян и др., 2012, с. 351–354, рис. 18]. Ілюзорна ступінчастість виникла через неуважне використання плану М. Каргера, на якому південний бік «прямокутної апсиди» утворений дитячим похованням, північний – цегляним склепом (також дитячим), ще один уступ з північного боку – третім похованням (Каргер, 1961, рис. 9).

Стовпи перед західним входом. Ще К. Лохвицький виявив квадратний стовп перед західним входом, який, утім, він вважав частиною західного фасаду. М. Єфимов зробив реконструкцію, за якою виявлений південний стовп і симетричний йому гіпотетичний другий (північний) були частиною західного приділу (іл. 1, 2: IV). Враховуючи ці дані, М. Холостенко, Ю. Асєєв, А. Реутов та І. Красовський і передбачали певну виступаючу симетричну конструкцію західного порталу. Під час останніх розкопок пам'ятки південний пілон було виявлено у 2005 році і досліджено у 2009–2010 роках [Иоаннисян и др., 2012]. Під час розкопок було з'ясовано, що північного пілону взагалі не існувало, а південний був побудований у період реконструкції храму в першій третині XII ст.

Фланкуючі колонки північного і південного порталів. Як уже зазначалося, М. Єфимов біля південного входу до храму виявив фундаментну кладку, розташовану зовні впритул до дверного прорізу. За реконструкцією М. Холостенка (іл. 3: 10), ці парні виступи були підмурками приставних мармурових колон, які оздоблювали прорізи входів. Цю інтерпретацію підтримав А. Реутов. На його думку, зафіксований М. Єфимовим фундамент не збе-

рігся, оскільки мав меншу глибину залягання [Реутов, 1996, с. 33].

Каплиця в північно-східному куті храму. Наявність додаткових лопаток на східній стінці північної галереї знайшла своє пояснення в реконструкції М. Холостенка. Він припустив існування аналогічного виступу на стінці № 49 і реконструював у цьому куті маленьку, із внутрішньостіною апсидкою, капличку. Його підтримав Ю. Асеєв (іл. 3: 10, 12). Слідів лопаток на другій зі сходу перемиці північної галереї виявлено не було. Натомість у 2006 році перед східним фасадом північної галереї було зафіксовано сліди прибудови, підосва фундаменту якої була на 0,2–0,3 м вище за підосву стіни № 47. Ширина споруди становила 2,4 м, її довжина (між лопаткою № 47-2 і північною апсидкою) – трохи більше 4 м. Фундамент прибудови був знищений у попередній час, і тому її призначення невідоме. П. Зиков припустив існування тут каплички з апсидкою (іл. 3: 17, 18), але форма виявленої частини фундаменту прибудови (її прямиї північно-східний кут) не підтверджує таку реконструкцію.

Відкриті галереї. Незважаючи на популярність у 50-х роках ХХ ст. ідеї «вузьких» відкритих галерей, які оточували ядро Десятинної церкви, у наступних реконструкціях відкриті галереї представлені далеко не в усіх архітекторів (за винятком М. Холостенка), а в деяких зовсім відсутні (Ю. Асеєв, А. Реутов та ін.). Ще М. Каргер зафіксував у південній стіні храму основи двох хрещатих стовпів, так що думка про існування, принаймні, на частині фасадів, відкритих галерей у храмі

кінця Х ст. видається обґрунтованою. У ХІ–ХІІ ст. при перебудовах і надбудовах (?) галерей їх прорізи було закладено.

Стрічки фундаментів західної частини церкви. Деякі з авторів – Г. Логвин, Ю. Асеєв, Н. Логвин – у своїх реконструкціях зовсім не використовують стрічки фундаментів, які з'єднували західну стіну нартексу із західною стіною храму (№ 64, 65 і 79). Н. Логвин дала таке пояснення: оскільки закінчення цих фундаментів не мають на західному фасаді відповідних лопаток, над фундаментами не було стін [Логвин Н., 1988, с. 226]. Інші дослідники знайшли варіанти використання цих стін у своїх реконструкціях.

Аркасолії. Тільки Н. Логвин і А. Реутов у своїх реконструкціях позначили існування в стіні № 86 (південна стіна західного компартименту південної галереї) аркасолію, а другий з авторів – ще чотирьох у західній стіні нартексу і в північній стіні храму. Оскільки зафіксований у стіні № 86 аркасолій був споруджений під час ремонту ХІІ ст., не відомо, чи існував він тут раніше.

Реконструкція плану Десятинної церкви відкриває можливості здійснення наступного етапу у вивченні архітектури цієї пам'ятки – створення її об'ємно-просторової реконструкції. Враховуючи ту обставину, що більшість фундаментів давньої Десятинної церкви було розібрано на будівельні матеріали протягом другої половини ХVІІ – першої половини ХІХ ст., для вивчення цієї пам'ятки досі актуальною, незважаючи на здобутки останніх розкопок, залишається проблема з'ясування її плану і здійснення реконструкції останнього.

Джерела та література

- Асеєв Ю.С. Архитектура Древнего Киева. – Киев, 1982.
Афанасьев К.Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. – Москва, 1961.
Грибанова Н. «Втрачене» джерело про археологічні дослідження 1908–1914 рр. // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – Київ, 1996. – С. 24–28.
Єлшин Д.Д. Раскопки Императорской археологической комиссии в Киеве в 1908–1914 гг.: новые архивные материалы // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. – 2007. – Вып. 4. – С. 226–230.
Єлшин Д.Д. К вопросу о реконструкции первоначального облика Десятинной церкви в Киеве // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 363–370.
Єлшин Д.Д. Архитектурный тип Десятинной церкви в Киеве: историография проблемы // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2010а. – Вып. LIII: Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков. – С. 349–360.

Єлишин Д.Д. Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма // *Seminarium Bulkinianum: к 75-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина.* – Санкт-Петербург, 2012. – С. 70–94.

Єлишин Д.Д. Об устройстве и расположении лестницы на хоры Десятинной церкви в Киеве // *Актуальные проблемы теории и истории искусства.* – Санкт-Петербург, 2014. – Вып. IV. – С. 97–106, 603–604.

Зыков П.Л. Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований // *Труды Государственного Эрмитажа.* – Санкт-Петербург, 2012. – Т. LXV: Первые каменные храмы Древней Руси. – С. 136–161.

Зыков П. Десятинная церковь в Киеве. Возможные источники архитектурной композиции // *Opus Mixtum.* – 2016. – № 4. – С. 46–55.

Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Лукомський Ю.В., Єлишин Д.Д., Манігда О.В., Чекановський А.А. Дослідження Десятинної церкви в Києві 2005 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* – Київ; Запоріжжя, 2006. – С. 171–175.

Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М., Йолішин Д.Д. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви // *Археологічні дослідження в Україні 2011.* – Київ, 2012. – С. 250–251.

Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М. Десятинная церковь: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты раскопок 2005–2007 гг.) // *Archeologia Abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.* – Москва, 2009. – С. 179–202.

Іоаннісян О.М., Єлишин Д.Д., Зыков П.Л., Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомський Ю.В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) // *Труды Государственного Эрмитажа.* – Санкт-Петербург, 2009. – Вып. XLIX: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. – С. 330–366.

Іоаннісян О.М., Єлишин Д.Д., Івакін Г.Ю. Археологические исследования пилоны у западного фасада Десятинной церкви в Киеве в 2009–2010 гг. // *Труды Государственного Эрмитажа.* – Санкт-Петербург, 2012. – Вып. LXV: Первые каменные храмы Древней Руси. – С. 125–135.

Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947). – Киев, 1950. – С. 45–140.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Т. I. – Москва; Ленинград, 1958.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Т. II: Памятники киевского зодчества X–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1961.

Козюба В. Про атрибуцію так званої Ірининської церкви в Києві // *Наукові записки з української історії.* – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 104–113.

Козюба В.К. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілеєва) // *RUTHENICA.* – Київ, 2005. – Т. IV. – С. 169–214.

Козюба В.К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради.* – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 237–271.

Козюба В.К. Дослідження 1909–1910 років Д.В. Мілеєва храму XI століття в митрополичому саду Софії Київської (за матеріалами наукового архіву ПМК у Санкт-Петербурзі) // *Opus Mixtum.* – Київ, 2014. – № 2. – С. 71–86.

Комар О. До проблеми метрології плану Десятинної церкви // *Opus Mixtum.* – 2014. – № 2. – С. 87–108.

Корзухина Г.Ф. К реконструкции Десятинной церкви // *Советская археология.* – 1957. – № 2. – С. 78–90.

Красовский И.С. Реконструкция плана фундаментов Десятинной церкви в Киеве // *Советская археология.* – 1984. – № 3. – С. 181–189.

Красовский И.С. О плане Десятинной церкви в Киеве // *Российская археология.* – 1998. – № 3. – С. 149–156.

Красовский И.С. Реконструкция архитектурного облика Десятинной церкви // *Археология*. – 2002. – № 4. – С. 98–107.

Логвин Г.Н. Новые исследования древнерусской архитектуры // *Строительство и архитектура*. – Киев, 1978. – № 8. – С. 31–34.

Логвин Н.Г. Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве // *Древности славян и Руси*. – Москва, 1988. – С. 225–230.

Лосицький Ю., Коренюк Ю. Ще раз до питання про реконструкцію Десятинної церкви // *Opus Mixtum*. – 2016. – № 4. – С. 56–64.

Монгайт А.Л. Раскопки в Старой Рязани // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. – 1951. – Вып. 38. – С. 12–24.

ОАК, 1918 – Отчет Археологической комиссии за 1913–1915 годы. – Петроград, 1918.

Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві // *Анали Української Вільної Академії Наук у США*. – [Нью-Йорк], 1954. – Т. III–IV.

Реутов А.В. До проблеми реконструкції Десятинної церкви // *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. – Київ, 1996. – С. 32–34.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. – Киев, 1980.

Холостенко М.В. З історії зодчества древньої Русі X ст. // *Археология*. – 1965. – Т. XIX. – С. 68–85.

АРХІТЕКТУРА ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ: писемні джерела, археологічні дослідження та гіпотези

У статті розглянуто матеріали, які стосуються проблеми архітектурного вирішення та опорядження фасадів Десятинної церкви: зображення й описи церкви в історичних джерелах, графічна фіксація залишків її первинних стін, матеріали археологічних досліджень церкви. У світлі цих даних проаналізовано пропонувані різними дослідниками реконструкції зовнішнього вигляду Десятинної церкви.

Ключові слова: Десятинна церква, фасад, археологічні розкопки, реконструкція.

В статье рассмотрены материалы, имеющие отношение к проблеме архитектурного решения и оформления фасадов Десятинной церкви: изображения и описи в исторических источниках, графическая фиксация остатков ее первоначальных стен, материалы археологических исследований церкви. На основе этих данных проанализированы предложенные разными исследователями реконструкции внешнего вида Десятинной церкви.

Ключевые слова: Десятинная церковь, фасад, археологические раскопки, реконструкция.

The materials concerning to the problem of architectural decision and decoration of the facades of the Desyatynna Church such as the images of the Church and its descriptions in literary sources, graphic fixation of the remains of its original walls, materials of archaeological research of the Church are examined in the paper. In the light of these data the various reconstructions of the appearance of the Desyatynna Church are analyzed.

Keywords: Desyatynna Church, facade, archaeological research, reconstruction.

Найдавніші зображення Десятинної церкви збереглися в мініатюрах Радзивиллівського літопису, що з'явилися через два століття після її руйнування у 1240 році. У цьому рукопису Десятинна церква представлена двічі (іл. 1; 2), перший раз на мініатюрі, яка ілюструє текст про побудову церкви у 989–996 роках, де її будівля зображена як тринавна (три закомари на західному фасаді), без галерей та зовнішніх прибудов. Друга мініатюра ілюструє текст про поховання в Десятинній церкві її засновника князя Володимира Святославича у 1015 році, на ній церква вже оточена однарусними галереями. На думку Б. Рибаківа, ці два зображення відображають етапи будівництва церкви в період від її першого освячення (996) до 1015 року [Рыбаков, 1984, с. 192]. Утім, деякі дослідники розглядають ці зображення як стереотипні шаблони тогочасних храмів [Терещенко, 2013].

Існує також рукопис, найдавніший примірник якого датований кінцем XIV ст., що містить відомості про Десятинну церкву. Це – «Список русских городов дальних и ближних», де сказано «...святаа Богородиця десятиннаа, каменна, была о полутретьятцати версех [увінчувалася 25 верхами. – Т. М.]» [Тихомиров, 1952, с. 232]. Упродовж наступних двох століть відомості про Десятинну церкву відсутні.

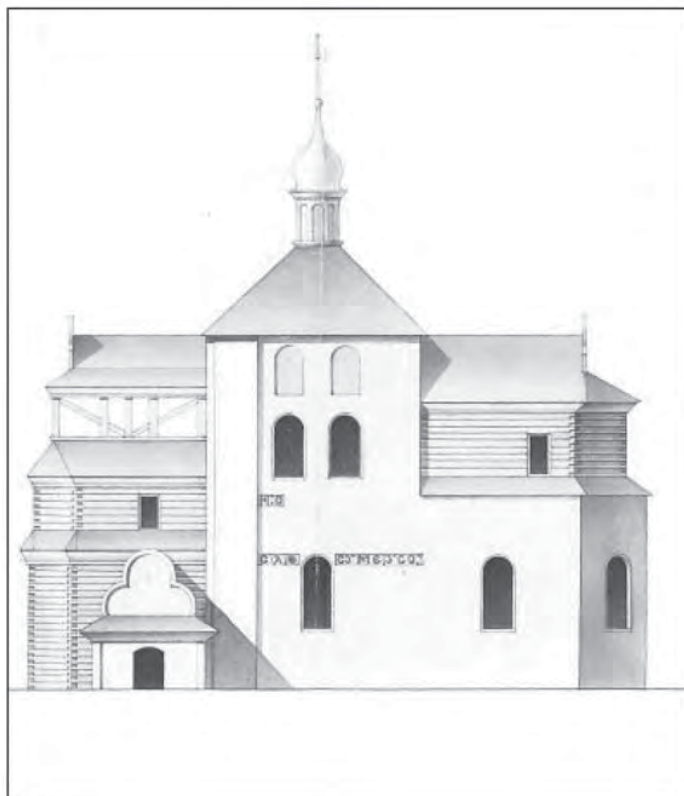
У 30-х роках XVII ст. в південно-західній частині Десятинної церкви митрополит Петро Могила збудував невеликий храм (освячений 1654 року), який включив залишки стін давньої церкви. Перші історичні документи, які фіксують Десятинну церкву часів Петра Могили, це – план «Тератургими» А. Кальнофойського (1638) [Голубев, 1898, приложение], панорама Києва А. Вестерфельда (1651), гравюра «Теза Обідовського» (І. Щирський, 1688–1691 pp.) та План полковника Ушакова

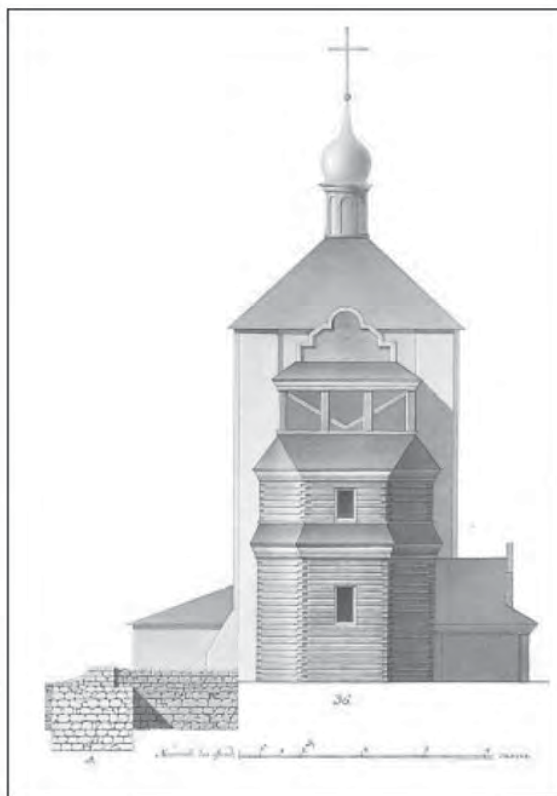
Іл. 1. Освячення Десятинної церкви в Києві. Мініатюра з Радзивиллівського літопису, XV ст. (арк. 67 зв.)

Іл. 2. Смерть Володимира Святославича в Берестові; покладення його тіла в гробницю в Десятинній церкві. Мініатюра з Радзивиллівського літопису, XV ст. (арк. 74)

а)

б)

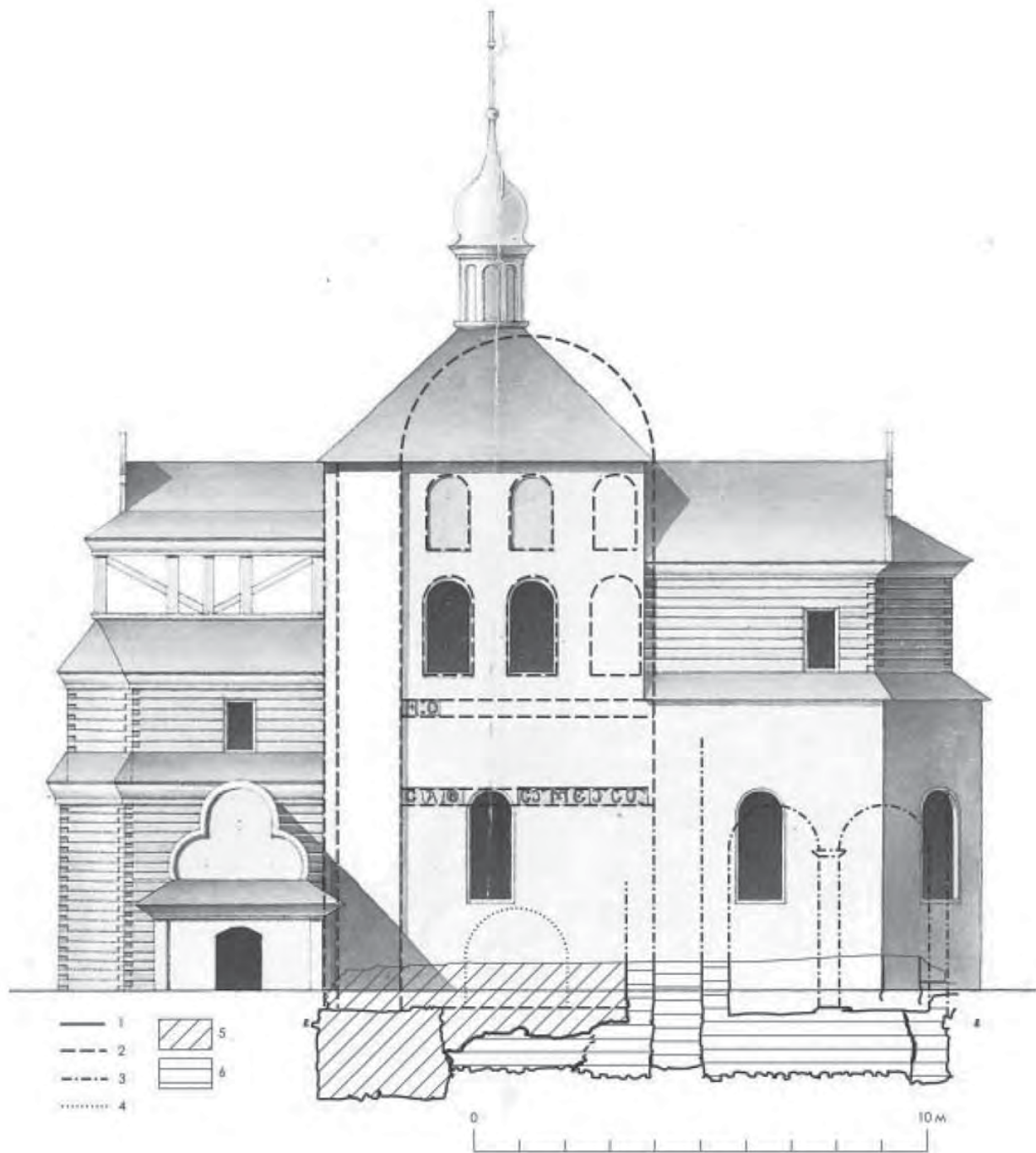

в)

Іл. 3. Десятинна церква митрополита Петра Могили: *а* – південний фасад, М. Єфимов, 1826 р.;
б – західний фасад, М. Єфимов, 1826 р.; *в* – північний фасад, Фундуклей, 1847 р.
(за: Ёлшин, Ивакин, 2010)

(1695) [Алферова, Харламов, 1982, с. 20–21, 24–25, 38], але всі ці зображення є частинами великих планів та зображень панорам Києва, тому об'єкти на них показано умовно в дрібному масштабі.

Від початку XIX ст. збереглися рисунки моголянської церкви (іл. 3), які детально розглянуто в статті Д. Йолшина, Г. Івакіна [Їлшин, Ивакин, 2010]. На основі аналізу цих зображень, доповнивши їх матеріалами

Іл. 4. Гіпотетична реконструкція двох західних прясел південного фасаду Десятинної церкви після ремонту першої третини XII ст. 1 – межі об'ємів збереженого мурування фундаментів і стін; 2 – реконструкція мурування XII ст.; 3 – реконструкція первинного мурування X ст.; 4 – контури аркосольної ніші (в інтер'єрі храму); 5 – збережене мурування XII ст.; 6 – збережене мурування X ст.) (за: Їлшин, Ивакин, 2010)

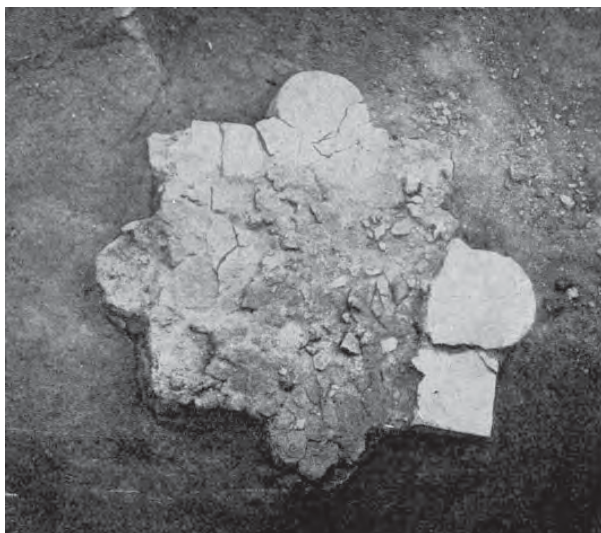
археологічних досліджень, автори означили деякі важливі для реконструкції первинного вигляду Десятинної церкви елементи. Церква Петра Могили включала залишки стін південно-західного кута давньоруського храму, але не первинного (X ст.), а перебудованого в ході ремонту першої третини XII ст. Вірогідно, що широка кутова пілястра, фриз із блоками грецького напису, вікна другого ярусу й ніші третього ярусу належать декору фасадів південно-західного кута церкви, що може бути датованим XII ст. Мурування X ст. збереглося у складі південної стіни могилянської церкви у вигляді пілона між західним і східним об'ємами, а в складі північної стіни невеликим фрагментом [Ёлшин, Ивакин, 2010, с. 94–95, 108–109]. На основі цього аналізу авторами запропонована гіпотетична реконструкція двох західних прясел південного фасаду Десятинної церкви після ремонту першої третини XII ст. (іл. 4). Могилянську церкву разом із залишками частин первинної будівлі X ст. було розібрано при будівництві нового храму за проектом В. Стасова (закладення – 2 серпня 1828 р, освячення – 1842 року).

Після знищення залишків автентичних стін Десятинної церкви єдиним матеріалом, який може дати інформацію про її первинну будівлю, є матеріали археологічних досліджень. Серед опублікованих матеріалів зосередимо увагу на тих, які стосуються її фасадів (плани церкви проаналізовано в статті В. Козюби в цьому збірнику).

Під час розкопок Д. Мілеєва (1911) на ділянці, розташованій на південь від підмурків храму, було знайдено фрагмент профільованого стовпа, квадратного з півколонками з чотирьох боків (іл. 5) [Каргер, 1961, с. 52, табл. VIII]. У 1937 році на північ від північно-східного кута було знайдено блоки мурування різних архітектурних деталей, змурованих із плінфи розміром 31×31×2,5 см. Серед цих залишків є фрагменти півколонки, складеної з лекальної плінфи із заокругленим краєм, а також фрагменти поребрикового карниза з плінфи, торець якої має форму трикутника (іл. 6; 7) [Каргер, 1961, с. 49–50, табл. VII, 2,3; Козюба, 2015, с. 34–35, іл. 18–20]. Як вважає М. Каргер, фрагменти півколонки є аналогічними півколонкам профільованого стовпа, відкритого розкопками 1911 року [Каргер, 1961, с. 52].

Розкопками М. Каргера в 1938–1939 роках у кількох місцях південної та західної стін Десятинної церкви було відкрито мурування основ хрещатих стовпів, на які спирались арки відкритих компартиментів галерей [Каргер 1961, с. 30–31, 48].

Під час розкопок того ж періоду у ямі, розташованій у західній частині церкви (у науковій літературі має назву «тайник»), було знайдено уламок двоуступчатої ніші зовнішньої стіни (іл. 8) [Каргер, 1961, табл. VII, 1; Козюба, 2015, с. 34–35, іл. 17]. Мурування цієї ніші з утопленим рядом ідентичне муруванню ніш на фасадах Софії Київської [Каргер, 1961, с. 49].

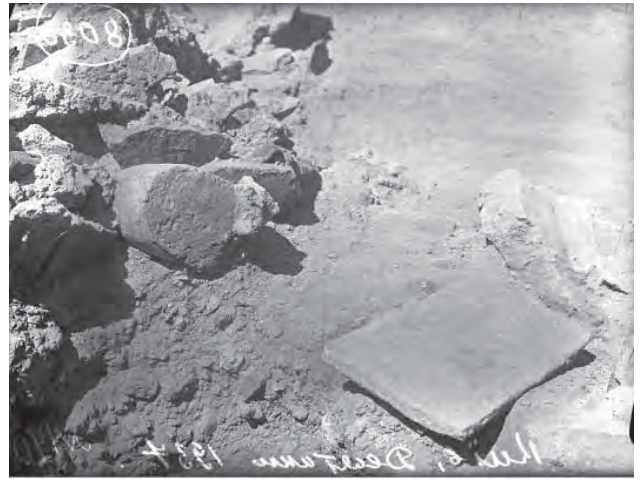

Іл. 5. Профільований стовп із розкопок Д. Мілеєва. 1911 р. (за: Каргер, 1961)

У 1948 році розкопками М. Каргера на відстані 14 м на захід від лінії західних підмурків Десятинної церкви було виявлено блок мурування з фрагментом закомари. Від закомари збереглося п'ять-шість рядів плінфи зовнішньої (фасадної) поверхні із залишком поребрикового карниза по її півколу. Поребрик було вкрито тиньком і розписано фрескою з чорним орнаментом по оранжевому і білому тлу. Зверху півколо закомари було покрите черепицею розміром 60×30 см [Каргер, 1952, с. 11–13; Каргер, 1961, с. 51–54, рис. 14–16]. Положення блока мурування із залишком закомари відносно фундаментів храму свідчить про те, що ця закомара належала фасаду другого поверху західної галереї.

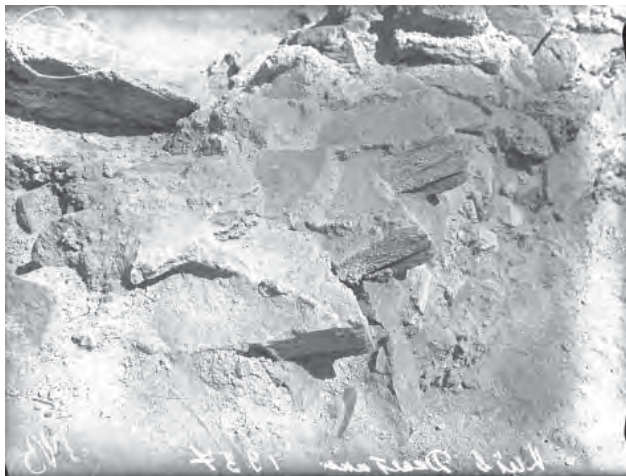
Під час останніх археологічних досліджень Десятинної церкви (2005–2011) було виявлено кілька блоків мурування. У 2006 році біля північно-східного кута храму знайдено два фрагменти мурування зі збереженою лицьовою поверхнею. Розміри більшого з них – 0,65×0,6×0,35 м, він являє частину аркового перекриття декоративної двохступінчастої ніші, очевидно, фасаду (іл. 9). Другий блок, фрагмент масивної півколони, має розмір 0,3×0,22×0,14 м. Обидва блоки складені в техніці з утопленим рядом із плінф формату 32–34×24–25×3–3,5 см та лекальних плінф. За особливостями формування, за керамічним тістом та розмірами плінфа датується часом будівництва Ярослава Мудрого (друга чверть XI ст.) Аналогічну плінфу, а також плінфу половинного формату знайдено у великій кількості поблизу фундаментних ровів північно-східного кута і в заповненні ям від виборки фундаментів та в рушеному культурному шарі. Ймовірно, у XI ст. у північно-східній частині храму було зроблено надбудови галерей або проведено ремонти, але без зміни загального плану [Иоаннисян, Ёлшин и др., 2009, с. 347].

У 2007 році в центральному компартименті південної галереї церкви знайдено великий (1,1×0,8×1 м) блок мурування, який являє основу двоступінчастої арки (іл. 10). П'ята арки складена з плінфи, типової для X ст., розміром 31×31×2,5 см зі скошеними краями. Початок арки складений з плінфи розміром 35×24×2,5–3 см з прямими торцями.

Іл. 6. Блок з напівколонкою з розкопок 1937 р.
(за: Козюба, 2015)

Ця плінфа аналогічна плінфі з блоків, знайдених 2006 року. Техніка мурування з утопленим рядом, широкі шви розчину мають характерну вузьку (0,5 см) підрізьку у вигляді фасок з верхнього та нижнього торців плінфи. На лицьовій поверхні блоку збереглися залишки пофарбування діагональними полосами чор-

Іл. 7. Фрагмент поребрикового карниза з розкопок 1937 року (за: Козюба, 2015)

ного кольору¹ [Иоаннисян, Ёлшин и др., 2009, с. 347–348, рис. 14].

Крім цього, на південному фасаді зафіксовано ремонтне мурування, яке примикає до більш раннього хрещатого пілона, складеного з вапнякових блоків. Між муруванням зберігаються фрагменти зовнішнього тинькування пілона. Це свідчить про те, що в ході ремонту XII ст. було закладено аркаду первинно відкритих галерей [Иоаннисян, Ёлшин и др., 2009, с. 351, рис. 17].

У ході археологічних досліджень 2009–2010 років на відстані 6,5 м від зовнішньої західної стіни (навпроти південної лопатки) було виявлено залишки пілона розміром 2,77×2,87 м². Мурування виявленого пілона рівношарове з плінфи розміром 28–31×24,5–26,5×4,5–6 см збереглося на чотири-п'ять рядів. Плінфа повністю ідентична плінфі ремонту південно-західного кута церкви в першій третині XII ст. Ніяких слідів більш ранньої конструкції в цьому місці не виявлено [Ивакин и др., 2010, с. 388–389; Иоаннисян и др., 2012].

Усі дані археологічних досліджень свідчать про те, що в ході ремонту XII ст. було влаштовано лише один пілон напроти лопатки центрального прясла західної стіни, парного йому пілона з північного боку не існувало. Наявність лопатки на східній грані пілона свідчить про те, що він був з'єднаний аркою

з лопаткою на західній стіні храму. Ймовірно, така конструкція була пов'язана з необхідністю укріплення західної стіни або розпору перекриття центрального компартимента західної галереї після катастрофи (землетрусу), яка спричинила руйнування південно-західного кута храму. Не виключено, що конструкція слугувала не тільки контрфорсом [Иоаннисян и др., 2012, с. 131].

У 2009 році за 5 м на захід від північно-західного кута церкви в засипці рову в шарі зі слідами ремонту XI ст. виявлено рештки двох розбитих (вірогідно, під час падіння)

Іл. 8. Фрагмент двоуступчатої ніші з розкопок 1939 р. (за: Козюба, 2015)

¹ Автори вважають, що первинно полоси були червоного кольору, а через процеси окислення він виглядає як чорний [Иоаннисян, Ёлшин и др., 2009, с. 347].

² Два симетричних пілона позначені на плані Єфимова 1826 року, але їх призначення, характер мурування й датування тоді не були визначені [Ивакин и др., 2010, с. 388].

Іл. 9. Фрагмент аркового перекриття декоративної двохступінчастої ніші з розкопок 2006 р.

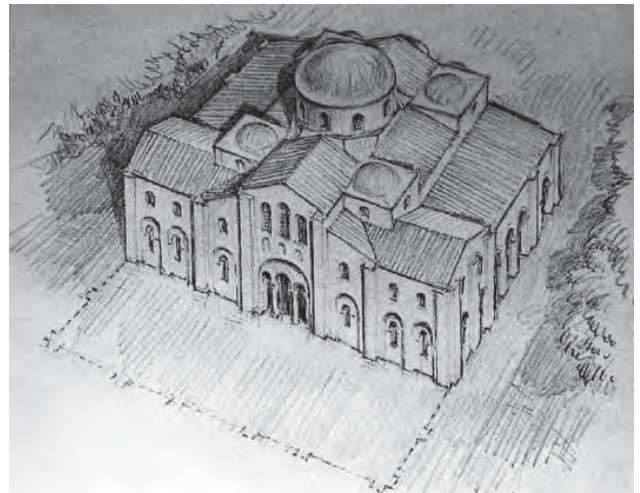
блоків кладки з фресковим розписом. Один блок з фрескою фонового розпису червоного кольору, другий – від кута цокольної частини лопатки або стовпа із фресковим розписом на двох площинах висотою 0,42 м й сторонами 0,24 та 0,15 м на кожній грані лопатки. Одна з площин лопатки мала переважно синій колір, вірогідно, це тло лицевого зображення, на якому виявлено незначні рештки напису. Інша площина прикрашена рослинним орнаментом у вигляді стебел з пелюстками, контурно промальшованими на білому тлі чорною фарбою. Межа цокольної частини та грані лопатки оформлені червоною смугою [Івакін та ін., 2010, с. 161].

У 2010 році на тому самому місці виявлено ще один блок мурування X ст. з фрескою

Іл. 10. Блок мурування нижньої частини двоступінчастої арки з розкопок 2007 р.

та карнизною плитою з овруцького рожевого пірофіліту. Блок постраждав від сильного удару об землю, це був кут стовпа або лопатки, вдавнений ребром у землю, і, як і попередні блоки, лежав фресковим шаром донизу. Фрагмент складається з двох площин заввишки 0,75 м і завширшки 0,35 м кожна. На одній з них збереглися залишки чорно-білого рослинного орнаменту, аналогічного описаному вище, а на другій – залишки поліхромного стрічково-рослинного орнаменту. До однієї із цих площин підходив під прямим кутом ще один трохи менший фрагмент стінки з фресковим розписом. Важливість цих унікальних знахідок фрескового розпису Десятинної церкви полягає в тому, що ці фрески (на від-

Іл. 11. Реконструкція загального вигляду Десятинної церкви К. Конанта (за: Каргер, 1961)

міну від усіх інших, знайдених на території Старокиївської гори, які можуть походити з різного часу та різних пам'яток), безперечно, належать до розписів самого храму, причому на муруванні саме X ст. [Івакін та ін., 2010, с. 161–164].

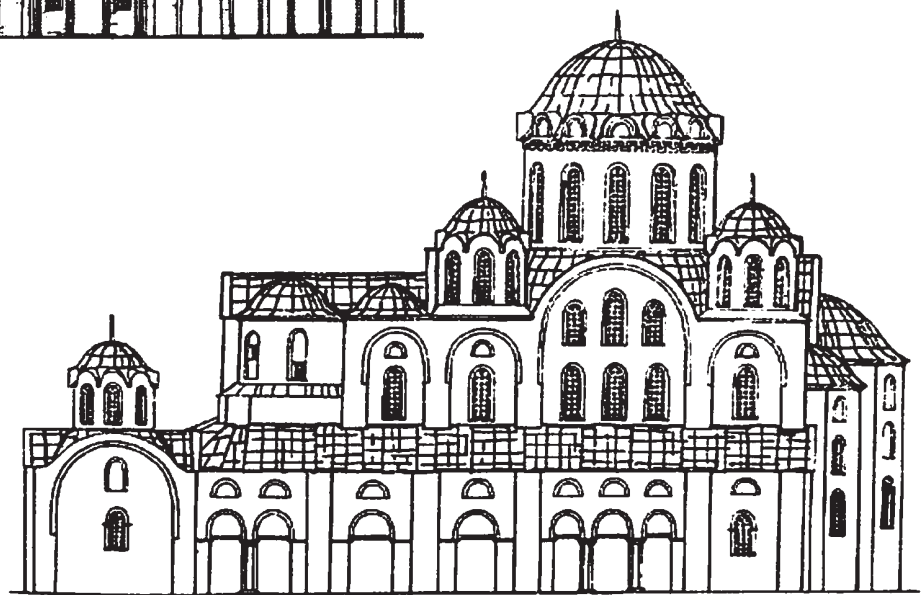
Підсумовуючи дані історичних документів, пов'язаних із Десятинною церквою, та матеріали її археологічних досліджень, розподіляємо їх на такі, що можуть вважатися достовірними і не дають підстав для різноманітних тлумачень і такі, які допускають розмаїття інтерпретацій, у тому числі гіпотетичних.

До групи достовірних даних належать:

1. Основне ядро і всі зовнішні частини храму зведені в межах одного будівельного періоду 989–996 років, про що свідчать іден-

а)

б)

в)

Пл. 12. Реконструкція Десятинної церкви: а – західний фасад, М. Холостенко (за: Асєєв, 1996); б – південний фасад Десятинної церкви, Н. Логвин (за: Логвин Н., 1988); в – західний фасад Десятинної церкви, А. Реутов (за: Реутов, 1996)

тичний характер дерев'яних субструкцій фундаментів основного ядра і галерей³ [Ивакин и др., 2010, с. 379–380].

2. Південно-західний кут церкви був перебудований у ході ремонтних робіт у першій третині XII ст., про що свідчить техніка рівношарового мурування з плінфи, яка за керамічним тістом та розміром ідентична плінфі київських пам'яток першої третини XII ст. [Ёлшин, Ивакин, 2010, с. 88].

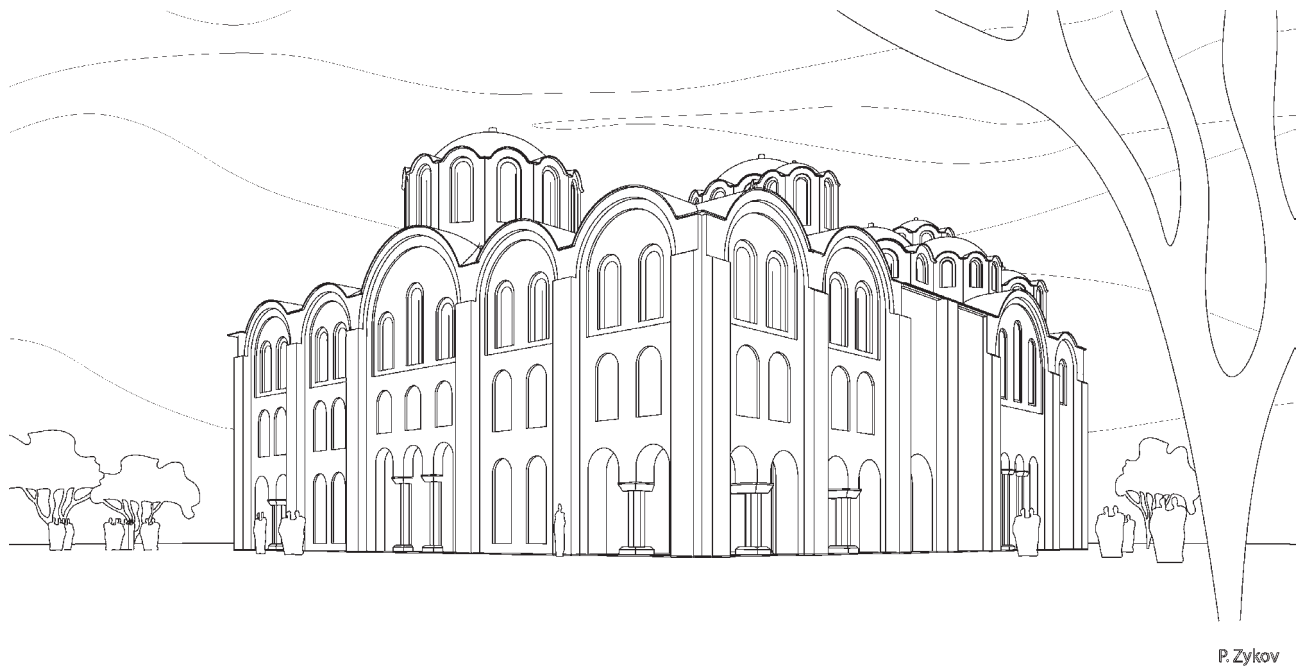
3. Наявність другого ярусу над західною частиною будівлі, яка примикала до центрального ядра. Підтвердженням цього є фрагмент закомари західного фасаду, вкритий черепицею, яка використовувалася тільки при будівництві кінця X ст. (знайдений при розкопках 1948 року). Цей блок мурування дозволяє реконструювати висоту прясла, яка складала не менше 14 м [Зыков, 2012, с. 156–157, Ёлшин, 2014, с. 98–99].

4. Західні компартименти південної галереї в нижньому ярусі були первинно відкритими, про що свідчать збережені залишки нижніх частин пілонів (відкриті дослідженнями М. Каргера (1937–1939) та Г. Івакіна і О. Іоаннісяна (2005–2011)).

До групи гіпотетичних даних відносяться:

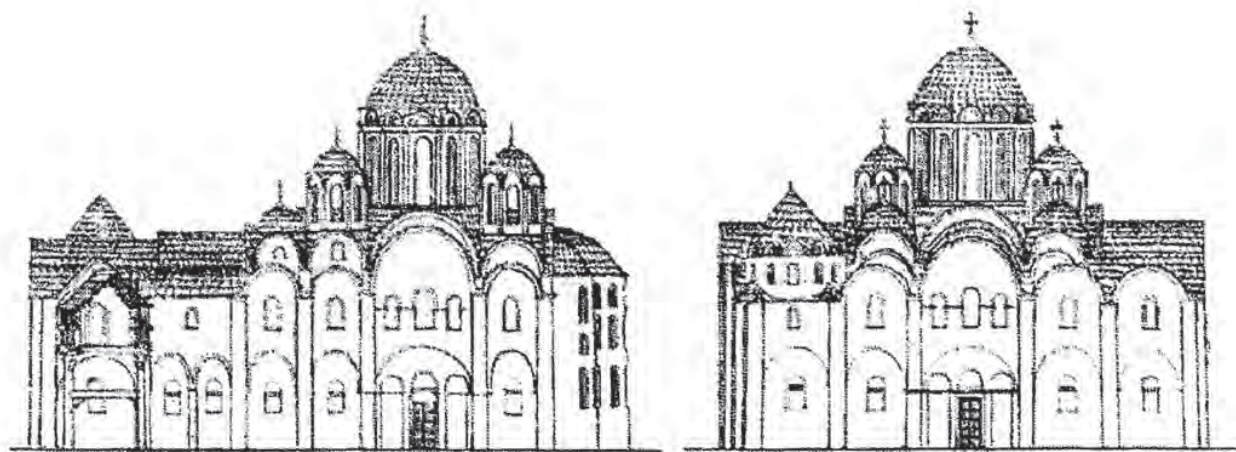
1. Початкова кількість поверхів південної і північної галерей. Ймовірно, вони спочатку були одноповерховими, час появи їх других поверхів невідомий. Можливо, їх надбудова другими поверхами відбулася в часи правління Ярослава Мудрого. Основу для такої думки дають блоки мурування з плінфи, аналогічної плінфі Софії Київської, серед яких – стовп із півколонками (розкопки 1911 року), фрагменти двохступінчастої ніші та півколонки (розкопки 2006 року), фрагмент арки (розкопки 2007 року).

2. Повідомлення про 25 куполів Десятинної церкви в «Списке городов русских дальних и ближних» більшість дослідників вважали лише свідченням її багатокупольності [Каргер, 1961, с. 55; Комеч, 1987, с. 168, Зыков, 2012, с. 157–158], а П. Раппопорт взагалі не надавав ваги цій інформації [Раппопорт, 1993, с. 30]. В. Козюба вважає, що походження звістки щодо «полутретьятцати версех» пов'язано з тим, що навколо композиційного ядра споруди, яке в давньоруських храмах могло мати п'ять верхів, розташовува-

Іл. 13. Реконструкція загального вигляду Десятинної церкви П. Зикова

³ До проведення останніх археологічних досліджень (2005–2011) більшість дослідників, опираючись на висновки М. Каргера, вважали, що галереї і західна частина храму були зведені через декілька десятиліть після зведення центрального ядра – у 30-х роках XI ст., з чим і пов'язувалося освячення храму 1039 року.

Іл. 14. Реконструкція південного та західного фасадів Десятинної церкви Г. Логвина (за: Логвин Г., 1978)

лися приміщення (компартаменти), кількість яких дорівнює двадцяти. Вірогідно, наприкінці XIV ст. за збереженими нижніми частинами стін храму, його внутрішніми перегородками й лопатками можна було підрахувати кількість внутрішніх об'ємів, і це число було прийнято за кількість куполів давньої споруди

Іл. 15. Реконструкція Десятинної церкви Ю. Асеева: а – загальний вигляд з південно-західного боку (за: Алферова, Харламов, 1982); б – загальний вигляд зі східного боку (за: Асеев, 1982)

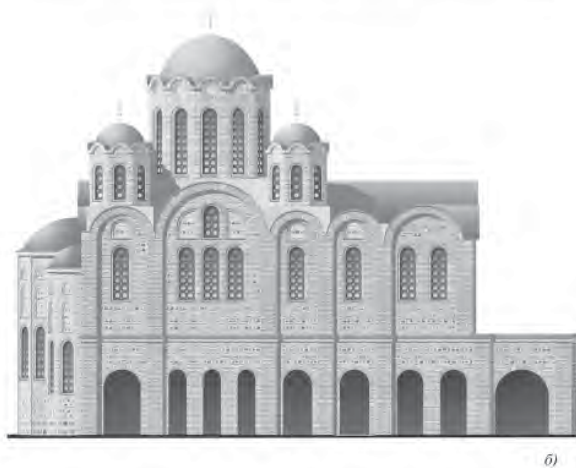
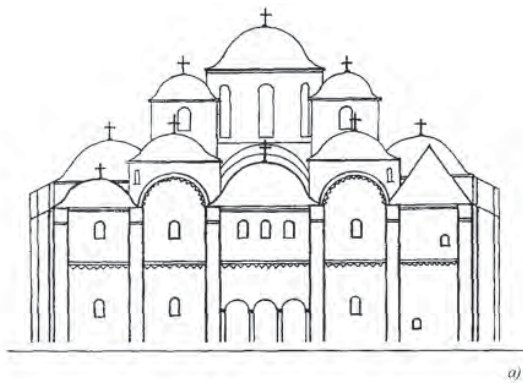
ди [Козюба, 2014, с. 122]. Г. Логвин дане повідомлення відносив до Софії Київської [Логвин Г., 1978, с. 34]. На думку І. Красовського, слово «полутретьятцати» перекладається як «п'ятнадцять» [Красовский, 2002, с. 101].

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що в давньоруський період фасади Десятинної церкви змінювалася щонайменше двічі. За Ярослава Мудрого добудовано або перебудовано другі поверхи південної і північної галерей, у першій третині XII ст. закладено відкриті аркади південної і північної галерей, перекладено південно-західний кут храму, зведено пілон перед західним фасадом.

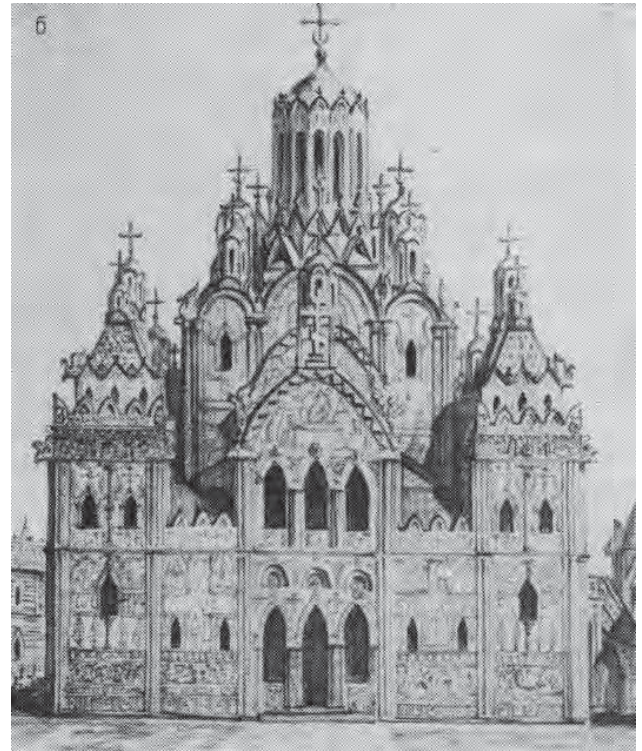
Враховуючи ці дані, розглянемо найбільш відомі реконструкції Десятинної церкви. Відрізняються вони лише кількістю глав, висотою галерей та завершеннями фасадів (варіації композицій вікон та ніш на фасадах до уваги не беремо з причин, розглянутих вище). З точки зору завершення фасадів, реконструкції поділяються на дві групи. Автори реконструкцій першої групи виходять з кола візантійських пам'яток. У Візантії фасадні стіни наосів хрестово-купольних храмів як сучасних Десятинній церкві, так і впродовж усього середньовізантійського періоду (IX – початок XIII ст.) мали півкруглі закомари лише в тих частинах, які відповідають торцям рамен просторового хреста, а стіни кутових компартиментів завершувалися, як правило, горизонтальними карнизами. При цьому горизонтальні карнизи щодо рамен просторового хреста, зазвичай, понижені й розташовуються не вище п'ят склепінь над раменами. Перекриття нартекса могло бути таким же

пониженим, як і в кутових компартиментів наоса, але при влаштуванні у нартексі хорів він підвищувався і його перекриття розташовувалося на рівні рамен просторового хреста, завершуючись такими ж півкруглими закомарами⁴. Частими є варіанти, у яких над мурованими склепіннями просторового хреста розташовувалися двоскатні дахи, тоді відповідні внутрішнім склепінням закомари на фасадах мали вигляд півкруглих ніш, вписаних у трикутні фронтони.

Саме такою є перша реконструкція Десятинної церкви, запропонована К. Конантом (іл. 11) [Каргер, 1961, с. 37, рис. 11]. На ній представлена тринавова хрестово-купольна споруда, оточена двоповерховими галереями і завершена п'ятьма куполами. Західну час-

Іл. 16. Реконструкція Десятинної церкви:
а – західний фасад, І. Красовський
(за: Красовский, 2002); б – північний фасад,
Ю. Лосицький і Ю. Коренюк (за: Лосицький,
Коренюк, 2016)

Іл. 17. Реконструкція західного фасаду Десятинної церкви Т. Кудрявцевої (за: Мокеєв, 1978)

тину, де було кілька приміщень, К. Конант не реконструював, вражаючи їх пізнішими прибудовами.

До цієї ж групи можна віднести реконструкції М. Холостенка (іл. 12: а) [Асеев, 1996, с. 30], Н. Логвин (іл. 12: б) [Логвин, 1988, с. 229, рис. 1], А. Реутова (іл. 12: в) [Реутов, 1996, с. 34], П. Зикова (іл. 13).

Реконструкції другої групи ґрунтуються на давньоруській традиції, представленій закомарним храмом, який почав формуватися в другій половині XI ст. [Комеч, 1987, с. 261]. Принциповою відмінністю реконструкцій цієї групи від першої є характер завершення фасадних стін – у них усі прясла завершуються півкруглими закомарами. Першою реконструкцією цього напрямку є реконструкція Г. Логвина (іл. 14) [Логвин, 1978, с. 32]. До цієї ж групи належать реконструкції Ю. Асеева (іл. 15) [Асеев, 1982, с. 32; Алферова, Харламов, 1982, с. 41], І. Красовського (іл. 16: а) [Красовский, 2002, с. 105, рис. 8], Ю. Лосицького і Ю. Коренюка (іл. 16: б) [Лосиць-

⁴ Характерним прикладом є церква Панагії Халкеон у Салоніках (1028), де західний фасад нартекса та стіни обох його торців завершуються півкруглими закомарами, яким в інтер'єрі відповідає центральне хрестове склепіння, а з півдня та півночі – попружні арки під барабанами бокових куполів.

кий, Коренюк, 2016, с. 61, іл. 4]. Зазначимо також, що перший приклад реконструкції Десятинної церкви у вигляді закомарного храму представлено на макеті Києва X–XIII ст. (автор – Д. Мазюкевич, наукові консультанти – Ю. Асєєв, П. Толочко). Але в цій роботі автор не ставив завдання наукової реконструкції саме Десятинної церкви, оскільки вона представлена в загальному ландшафті міста.

Окрім перерахованих реконструкцій, існують і такі, що не підпадають під жодну з означених груп, оскільки не стосуються ні візантійської, ні давньоруської архітектури.

Подібним прикладом є реконструкція Т. Кудрявцевої (іл. 17) [Мокеєв, 1978, с. 42, іл. 16], аналізувати яку в даній статі немає сенсу.

Завершуючи огляд реконструкцій Десятинної церкви, процитуємо відомого дослідника давньоруської архітектури О. Іоаннісіяна «На таких мізерних залишках [підмурків] можна будувати, у принципі, будь-яку реконструкцію, але вона завжди буде гіпотетичною» [Іоаннісян, 2012, с. 187]. Тож цілком вірогідно, що в майбутньому число реконструкцій Десятинної церкви примножиться.

Джерела та література

Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк. – Киев, 1982.

Асєєв Ю.С. Архитектура Древнего Киева. – Киев, 1982.

Асєєв Ю. Дослідження архітектури Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 29–31.

Голубев С.Т. О древнейшем плане города Киева 1638 года. – Киев, 1898.

Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д. Архитектурно-археологические исследования Десятинной церкви в Киеве в 2008–2009 годах // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2010. – Т. LIII: Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков. Материалы международного семинара 17–21 ноября 2009 года в Гос. Эрмитаже. – С. 377–390.

Ивакин Г., Козюба В., Комар О., Марченко Г. Десятинна церква – новини сезону 2010 р. // RUTHENICA. – Київ, 2010. – Т. IX. – С. 160–165.

Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2009. – Т. XLIX: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Материалы международной конференции 14–18 мая 2007 года в Гос. Эрмитаже. – С. 330–366.

Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д., Ивакин Г.Ю. Археологические исследования пилона у западного фасада Десятинной церкви в Киеве в 2009–2010 гг. // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. LXV: Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 года в Гос. Эрмитаже. – С. 125–135.

Иоаннісіян О. З приводу дискусії щодо датування Софійського собору в Києві: чи до однієї групи пам'яток належать Десятинна церква і Софійський собор? // Українська художня культура : історія та сучасні проблеми. Зб. наук. праць. – Київ, 2012. – С. 179–209.

Ёлишин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники) // RUTHENICA. – Київ, 2010. – Т. IX. – С. 74–109.

Ёлишин Д.Д. Об устройстве и расположении лестницы на хоры Десятинной церкви в Киеве // Актуальные проблемы теории и истории искусства. – Санкт-Петербург, 2014. – Вып. IV. – С. 97–106, 603–604.

Зыков П.Л. Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. LXV: Первые каменные храмы Древней Руси. – С. 136–161.

Каргер М.К. Розкопки на садибі Київського історичного музею // Археологічні пам'ятки УСРС. – Київ, 1952. – Т. III. – С. 5–13.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1961. – Т. II. Памятники киевского зодчества X–XIII вв.

Козюба В. Церква Богородиці Десятинна в Києві (короткий історичний нарис) // Український історичний журнал. – 2014. – № 3 (516). – С. 116–127.

Козюба В. Дослідження Десятинної церкви і прилеглої території у 1936–1939 рр. (короткий огляд негативів розкопок з Наукового архіву ІА НАН України) // Orus Mixtum. – 2015. – № 3. – С. 27–36.

Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – Москва, 1987.

Красовский И.С. Реконструкция архитектурного облика Десятинной церкви // Археология. – 2002. – № 4. – С. 98–107.

Логвин Г.Н. Новые исследования древнерусской архитектуры // Строительство и архитектура. – Киев, 1978. – № 8. – С. 31–34.

Логвин Н.Г. Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С. 225–230.

Лосицький Ю., Коренюк Ю. Ще раз до питання про реконструкцію Десятинної церкви // Orus Mixtum. – 2016. – № 4. – С. 56–64.

Мокеев Г.Я. Многоглавые храмы Древней Руси // Архитектурное наследие. – Москва, 1978. – Вып. 26. Традиции и новаторство в зодчестве народов СССР. – С. 41–52.

Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура. – Санкт-Петербург, 1993.

Реутов А. До проблеми реконструкції Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 32–34.

Рыбаков Б.А. Из истории культуры древней Руси. Исследования и заметки. – Москва, 1984.

Терещенко О. Зображення Десятинної церкви на мініатюрах Радзивиллівського літопису: до питання про достовірність джерела // Orus Mixtum. – 2013. – № 1. – С. 150–154.

Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – Москва, 1952. – Т. 40. – С. 214–259.

ПІДЛОГА OPUS SECTILE ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ

Статтю присвячено вивченню історії відкриття під час розкопок Десятинної церкви в 1824 і 1826 роках фрагментів мозаїчної підлоги opus sectile кінця X ст., визначенню місця їхнього розташування у храмі та відповідності оригіналу в реконструкціях.

Ключові слова: Десятинна церква, мозаїчна підлога opus sectile кінця X ст., розкопки 1824 і 1826 років.

Статья посвящена изучению истории открытия во время раскопок Десятинной церкви в 1824 и 1826 годах фрагментов мозаичного пола opus sectile конца X в., определению места их расположения в храме и соответствия оригиналу в реконструкциях.

Ключевые слова: Десятинная церковь, мозаичный пол opus sectile конца X в., раскопки 1824 и 1826 годов.

The article contains the analysis history discovered during the excavation of Desyatynna Church in 1824 and 1826 of the fragments of pavement opus sectile dated to the late tenth century. The author localized their place in the temple and check the correspondence to original in the later reconstructions.

Keywords: Desyatynna church, pavement opus sectile, the late tenth century, excavations of 1824 and 1826.

Поліхромія оздоблення підлоги і стін у техніці opus sectile, тобто мозаїчних орнаментальних і фігурних зображень зі щільно підігнаних плиток різнокольорового каменю – мармуру, сланцю, брекчії, порфіру тощо, а також смальти та інших матеріалів, відома з пізньоримського часу, залишалася актуальним декоративним елементом оздоблення і в наступні періоди. У ранньохристиянській культовій і світській архітектурі її використовували в найважливіших частинах інтер'єру (Сан-Віталє в Равенні, Свята Євфрасія в Порече, Великий палац візантійських імператорів і собор Святої Софії в Константинополі та ін.). Підлоги opus sectile мали головні храми Візантії X–XII ст. [The Oxford, 1991, p. 1529–1530], для оздоблення стін у середньо- та пізньовізантійські періоди opus sectile використовували рідше [Ασπμακοπουλου-Ατζακα, 1980, σ. 151]. Мозаїчною в цій та інших техніках (інкрустація смальти в кам'яні плити або набір у розчин) зазвичай була підлога центральної нави (особливо підкупольного простору та вітарю), або, як і в інших компартиментах, ці ділянки мостили кам'яними плитами чи керамічними полив'яними плитками.

У Давній Русі Десятинна церква була єдиним храмом, де (щонайменше в центральній частині) підлогу було вимощено в техніці opus sectile з різнобарвного каменю. Як і у візантійських храмах, разом з мозаїкою використовували кам'яні плити – міс-

цевий пірофілітовий сланець – і полив'яні плитки. Під час розкопок було також знайдено уламки розчину мозаїчного набору з відбитками та окремими плитками смальти геометричних форм (іл. 1: а) [Самохатко, 1996, с. 60; Івакін та ін., 2006, с. 174], подібного до оздоблення синтрону й підлоги Софійського собору [Архипова, 2000, с. 67] (іл. 1: б, в), але його відношення до синтрону чи підлоги Десятинної церкви поки що не з'ясовано¹.

In situ залишки давньої підлоги opus sectile з «разноцветных мраморов, яшм и стекол» [План, 1825, с. 390] були відкриті К.А. Лохвицьким восени 1824 року під час масштабних розкопок Десятинної церкви, ініційованих митрополитом Євгенієм (Болховітіновим). Про це в «Отечественных записках» від 18 листопада 1824 року зазначалося: «Олтарь вымощен мозаическим полом из мрамора и стекла, по сторонам коего полы из кафеля» [Об открытии, 1824, с. 513–514]. Але місце розташування відкритої підлоги дещо по-іншому було позначено на плані церкви, складеному після її подальших розкопок у 1826 році відрядженим до Києва Імператорською академією мистецтв архітектором М.Є. Єфимовим. Така ситуація виникла тому, що, за словами М.К. Каргера, який проводив розкопки у 1938–1939 роках, ані Лохвицький (відставний чиновник 5 класу), ані сам Болховітінов «не имел ни малейших представлений о задачах и методике археологических рас-

¹ К. В. Шероцький вважав, що стіни церкви могли бути оздоблені полив'яними плитками [Шероцкий, 1995, с. 95].

копок вообще и раскопок архитектурных памятников в частности. Приступив к раскопкам в октябре 1824 г., Лохвицкий менее чем за два месяца полностью открыл фундаменты древнего храма. «Снятый с натуры» план Десятинной церкви, опубликованный в начале следующего года Е. Болховитиновым, представлял чудовищную по своему невежеству и неправдоподобию фантазию, не дававшую даже приблизительного представления о памятнике» [Каргер, 1958, с. 35].

У полемічній статті на захист свого плану К.А. Лохвицький надає таку інформацію щодо відкритої підлоги. Дорікаючи Єфимову, він зазначає, що той зобразив затісний вівтар і, підганяючи свій план «предпринял прежде истребить в натуре мозаический пол мраморный, разноцветный с разными круглообразными фигурами, который совершенно ограничивал алтарь средней церкви по плану г. Лохвицакого. Правда, г. Ефимов в своем описании уверяет, будто он нашел пол мозаический не в алтаре, а в середине церкви, но и то уверение произошло от того, что план г. Ефимова есть мечтательный, выдуманный. Линию иконостаса в алтарной части он умственно провел от севера к югу, а посему мозаический пол и остался в его плане ниже иконостаса; почему он и уверяет, что пол мозаический в середине церкви. Потом, и в показанных им по плану диаконниках, велел он вынуть полы мозаические кафельные, поливные; которые также показывали верность линии иконостасов, в плане г. Лохвицакого означенных. В противном случае, если бы г. Ефимов мозаические полы в алтаре, сию драгоценность священной древности, оставил несломанными, то план его оказался бы видимо неверным. Сии мозаические полы, во всех пяти алтарях показывали линию иконостасов и престолов, а с тем вместе и весь план церкви древней архитектуры. Но к сожалению любителей древности, художник 14 класса Ефимов истребил безвозвратно сию единственную Русскую священную редкость. От иконостасной части во всей церкви к западу, местами, по большей части оставался пол, вымощенный плитняком, камнем фиолетоваго цвета разной величины, как и на плане означено. Этот пол показывал

горизонт площади в церкви до иконостасов. г. Ефимов вынул все без остатка и даже землю из под пола велел вырыть ниже грунта поверхности фундаментальных стен <...> г. Ефимов впродолжение своих работ скрытно от г. Лохвицакого, сняв рисунок с полу мозаического мраморного разноцветного и выковыряв мозаики, велел перенести в придел деревянный, над Десятинною церковью пристроенный, Св. Апостол Петра и Павла. А из сей церкви перенесен этот **новосоделанный пол** [вид. – Є. А.] в Софийский собор на хоры, где и развалился весь» [Лохвицкий, 1857, с. 41–42].

Хоча план Єфимова визнали більш достовірним і опублікували його 1829 року в «Кратком историческом описании Десятинной церкви» [Краткое, 1829, с. 30, чер. 1], його дискредитація Лохвицьким зіграла свою роль, і на план Лохвицького продовжували посилалися й пізніше. Після розкопок 1908–1910 років обидва плани вважали невірними [див.: Ёлшин, 2012, с. 71–72], але розкопки 1930-х і 2005–2011 років дозволили реабілітувати план Єфимова, а аналіз Д.Д. Ёлшиним креслень плану Лохвицького показав, що коментарі й цифри, якими позначені членування східної частини церкви на різних варіантах креслень, не збігаються. На першому за хронологією плані з докладними коментарями, що зберігається в Інституті археології НАН України (іл. 2: а), місце розташування відкритої підлоги позначено цифрою 10 – «Место Престола в олтаре средней Церкви, где пол найден мозаический, превосходной работы, украшенный разноцветным мрамором...» (ІА НАНУ, ф. 13, д. 8–9), але на уточненому кресленні, пізнішому за часом, цифрою 10 позначено «пространство перед иконостасом», 11 – «место престола в алтаре», а 12 – «место горнего седалища». Корегування цієї помилки з планом Єфимова (зберігається в Музеї-заповіднику «Московський Кремль» (іл. 2: б), на якому відкрита ним мозаїчна підлога розташована посередині в західній частині підкупольного простору з позначенням: «Z. мозаический крестобразный пол», доводить, що й на плані Лохвицького мозаїчна підлога містилася в центрі підкупольного простору. Тобто обидва фрагмен-

ти підлоги, відкритої у 1824 («омфалій») і 1826 роках («доріжка»), знаходилися саме в зоні підкупольного простору, причому другий – у західній частині підкупольного квадрату [Єлшин, 2012, с. 73–78, 81, 84–85, 89, ил. 1, 2, прим. 65].

Незважаючи на те, що після розкопок 1930-х років М.К. Каргер визнав достовірність плану Єфимова, з місцем розташування залишків мозаїчної підлоги X ст. він не визначився, припускаючи, що «пол Десятинной церкви был декорирован мозаикой, по видимому, лишь в наиболее ответственных местах (алтарь, может быть центральный неф)» [Каргер, 1947, с. 20]. Услід за ним так само невизначено – вітвар чи центральна нава – омфалій Десятинної церкви локалізують і деякі інші дослідники, хоча численні зразки мощення храмів середньовізантійського часу омфаліями, функціонально-символічне значення цього декоративного мотиву – середина, пуп землі, яке відобразилося в богослужбовій практиці Візантії та Давньої Русі [Хрушкова, 2012, с. 49; Седов, 2015, с. 352, 355–359], вказують на середину церкви, переважно саме під куполом, тобто в символічному центрі храму. Ця невизначеність, вірогідно, зумовлена тим, що відразу після розкопок фрагменти мозаїчної підлоги було заплановано перенести саме до вівтара нової церкви Різдва Пресвятої Богородиці, будівництво якої на місці давнього храму велося за проектом В.П. Стасова з 1828 до 1842 рік. Як підлогу вівтара ці фрагменти сприймали й сучасники. М.Ф. Берлінський стверджував, що «мозаический крестообразный пол и обломки мраморного» або «часть мозаического пола, из разных мраморных штучек открытая пред алтарем свидетельствует, что и весь алтарь был оными выложен» [Берлинский, 1830, с. 111–112, 116, 122].

Аналіз джерел XIX ст. засвідчує, що перенос фрагментів давньої підлоги до нового храму відбувся не відразу. М.М. Закревський, описуючи інтер'єр «стасівської» церкви, хоча і стверджував, що «пред престолом и на горнем месте настланы остатки мозаического пола, бывшего в алтаре и на середине древ-

ней Десятинной церкви, в том самом виде, как они найдены в развалинах под грудами камней и мусора» [Закревский, 1868, с. 291], але в другій половині XIX ст. відомим був лише малюнок двох варіантів «доріжки» (іл. 3: а). За описом І.І. Фундуклея, це був «в четырехугольниках изящной работы мозаический пол из разнообразных мраморов, яшм и стекол» [Фундуклей, 1847, с. 28–30], тобто саме такий, як на малюнку М.Є. Єфимова (іл. 3: б)², датованому 25 липня 1826 року [Архипова, 2006, с. 31–46].

К.А. Лохвицький не описує відкритої ним мозаїчної підлоги [Краткое, 1829, с. 5, 11, 13, 29–30], проте за свідченнями митрополита Євгенія, це був фрагмент підлоги з «большими звездообразными кругами в цветных четвероугольниках прекраснейший пол мозаический из разноцветных мраморов, яшм и стекол...» [План, 1825, с. 388–389]. Уперше цю композицію описав Д.В. Айналов, відряджений 1901 року до Києва Московським археологічним товариством для вивчення мармурових уламків та іншого оздоблення давніх київських храмів. За його словами, зображення залишків мармурової підлоги Десятинної церкви на той час не існувало і він уперше дає їй детальний опис: «Пол Десятинной церкви сохранил значительную часть своей древней настилки, состоящей из небольших квадратных плит белаго мрамора и краснаго шифера, и представляет обширное пространство шахматного рисунка. Важнее, однако, то, что он сохранил довольно большую часть инкрустации коврового рисунка. Эта инкрустация выполнена разноцветными мраморами, между которыми особенно интересны: лиловый порфир, зеленый или verde antico, белый мрамор с прослойками, затем различные роды пятнистого мрамора. Продолговатый четырехугольный ковер как бы лежит на полу, отороченный широким бордюром порфира. Внутри его вписан круг или омфалий, выложенный концентрическими полосами разноцветнаго мрамора и мелким узором мозаической инкрустации. Внутри омфалия, в центре его заключен кружок порфира. По

² Відділ рукописних і графічних фондів Державного історико-культурного заповідника «Московський Кремль», КП 44807 (ГР-2904), № 31 – «один квадратный аршин мозаического пола».

четырем углам – повторены по четверти центрального омфалия и того же рисунка. По сторонам четырехугольника идут две дорожки, выложенные из шестиугольных продолговатых плиток белых и красных вперемежку. Далее также повторены четырехугольники, но более простой кладки. Этот единственный мозаический пол, сохранившийся в Киеве от древности, заслуживает точного воспроизведения в красках и издания в свете. Я не решаюсь издать свой карандашный рисунок. Рисунок этой ковровой мозаики еще не имеет примесей арабских завитков и напоминает простоту античной геометрической орнаментики» [Айналов, 1905, с. 6; 1915, с. 264–265]. Цей опис підлоги в новому храмі майже дослівно повторює К.В. Шероцький 1917 року [Шероцький, 1995, с. 94]. Утім, уперше кольорові акварельні малюнки обох композицій, які відповідають сучасним (іл. 3: в, г), було зроблено Г.Ф. Корзухіною і опубліковано М.К. Каргером 1947 року [Каргер, 1947, с. 19, табл. I, II].

Таким чином, враховуючи зауваження К.А. Лохвицького про перенос «*полу мозаического мраморного разноцветного <...> в Софийский собор на хоры*», де «*этот новосоделанный пол <...> развалился весь*» [Лохвицкий, 1857, с. 42], є підстави вважати, що його перебування в Софійському соборі було нетривалим. У новому храмі Десятинної церкви композицію з омфалієм було відтворено не раніше другої половини ХІХ ст. з певними поновленнями для мощення іншого архітектурного об'єму. Такою її й описав Д.В. Айналов, такий вигляд вона має і зараз (іл. 4).

У 1928 році «стасівську» церкву було ліквідовано, а в 1936–1937 роках розібрано. Фрагменти мозаїчної підлоги Десятинної церкви перенесли до Софійського музею [Самохатко, 1996, с. 59, 115, № 1, 2], але документальні свідчення про точний час їх переносу, на жаль, не збереглися. За спогадами першого директора Софійського музею І.М. Скуленка (1934–1937), до музею «*архітектурні деталі славетної Десятинної церкви, що перебували у Стасовській церкві <...> не то, що перевезли, а буквально*

на руках перенесли, зважаючи на їх велику культурно-історичну цінність» [Скуленко, 1975, с. 7–8]. Знаходження цих артефактів у Софійському музеї (нині – Національний заповідник «Софія Київська», а тоді – Музей архітектури Української філії Академії архітектури) фіксує інвентарна книга 1944 року (УФАА МА 583 і 584, сучасні – Аадсм 457, 458). Оскільки шифр УФАА МА 583 мають ще три фрагменти з шестикутними й малими трикутними плитками з розкопок 1937 і 1939 років [Самохатко, 1996, с. 117, № 12–14], можна припустити, що вони належали іншій частині такої самої «доріжки». Щодо її композиції, якщо на малюнку М.Є. Єфимова її утворюють три ряди шестикутників, а в І.І. Фундукля зображено два таких «панно», то музейна дещо більша, її утворює сітка з п'яти і чотирьох рядів шестикутників. Вочевидь, відразу після переносу до Музею сталося об'єднання фрагментів двох частин «доріжки», композиція набула сучасного вигляду і була оформлена в раму для експонування. Про це свідчить і зауваження М.К. Каргера, який зазначав, що «доріжка» тепер «*представляет небольшую часть (разм. 0,765×0,575) одной из двух дорожек, которые были расположены по сторонам прямоугольного “ковра”*». *Орнаментальный рисунок ее состоит из шестиугольных продолговатых плиток белого мрамора, квадратных плиток, образующих крестообразный рисунок красного шифера между ними и небольших треугольной формы смальт различного цвета*» [Каргер, 1947, с. 19].

Дослідження «доріжки» під час реставрації і консервації³ у 2014 році показало, що сучасна композиція – результат реставрацій ХІХ–ХХ ст., оскільки її основою є вапняно-цемент'янковий, вапняно-піщаний (вторинне використання) та цементно-піщаний розчини. Втрачені ділянки мозаїчного набору з мармуру, пірофілітового сланцю і смальти та краї були зацементовані й затоновані [Колодницький, 2016, с. 118–120, мал. 1–10]. Порівняно з рисунком Г.Ф. Корзухіною (іл. 3: в) втрат стало трохи більше.

³ При створенні виставки «Храм. Град. Держава. Перші муровані храми Києва» при заміні рами цей фрагмент розпався на три великі та декілька дрібних фрагментів.

Водночас порівняння сучасної композиції «доріжки» (іл. 4: б) з відомими зображеннями ХІХ ст., хоча й виконаними в дещо сухій, геометрично чіткій манері (іл. 3: а–б), свідчить, що вона відповідає відкритій 1826 року хрестоподібній підлозі і фактично є частиною автентичного мощення. Окремі плитки набору й дрібніші уламки подібної підлоги з видовжених шестикутних плиток або їх трапецієподібних половинок (ними оформлено куту частину «доріжки»), трикутні й квадратні плитки з білого мармуру та пірофілітового сланцю із залишками вапняно-цементного й вапняно-піщаного розчинів, що зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська» [Самохатко, 1996, с. 59, 115, 117, № 9–14], відносяться до другої частини доріжки, яка, за описом Д.В. Айналова, містилася в «стасівській» церкві з другого боку омфалію. Багато плиток різних форм з білого, чорного й різновидів плямистого мармуру та інших видів каменю, що також походять від підлоги *opus sectile* з аналогічним орнаментом з октагонів, було знайдено і під час розкопок Десятинної церкви 1908–1910⁴, 1936–1939⁵ та 2005–2010 років (іл. 5) [Івакін та ін., 2006, с. 174]⁶.

Мотив сітчастого орнаменту з октагонів, утворених з чотирьох видовжених шестикутників білого мармуру, усередині яких – квадратики, а в кутах – трикутники з кольорового мармуру, відноситься до поширених у декорванні вимосток *opus sectile* (іл. 6: б). Вважають, що місцем появи цього мотиву був сирійсько-кипрський регіон, особливо Антиохія [Хрушкова, 2011, с. 216; 2012, с. 36]. Фрагменти підлоги з варіантом подібної орнаментации з шестикутних і квадратних плиток знайдено в Херсонесі в храмі (№ 34) ІХ–Х ст. [Якобсон, 1984, с. 508, позиція «и»]. Другою половиною Х ст. датуються подібні орнаменти з октагонів мощення церкви Богоматері монастиря Хосіос Лукас, ХІ–ХІІ ст. соборів Сан Марко і Торчелло [Хрушкова, 2012, с. 48, ил. 13, цветная вклейка]. У Десятинній церкві шестикутні плитки проконніського мармуру доповнюють

квадратні з місцевого пірофілітового сланцю, у кутах – трикутні з білого й кольорового мармуру, порфіриту, кварциту, смальти та полив'яної кераміки жовтого й зеленого кольорів. Останні три види, найвірогідніше, відносяться до поновлень і реставрації як до монгольського часу, так і ХІХ ст.

Щодо автентичності композиції підлоги з омфалієм (іл. 4: а) виникають певні сумніви. По-перше, ми маємо тільки її зображення в «стасівській» церкві ХІХ ст., по-друге, Лохвицький стверджує, що вже до Софійського собору було перенесено «*новосоделанный пол*», де він до того ж «*развалился весь*» [Лохвицкий, 1857, с. 42]. Та й у поясненні до плану К.А. Лохвицький зазначав, що від мозаїчної підлоги на час її відкриття збереглися лише «*остатки*» [Ёлшин, 2012, с. 75]. М.К. Каргер зауважив, що за відсутністю графічної фіксації залишків підлоги Десятинної церкви й повної інформації про розкопки 1824–1826 років важко встановити, якою мірою мозаїчну підлогу було використано в збудованому Стасовим храмі та що було зроблено заново [Каргер, 1947, с. 18]. Відомо також, що під час розкопок початку ХІХ ст., за словами митрополита Євгенія, «*народ Киевский, ежедневно многочисленными толпами стекавшийся к сему открытию, хватал и наполнял карманы мозаикою, обломками мрамора, яшмы и мелких разных камней. Серебряники управляли сию мозаику и камешки в золотые и серебряные хрестики и перстни, продавали народу, жаждавшему иметь их, как святыню, и рассылали по России*» [План, 1825, с. 398–399].

Значні втрати, які має сучасна композиція з омфалієм (ці місця зацементовано й затоновано), використання сторонніх матеріалів (полив'яні плитки, цемент), незвичність композиційного рішення – сегменти кругів замість повних форм, компонування зображення в прямокутник, а не квадрат – свідчать, що в новому храмі фрагменти давньої підлоги з «*большими звездообразными кругами в цветных четырехугольниках*» було відтворе-

⁴ НМПУ, в 21/1853, 1886–1890, 3936–3939, 3941, 3942–3945, 3948, 3956, 4006; в 4553/32, 56.

⁵ НЗСК, колекційні описи 1947 року № 7–8 предметів з розкопок Десятинної церкви 1936, 1937, 1939 років; Аадсм 506.

⁶ Зберігаються у фондах Інституту археології НАН України.

но в реконструйованому й адаптованому до архітектури вітварю вигляді. Оскільки композиції з п'яти кругів утворюють квадрат, що зумовлено її центричним характером та розташуванням у просторі підкупольного квадрату храму, вважати, що автентичний омфалій Десятинної церкви міг мати незвичну унікальну прямокутну форму з чвертями замість повних кругів навколо центрального круга, як стверджують деякі дослідники [Хрушкова, 2012, с. 48–49; Матвеев, 2016, с. 208, 214], немає підстав. Більш вірогідно, що й у Десятинній церкві ця композиція складалася саме із зображення п'яти кругів, а не їх чвертей [Елшин, 2012, с. 84]. Це доводять і знайдені під час розкопок окремі плитки з проконніського мармуру у вигляді сегментів, з яких викладали круги. Композицію омфалію з подібних кругів, без переплетіння один з одним, має вимостка *opus sectile* в південно-східній частині підкупольного простору Святої Софії Константинопольської (іл. 6: *a*), згадувана в джерелах середньовізантійського часу [Pedone, 2011, р. 749–768].

Омфалій (гр. *ὀμφάλος, ὀμφάλιον, ὀμφάλια* – середина, пуп, центр щита) у християнських храмах зберіг своє символічне значення центра і грав певну роль у богослужбовій і церемоніальній практиках [Хрушкова, 2012, с. 42; Седов, 2015, с. 351–355]. За визначенням історика церкви Є.Є. Голубинського, на омфалії «*поставлялась перед началом вечерни “свещи церковная” (та, с которою диакон подходит к кадящему священнику), на нем во время каждения священник делал остановку для начертания кадиллом креста, на нем становился священник с Евангелием, износившимся из алтаря на утрене для лобызания молящимися, на нем канонархи сказывали стихи <...> на нем долали остановку священники во время великого выхода*» [Голубинский, 1904, с. 239]. За спостереженнями О.П. Голубцова, обґрунтованими вивченням Чиновника Софійського собору в Новгороді, це була «*мера среди церкви*», з якої «*подьяки <...> обычно пели древние или праздничные стихари перед святителем, когда последний облачался, творил вход и архиерейские молитвы*». У цьому відбилася домонгольська літургійна традиція, принесена на Русь з Візантії [Голубцов, 1907, с. 72, 76], оскільки такою «*мерой среди церкви*»

у візантійських храмах і були омфалії. Крім Десятинної церкви, підлоги з омфаліями й геометричною орнаментациєю в підкупольному просторі та всій центральній наві було відкрито в Софійському соборі в Києві та інших давньоруських храмах домонгольського часу. Не завжди це були окремі кола-омфалії, частіше – більш складні композиції з переплетених кругів, з геометричними, рослинними та навіть зооморфними мотивами, виконаними в різних техніках і матеріалах [Архипова, 2010, с. 568–574; 2015, с. 341–348; Седов, 2015, с. 349–364].

Серед кам'яних плиток підлоги, знайдених під час розкопок Десятинної церкви у ХХ – на початку ХХІ ст., значну кількість складають також більші за розмірами квадратні та прямокутні плитки білого мармуру, пірофілітового сланцю й червоного кварциту з відбитками вапняно-цементного та вапняно-піщаного розчинів (НЗСК, Аадсм 495–502, 507–509, 517, 521), що свідчить про їхнє повторне використання. Цілі плитки мають розміри 22×22; 22×10,5; 25×25×4; 27×18 см (НЗСК, Аадсм 516, 526–528), ще більші, від яких збереглися фрагменти, зі сторонами від 29 до 60 см (НЗСК, Аадсм 517, 533). Трапляються також плитки, витесані з деталей архітектурного декору й будівельних матеріалів давньої церкви (НЗСК, Аадсм 510, 512, розкопки 2005–2010 років). Квадратні плитки, вочевидь, відносяться до мощення «стасівської» церкви у вигляді шахівниці з плиток, витесаних переважно з червоного кварциту, мармуризованого вапняку, мармуру та пірофілітового сланцю (іл. 7) [Івакін та ін., 2006, с. 175; Івакін, Томашевский, Павленко, 2010, с. 402–403, ил. 6]. Саме так описав цю підлогу Д.В. Айналов, хоча він помилково вважав, що вони від «*древней настилки, состоящей из небольших квадратных плит белого мрамора и красного шифера, и представляет обширное пространство шахматного рисунка*» [Айналов, 1905, с. 6], а М.К. Каргер зазначав, що згадуваного Айналовим «*широкого бордюра, которым был оторочен ковер [омфалій. – Є. А.], ныне не сохранилось*» [Каргер, 1947, с. 19].

Дослідники деякий час пов'язували ці плитки з мощенням підлоги Південного і Східного палаців [Милецкий, Толочко, 1989, с. 132, 137; Івакін, Томашевский, Павленко,

2010, с. 402–403, ил. 6] або давньої підлоги Десятинної церкви [Самохатко, 1996, с. 59, 115, № 3, 5, 6], але досить груба обробка тильного боку, використання плиток різної товщини [див. прим. 12 до статті: Ивакин, Томашевский, Павленко, 2010, с. 411], витесаних з кварцитів фундаменту давньої церкви, залишки вапняно-піщаного розчину, відповідність опису Айналовим підлоги «стасівської» церкви підтверджують їхню належність саме церкві XIX ст.

Використані для оригінальної підлоги Десятинної церкви *opus sectile* такі звичні для константинопольських майстрів види каміння, у кольоровій гамі яких домінують біло-сірий, плямистий, темно-зелений та чорний (*verde antico*), різні відтінки вохри (*giallo antico*) і червоного (порфір і місцевий пірофілітовий сланець), жовта й зелена смальта⁷, геометрично чіткі форми орнаменталії та мотив кругів без сплетіння між собою, відповідають традиції, поширеної у X ст. [Асѣмакопуллов-Атѣака, 1980, с. 152; Kudde, Ahunday, 2014, р. 45]. Авторство візантійських майстрів *opus sectile* підтверджує і свідчення літопису про запрошення Володимиром для будівництва церкви майстрів «от Грек»⁸.

Пізніше, у давньоруських храмах XI – початку XIII ст., мозаїчну підлогу набирали у більш дешевій техніці – зі смальти, яку місцеві майстри навчилися робити за власною рецептурою. Орнаментальні та фігурні композиції викладали у розчин або інкрустацією в кам'яні плити (іл. 8). Але більш поширеними

були підлоги з керамічних полив'яних плиток, різноманітних за формами, розмірами та кольором, традиція використання яких також прийшла на Русь із Візантії [Каргер, 1947, с. 35; Чукова, 2004, с. 113–118, рис. 42].

За свідченнями писемних джерел, на Русі XI–XVII ст. мозаїку називали мусія (мусья, гр. – μουστον) [Щапова, 2004, с. 18; Порре, 1962, с. 4, 16]. Так, за Густинським літописом, Успенська церква Києво-Печерського монастиря до її реставрації князем Семеном Олельковичем 1470 року, *«исперва бо мусиею сложена бысть не токмо по стенам, но и по земле»* [Сборник, 1874, с. 36]. Павло Алеппський, який бачив її у XVII ст., зазначав, що *«хорос церкви весь вымощен твердыми, красными плитами вроде порфира <...> Таков же и пол церкви, на котором доселе остаются следы удивительной древней многоцветной мозаики»*. Про Софійський собор він писав, що *«Когда входишь в храм через западные двери, то глазам твоим открывается пол хороса, сделанный из удивительной многоцветной мозаики с разнообразными тонкостями искусства. Такой же пол внутри алтарей и перед ними»* [Путешествие, 2005, с. 171]. Хоча в літописах підлогу давньоруських храмів зазвичай описують як мармурову (*«дно ея помости мрамором красным»*) [Порре, 1962, с. 40–41, 63, 70], але це лише літературний штамп, який не відповідав дійсності. Як свідчать дослідження, переважно це був місцевий пірофілітовий сланець (так званий червоний шифер) або місцеві вапняки.

Джерела та література

Айналов Д.В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Труды XII Археологического съезда в Харькове, 1902 г. – Москва, 1905. – Т. III. – С. 5–11.

Айналов Д.В. История древне-русского искусства. – Киев, 1915.

Архипова Є.І. Синтрон Софійського собора в Києві // Археологія. – 2000. – № 3. – С. 56–71.

Архипова Е.И. О «каменотесной мастерской», открытой В.В. Хвойкой возле Десятинной церкви // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Международная научная конф., посвященная 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной: тезисы докл. Санкт-Петербург, 10–15 апреля 2006 г. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 165–166.

⁷ Смальти зовсім мало, і невідомо, чи була вона спочатку, чи нею замінено втрати під час ремонтів або реставрації.
⁸ Вважати, як О.П. Голубцов, що традиція прикрашати середину церковної підлоги потрапила до Русі через Корсунь [Голубцов, 1907, с. 237–239], або що саме звідти привезено проконніський мармур [Хрушкова, 2012, с. 48], немає підстав.

Архіпова Є. Скульптура та архітектурний декор. Мистецтво Русі-Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.) // Історія українського мистецтва: у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Київ, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 525–576.

Архіпова Е.И. Архитектурный декор и скульптура XII века Южной, Юго-Западной Руси и Рязани // История русского искусства: в 22 т. / Гос. Институт искусствознания. – Москва, 2015. – Т. 2. – Кн. 2: Искусство второй половины XII века. – С. 306–353.

Берлинский М. О Десятинной церкви в Киеве // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – 1830. – Ч. V. – Кн. 1. – С. 106–123.

Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. – Москва, 1904. – Т. 1: Период первый Киевский или домонгольский. Вторая половина тома.

Голубцов А. Сборные чиновники и особенности службы по ним. – Москва, 1907.

Єлшин Д.Д. Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма // Seminarium Bulkinianum. – III: к 75-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 70–94.

Івакін Г.Ю., Томашевський А.П., Павленко С.В. Использование пиррофиллитового сланца и кварцита в строительном деле Южной Руси // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. LIII: Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков: материалы международного семинара 17–21 ноября 2009 года. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 391–411.

Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Лукомський Ю.В., Єлшин Д.Д., Манігда О.В., Чекановський А.А. Дослідження Десятинної церкви в Києві 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.: Збірка наукових праць. – Київ; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – С. 171–175.

Колодницький Л. Реставрація фрагмента мозаїчного набору стародавньої підлоги Десятинної церкви в 2014 р. // Відродження пам'яток. Часопис Науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська. – Київ, 2016». – Ч. 1. – С. 114–121.

Каргер М.К. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода // Труды Всероссийской академии художеств. – Москва; Ленинград, 1947. – Вып. 1. – С. 15–50.

Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – Санкт-Петербург: Типография Карла Крайя, 1829.

Лохвицкий К.А. О плане древней Десятиной церкви // Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. – Киев, 1857. – Тетрадь VI. – С. 40–44.

Матвеев В.Н. Омфалий в декоре полов церквей домонгольской Руси // Актуальные проблемы теории и истории искусства: сборник науч. статей. – Санкт-Петербург, 2016. – Вып. 6. – С. 206–217.

Милецкий А.М., Толочко П.П. Парк-музей «Древний Киев». – Киев, 1989.

Об открытии основания Десятинной церкви // Отечественные записки. – 1824. – Ч. 20. – № 56. Декабрь. – С. 513–514.

План первобытной киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями оного // Отечественные записки. – 1825. – Ч. 21. – № 59. Март. – С. 380–403.

Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / [пер. с араб. Г. Муркоса]. – Москва, 2005.

Самохатко Н. Фрагменти підлоги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 59–60, 115–117.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Издание Временной комиссии для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – Киев, 1874.

Седов Вл. В. Омфалий церкви Бориса и Глеба в Кидекше и подобные формы в интерьерах древнерусских и византийских храмов // Города и веси Средневековой Руси. Археология, история, культура. К 60-летию Н.А. Макарова. – Москва; Вологда, 2015. – С. 349–364.

Скуленко І. Боротьба за Софію Київську (спогади першого директора Софійського заповідника І. Скуленка). Київ, квітень 1975 р. – Наукові фонди Національного заповідника «Софія Київська», НА-ДР № 147/3.

Хрушкова Л.Г. Вымостки opus sectile в Причерноморье и Киеве: средиземномоский контекст // Российское византиноведение: Традиции и перспективы. Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византинистов. – Москва, 2011. – С. 215–218.

Хрушкова Л.Г. Полы opus sectile в Восточном Причерноморье, Крыму, Киеве: византийский контекст // Труды Государственного Эрмитажа. – 2012. – Т. LXV. – С. 35–61.

Фундуклей И. Обозрение Киева в отношении к древностям. – Киев, 1847.

Шероцкий К.В. Київ. Путівник. – Київ, 1995. – Репринт. вид. 1917 року.

Щанова Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. – Москва, 2004.

Якобсон А.Л. Мозаичный пол X в. в Херсонесе (Херсоне) // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1982. – Ленинград, 1984. – С. 504–512.

Ασημακοπουλου-Ατζακα Ρ. Η τεχνική opus sectile στην εντοίχια διακόσμηση. Συμβολή στη μελέτη της τεχνικής από τον 1ο μέχρι τον 7ο μ. Χ. αιώνα με βάση τα μνημεία και τα κείμενα. – Θεσσαλονίκη, 1980.

Kudde E., Ahunbay Z. Istanbul Imrahor Ilyas Bey Camii-Studios Bazilikasi Orta Bizans Dönemi Opus Sectile Döşemesinin Belgelemesi ve Korunması İçin Öneriler // Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi. – Vol. 17. – P. 36–61.

The Oxford Dictionary of Byzantium / [editor in chief A.P. Kazhdan]. – New York-Oxford, 1991. – 3 volumes.

Pedone S. The Marble Omphalos of Saint Sophia Constantinople. An Analysis of an Opus Sectile Pavement of Middle Byzantine Age // 11th International Colloquium on Ancient Mosaics (Bursa 16-10-2009). – Istanbul, 2011. – P. 749–768.

Poppe A. Materiały do Słownika Terminów Budownictwa Staroruskiego X–XV w. – Wrocław; Warszawa; Krakow, 1962.

ПЛИНФА С РЕЛЬЕФНЫМИ ЗНАКАМИ ИЗ РАСКОПОК ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ В КИЕВЕ¹

Статья посвящена описанию и анализу 17 известных фрагментов плинф с рельефными знаками, найденных при раскопках Десятинной церкви и ее периферии в XX – начале XXI вв. Определено три вида знаков: трезубцы, трикветры-трилистники и крест. Рельефные трезубцы (12 единиц), близкие по рисунку к трезубцам на монетах Владимира, наносились до обжига на узкую плинфу форматом 30x15x2,5 см, которая неизвестна в сохранившихся *in situ* конструкциях церкви. Трикветры (4 единицы) нанесены в идентичной технике на плинфу того же типа формовки, но иного формата. Предполагается, что плинфа с рельефными знаками составляла отдельные ограниченные партии, сделанные для определенной конструкции не позже начала XI в.

Ключевые слова: Десятинная церковь в Киеве, плинфа, средневековый кирпич, княжеские знаки, знаки Рюриковичей, кирпичные клейма, трезубец Владимира, трикветр, трилистник.

Статтю присвячено опису й аналізу 17 відомих фрагментів плінфи з рельєфними знаками, знайдених під час розкопок Десятинної церкви та її периферії у XX – на початку XXI ст. Визначено три види знаків: тризуби, трикветри-трилистки та хрест. Рельєфні тризуби (12 одиниць), близькі за малюнком до тризуба на монетах Володимира, наносили до випалювання на вузьку плінфу форматом 30x15x2,5 см, яка невідома у збережених *in situ* конструкціях церкви. Трикветри (4 одиниці) нанесені в ідентичній техніці на плінфу також ж типу формування, але іншого формату. Передбачається, що плінфа з рельєфними знаками становила окремі обмежені партії, зроблені для певної конструкції не пізніше початку XI ст.

Ключові слова: Десятинна церква в Києві, плінфа, середньовічна цегла, князівські знаки, знаки Рюриковичей, цегляні клейма, тризуб Володимира, трикветр, трилисток.

The seventeen fragments of bricks (the plinth) with the relief stamps discovered during the excavations of the Desyatynna Church and its periphery in the 20th– early 21st century are described and discussed in the paper. Three types of stamp are distinguished: tridents, triquetras and the cross. The tridents (12 items) which design is very close to the trident on the Prince Vladimir's coins, had been stamped on the narrow bricks (30x15x2,5 cm) before the burning. These bricks and the bricks from church masonry are different. The triquetras (4 items) had been stamped on the bricks of the same form but another dimensions. Probably the brick with relief stamps were made as a separate limited batches for the definite structure not later than early 11th century.

Keywords: Desyatynna Church in Kyiv, plinth, medieval brick, princely signs, signs of Rurikids, brickstamps, Vladimir's trident, triquetra, trefoil.

Рельефные знаки, оттиснутые на плинфе до обжига – распространенное явление в древнерусском строительном производстве домонгольского времени [Раппопорт, 1994, с. 22–29]. Многие из таких знаков соотносятся с «княжескими знаками» или «знаками Рюриковичей» – разнообразными изображениями двузубцев и трезубцев, широко известных по археологическим материалам разных категорий, происходящим из раскопок древнерусских городов [Белецкий, 2000]. В литературе преобладает мнение, что «княжеские знаки» на плинфе имеют непосредственное отношение к заказчикам построенных из нее зданий [Раппопорт, 1999; Белецкий, 1999; Белецкий, 2017; Михеев, 2017]. Самые ранние известные примеры таких знаков относятся к первым монументальным постройкам Киева конца X в.

На территории Старокиевской горы кирпич с изображением трезубца был впервые найден при раскопках В. В. Хвойки на усадьбе Петровского в 1907 году, у северной стены

гражданской постройки, располагавшейся к востоку от Десятинной церкви (ил. 1: б) [Хвойка, 1913, с. 68; Корзухина, 1956, с. 341; Архипова, 1996, с. 113–114, кат. № 44]. Почти полное иконографическое сходство найденного знака с трезубцем, известным по золотым и серебряным монетам князя Владимира Святославича, не оставляло сомнений в том, что кирпич со знаком относился к эпохе монументального строительства конца X – начала XI в. [Протоколы, 1909, с. 190–191; Болсуновский, 1908]. находка привлекла огромный интерес общественности и сыграла значительную роль в начале масштабных археологических исследований на усадьбе Десятинной церкви, выполнение которых взяла на себя Императорская археологическая комиссия [Ёлшин, 2009]. В 1908 году при раскопках на усадьбе Петровского и восточной части древней Десятинной церкви было сделано еще две аналогичных находки (ил. 1: в–г) [Отчеты, 1912, с. 138, рис. 193; Вельмин, 1910, с. 22; Шероцкий,

¹ Благодарю за помощь хранителей музеев Киева (Ю. Г. Бескорвайную, НМИУ; Д. Пейтица, МИК), Санкт-Петербурга (С. В. Томсинского, ГЭ) и Великого Новгорода (О. В. Жегурову, НГОМЗ).

1917, с. 86; Архипова, 1996, с. 55, 113–114, кат. № 31). Несмотря на немногочисленность таких находок, уже в 1940 году Б.А. Рыбаков отмечал, что «благодаря этим кирпичам мы располагаем не только упрощенной формой знака Владимира, известной нам по печатям, но и декоративным двойником этого знака, близким к позднейшим знакам на монетах, подвесках и поясных бляшках» [Рыбаков, 1940, с. 247]. Еще два фрагмента были найдены при раскопках М.К. Каргера 1948 года² (ил. 1: д–е). М. К. Каргер опубликовал фотографии всех известных ему пяти находок знаков [Каргер, 1958, с. 455, табл. LXXXI–LXXXII].

В последнее время сводку «трезубцев Владимира» на плинфе из раскопок Старокиевской горы выполнил С.В. Белецкий, упоминающий не менее шести подобных находок³ [Белецкий, 2000, с. 410]. В ходе последних исследований Десятинной церкви, проведенных Архитектурной-археологической экспедицией Института археологии НАН Украины совместно с Архитектурно-археологической экспедицией Государственного Эрмитажа, удалось расширить круг источников. Всего за время работ 2005–2011 годов на разных участках площади древней Десятинной церкви было найдено семь новых фрагментов плинф с «трезубцем Владимира» [Ивакин та ін., 2013, с. 80]. Почти все находки сделаны в переотложенном грунте засыпки раскопов XX в., то есть были пропущены предшествующими исследователями. Это неудивительно, поскольку плинфы сильно фрагментированы, а знаки на них едва видны (ил. 1: ж–н).

Таким образом, сейчас можно говорить о 12 фрагментах плинф со знаками в виде «трезубцев Владимира»⁴. Знак наносился на нижнюю постелистую поверхность плинфы в процессе формовки с помощью специальной подкладной доски или деревянного дна формы, в которой был вырезан рисунок. Знак всегда расположен точно посередине плинфы так, что боковые линии крайних зубцов параллельны длинным краям плинфы. Определить факт

использования разных матриц для нанесения знака не удалось по причине низкого качества оттисков и последовавших повреждений.

Плинфа, на которой найдены знаки, обладает рядом характерных особенностей. Керамическое тесто плинфы светло-желтое или оранжевое, с примесью крупного окатанного кварцевого песка, редко – с крупными включениями окатанного шпата (ил. 2). По фрагментам с сохранившимися торцами убедительно реконструируется формат плинфы (30–31×14–15×2,5 см). Плинфа имеет ровные торцы без явных следов формовки, на верхней постелистой поверхности присутствуют глубокие и четкие продольные следы снятия излишка керамического теста с помощью дощечки-правила (ил. 1: в, з). Формовка происходила, скорее всего, в разборной форме. Перечисленные особенности отличаются от характеристик плинфы, которая обнаружена *in situ* в сохранившихся конструкциях Десятинной церкви и гражданских построек поблизости – такая плинфа квадратная, имеет размеры около 30×30×2,5 см, скошенные торцы, следы кругового заглаживания на верхней постелистой стороне, керамическое тесто насыщено дробленным шпатом. Этот тип плинфы, изготавливавшийся в неразборных формах, должен быть отнесен к строительству конца X в. (тип I киевской плинфы) [Ёлшин, 2017, с. 100–103]. Напротив, плинфа с «трезубцами Владимира» не встречена в кладках *in situ*. Многолетнее изучение строительных материалов на памятниках древнерусского зодчества позволяет считать крайне маловероятным одновременное применение плинфы разных систем формовки, особенно в контексте строительства первого монументального сооружения в Киеве. Схожая с плинфой с трезубцами по способу формовки, но не аналогичная плинфа, использовалась существенно позже – при строительстве Ярослава Мудрого в 1030–1040-е годы (тип II киевской плинфы) [Ёлшин, 2017, с. 104–107]. Все это и заставляет отнести плинфу со «знаками Владимира» к особому типу (тип В) [Ёлшин, 2017, с. 127] и другому строительному периоду. Предположительно,

² Эти фрагменты хранятся в НГОМЗ в одной коллекции (КП 33677) с прочими находками раскопок 1948 года, хотя не имеют полевых шифров и не упоминаются в полевой описи этих работ (РО НА ИИМК РАН, ф. 35, 1948 г., д. 85). В публикации 1947 года М.К. Каргер еще называет старые находки таких плинф плитками и отмечает, что ему не приходилось видеть ни одного экземпляра [Каргер, 1947, с. 20].

³ Ошибочно, поскольку один из приведенных знаков не является трезубцем (см. ниже).

⁴ Краткие и предварительные итоги этого исследования были опубликованы [Ёлшин, 2012, с. 24–29].

мы датировем его началом XI в., ограничивая, весьма условно, датой смерти князя Владимира Святославича (1015 г.).

Две плинфы с трезубцами (находки В.В. Хвойки) были обнаружены в относительном отдалении от фундаментов древней Десятинной церкви и близко к северо-восточной постройке («дворцу»). Однако однородный характер распространения строительных материалов в многократно нарушенном культурном слое Старокиевской горы не позволяет однозначно отнести фрагменты именно к этой постройке, тем более что большинство подобных фрагментов происходит непосредственно с площади храма.

Дискуссионным остается функциональное назначение плинфы с «трезубцами Владимира». Хотя изготовление и применение «половинного» формата плинфы и является довольно распространенным приемом в византийском строительстве, обособленность типа формовки этой плинфы заставляет считать, что партия узкой плинфы была выполнена для определенной цели. Высокая степень фрагментированности строительной керамики Десятинной церкви крайне усложняет ее статистический анализ, но все же следует отметить, что фрагментов, которые могли бы относиться к типу плинфы со знаками, значительно меньше по сравнению с плинфой основных типов, относящихся к первоначальному строительству времени Владимира конца X в. и крупному ремонту эпохи Ярослава. Отсутствие характерной стертости на поверхностях плинфы не позволяет рассматривать возможность использования ее в качестве плиток мощения пола храма⁵. Знаки видны хорошо лишь на нескольких экземплярах, в большинстве своем они были либо отпечатаны слишком слабо, либо сильно повреждены (смяты) еще в процессе формовки. В одном случае поверх

знака еще до обжига плинфы пальцем была нанесена дугообразная метка, в другом – острым инструментом нанесена дугообразная графья (ил. 1: в, е). Эти особенности свидетельствуют не в пользу экспозиционной функции плинфы со знаками (например, для частичной облицовки стен, как предполагал Б.А. Рыбаков)⁶. Некоторые фрагменты сохранили слабые следы цементного раствора, в том числе и на поверхности со знаком. Возможно, мы имеем дело с плинфой, изготовленной для какой-то неизвестной малой архитектурной формы внутри храма, появившейся уже после возведения всего объема. Например, это могли быть несохранившиеся конструкции, связанные с усыпальницей князя Владимира, основания под мраморный саркофаг или тонкие стенки иного саркофага. Так, из схожих по пропорциям узких плинф (37×19×2 см) были сложены стенки обкладки шиферной гробницы с северной стороны северо-восточного придельного храма Спасского собора в Чернигове⁷.

«Трезубец Владимира» оказался не единственным вариантом рельефных знаков на плинфе Старокиевской горы. В 1971 году С.Р. Килиевич был найден фрагмент со знаком в виде «трех переплетенных овалов» [Кілієвич, 1971, с. 39] (ил. 3: з). Тщательное изучение музейных коллекций показало, что и другие два фрагмента из раскопок Д.В. Милеева (ил. 3: б) и М.К. Каргера (ил. 3: в), а также один вновь найденный в 2006 году (ил. 3: д) содержат рельефные знаки в виде трехлепестковых розеток или трикветров. Знаки нанесены на плинфу в технике, идентичной «трезубцам Владимира». Аналогичны толщина плинфы и характер керамического теста. Однако расположение знака относительно торца плинфы, сохранившегося лишь на одном фрагменте, а также параллельные торцу следы снятия излишка

⁵ П. А. Раппопорт отмечал, что «полы Десятинной церкви были, очевидно, позже частично реконструированы, о чем можно судить по находке плиток со «знаками Рюриковичей», имеющих форму, типичную для XII в.» [Раппопорт, 1994, с. 47]. Поскольку никаких плиток XII в. (сильно отличающихся от плинфы особенностями как керамического теста, так и формовки) со знаками Рюриковичей из Десятинной церкви неизвестно, полагаем, что это высказывание относится к рассматриваемым плинфам и является следствием того, что М.К. Каргер ошибочно упоминал их в качестве плиток (см. выше).

⁶ «Обширное здание гридницы было украшено орнаментальным фризом из изразцов с рельефными узорами. Фон был залит глазурью синего цвета, а рельеф был покрыт желтой глазурью <...> Этот фриз из поливных изразцов является древнейшим памятником киевской поливной керамики» [Рыбаков, 1948, с. 360]. М.К. Каргер справедливо заметил, что на плинфах с трезубцами нет никаких следов поливы [Каргер, 1958, с. 455].

⁷ По исследованиям Архитектурно-археологической экспедиции Государственного Эрмитажа (О.М. Иоаннисян) совместно с Черниговским национальным педагогическим университетом (Е.Е. Черненко) и Национальным заповедником «Чернигов древний» (Т.Г. Новик) в 2012 году.

глины на верхней постели свидетельствуют, что плинфа с трикветрами имела иной, **большой** формат. На плинфе с трикветром также есть следы известково-цемяночного строительного раствора, свидетельствующий о том, что такие плинфы были употреблены в кладке (ил. 3: б).

Мотив трикветра широко распространен в скандинавском искусстве, его многочисленные примеры могут быть найдены в составе орнаментации самых разнообразных предметов VIII–XI вв., таких как рунические камни, металлические украшения и амулеты, резные деревянные и костяные изделия [см., напр.: O'Meadhra, 1979; Neiß et al., 2012]. Встречаются и отдельные его изображения в виде граффити, наиболее вероятно определяемые в функции знаков собственности [напр.: Кирпичников, 2004, с. 275, рис. 16], и в качестве геральдических символов (на монетах Йорка времени норманнского владычества 40-х годов X в.) [Duczko, 2004, p. 135]. Несомненно, что в скандинавской традиции этот знак был насыщен религиозно-сакральным смыслом.

В последующий период изображения трикветров фиксируются и в древнерусском искусстве, например, в орнаментах на фресках церкви Георгия в Старой Ладогe середины XII в. [Васильев, 2014, с. 66–69, 146, рис. 90] и заставках псалтири 1296 года [Монгайт, 1955, с. 187, 190, рис. 147]. Еще более показательны в рассматриваемом контексте клейма гончарной керамики Владимиро-Суздальской земли XI–XIII вв., в которых трикветры использовались параллельно с «княжескими знаками» [Кадиева, 2007]. Существует предположение, что изготовление посуды с клеймами-трикветрами соотносилось с деятельностью производств, связанных с церковными структурами [Лапшин, Бисерова, 2014, с. 284]. Надо указать и на весьма схожие с трикветрами метки на черепице XIII в. из византийского Херсона [Романчук, 2004, с. 155, табл. 25]. Круг этих аналогий пока все же не позволяет определить смысл трикветров на плинфе Десятинной церкви.

В заключение следует отметить единичную находку плинфы с рельефным изображением креста с расширяющимися концами [Ар-

хипова, 1996, с. 114] (ил. 4). Фрагмент слишком мал, чтобы определить формат плинфы. Проработка знака несколько отличается от трезубцев и трикветров. Характер керамического теста (светло-желтого цвета, плотное, с включениями окатанного песка) указывает на близость фрагмента к еще одному типу плинфы конца X – начала XI в., известному по раскопкам Старокиевской горы (тип Б) [Ёлшин, 2017, с. 126].

Подведем итоги. Плинфы с рельефными знаками представляли собой ограниченную партию, которая относится к другому типу плинфы, чем тот, из которой сложены сохранившиеся *in situ* конструкции Десятинной церкви конца X в. Тем не менее, по ряду признаков рассмотренные фрагменты сложно датировать позднее начала XI в. Плинфы были предназначены для использования в кладке, а не для украшения пола или стен. Узкий формат плинфы с «трезубцами Владимира» указывает на особую функцию, которая остается неясной. Параллельное использование «княжеских знаков» и трикветров в качестве маркировки плинфы находит ближайшую аналогию в древнерусском гончарном ремесле и требует дальнейшего исследования.

*Приложение*⁸

Каталог фрагментов плинф с рельефными знаками

Трезубцы⁹:

1. Фрагмент из раскопок В.В. Хвойки на усадьбе Петровского 1907 года [Хвойка, 1913, с. 68] (ил. 1: б).

Раскоп 37–38, камера С (у северной стенки) северо-восточной постройки («дворца»).

Размеры 16,5+ × 15,5 × 2,7 см. Керамическое тесто бежевого цвета.

Хранится: НМИУ, В-4553/111 (28296).

2. Фрагмент из раскопок В.В. Хвойки на усадьбе Петровского 1907–1908 годов [Архипова, 1996, с. 55, 113–114, кат. № 31] (ил. 1: в).

Точное место находки неизвестно.

Размеры 31,5 × 14 × 3 см. Керамическое тесто желтого цвета без крупных включений. На верхней постели продольные следы снятия правилом. Поверх сильно примятого рельефного знака до обжига пальцем нанесена дугообразная метка.

⁸ В иллюстрациях №№ указаны согласно Приложению. – *Ред.*

⁹ В размерах фрагментов первый указан в продольном направлении (параллельно зубцам трезубца), второй – в поперечном.

Хранится: НМИУ, В-4932 (29204).

3. Фрагмент из раскопок Д.В. Милеева на усадьбе Десятинной церкви 1908 года [ОАК, 1912, с. 138, рис. 193] (ил. 1: з).

Раскоп с восточной или северной стороны здания Десятинной церкви XIX в.

Современное местонахождение неизвестно.

4. Фрагмент из раскопок М.К. Каргера 1948 года [Каргер, 1958, табл. LXXXII, сверху, левый] (ил. 1: д).

Раскоп к западу или к юго-западу от Десятинной церкви.

Размеры $6+ \times 15+ \times 2,5-3$ см. Керамическое тесто светло-розового цвета с включениями коричневой цемянки или глины. Рельефный знак слабого отпечатка.

Хранится: НГОМЗ, НГМ КП 33677-14.

5. Фрагмент из раскопок М.К. Каргера 1948 года [Каргер, 1958, табл. LXXXII, снизу] (ил. 1: е).

Раскоп к западу или к юго-западу от Десятинной церкви.

Размеры $21+ \times 15 \times 2,5-3$ см. Керамическое тесто светло-бежевого цвета с включениями красной цемянки. Поверх примятого рельефного знака до обжига острым инструментом нанесена дугообразная графья.

Хранится: НГОМЗ, НГМ КП 33677-17.

6. Фрагмент из раскопок Г.Ю. Ивакина 2007 года [Ивакин та ін., 2013, с. 80] (ил. 1: ж).

Раскоп 1 (апсиды древней Десятинной церкви), слой засыпки раскопа Д.В. Милеева 1908–1909 годов.

Размеры $9+ \times 10+ \times 2,5$ см. Керамическое тесто светло-желтого цвета с включениями окатанного песка. На верхней постели продольные следы снятия правилом. На нижней постелистой поверхности сохранились следы цемяночного раствора поверх знака.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

7. Фрагмент из раскопок Г.Ю. Ивакина 2007 года [Ивакин та ін., 2013, с. 80] (ил. 1: з).

Раскоп 5 (к северу от северо-западного угла церкви).

Размеры $16,5+ \times 15 \times 2,5$ см. Керамическое тесто оранжевое с обильной примесью крупного окатанного песка. На верхней постели продольные следы снятия правилом.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

8. Фрагмент из раскопок Г.Ю. Ивакина 2007 года [Ивакин та ін., 2013, с. 80] (ил. 1: и).

Раскоп 5 (к северу от северо-западного угла церкви).

Размеры $12,5+ \times 6,5+ \times 2,5$ см. Керамическое тесто оранжевого цвета с примесью красной кирпичной крошки.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

9. Фрагмент из раскопок Г.Ю. Ивакина 2007 года [Ивакин та ін., 2013, с. 80] (ил. 1: к; 2: а).

Слой засыпки раскопа М.К. Каргера 1938–1939 годов.

Размеры $17+ \times 12+ \times 2,5$ см. Керамическое тесто бежевого цвета, цвет поверхностей светло-коричневый, включения окатанного песка и крупного шпата. На верхней постели продольные следы снятия правилом.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

10. Фрагмент из раскопок Г.Ю. Ивакина 2008 года (ил. 1: л; 2: б).

Раскоп 1 (апсиды древней Десятинной церкви), слой засыпки раскопа Д.В. Милеева 1908–1909 годов.

Размеры $6,5+ \times 12+ \times 2,5$ см. Керамическое тесто светло-оранжевого цвета, с включениями крупного окатанного песка и шпата.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

11. Раскопки Г.Ю. Ивакина 2011 года [Ивакин та ін., 2013, с. 80] (ил. 1: м).

Раскоп 10 (восточная часть древней Десятинной церкви), слой засыпки раскопа Д.В. Милеева 1908 года.

Размеры $8,5+ \times 11+ \times 2,5$ см. Керамическое тесто бежевого цвета, цвет поверхностей коричневый, включения окатанного песка.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

12. Раскопки Г.Ю. Ивакина 2011 года [Ивакин та ін., 2013, с. 80] (ил. 1: н).

Раскоп 10 (восточная часть древней Десятинной церкви), слой засыпки раскопа Д.В. Милеева 1908 года.

Размеры $17+ \times 15,5 \times 2,5$ см. Керамическое тесто светло-розового цвета, включения окатанного песка.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

Трикветры (ил. 3):

13. Фрагмент из раскопок Д.В. Милеева на усадьбе Десятинной церкви 1908 года [Каргер, 1958, табл. LXXXIII] (ил. 3: б).

Раскоп с восточной стороны здания Десятинной церкви XIX в., кв. 21', в щебне.

Размеры $13,5+ \times 19+ \times 2,5$ см. Керамическое тесто красно-оранжевого цвета с включе-

ниями песка. На верхней постели следы снятия излишка глины вдоль сохранившегося торца, на нижней постели с рельефным знаком отпечаток лапы животного по сырой глине и слой прочного цемячного раствора с отпечатком примыкающей конструкции.

Хранится: ОИРК ГЭ, ЭРА-5: 316.

14. Фрагмент из раскопок М.К. Каргера 1948 года [Каргер, 1958, табл. LXXXII, сверху, правый] (ил. 3: в).

Раскоп к западу или к юго-западу от Десятинной церкви.

Размеры 11,5+ × 9+ × 2–2,5 см. Керамическое тесто оранжевого цвета с включениями песка. Рельефный знак сильно примят до обжига.

Хранится: НГОМЗ, НГМ КП 33677-16.

15. Фрагмент из раскопок С.Р. Кириевич 1971 года [Кириевич, 1975, с. 39, рис. 9] (ил. 3: г).

Юго-восточная часть раскопа I (18 м к северу от древней Десятинной церкви).

Размеры 7,5+ × 10+ × 2,5 см. Керамическое тесто оранжевого цвета. На нижней по-

стелистой поверхности сохранились следы цемячного раствора поверх знака.

Хранится: МИК, А-688/74.

16. Фрагмент из раскопок Г. Ю. Ивакина 2006 года (ил. 3: д).

Слой засыпки раскопа М.К. Каргера 1938–1939 годов.

Размеры 8,5+ × 7,5+ × 2,5 см. Керамическое тесто темно-оранжевого цвета, включения окатанного песка. На нижней постелистой поверхности сохранились следы цемячного раствора поверх знака.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

Крест (ил. 4):

17. Фрагмент из раскопок В.В. Хвойки на усадьбе Петровского 1907–1908 годов [Архипова, 1996, с. 114, кат. № 45].

Точное место находки неизвестно.

Размеры 14+ × 11+ × 2,5 см. Керамическое тесто желтого цвета без включений. На верхней постели следы снятия излишка глины вдоль сохранившегося торца.

Хранится: НМИУ, В-21/4456.

Источники и литература

Архипова Е. Будівельні матеріали Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-річчя освячення / під ред. П.П. Толочка. – Київ, 1996. – С. 55–58, 111–114.

Белецкий С.В. К вопросу об информативных возможностях княжеских знаков на древнерусских кирпичях // Средневековая архитектура и монументальное искусство. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 8–10.

Белецкий С.В. Зарождение русской геральдики // *Stratum plus*. – 2000. – № 6. – С. 366–424.

Белецкий С.В. Древнерусские княжеские знаки в памятниках архитектуры // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2017. – Т. 86: Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи средневековья. – С. 7–26.

Болсуновский К.В. Родовой знак Рюриковичей, великих князей киевских. – Киев, 1908.

Васильев Б.Г. Монументальная живопись Старой Ладogi XII века. – Санкт-Петербург, 2014.

Вельмин С. П. Археологические изыскания ИАК в 1908 и 1909 гг. на территории Древнего Киева // Военно-исторический вестник. – Киев, 1910. – №7/8. – С. 7–30.

Ёлишин Д.Д. Императорская археологическая комиссия и раскопки в Киеве 1908–1914 гг. // Императорская археологическая комиссия (1859–1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 909–938.

Ёлишин Д. Д. Княжеские знаки Владимира на кирпичях Десятинной церкви в Киеве // Семинар «Геральдика – вспомогательная историческая дисциплина» (Государственный Эрмитаж). Заседание 18 января 2012 г. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 24–29.

Ёлишин Д.Д. Киевская плинфа X–XIII веков: опыт типологии // Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – Київ, 2017. – С. 98–128.

Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М., Ёлишин Д.Д. Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. // Слов'яни і Русь: археологія та історія. – Київ, 2013. – С. 73–80.

Кадиева Е.К. Геральдические клейма на круговой посуде центра Ростово-Суздальской земли: морфология и хронология // Краткие сообщения Института археологии РАН. – 2007. – Вып. 221. – С. 130–138.

Каргер М.К. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода // Труды Всероссийской академии художеств. – Ленинград; Москва, 1947. – С. 15–50.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1.

Кілієвич С.Р. Дослідження Старокиївської гори // Стародавній Київ. – 1975. – С. 28–39.

Кирпичников А.Н. Раскопки Староладожского «Земляного городища» в 2003 г. // Старая Ладога. Международная археологическая экспедиция-школа. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 251–284.

Корзухина Г.Ф. Новые данные о раскопках В.В. Хвойка на усадьбе Петровского в Киеве // Советская археология. – 1956. – № 25. – С. 318–342.

Лапшин А.Г., Бисерова А.В. Гончарные клейма с трехлепестковой розеткой из древнего Владимира // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани 2014 г. – Казань, 2014. – Т. III. – С. 283–285.

Михеев С.М. Новые атрибуции княжеских знаков Рюриковичей 2017 г. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2017. – № 3 (69). – С. 87–88.

Монгайт А.Л. Старая Рязань. Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1955. – № 49.

Отчеты Императорской археологической комиссии за 1908 г. – Санкт-Петербург, 1912.

Протоколы заседаний Императорского московского археологического общества за 1907–1908 гг. // Древности. Труды Императорского московского археологического общества. – Москва, 1909. – Т. 22. – Вып. 1.

Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.). – Санкт-Петербург, 1994.

Раппопорт П.А. Княжеские знаки в памятниках древнерусского зодчества // Средневековая архитектура и монументальное искусство. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 5–8.

Романчук А.И. Строительные материалы византийского Херсона. – Екатеринбург, 2004.

Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси // Советская археология. – 1940. – Т. VI. – С. 227–258.

Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – Москва, 1948.

Хвойка В.В. Древние обитатели среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – Киев, 1913.

Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель. – Киев, 1917.

Duczko W. Viking Rus: Studies on the Presence of the Scandinavians in Eastern Europe. – Leiden; Boston, 2004.

Neiß M., Warmlander S., Sholts S. 3D-laserskanning som verktyg vid vikingatidsstudier // Viking. Norsk arkeologisk årbok. – Oslo, 2012. – Bind LXXV.

O'Meadhra U. Early Christian, Viking and Romanesque Art. Motif-pieces from Ireland. Theses and papers in North-European Archaeology. – Stockholm, 1979. – V. 7.

Список сокращений

ИА НАНУ – Институт археологии Национальной академии наук Украины
МИК – Музей истории г. Киева
НГОМЗ – Новгородский государственный объединенный музей-заповедник
НМИУ – Национальный музей истории Украины
ОИРК ГЭ – Отдел истории русской культуры Государственного Эрмитажа
РО НА ИИМК РАН – Рукописный отдел научного архива Института истории материальной культуры Российской академии наук

БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ПЕРШИХ МУРОВАНИХ СПОРУД НА ТЕРИТОРІЇ ДИТИНЦЯ ДАВНЬОГО КИЄВА

Статтю присвячено дослідженню будівельних матеріалів перших мурованих споруд давнього Києва – Десятинної церкви та «Південного палацу». Вивчення властивостей і систематизація одержаних результатів дозволяють виявляти особливості й тенденції розвитку будівельних матеріалів Київської Русі X–XIII ст., використовувати їх як комплексні датуючі елементи та виокремлювати будівельні етапи в історії пам'ятки.

Ключові слова: цем'янка, цем'янкові розчини, плінфа, Десятинна церква, Київська Русь, Візантія.

Статья посвящена исследованию строительных материалов первых каменных сооружений древнего Киева – Десятинной церкви и «Южного дворца». Изучение свойств и систематизация полученных результатов позволяют определять особенности и тенденции развития строительных материалов Киевской Руси X–XIII вв., использовать их как комплексные датировочные элементы и выделять строительные этапы в истории памятника.

Ключевые слова: цемянка, цемянковый раствор, плинфа, Десятинная церковь, Киевская Русь, Византия.

The building materials of the first stone constructions of ancient Kiev – Desyatynna Church and «Southern Palace» are studied in the paper. The study of properties and the systematization of the obtained results allows to determine the features and trends in the development of building materials of Kyiv Rus' of the X–XIII century, to use them as complex dating elements, and to determine the building stages in the history of the sites.

Keywords: tsemyanka, tsemyanka mortar (roman mortar), plinthos, Desyatynna Church, Kyiv Rus', Byzantium.

Вважається, що мурування X–XI ст. в Київській Русі належать до візантійської будівельної школи. Та й літописні повідомлення сповіщають, що Володимир запросив майстрів «оть грцьк» [Івакін, 1996, с. 10–11]. Однак мурувальні розчини X–XI ст. в Київській Русі суттєво відрізняються від візантійських, зокрема, з Північного Причорномор'я, відсутністю піску в цем'янкових розчинах та природою цем'янки. Причому останнім параметром відрізняються між собою цем'янкові розчини так званих київської та чернігівської будівельних шкіл. Чому і як виникли такі відмінності і чим вони зумовлені – на ці запитання довший час вчені не знаходили відповідей і це викликало багато припущень та дискусій. З дослідженням будівельних розчинів Десятинної церкви, зокрема так званого «Південного палацу», ряд цих питань одержав своє логічне пояснення.

Науково-технологічні дослідження залишків Десятинної церкви

Дослідження будівельних залишків були проведені в рамках археологічних розкопок Десятинної церкви протягом польових сезонів 2005–2011 років. Розкопки вели співробітники Інституту археології НАН України під керівництвом Г. Івакіна за участю фахівців з архітектурної археології О. Іоанісіана, Д. Йолшина (Державний Ермітаж, м. Санкт-

Петербург), Ю. Лукомського (Інститут народознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів) на території Дитинця давнього Києва [Івакін, Іоаннісіян, Йолшин, Лукомський, 2007, с. 166–180; Івакін, Іоаннісіян, Йолшин, 2013, с. 73–80].

Результати натурних досліджень

У результаті розкопок було розкрито залишки конструкцій фундаментів Десятинної церкви, північно-західного кута «Південного палацу» та ділянка з так званою «сирцевою кладкою» на схід від храму (іл. 1). Найкраще збереглися залишки мурованих стрічкових фундаментів стін південної та західної галерей церкви (іл. 2). Їх висота коливається в межах від 0,5 м до 1,5 м. Фундаменти X ст. було облаштовано поверх лежнів у вигляді мурованих стрічок завширшки ~1–1,2 м. Решта частин церкви прослідковується за слідами дерев'яних субструкцій (іл. 3), залишками будівельних матеріалів та розчинів («проливок») (іл. 4) та вцілілих решток мурованих підсилювальних «платформ» (іл. 5), що перекривали заглиблення в материк, які залишилися від більш ранніх споруд. Крім того, збереглися окремі великі блоки мурувань церкви X–XII ст., що впали, – це дає нам певну інформацію про будівельні матеріали та технологію будівництва верхніх ділянок стін і стовпів.

Для мурування фундаментів Десятинної церкви було використано різноманітний природний камінь (іл. 2; 6) (як правило необроблений – кварцит, граніт, пісковик (річковий валун), а також залістий піщаний вапняк (іл. 5), пірофілітовий сланець, блоки вапняку тощо – бутова кладка А) та включення уламків плінфи. Такий широкий спектр природного каменю є особливістю цих підмурків, що відрізняє їх від інших церков, зокрема XI ст. Ще однією особливістю є те, що окремі ділянки стін відрізняються між собою природою каменю – є досить великі ділянки мурувань, виконані практично повністю з кварциту або валунів піщаника. І якщо перший тип (мурування з кварциту та граніту) закріпився в церквах наступних періодів, то мурування з валунів піщаника практично не трапляються в пам'ятках Києва, хіба тільки як поодинокі включення. Аналогічно з різного каменю та з різними геометричними параметрами зведено основи хрещатих стовпів, які збереглися в південній стіні. Усе це наглядно демонструє різні технологічні підходи на різних ділянках мурувань, пошуковий характер робіт та підбір матеріалів на перших етапах будівництва храму.

Простінки між стовпами чи поперечними стінами в багатьох випадках замурувалися без перев'язки з останніми, що досить часто трапляється в будівлях романського та візантійського стилів.

Починаючи із цокольної частини в муруваннях між блоками з бутового каменю трапляються ряди плінфи – кладка *opus mixtum* (Б) (іл. 2; 6). Застосування в цьому типі кладки відносно «тонкої» плінфи (завтовшки 2,0–3,0 см) є характерним для періоду будівництва X ст. Сортамент плінфи первісного об'єму Десятинної церкви складався переважно з квадратних за розміром зразків (~31×31 см) зі скошеними торцями. Однак трапляється прямокутна (35–36×25–26 см) тонка плінфа з прямими торцями, підвищеною щільністю та дуже низькою пористістю й підвищеним вмістом скловидної фази (група П-2, див. *результати лабораторних досліджень* далі). У муруваннях більш пізнього періоду, як правило, товщина плінфи поступово збільшується та на початку XI ст. становить 2,7–3,7 см (первісні об'єми Софії Київської, Золотих воріт); на першу третину –

кінець XI ст. – 3,5–4,5 см. І такі типи плінф також знаходяться серед залишків Десятинної церкви, що наштовхує на думку про можливі ремонти в XI ст.

У рядовій кладці (тип В) (південно-західний кут південної галереї) (іл. 2) товщина плінфи вже становить 4,5–5,5 см, що є характерним для мурувань XII–XIII ст. Трапляються тут і тонкі плінфи, але, як показали подальші дослідження, ці плінфи – повторного використання, а це означає, що ми маємо ділянку масштабного ремонту більш пізнього періоду.

Товщина й розміри плінф були пов'язані насамперед з особливостями сировини (природою та вмістом глини і наповнювачів у керамічному тісті) та технологією випалу матеріалу, із цим була пов'язана й техніка формовки [Єлшин, 2017, с. 98–128].

При цьому практично всі мурування Десятинної церкви давньоруського періоду були виконані на розчинах одного типу – цем'янкових, однак сама цем'янка та композиційний склад розчинів між собою дещо відрізнялися, залежно від історичного періоду та будівельної школи майстрів. Виявлення цих закономірностей та особливостей у поєднанні зі стіновим матеріалом, що при цьому застосовувався, дозволяє окреслити певні періоди чи етапи в будівництві та функціонуванні пам'ятки.

Результати лабораторних досліджень

У ході виконання досліджень на кожному етапі розкопок були відібрані зразки будівельних матеріалів розкритих елементів пам'ятки (табл. 1; 2). Системний відбір зразків *in situ* виконувався комісією за участю реставраторів-технологів та археологів (іл. 3; 5; 6). Для забезпечення повноти спектру видів плінфи, що застосовувалась на пам'ятці в різні періоди, для аналізів був використаний і «підйомний матеріал», знайдений при розкопках і наданий археологами, який був промаркований аббревіатурою «ДП» з відповідним номером.

Результати проведених петрографічних досліджень плінфи (див. також табл. 1) свідчать, що:

- для ранніх «тонких» плінф ~2–3 см (групи П-1, П-5) притаманна висока якість виготовлення. Співвідношення в'язучого до спіснювача дорівнює 1:0,8–0,2. Для в'язкості

використано масну каолінову відмучену глину з невеликою домішкою кварцу та алевритової глини. Як спіснювач – уламки польових шпатів (1,0–0,5 мм);

- представниками ранніх плінф є також зразки групи П-2, які суттєво відрізняються від інших груп вихідною сировиною (алеовритові глини) та досить високою температурою випалу, що, зрештою, привело до спікання глини, утворення значного процента скловидної фази і утворення міцного й щільного черепка з дуже низькою пористістю;

- для плінф групи П-3, П-4 завтовшки 3,0–3,7 см характерна наявність в'язучого у вигляді якісної каолінової глини з невеликою домішкою строкатої глини та спіснювача у вигляді польових шпатів і кварцу розміром 0,8–0,3 мм. Співвідношення компонентів 1:0,5–1,2;

- товсті плінфи групи П-6(В-1) і П-7(В-2) завтовшки 4,5–5,5 см характеризуються полімінеральними (строкатими) глинами з домішкою каолінової глини як в'язучого та пластифікатора та уламками кварцу розміром 0,5–0,1 мм – як заповнювач. Співвідношення компонентів становить 1:1,2;

- товсті плінфи групи П-8(В-3) і П-9(В-4) завтовшки 5–6 см характеризуються досить суттєвою домішкою суглинку до каолінової глини у в'язучому та уламками кварцу й кварциту розміром 0,5–0,1 мм у заповнювачі поряд з поодинокими уламками перепаленої кераміки чи шлаку. Співвідношення компонентів становить 1:1,2.

Як показують результати досліджень, для виготовлення плінф використовували різну сировину. На ранніх етапах кам'яного будівництва в Києві спостерігалось широке використання високоякісної каолінової глини. Каолінова глина з давніх часів використовувалась як сировина для керамічного виробництва, і не дивно, що з'явилися будівельні школи (чи майстерні, артілі), які використовували її для виготовлення плінфи. Такій плінфі притаманні висока якість виготовлення та експлуатаційні властивості (зокрема – міцність на стиск до 200 кГ/см²; морозо- та вологостійкість). Залежно від наявності чи відсутності сторонніх домішок у вихідній сировині її застосовували в чистому вигляді або з попереднім збагаченням – відмучуванням. Однак каолінова глина

є досить тугоплавкою і має невисокий коефіцієнт теплопередачі, тому для випалювання виробів необхідна висока температура, а щоб пропикання було рівномірним, плінфа мала бути достатньо тонкою. Тому в X ст. виготовляли тонку плінфу (~2,5 см), але в більшості випадків як в'язуче використовували масну каолінову відмучену глину з невеликою домішкою піску та алевритової глини (пізніше застосовували невелику домішку строкатої глини), що дозволило дещо понизити температуру випалу при її виробництві та одержати достатньо рівномірне пропикання по всій товщині. Щодо температури випалу, то вона коливається в межах від 700–800°C до 900–1000°C, залежно від співвідношення компонентів. При збільшенні вмісту білої каолінової глини в керамічному тісті для якісного спікання матеріалу потрібна більш висока температура випалу і навпаки, керамічне тісто, що містить більшу кількість строкатої або бурої низькотемпературної випалюваної глини, дозволяє одержувати достатньо якісний черепок при більш низьких температурах. Усі ці заходи та технологічні прийоми дозволили поступово збільшувати товщину плінфи, що є більш вигідним та рентабельним з погляду техніко-економічних показників.

З часом розвиток будівництва кам'яних споруд у Київській Русі, починаючи із середини XI ст., спричинив збільшення потреби в стіновому матеріалі – плінфі. Тому технологія виготовлення раціоналізується, що дозволило виготовляти більш товсту плінфу та ширше застосовувати дешеві глини місцевого походження замість каолінової глини, яку привозили. Товсті плінфи (XII ст.) характеризуються досить суттєвим вмістом алеовритових або строкатих глин чи домішкою суглинку у в'язучому при поступовому зниженні вмісту каолінової глини, що дещо знижує експлуатаційні характеристики матеріалу. При цьому знижується і якість виготовлення плінфи (нерівність поверхні, погане вимішування тіста, нерівномірність пропикання керамічної маси).

На тлі вищезазначеного окремо стоять зразки плінфи групи П-2, виготовлені з алеовритової глини з досить дрібним фракційним складом та досить високою температурою випалу – ~1000°C і більше. Це зумовило спікання глини, утворення значного проценту

скловидної фази та утворення дуже міцного й щільного матеріалу з дуже низькою пористістю, якому притаманні гідрофобні (водовідштовхуючі) властивості. Тож спочатку ми вважали, що зразки цієї групи характеризують матеріал черепиці і, можливо, плитки водостоків та мощення. Однак з'ясувалося, що такий тип черепка неморозостійкий, а отже, для цієї мети малоприматний. Зразки цієї плінфи було знайдено *in situ* у фрагментах мурування арок ніш, виконаних на цем'янкових розчинах групи Р-1 (див. *мурувальні розчини*), крім того, уламки цієї плінфи подекуди трапляються в мурувальних розчинах цієї групи. Тому це ще один з видів ранньої плінфи. Для досягнення високої міцності й рівномірності пропікання виробникам довелося знову ж таки застосовувати високі температури і малу товщину плінфи, що при цьому виді сировини позначилося на збільшенні скловидної фази, а відтак зменшенні її пористості та морозостійкості. Можливо, це і стало причиною того, що в подальшому цей тип плінфи не трапляється на об'єктах Києва.

Мурувальні розчини

Результати проведених петрографічних досліджень (табл. 2) свідчать, що:

1. Практично всім розчинам підмурків притаманний рожевий або бежевий відтінок, який зумовлений специфікою використання спеціального заповнювача – цем'янки, тобто йдеться про глиняний матеріал, який перед додаванням у розчин як заповнювача було випалено й подрібнено. Однак приготування цем'янки не було однотипним. У різних групах розчинів вона відрізняється між собою вихідною сировиною, технологією приготування, процентним вмістом тощо.

В'яжучим у цем'янкових розчинах усіх груп слугувало вапно, що набувало гідравлічних властивостей у процесі тривалої взаємодії в кладці (*in situ*) із цем'янковим заповнювачем і утворенням гідро-силікатів, алюмінатів, алюмосилікатів і навіть фератів кальцію [Значко-Яворський, 1963]. Кінцеві продукти та їх кількість залежали від природи цем'янкового чи силікатного заповнювача і ступеня їх активації (нагріву до певних температур, втрати адсорбованої, чи частково гідратної, води, часткової деструкції кристалічної ґратки або

її аморфізації). У результаті цих процесів навколо зерен наповнювача (на його поверхні) утворюються так звані реакційні кайми [Стріленко, Нестеренко 1979, с. 124–129; Гуцуляк, Шевченко, 2016, с. 39–93].

Співвідношення в'яжучого до заповнювача коливається в межах 1:0,5–1,2, а іноді становить 1:1,5, тобто розчини є масними (жирними) або дуже масними. Присутність у цих розчинах окатаних уламків кварцу, тобто матеріалу піску, не є спеціальною домішкою (за винятком групи Р-1). Наявність тріщин на цих уламках, оплавленість граней кристалів свідчать про їх високотемпературну обробку (випал, а значить активацію) і їх потрапляння в розчини з уламків цем'янки [Стріленко, Нестеренко 1979, с. 124–129], плінфи чи як домішки вапняку [Гуцуляк, Шевченко, 2016, с. 39–93], з якого випалювали вапно. Іноді в розчинах спостерігаються елементи реліктової структури вапняку, особливості якого збереглися внаслідок недовипалу в процесі виготовлення вапна;

2. Основний об'єм мурувань виконаний на вапняно-цем'янкових розчинах (група Р-4) (іл. 1) з використанням випаленого й подрібненого суглинку як наповнювача (цем'янки). Такі розчини характерні для пам'яток Київської Русі Х ст. – першої третини XI ст. (первісних об'ємів Софії Київської, Золотих воріт тощо). У Десятинній церкві на цьому типі розчинів виконано мурування з бутового каменю (кварциту, граніту, рідше пісковика), тонкої (2–3 см) плінфи (у тому числі зі скошеними торцями) (групи П-1, П-5), а також підготовка підлоги в церкві (зр. 138) та галереях (основа шиферної плити (зр. 54).

Сировиною для такого наповнювача слугували пісні глинисті породи – лесоподібний суглинок та строката глина (піщано-алевритова) (уперше на це звернули увагу Ю. Стріленко і Т. Нестеренко [Стріленко, Нестеренко, 1979, с. 124–129]). Фізико-хімічні властивості – наявність більшої кількості спіснюючих мінералів та іноді природна домішка мікрозернистого карбонату кальцію – після випалу надають матеріалу крихкості, що полегшує його подрібнення та збільшує вміст пилоподібної фракції. Виготовити із цієї сировини більш-менш якісну плінфу неможливо, і припущення, що це не був спеціально приготова-

ний наповнювач, а подрібнена плінфа [Медникова, Ёлшин, 2012, с. 96–124], суперечать результатам багатьох досліджень [див., напр., Стріленко, Нестеренко, 1979, с. 124–129; Раппопорт, 1994, с. 45; Гуцуляк, Стриленко, 2005, с. 69–70]. Тим паче, що мікроструктура цем'янки з лесового суглинку суттєво відрізняється від крупнокристалічної мікроструктури плінфи з жирних глин;

3. Розчини *групи Р-1* характеризуються наявністю в наповнювачі, крім цем'янки, піску чи крихти вапняку; по своїй природі вони є вапняно-піщано(карбонатно)-цем'янковими розчинами. Як показує стратиграфія, такий тип розчинів трапляється тільки на початковій стадії будівництва Десятинної церкви (його вівтарної частини, проливки кам'яної платформи, підготовки мурувань фундаментів галерей) (іл. 1). У подальшому цей тип розчинів практично не трапляється на пам'ятках древнього Києва.

Враховуючи певну відмінність другого заповнювача (оолітовий вапняк та органічний вапняк і пісок) та загальної кількості заповнювача, ці розчини поділені на окремі підгрупи: Р-1а Р-1б і Р-1в.

4. Особливістю розчинів *групи Р-2* є наявність домішок глини в значній кількості. Використовували ці розчини як підготовчі (для заливки основи лежнів), трапляються вони локально. Ймовірно, вони замінили на початку другого етапу будівництва розчини Р-1. Наявність сирої глини підвищує пластичність розчинів і, очевидно, вважалося, що підвищує стійкість до дії води, а тому краще захищає деревину. Однак це погіршує їх міцнісні характеристики.

5. До *групи Р-3* ввійшли зразки вапняно-цем'янкових розчинів бутового мурування (зр. 19, 78-б, 95, 121), що складається з необроблених валунів пісковика та блоків граніту, а також зразки розчинів (21, 22, 23-б) над отворами від дерев'яних лежнів (в основному спостерігаються в північно-західному куті розкопу). Тут як заповнювач цем'янки додано мелену кераміку: не плінфу, не лесоподібний суглинок, а кераміку, яка відрізняється від традиційної цем'янки складом вихідної сировини. Нею слугувала жирна слабоалевритиста полімінеральна глина, з якої, як правило, робили посуд. При подрібненні вона дає го-

строкутні уламки (осколки). Ділянки, на яких трапляються ці розчини, є одними з ранніх мурувань церкви (X ст.). Такий тип розчинів, імовірно, також був поширений у більш пізніх будовах – зокрема, це може бути поясненням особливості розчинів Успенського собору Києво-Печерської Лаври та Спасо-Преображенського собору в Чернігові.

6. *Розчини групи Р-5* характерні тим, що заповнювач складається з уламків подрібненого обпаленого лесоподібного суглинку (10–50%) та подрібнених уламків плінфи (40–90%). Тобто основним компонентом заповнювача є вже подрібнена плінфа (такі розчини характерні для мурувань аркбутанів та башт Софії Київської, Михайлівського собору Видубицького монастиря, церкви Спаса на Берестові).

Група Р-5 – одна з найбільш репрезентованих серед наведеної класифікації (іл. 1). Можливо, це свідчить про один з базових будівельно-ремонтних періодів храму. Та й самі розчини цієї групи переважно трапляються на ділянках, де проглядається виконання ремонтів (зр. 72, 84-б, 223-б, 244, 248), їх наслідків (плями розчинів зр. 55, 211) та перебудов (зр. 6, 13, 39, 43, 88). Однак деякі зразки цієї групи розчинів було знайдено в нижніх ділянках та основі фундаментів (зр. 45, 104, 106, 137, 140, 141, 218), тому, враховуючи певну умовність відмінностей між підгрупами Р-4в та Р-5, частина цих зразків може відноситися й до початкового етапу будівництва церкви (тобто підгрупи Р-4в, у яких просто підвищений вміст битої плінфи, що є цілком можливим для основ і проливки фундаментів), а частина – до пізніших ремонтів фундаментів (група Р-5). І чи не є існування такого ремонтно-будівельного етапу в історії церкви підтвердженням гіпотези І. Тоцької про те, що із завершенням ремонтно-оздоблювальних робіт цього періоду було пов'язане повторне освячення церкви в 1039 році [Тоцька, 2006, с. 444], особливо якщо врахувати, що серед фрескових розчинів Десятинної церкви з'являються фрескові розчини, характерні для Софії Київської [Стриленко, Ивакин, Козюба, 2012, с. 85–96].

7. Для розчинів *групи Р-6* характерним є те, що цем'янка являє собою виключно подрібнену плінфу. Такі типи розчинів характерні

для мурувань XII ст.: Михайлівського Золотоверхого собору [Кравченко, Скляр, Стріленко, 1999, с. 60–62], вівтаря хрещальні [Стріленко, Нестеренко 1979, с. 124–129], замурувань вікна Софійського собору [Гуцуляк, Шевченко, 2013, с. 351–358]. Однак цей тип розчинів у муруваннях Десятинної церкви трапляється рідко.

8. Розчини групи P-7 та P-8 є відносно пізніми й характерні тим, що як наповнювач у них у значній кількості застосовано подрібнені будівельні матеріали більш ранніх періодів (повторне використання). Локалізовані ці розчини на південно-західній ділянці галерей та у фрагменті пілона, що впав на східній ділянці південної галереї церкви. При цьому більш ранні матеріали застосовувалися двояко – цілі блоки (з плінфи та розчину) використовувались як мурувальний матеріал (звідси і вкраплення елементів кладки X–XI ст. у більш пізніх муруваннях) або цем'янковий розчин та біта плінфа подрібнювались і додавались в мурувальний розчин як наповнювач. Подібні розчини й підходи ми зустрічаємо в підпірних стовпах під аркбутани в Софії Київській. Зафіксовано використання товстої плінфи групи П-6, П-7 з розчинами цих типів.

9. Розчини групи P-9 є штукатурними розчинами з низьким вмістом наповнювача і за своїм функціональним призначенням були декоративними обмазками стін та стовпів або підготовчим шаром під фреску.

10. Розчини групи P-10 відрізняються від решти відсутністю цем'янкового наповнювача. Застосовували ці розчини виключно для підготовки основи мурувань та лежнів. По своїй природі вони є дуже масними вапняними розчинами.

Цікаву ділянку знайшли археологи біля північно-східного кута церкви – куди будівельники виливали рештки мурувальних розчинів. Як результат, утворилася пляма, що містить майже всі основні групи будівельних розчинів церкви різних періодів (див. іл. 1, зр. 210–215).

Дослідження «Південного палацу»

У ході розкопок 2005–2011 років було розкрито і північно-західний кут Південного палацу (див. іл. 7), а при реконструкції ділянки вулиці Володимирської 2016 року було розкрито ділянку східної стіни цього палацу (іл. 8) (керівник археологічних робіт В. Ко-

зуба), що дало можливість дослідити також його будівельні матеріали (іл. 9–14).

На відміну від мурувань Десятинної церкви, залишки «Південного палацу» характеризуються практичною однорідністю технології їх будівництва. Тут застосовані характеристичні вапняно-піщано(карбонатно)-цем'янкові розчини, кварцит, граніт та залізистий піщаний вапняк, які також застосовувалися на первісному етапі будівництва Десятинної церкви (зокрема, її вівтарної частини та основ фундаментів стін нартексу), що чітко підтверджує близькість періодів їх будівництва. Ще одна ділянка, де виявлено цей тип розчинів, – пляма пролитого розчину на так званому розкопі «із сирцевою кладкою» (на північний-схід від церкви, див. іл. 1).

У наведеній класифікації ці цем'янкові розчини складають групу P-1. За технологією виготовлення вони відрізняються наявністю в заповнювачі, крім цем'янки у вигляді випаленого й подрібненого лесоподібного суглинку (іл. 9), плінфи (див. іл. 10) чи зерен кварцу (іл. 12) ще й уламків подрібненого оолітового чи органо-детритового вапняку (іл. 11) або піску. Взагалі аналогів цим розчинам (P-1) і плінфі (П-2) та технології будівництва (у відкритому котловані, з кам'яними платформами та кладкою із залізистого піщаного вапняку) у подальших муруваннях храмів давнього Києва не траплялося. Однак додавання, крім цем'янки, подрібненого вапняку чи просто піску, є характерним для візантійських [Значко-Яворський, 1963; Стріленко, 2009] та ранніх турецьких розчинів [Біляєва, Гуцуляк, 2012, с. 354–360]. Тому знайдені в ході цих досліджень вапняно-піщано-цем'янкові розчини в залишках основи мурувань вівтарної частини можуть стати зв'язуючою ланкою між розчинами «візантійської» та «київської» будівельних шкіл і свідчать, що майстри «із грек» дійсно могли брати участь у будівництві перших кам'яних будівель (зокрема «Південного палацу» та Десятинної церкви на початковій стадії). Однак застосування цієї технології досить швидко було змінено на техніку будівництва, яка згодом стала традиційною для Київської Русі. Така різка заміна могла бути пов'язана з чисто фінансовими питаннями, а можливо, і суто технічними – плінфа зі значним відсотком скловидної фази (має

низьку морозостійкість) могла погано перенести зимові періоди в цих широтах і потрібно було шукати інші матеріали й технології, що й зумовило пошуковий характер робіт на наступному етапі.

Висновки

1. При будівництві вівтарної частини церкви на її первісному етапі було застосовано особливу техніку і технологію будівництва, яка пізніше не була поширена в давньому Києві. Дно виритого котлована вирівнювали, утрамбовували дерев'яними кілками та щебенем і проливали дуже масним вапняним розчином, поверх якого кладали дерев'яні лежні у двох перпендикулярних площинах. Далі проливу лежнів виконували вже вапняно-піщано(карбонатно)-цем'янковими розчинами (аналогічні візантійським розчинам). На перших етапах цей тип розчинів застосовувався і для проливання кам'яної платформи в південному та центральному вівтарях, виконання кладки з тонкої плінфи з алевритової глини (група П-2) та підготовки основ фундаментів у траншеях (зокрема фундаментів галерей та нартексу, а це підтверджує те, що галереї започатковані ще на першому етапі будівництва). Однак застосування цих розчинів у Десятинній церкві досить швидко було замінено (а самі розчини Р-1 знаходимо у відвалах первісного періоду «на бровці», зр. 25) на вапняно-цем'янкові розчини Р-4, характерні

в подальшому для мурувань Київської Русі, що може вказувати на зміну майстрів будівельної школи.

2. Основний об'єм мурувань Х ст. в Десятинній церкві виконаний на вапняно-цем'янкових розчинах (група Р-4) з використанням випаленого й подрібненого суглинку як наповнювача (цем'янки). На цьому типі розчинів виконано мурування з бутового каменю (кварциту, граніту, рідше пісковика), тонкої (2–3 см) плінфи (у тому числі зі скошеними торцями) (групи П-1, П-5), а також підготовку підлоги в церкві та галереях.

3. Одним з найбільш ранніх видів плінфи, що її застосовували в муруваннях елементів вівтарної частини церкви, була група П-2 (тонка, широкоформатна плінфа з алевритової глини, з високим вмістом скловидної фази і дуже низькою пористістю). У муруваннях цю групу плінф застосовували разом з розчинами Р-1. Однак досить швидко цю технологію витіснило застосування тонких плінф з каолінової глини (іл. 13; 14).

4. Використання каолінової глини для виробництва плінфи на початковому етапі київського муруваного будівництва носило цілеспрямований та принциповий характер, незважаючи на те, що сировина була привозною. Протягом Х ст. – на початку ХІ ст. застосовували плінфи завтовшки 2,0–3,5 см, що містили 70–80 % каолінової глини.

Джерела та література

Біляєва С., Гуцуляк Р. Результати порівняльних досліджень будівельних матеріалів з Аккерманської фортеці (2008–2010 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 21. – Ч. 2. – С. 354–360.

Гуцуляк Р., Коренюк Ю., Глоба Ю. Нові відомості до історії храму Спаса на Берестові // Пам'ятки України. – 2007. – № 3. – С. 10–19.

Гуцуляк Р., Стриленко Ю. Исследование древних строительных материалов памятников архитектуры и археологии на территории Украины // Проблемы збереження, консервації реставрації та експертизи музейних пам'яток. V міжнародна науково-практична конференція. Київ, 24–27 травня 2005. Тези доповідей. – Київ, 2005. – С. 69–70.

Гуцуляк Р.Б., Шевченко Н.О. Науково-технологічні дослідження будівельних матеріалів північної стіни у вівтарній частині приділу Св. Антонія і Феодосія / Софійські читання. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 26–27 травня 2011 р. – Київ, 2013. – С. 351–358.

Гуцуляк Р.Б., Шевченко Н.О. Науково-реставраційні дослідження мозаїчних і фрескових штукатурок північної сторони підкупольного простору Софійського собору // Відродження пам'яток. Часопис Науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська». – Київ, 2016. – Ч. 1. – С. 39–93.

Значко-Яворский И.Л. Очерки истории вяжущих веществ. – Ленинград, 1963.

Ёлишин Д.Д. Киевская плинфа X–XIII веков: опыт типологии // Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – Київ, 2017. – С. 98–128.

Івакін Г. Літописні повідомлення про Десятинну церкву // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-річчя освячення / під ред. П. П. Толочка. – Київ, 1996. – С. 10–11.

Івакін Г., Іоаннісян О., Йолшин Д., Лукомський Ю. Нові дослідження Десятинної церкви та чернігівський Спас // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – С. 166–180.

Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М., Йолшин Д.Д. Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Зб. пр. на пошану дійсного члена НАН України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – Київ, 2013. – С. 73–80.

Кравченко О., Скляр С., Стріленко Ю. Хіміко-технологічні дослідження та консервація руїн Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. 60–62.

Медникова Е.Ю., Ёлишин Д.Д. Строительные растворы Десятинной церкви в Киеве по результатам гранулометрического анализа // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. LXV: Первые каменные храмы Древней Руси. – С. 96–124.

Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси X–XIII вв. – Санкт-Петербург, 1994.

Стріленко Ю. Дослідження будівельних розчинів Херсонеса. Звіт 2009. – Науковий архів ДНТЦ «Конрест».

Стріленко Ю.Н., Івакін Г.Ю., Козюба В.К. Технологические особенности составов фресковых штукатурок Десятинной церкви в Киеве // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2012. – LXV: Первые каменные храмы Древней Руси. – С. 85–96.

Стріленко Ю.М., Нестеренко Т.Е. Дослідження будівельних розчинів і плінф пам'яток архітектури стародавнього Києва X–XII ст. // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. Зб. наук. пр. – Київ, 1979. – С. 124–129.

Тоцкая И.Ф. К истории Десятинной церкви в Киеве // ΣΟΦΙΑ.: сб. ст. по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча. – Москва, 2006. – С. 443–454.

Таблиця 1

Основні фізико-хімічні та петрографічні характеристики плінфи і цегли з розкопу Десятинної церкви

Група	Проба	Товщина, см	Пористість, %	Колір зразка	Співвідношення, в якому: спіснювач	Використана сировина (в'язуче)	Спіснювач (заповнювач)	Примітки
П-1	ДП-3	2,5	10-15	кремуваторожевий, буруваторожевий	1:0,8	відмучена масна каолінова глина	- уламки польових шпатів розміром 1,0-0,5-0,3 мм ~ 35-40%. Присутні таблитчасті зерна розміром 1-3 мм; - окатані, напівокатані зерна кварцу розміром 0,3-0,1 мм ~5%; - слюдисті мінерали. Пелітові часточки окису заліза	плінфа тонка
	ДП-4 ДП-6 145а 150а							
П-2	ДП-1, ДП-2	2,5	2	буруватокремовий		- глина алевроитова ~55-70%	- гострокутні зерна кварцу і польового шпату розміром 0,1-0,05 мм ~30%; - слюдяні мінерали ~6-10%; - пелітові часточки окису та гідроокису заліза	плінфа зі скловидною фазою
	ДП-5, 186 188, 179а							
П-3	ДП-7 ДП-8	3,0	8-10	світло-палевий - червоно-бурий	1:0,5	- глина каолінова	- неправильні таблитчасті зерна польового шпату розміром 0,5-0,3 мм; - неправильні та напівокатані зерна кварцу розміром 0,3-0,05 мм ~65-70%; - оксиди заліза ~1-2%; Слюдяні мінерали ~1-2% - ізометричні та гострокутні зерна кварцу ~90%; - зерна шлаку ~10%	плінфа
	ДП-9 147							
П-4	ДП-9 147	3,0-3,7	5-7	кремовопалевий	1:1,2	- глина каолінова; - глина бура	- уламки кварцу та польових шпатів неправильної часто ізометричної форми - 10-15%; - уламкові кварц-польовошпатні матеріали алевроитової фракції з уламками гострокутної форми - 20-25%	плінфа тонка
	158, 182а 222а, 223а 229а, 242а 245а, 251а							
П-5	ДП-11 ДП-13 ДП-14 151а	4,5 5,0 5,5	5-7	червоно-бурий	1:1,2	глина строката: - бура слюда ~40%; - глиняні мінерали ~60%; - ізометричні грудочки суто глиняного складу	- у глинино-слюдяній масі досить рівномірно розподілені уламки кварцу та польових шпатів, кількість яких досягає 60% від загальної маси всього зразка	плінфа товста
	ДП-10 221а 209							
П-6	ДП-10 221а 209	4,5-5,5	8-10	палевий, неоднорідний, з прошарками	1:1,2	- полімінеральна піщано-алевроитова залізовмісна (або строката) глина 70-80%; - глина каолінова ~15-20%	- глина збагачена мінералами із залізом - 7-10%, уламкового кварц-польовошпатного матеріалу - 15%, розміром 0,5-0,1 мм і менше; - наповнювач: уламки кварциту, розміром 1-0,5 мм: кварцу ~75-80%, польового шпату ~10%, у деяких зразках шлак ~10-15%	плінфа товста
	ДП-12							
П-7	ДП-12	6,0	7-10	палевий, неоднорідний, з прошарками	1:1,2	- глиняні мінерали	- окатані та неправильні зерна кварцу і уламки кварциту. Розмір окатаних зерен - у межах 0,3-0,1 мм, а неправильних - 0,5-0,3 мм (різне походження зерен кварцу). Зрідка трапляються досить великі 7-10 мм уламки кварциту та уламки перепаленої кераміки; - пелітові часточки окисів та гідроокисів заліза	плінфа товста
	ДП-15							
П-8	ДП-15	5	світло-палевий, неоднорідний	1:1-1,8	- глина каолінова ~85%; - глиняно-слюдистий матеріал ~10-15%	- неправильної форми уламки кварцу та подріблений кварцит ~95%; - поодинокі уламки шлаку розміром 0,3-0,1 мм		

Основні фізико-хімічні та петрографічні характеристики розчинів

Група розчинів	№ зразка	Характер мурування	Колір розчину	Пористість, %	Співвідношення в'язучого до заповнювача	В'язуче	Заповнювач
P-1a	172, 173, 176, 178, 183,	заливка лежнів та кам'яної забутовки	майже білого кольору з бежевим відтінком	середня щільність та міцність	1:0,3–0,8	- вапно; - домішка глини (погано перемішане)	- цем'янка 1: уламки випаленого суглинку, розміром 0,5-1,5мм і мука; - річковий пісок, окагані та напівокагані уламки кварцу (0,5–1,0 мм) (до 30% заповнювача) - поодинокі уламки шлаку; - поодинокі уламки органічно-детритового вапняку
P-1б	25, 27, 28, 182б, 213, 233, 239 Сирцева кладка VI-2, VI-3 Пд. пл. 1, 2, 3, 4 177, 181, 185, 187 184	бутове мурування	світлого рожево-бежевого кольору	25–30	1:0,8–1,2	- вапно; - домішка глини	- цем'янка 1: уламки випаленого суглинку, розміром 1–4 мм ~65% заповнювача; - цем'янка 2: уламки плінфи розміром 2,0–0,5 мм (містять таблитчасті зерна польових шпатів) ~10–15%, - уламки вапняку (органогенно-детритового чи оолітового) розміром 0,5–3 мм ~ 10–15%; - окагані уламки кварцу розміром 2–1 мм; - поодинокі уламки шлаку
P-1в		бутове мурування, мурування арки затирка		висока щільність та міцність	1:0,8–1,2 1:0,5	- вапно; - домішка глини	- цем'янка 1: уламки випаленого суглинку, розміром 0,5–5мм і мука; - річковий пісок, окагані та напівокагані уламки кварцу розміром 0,2–1,0мм (до 30% заповнювача); - поодинокі уламки скловидної плінфи; - іноді уламки перепаленої плінфи, скла чи шлаку; - поодинокі уламки органічно-детритового вапняку
P-2	23, 144, 245-б	Заливка лежнів	палево-бурий		Вапно: глина: заповнювач = 1:0,5: 0,5	- вапно; - значна домішка сиріої глини	- цем'янка 1: уламки випаленої глини алевритової гострокутної та неправильної форми; - гострокутні зерна кварцу ~5–10%
P-3	19, 21, 22, 23-б, 78-б, 95, 121, 212	Бутове мурування	світлий жовтуватокремовий			- вапно; - домішка глиняного мінералу	- цем'янка 1: уламки подрібненої випаленої алевритової бурої глини; - цем'янка 2: уламки випаленої і каолінової глини (але не плінфа)
P-4 а	186, 111, 122, 136-б, 138, 146, 147, 148, 222-б, 224-б, 229-б, 231, 242-б, 252, 253-б	Бутове мурування та "opus mixtum"	світлий жовтуватокремуватий рожевий	15–20	1:0,8–1,5	- вапно	- цем'янка 1: подрібнені уламки випаленого лесоподібного суглинку такого складу: - гострокутні уламки кварцо-польовошпатного матеріалу ~50%; - подовжені лусочки слюдяних мінералів ~ 5%; - глиняні мінерали
P-4 б	134-б, 237-б, 243				1:0,8-1.5	- вапно	- цем'янка 1: уламки випаленого лесоподібного суглинку; - цем'янка 2: уламки плінфи ~5–10%

Р-4 в	2, 13-6, 14, 54, 68, 92, 97, 99, 150, 179*6, 180, 226, 236	бутове мурування	рожевий	15	1:0,8-1,2	- вапно	- цем'янка 1: уламки подрібненого випаленого лесоподібного суглинку ~70-90%; - цем'янка 2: подрібнені уламки плінфи ~15-30%
Р-5 а	45, 55, 84-6, 104, 106, 223-6, 244					- вапно з домішкою глини	- цем'янка 1: уламки подрібненого випаленого лесоподібного суглинку ~30-50%; - цем'янка 2: подрібнені уламки плінфи ~до 70%
Р-5 б	6, 13, 39, 43, 88, 137, 211, 218, 248					- вапно	від 5-а відрізняється фракційним складом наповнювача, уламки подекуди досягають 1-2 см
Р-5в	72, 140, 141	мурування з товстої плінфи	Бурувато- рожевий,	10-15	1:1,2-1,5	- вапно	- цем'янка 1: уламки випаленого суглинку ~10-20%; - цем'янка 2: уламки плінфи ~80-90%
Р-6	56 215	основа з уламками розчину	Бурувато- рожевий,	10-15	1:0,8-1,5	- вапно	- цем'янка 2: уламки плінфи
Р-7	1а, 11, 12, 37, 44, 210, 221б	мурування з товстої червоної плінфи	Бурувато- рожевий	15-20	1:2	- вапно	- подрібнені уламки вапняно-цем'янкових розчинів (матеріал повторного використання) ~80%; - цем'янка 1: уламки випаленого суглинку; - цем'янка 2: уламки різноманітної плінфи
Р-8	35, 149 151, 238	мурування з плінф	Світло- рожевий	7-10	1:1-0,8	- вапно	- цем'янка 2: уламки різноманітної плінфи ~60%; - подрібнені уламки вапняно-цем'янкових розчинів (матеріал повторного використання) ~30%; - уламки шлаку ~10%
Р-9	47 62 217	затирка чи штукатурка	білого кольору з бежевим відтінком		1:0,2-0,3		- цем'янкове борошно – до 0,1мм; - напівокатні уламками кварцу, вкриті тріщинами (псамітової фракції – 0,5-0,3мм) - кварц-польовошпатний матеріал
Р-10	145-6, 174, 175, 225, 227	вапняна заливка лежнів та кам'яної забудовки	білого кольору з теплим відтінком		вапно: глина: наповнювач= 1:0,2:0,2	- вапно; - домішка глини	розчин дуже масний і має поодинокі вclusions: - великі (2-4см!) уламки піщаного вапняку – до 10% та цем'янки – до 3-5% - шлак - кварц

Олена Журухіна

ДАВНЬОРУСЬКІ СКЛЯНІ ЛАМПИ З АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК КИЄВА

У статті розглянуто окрему категорію скляних виробів давньоруського часу, знайдених під час археологічних розкопок Києва, – посудини конусоподібної форми, переважно місцевого виробництва. Наявний матеріал дозволив реконструювати форму посудин та визначити їхнє функціональне призначення.

Ключові слова: лампи, давньоруське скло, Давня Русь.

В статье рассматривается определенная категория стеклянных изделий древнерусского происхождения, найденных во время археологических раскопок Киева, – сосуды конусовидной формы, в большинстве случаев местного производства. Исследуемый материал позволил реконструировать форму сосудов и определить их функциональное назначение.

Ключевые слова: лампы, древнерусское стекло, Древняя Русь.

The glass conical vessels from archaeological excavations in Kyiv was analyzed in the paper. Most of them were made of the thin light yellow local glass. The finds under study allowed to reconstruct the shape of the vessels and determine their function. These vessels were frequently used as a lamps.

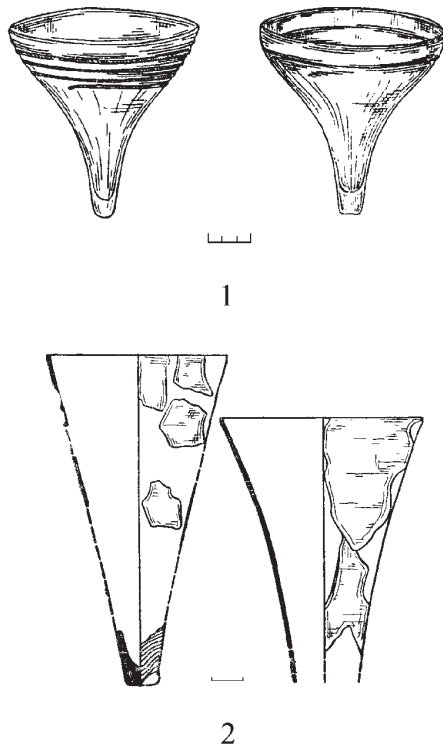
Keywords: lamps, local glass, Kyiv.

Археологічні дослідження культурних шарів давньоруських міст виявляють численні знахідки виробів зі скла. Серед них трапляється велика кількість дрібних уламків і фрагментів певної категорії знахідок, що їх доволі тривалий час у науковій літературі вважали посудинами для пиття – конусоподібними (або так званими воронкоподібними) кубками з нестійким денцем. Зроблені такі посудини з прозорого світло-або яскраво-жовтого скла; край вінчика зазвичай має невелике потовщення; стінки тонкі (1,0–1,5 мм), могли бути прямими або ж рифленими, іноді прикрашені скляними смужками світло-жовтого, блакитного або білого кольору, що спіралеподібно огинають тулуб посудини; діаметр денця 1,0–1,1 см. Розвали цих посудин – одна зафіксована в культурному шарі XII–XIII ст. київського Подолу (іл. 1: 1), а інша – під час досліджень Михайлівського Золотоверхого собору (іл. 1: 2) – дали можливість визначити висоту та діаметр виробів [Івакін та ін., 1999, с. 239–242; Сагайдак та ін., 2012, с. 38]. Висота таких посудин сягала 13,5–14,0 см, а діаметр верхньої (найширшої) частини дорівнював 10,0–10,5 см. У переважній більшості знахідок помітні невеликі пухирці повітря, а також дрібні тріщини й патина (іл. 2: 2; іл. 8: 1). Такі морфологічні ознаки стану скла, а також зроблені хімічні аналізи знахідок вказують, що це калієво-свинцево-кремнеземне скло, яке варили в давньоруський час [Щапова, 1972, с. 55; Журухіна, Храмчен-

кова, 2012, с. 231]. Окремо можна згадати про знахідку в Києві денця із сірого прозорого скла (іл. 2: 1) [Мовчан та ін., 1999, с. 27]. Такий колір не характерний для давньоруського посуду і, ймовірно, є результатом невіддаленого процесу обезбарвлення скломаси оксидом марганцю [Щапова, 2010, с. 82].

Посудини виготовлені шляхом вільного дуття, а на денці завжди помітний слід від понтії (металевої трубки, за допомогою якої майстер фіксував виріб при роботі з ним). Цей спосіб був доволі простим, що, на думку дослідників, і зумовило їхню появу раніше за інші форми серед давньоруського посуду [Щапова, 1972, с. 55]. Куля скломаси, отримана за допомогою складувної трубки, набувала подовженої грушоподібної форми. Для створення конусоподібної форми заготовку вдували у дерев'яну / глиняну форму, потім від заготовки відділяли складувну трубку й верхню частину кулі, а краї шліфували [Голофаст, 2001, с. 129].

У Києві фрагменти конусоподібних посудин (денець) зафіксовано в садібі X–XI ст. під час розкопок 1972 року на сучасній Контрактовій площі (судячи зі стратиграфії, це найбільш рання знахідка давньоруських скляних посудин, знайдених у Києві). Серед продукції кількох майстерень з виробництва скляних предметів на території Києво-Печерської лаври (шар кінця XI ст.) та на Подолі (горизонт кінця XI – початку XII ст.) під час археологіч-

Іл. 3. Реконструкція гостродонних посудин:
1 – Новгород (за Ю.Л. Щаповою) [Щапова, 1972,
рис. 4: 10, 11]; 2 – Новогрудок (за Ф.Д. Гуревич)
[Щапова, 1972, рис. 8: 1, 2]

них досліджень також виявили фрагменти таких посудин (іл. 1: 3) [Богусевич, 1954, с. 20; Гупало та ін., 1980, с. 216]. Уламки подібних конусоподібних посудин знайдено в багатьох містах Давньої Русі: Вишгороді, Чернігові, Любечі, Турові, Пінську, Новогрудку, Мінську, Друцьку, Полоцьку, Вжищі, Серенську, Старій Рязані, Переяславі, Смоленську, Москві, Володимирі, Суздалі, Новгороді та ін. (іл. 3: 1, 2). На території Давньої Русі, на думку Ю. Щапової, початком їхнього виробництва слід вважати 20–30-ті роки XI ст., а побутують вони до середини XIII ст. [Щапова, 1972, с. 54–55].

Серед болгарських міст такі знахідки невідомі, крім Білярського городища, де вони присутні в об'єктах XII – початку XIII ст. і пов'язані із садибами руських купців, що торгували бурштином [Валиулина, 2005, с. 51–52]. Багато таких посудин знайдено в похованнях Бірки IX – першої половини X ст. (іл. 4), а також на території Англії, Німеччини, Данії та Норвегії [Щапова, 1963, с. 123]. Відомо про їхнє виробництво в тогочасних західноєвропейських майстернях, наприклад, у Корделі у Трира та Сан-Винченцо-аль-

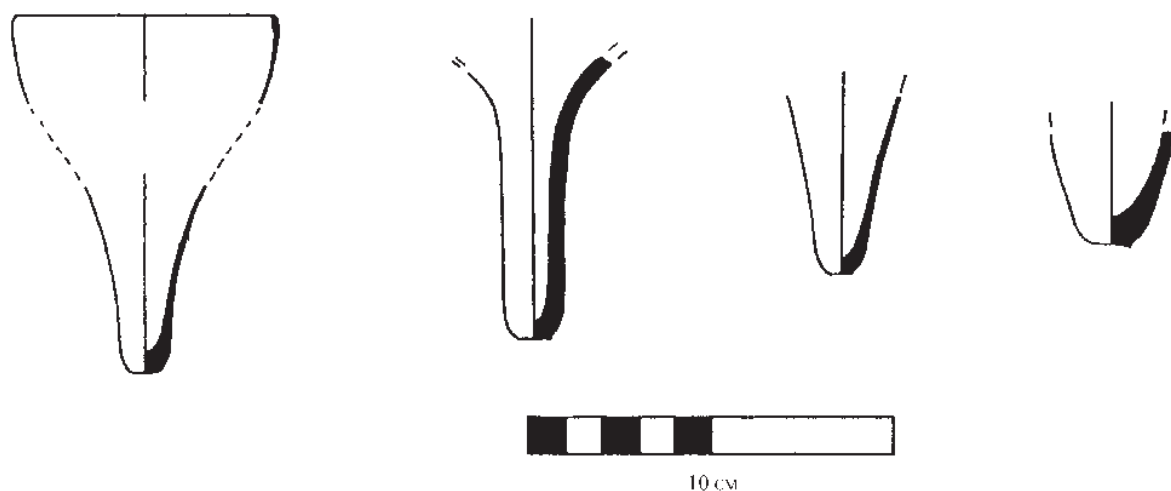
Вольтурно [Седлачкова, 2015, с. 263]. Загалом вони трапляються на великій території від Середнього Сходу до західних областей Європи [Голофаст, 2001, с. 129].

Гостродонні, чи воронкоподібні, посудини пов'язували з традицією пиття з рогу: саме використання рога для пиття й зумовило розповсюдження цієї форми посудин вже зі скла (іл. 5). З'являється ця форма в римський час, а в середньовіччі подібні за формою кубки виготовляли в західноєвропейських (рейнських) майстернях [Гуревич та ін., 1966, с. 313]. На мініатюрі календаря Вандельберта (середина IX ст.) зображено людину, яка спустошує вміст кубку воронкоподібної форми, що могло послугувати доказом використання таких знахідок як посуду. Ще одним прикладом призначення таких посудин для пиття може бути досліджена будівля середини XI – XII ст. в Києві («Верхнє місто»), де зафіксовано велику кількість гостродонних кубків. Знахідки посуду були зосереджені біля вогнищ та стін приміщення. Зафіксовано також предмети військового спорядження, фрагменти візантійських амфор та численні залишки риб'ячої луски, хребців, щелеп та шкаралупа яєць. Усе це, разом з великими розмірами самої будівлі (до 75 м²), дозволяє визначити приміщення гридницею, де бенкетували дружинники [Мовчан та ін., 2002, с. 194].

Прикладом різноманітного використання цих посудин може слугувати знахідка в Каранісі конічного кубка з чотирма гральними кістками [Голофаст, 2001, с. 129].

Однак найближчі паралелі для цієї категорії знахідок – це ранньосередньовічні візантійські лампи (іл. 6; іл. 7), тому більш поширеним дослідники вбачають їх використання як лампад і ламп [Столярова, 1997, с. 102]. Скляні лампи, замість керамічних, почали використовувати з IV–V ст. у церквах і мечетях, а найбільшу популярність вони отримали в ранньовізантійській період. За формою лампи були різними, з певним оздобленням чи без нього. Знахідки ламп конусоподібної форми на території Близького Сходу датують IV–VII ст. [Crowfoot, Harden, 1931, р. 196; Meyer, 1988, р. 203, 205].

З розкопок Подолу в Києві з шару середини XII ст. походить фрагмент денця лампи з невеликою ніжкою у вигляді кульки (іл. 8: 2). Подібні знахідки зафіксовано в Коринфі у шарі XI ст. – першої половини XII ст., а в Кри-

Іл. 6. Візантійські лампи [Meyer, 1988, fi g. 11: H, J, K, L]

му – у шарах другої половини XIII ст. [Турова, 2014, с. 112–113, рис. 32, II; Сагайдак та ін., 2015, с. 28]. Також з території Подолу (давньоруські шари другої половини XI – середини XII ст.) походять знахідки кількох типів ручок від ламп [Сагайдак та ін., 2015, с. 26]:

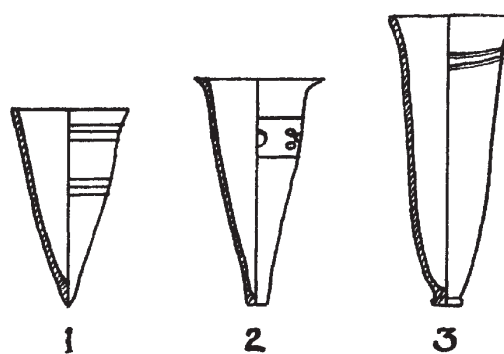
I – ручка, що сформована з гладкого круглого в перетині джгута та приєднана зверху до вінчика посудини (іл. 9: 1). Аналогії знайдено при дослідженні християнських храмів у Криму (кінець VIII – середини X ст. та не пізніше XIII ст.) [Турова, 2014, с. 112];

II – ручки-петельки, сформовані з краплини скляної маси, що її наносили на стінку посудини й таким чином утворювали основу ручки, потім її видовжували в невелику петельку й кінець закріплювали поряд (іл. 9: 2). Подібні ручки знайдено в комплексах кінця V – VII ст. [Турова, 2014, с. 112];

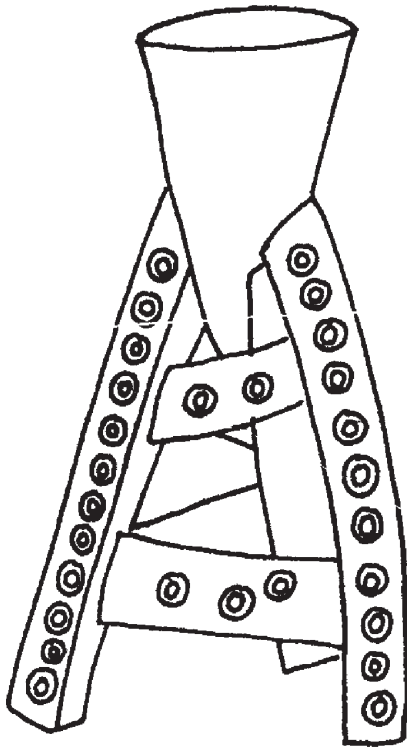
III – для третього типу техніка виготовлення схожа з попередньою, але джгут тонший і петельок більше (іл. 9: 3). Схожі екземпляри трапляються при дослідженні храмових комплексів Криму X–XIII ст. [Турова, 2014, с. 113–114].

Кінець X – XI ст. для Давньої Русі пов'язаний з початком храмового будівництва та активними контактами Русі з Візантією. Серед іншого, таке будівництво потребувало освітлення, а релігійні відправи відповідних культових предметів, виготовлення та використання яких спиралося на традиції

візантійського будівництва і обрядів Візантійської церкви. Скляні лампи, лампади та віконне скло, як і мозаїка, були обов'язкові в оздобленні християнських храмів (не виключають, що проста й функціональна форма лампи могла використовуватись і в побуті й освітлювати садиби) [Удальцова, 1981, с. 27; Щапова, 2010, с. 52]. Дослідження склоробних майстерень та церков на території колишньої Візантійської імперії надали матеріал, який дозволяє, зокрема, суттєво доповнити знання про використання конусоподібних посудин як освітлюваних приладів [Crowfoot, Harden, 1931, p. 196]. Використовували такі лампи для освітлення приміщень по-різному: вони могли триматися на дерев'яних підставках-триподах (іл. 10), що їх було виявлено в Каранісі (поряд знаходився конусоподібний кубок), але частіше підвішувались окремо або

Іл. 7. Візантійські лампи [Crowfoot, Harden, 1931, pl. XXVIII, 1–3]

Іл. 10. Дерев'яний трипод з розкопок в Каранісі
[Голофаст, 2001, рис. 95: 2]

певну кількість вставляли у лампадофор (поліканделон – диск з отворами для ламп, який за допомогою ланцюгів кріпився до стелі) (іл. 11; іл. 12; іл. 13). Поліканделони знайдено під час розкопок у місті Джераш (Йорданія). Їх виготовляли з міді, бронзи або срібла. Відомо, що в них могли розміщувати 3, 4, 6, 8, 10 або 16 ламп (що підтверджується розкопками в місті Сарди – давній столиці Лідії). Повідомляють, що у XII ст. в соборній мечеті Нішапура знаходилась величезна бронзова люстра, яка мала близько 400 тисяч скляних ламп [Агаджанов, 1991, с. 151; Валиулина, 2005, с. 51–52]. Скляні лампи заповнювали водою, а на поверхню виливали олію (було знайдено уламок денця із залишками осаду, аналіз якого виявив сліди олії). В олію занурювали гніт, верхню частину якого фіксували на поверхні рідини за допомогою пробки й мета-

левих (з олова чи бронзи) деталей [Crowfoot, Harden, 1931, р. 206–207].

Виявлені рештки ремісничих комплексів із залишками виробництва на місцях поряд з будівництвом храмів (біля Десятинної церкви, Софіївського собору та в Києво-Печерській лаврі) вказують на організацію склоробних майстерень, що виготовляли продукцію для внутрішнього оздоблення храмів, насамперед смальту, що її використовували для мозаїки стін або підлоги [Богусевич, 1954, с. 20; Щапова, 2010, с. 73–78]. Надлишки скляної маси, яку використовували для її виробництва, йшли на виготовлення передусім посуду і пов'язаного з ним виробництво ламп та віконного скла.

Іл. 13. Поліканделон (Сирія, VI ст.) зі скляними лампами (IX–X ст.) [Bouras, Parani, 2008, cat. 28]

Джерела та література

Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, 1998/92
Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.С., Чебановський А.А., Чміль Л.В.
Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. – Київ, 1999. – Т. 1. – Ч. 2.

- Агаджанов С.Г.* Государство сельджуков и Средняя Азия в XI–XII вв. – Москва, 1991.
- Богусевич В.А.* Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве (по материалам раскопок 1951 г.) // Краткие сообщения Института археологии. – 1954. – Вып. 3. – С. 14–20.
- Валиулина С.И.* Стекло Волжской Булгарии. По материалам Билярского городища. – Казань, 2005.
- Голофаст Л.А.* Стекло ранневизантийского Херсонеса // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2001. – Вып. VIII. – С. 97–260.
- Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю.* О ремесленном производстве на Киевском Подоле // Советская археология. – 1980. – № 2. – С. 203–219.
- Гуревич Ф.Д., Джанполоян Р.М.* По поводу статьи Б.А. Шелковникова «Русское стекло домонгольского времени, расписанное эмальями» // Советская археология. – 1966. – № 1. – С. 312–315.
- Журухина Е.Ю., Храмченкова Р.Х.* Стеклоделательные мастерские Киевского Подола // Филология и культура. – Казань, 2012. – № 3 (29). – С. 226–234.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.* Дослідження «міста Володимира» давнього Києва // АДВУ 1998–1999. – К., 1999. – С. 26–28.
- Мовчан І.І., Климовський С.І.* Дослідження «граду Ярослава» стародавнього Києва // Археологічні дослідження в Україні 2000–2001. – Київ, 2002. – С. 192–195.
- Наследие византийского Херсона / Т. Яшаева, Е. Денисова, Н. Гинькут, В. Залесская, Д. Журавлев; Национальный заповедник «Херсонес Таврический» и др. – Севастополь; Остин, 2011.
- Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Комар О.В.* Спаський розкоп на давньокиївському Подолі // Пам'ятки України: історія та культура. – Київ, 2015. – № 5/6 (213/214). – С. 20–31.
- Сагайдак М.А., Пефтіць Д.М., Ивакин В.Г.* Звіт про рятівні археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАН України за адресою вул. Верхній Вал, 10-а у Подільському районі м. Києва у 2011 р. – Київ, 2012.
- Седлачкова Г.* Византийские и ближневосточные сосуды и оконное стекло IX–XIV веков в чешских землях // Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века. – Санкт-Петербург, 2015. – С. 262–269.
- Столярова Е.К.* Происхождение и хронология стеклянных изделий Москвы XII–XIV вв. // Российская археология. – 1997. – № 4. – С. 93–106.
- Турова Н.П.* Средневековый пещерный комплекс хребта Йограф над г. Ялтой // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. – 2014. – Вып. 6. – С. 93–173.
- Удальцова З.В.* Культурные связи Древней Руси и Византии // Византийский временник. – 1981. – Т. 42. – С. 25–34.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н.* Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.). – Киев, 1902. – Вып. V.
- Щапова Ю.Л.* Византийское стекло: очерки истории. – Москва, 2010.
- Щапова Ю.Л.* Стекло Киевской Руси. – Москва, 1972.
- Щапова Ю.Л.* Стеклянные изделия древнего Новгорода // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1963. – № 117. – С. 104–163.
- Bouras L., Parani G.* Lighting in early Byzantium (Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications). – Washington, 2008.
- Crowfoot G.M., Harden D.B.* Early Byzantine and later glass lamps // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1931. – Vol. 17. – P. 196–208.
- Meyer C.* Glass from the North Theatre Byzantine Church, and Sounding at Jerash, Jordan, 1982–1983 // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. Supplementary Studies. – Preliminary Reports of ASOR-Sponsored Excavations 1982–85 (1988). – No. 2. – P. 175–222.

ГРАФІТІ-РИСУНОК ГОЛОВИ ТУРА-БИКА НА ФРАГМЕНТІ ФРЕСКИ ІЗ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

У статті наведено дані про знахідку фрагмента фрески з графіті рисунка тура-бика з археологічних розкопок 1936 року Т.М. Мовчанівського у Софії Київській. Зроблено аналіз зв'язку зображення тура-бика з язичницькими віруваннями давніх слов'ян і використання цього символу в народній творчості.

Ключові слова: графіті-рисунок, тур-бик, фреска, археологічні розкопки, Софія Київська, вірування слов'ян.

В статье приводятся данные о находке фрагмента фрески с граффити рисунка тура-быка из археологических раскопок 1936 года Ф.Н. Мовчановского в Софии Киевской. Дается анализ связи изображения тура-быка с языческими верованиями древних славян и использования этого символа в народном творчестве.

Ключевые слова: граффити-рисунок, тур-бык, фреска, археологические раскопки, София Киевская, верования славян.

The article contains data on the discovery of a fragment of a fresco with graffiti of a drawing of a tour-bull from archaeological excavations in 1936 by F.N. Movchanovsky in Sofia, Kiev. An analysis is given of the connection between the image of the bull and the pagan beliefs of the ancient Slavs and the use of this symbol in folk art.

Keywords: graffiti-drawing, tour-bull, fresco, archaeological excavations, Sophia of Kiev, beliefs of the Slavs.

У давньоруських храмах Києва, Новгород, Смоленська, Старої Ладogi трапляються численні, різноманітні за змістом, графіті («графіті» від італ. Graffiare – дряпати). Написи й малюнки прошкрябували на стінах і предметах побуту гострим предметом – залізним або кістяним писалом, ножом, голкою [Висоцький, 1985, с. 126]). Переважно вони мають релігійний або міфологічний зміст. Це – прохання про допомогу, молитви, зображення хрестів, людських фігур, тварин і птахів. Деякі з них містять відгомін язичницьких вірувань або просто є написами побутового характеру.

У фондах Національного заповідника «Софія Київська» в групі «Фрагменти монументального живопису» зберігається фрагмент фрески із зображенням голови тура-бика (інв. № СМАА 2421/101). У книзі надходжень Софійського музею Академії архітектури зроблено запис: «Раскопки 1936 г.». У 1936 році в Софійському соборі проводила розкопки експедиція Інституту історії матеріальної культури АН УРСР під керівництвом Теодосія Миколайовича Мовчанівського. Найбільша площа була розкрита в Михайлівському вівтарі, у південній галереї з боковим вівтарем Антонія і Феодосія та в Михайлівському приділі [Іванисько, 2003, с. 105–106].

Цей уламок фрески представляє фрагмент розгранки, покритої жовто-коричневою вохрою, розміром 6,5×4,5×1 см, на якій продряпано згадане зображення голови тура-бика. Голова має овальну форму, трохи плес-

ката зверху, розташована в прокресленому колі, яке збереглося лише частково. Очі тура вузькі, видовжені. Ніс широкий, продряпаний двома паралельними лініями, що розходяться донизу, і підкреслений горизонтальною лінією. Роги масивні – лівий у формі півмісяця, широкий в основі, що закінчується гострим звуженням, верхня частина правого рогу не збереглася. Погляд тура видається досить осмисленим. Загалом зображення нагадує риси людського обличчя (іл. 1).

Тур – це різновид диких биків з великими довгими гострими рогами, які водилися в лісах і лісостепу східної півкулі аж до початку XVII ст. Це сильні, агресивні тварини, заввишки близько 170–180 см в холці, вагою до 800 кг або навіть 1 тонни. Полювання на тура було вищим проявом мисливської доблесті, що підтверджує Великий київський князь Володимир Мономах (1053–1125). У своєму «Повчанні...» він згадує полювання на диких биків у лісах під Черніговом: «Тура мя 2 метала на розех і з конемъ...» [Повчання, 1903, с. 131].

Незважаючи на те, що ця тварина давно вимерла, назва її трапляється в прислів'ях, піснях, билинах та обрядах. Прикладом можуть служити західнослов'янські колядки:

Ой шумью, шумью,
бо в себе чую,
Бо в себе чую дивное зверя,
Дивное зверя Тура-оленя,
Шо на головце девять рожечков,

Іл. 1. Графіті-рисунок тура-бика на фрагменті фрески з археологічного розкопу 1936 р. в Софії Київській (фото, промальовка)

А на десятом терем збудован...

З польської колядки:

J zobaczyli źwierza тура,

Zwierza тура, co złote rożkim¹

[Фаминцын, 1995, с. 246].

Згадуються тури і в російських билинах. В одній з них – «Про Василя Гнатовича і Батигу» – у заспіві розповідається, як повз Київ пробігають молоді тури і зустрічають свою матір, стару Турицю:

– Ай же ты турица, наша матушка!
Ай были мы, туры, да во чистом поли,
А случилось нам, турам.
да мимо Киев-град ийти,
Ай видели над Киевом чудным-чудно,

Ай видели над Киевом дивным-дивно:
А по той стены по городовыи
Ходит-то девица, душа красная,
А на руках носит книгу Леванидову,
А не столько читает, да вдвое плачет.
Говорит-то ведь турица, родна матушка:
– Ай же вы, туры, да малы детушки!
Ай не девица плачет – да стена плачет,
Ай стена та плачет городовая,
А она ведает невзгодушку над Киевом,
Ай она ведает невзгодушку великую
[Онежские былины, 1949, № 60].

Цей «заспів про турів» філолог-фольклорист В. Пропп розглядає як самостійну пісню, у якій відбивається давньоруська віра в «знамення» [Пропп, 1999, с. 306–307].

Про існування культу тура у слов'ян згадували багато дослідників. Зокрема, О. Фаминцын у праці «Божества древних славян» пише, що «близкородственным Яриле божеством был на Руси (и несомненно также у южных и западных славян) ТУР, имя которого в первоначальном смысле означало быка, представителя бога солнца и обусловливаемого сим последним плодородия» [Фаминцын, 1995, с. 240].

Етнограф, філолог, історик О. Афанасьєв у тритомній праці «Поэтические воззрения славян на природу», розглядаючи й аналізуючи слов'янські міфи, звертає увагу на значення бика-тура у віруваннях слов'янських народів. Бик вважався у них уособленням сили, родючості, втіленням продуктивної чоловічої сили. Він асоціювався з сонцем, дощем, бурєю, громом і блискавкою. О. Афанасьєв пише: «О представлении грозowych облаков быками и коровами свидетельствуют следующие загадки: “ревнуй виль на сто ги(о)рь, на тысячу городив”, “крикнувь виль на десять дворивь, а на тысячу городивь чутко”, “ревнул воль за сто горь, за сто речек” = гром; “тур ходит по горам, турица-то по долам; тур свистнет, турица-то мигнет” = гром и молния» [Афанасьев, 1995, т. 1, с. 213]. Він також наводить приклад старовинної билини, де згадується, що казковий кінь «сивка-бурка» реве, як тур:

¹ І побачила звіра тура,
Звіра тура, що має золоті роги.

Зрявкает бурко по-туриному,
Он шип пустил по-змеиному –
Триста жеребцов испугалися,
С княжеского двора разбежались...
А князи-то и бояра испужалися,
Все тут люди купецкие –
Окорачь они по двору напоззалися
[Афанасьев, 1995, т. 1, с. 198].

О. Афанасьев вказує, що з назвою тура нероздільні поняття швидкого руху і стрімкого натиску: «туровый, туркий – скорый, поспешный, турить – ехать или бежать скоро, гнать кого-нибудь (про-турить – выгнать, вытолкать), туриться – спешить» [Афанасьев, 1995, т. 1, с. 213].

За словами Прокопія Кесарійського (VI ст.), слов'яни приносили биків у жертву богу грому і блискавок Перуну [див.: Рибаків, 2013, с. 560]. Одним із проявів шанування тура нашими предками є жертвоприношення його в поховальному обряді під час ритуалу спалення. У Києві в 1955 році на вулиці Володимирській, 7–9 під час археологічних розкопок у похованні було зафіксовано кістки тура. Київський археолог Я. Боровський у праці «Мифологический мир древних киевлян» повідомляє: «Кроме кальцинированных человеческих костей <...> в кострище найдены плечевая кость тура и обломок турьего рога...» [Боровский, 1982, с. 90].

Бик як жертвна тварина також відомий на півночі Росії – у Нижегородській, Пензенській та Орловській губерніях: бика, якого вигодували всією громадою, заколювали, з'їдали його спільно і зберігали кістки, які нібито приносили удачу [Липец, 1972, с. 103–105].

Тури, дикі бики, виступали символом честі і хоробрості. У Галицько-Волинському літопису з туром порівнюють князя Романа Мстиславича (бл. 1152–1205): «Устремил бо ся бяше на поганья яко и лев, серди же бысть яко и рысь <...> храбор бо бе яко и тур» [ПСРЛ, т. 2, 1962, стб. 715].

У пам'ятці давньоруської писемності «Слові о полку Ігоревім» Всеволода – рідного брата Ігоря Святославича, князя Курського і Трубчевського, автор називає «буй-тур», «яр-тур», «тур», щоб підкреслити величезну фізичну силу князя, його хоробрість у бою з ворогом:

*Ярь туре Всеволодъ!
Стоиши на борони,
прыщещи на вои стрълами,
гремлеши о шеломи мечи харалужными!
Камо, туръ, поскочяше,
своимъ златымъ шеломомъ посвъчивая,
тамо лежат поганья головы половецкья.
Поскепаны саблями калеными шеломи
оварьскья,
отъ тебе, ярь туре Всеволоде!*
[Слово о полку Ігореве, 1987, с. 33].

Ім'я «Тур» трапляється в різних географічних назвах. Про топоніміку, пов'язану з туром, пише О. Фамінцин: «...русские летописи упоминают о Туровой божнице близ Киева. Название Турова божница находит себе аналогию <...> в наименованиях церквей и монастырей, по имени чествовавшихся в старину в данных местностях языческих богов, напр.: Перыньский или Перунский монастырь, Болотов монастырь, Никольский на Волосове монастырь и т. п., а сохранение

Іл. 3. Головний убір слов'янських жінок «кика», «кичка» ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/24569/%D0%BA%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B0/>)

многочисленных географических названий местностей, связанных со словом “тур”, говорит об огромном значении его в жизни и верованиях славян, и о чрезвычайной популярности в ней этого божества» [Фаминцын, 1995, с. 241].

З рогів тура робили кубки, що їх використовували як ритуальні посудини:

Владимир-князь стольной киевской
...Наливал <...> турей рог мёду сладкова
в полтретья ведра,
Подносил Михайлу Казарину.
Принимает он, Михайла, единой рукой
И выпил единым духом

[Древние российские стихотворения,
1977, № 22].

У 1872–1873 роках у Чернігові Д. Самоквасовим був розкопаний курган. Серед знахідок – дві посудини з рогів тура в срібній карбованій оправі (іл. 2) [Рыбаков, 1949, с. 8].

Згідно з віруваннями давніх слов'ян, роги тура-бика мали оберегову силу. Аж до початку ХХ ст. заміжні жінки в Тульській, Рязанській, Калузькій, Орловській та інших губерніях носили спеціальний головний убір, який називається «рогата кика», або «кичка». Кика символізувала роги тура або матері-оленихи, вона мала додавати жінці сил (іл. 3) [Маслова, 1984, с. 57–58; Зеленин, 1926, с. 320–323].

Зображення голови тура-бика трапляється на підвісках з радимицьких курганів (ХІ–ХІІ ст.). Археолог, дослідник слов'янської культури та історії Давньої Русі Б. Рыбаков у монографії «Язычество древней Руси» дає опис підвісок: «Ободок подвески по всему кругу украшен выпуклыми точками. Середина круга занята огромной головой быка; четко профилированы рога, уши, большие круглые глаза. На лбу быка двойной треугольный знак, опускающийся углом книзу. Морда быка с рогами занимает всю внутреннюю поверхность подвески» (іл. 4) [Рыбаков, 2013, с. 559]. Дослідник київських графіті С. Висоцький виявив зображення корови в Михайлівському приділі Софійського собору з написом: «Муу» [Висоцкий, 1976, с. 126].

Маска бика або тура – обов'язковий атрибут гулянь ряджених на Святки та Масляну.

Іл. 4. Підвіски з радимицьких курганів із зображенням тура-бика ХІ–ХІІ ст. (Рыбаков, 2013, мал. 118)

У південних слов'ян «турицею» називають весняний карнавал на масляну, а в західних «Туриці» відзначаються близько до дня Трійці [Сумцов, 1887, с. 87–88; Рыбаков, 2013, с. 561].

За даними відомого дослідника С. Максимова, гра в бика проводилася на Святки від Миколиного дня до Хрещення (за н. ст. з 19 грудня по 19 січня) [Максимов, 1903, с. 246].

Графіті голови тура-бика перегукується із зображенням биків у творчості відомої української народної художниці Марії Приймаченко (1909–1997). Це – «Синій бик» (іл. 5), «Бичок-третячок» (іл. 6). Казковий синій бик, весь у сяючих зірках, з вигнутою головою в короні і з бородою дивиться на нас таким же осмисленим поглядом, як тур-бик із софійської фрески. «Бичок-третячок» – на темному тлі землі зображений червоно-коричневий бичок, що пасеться, з наївною мордою, великими вигнутими рогами та круглими очима. В картині він виступає як символ землеробства, родючості. У цих дивовижних тваринах ми бачимо продовження народних вірувань, і вони постають перед нами персонажами, що вийшли з давніх переказів і легенд.

Зображення голови тура-бика в християнському храмі ще раз підтверджує, що слов'яни навіть після прийняття християнства довго зберігали багато рис своєї релігії, які стосувалися повсякденного життя людини і продовжували шукати допомоги й покровительства у священних тварин. Вони вірили в їхню чарівну силу. Поступово міфи і значення символів стали забуватися, проте відголоски язичництва дійшли до наших днів у народних повір'ях, звичаях і традиціях.

Джерела та література

- Афанасьев А.Н.* Поэтические воззрения славян на природу : в 3 т. [Электронный ресурс]. – Москва, 1995. – Т. 1. – Режим доступа: <https://app.box.com/shared/ldcykno9cf>.
- Банников А. Г., Флинт В.Е.* Отряд Парнокопытные (Artiodactyla) // Жизнь животных. – Москва, 1989. – Т. 7. Млекопитающие. – С. 516–517.
- Боровский Я.Е.* Мифологический мир древних киевлян. – Киев, 1982.
- Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской XI–XVII вв. – Киев, 1976.
- Высоцкий С.А.* Киевские граффити XI–XVII вв. – Киев, 1985.
- Древние российские стихотворения, собранные Киршеем Даниловым* / издание подготовили А.П. Евгеньева, Б.Н. Путилов. – Москва, 1977.
- Зеленин Д.К.* Женские головные уборы восточных (русских) славян // *Slavia*. – Praha, 1926. – Ros. V. – Z. 2. – С. 303–338
- Іванисько С.* Археологічні дослідження Софійського собору в 1936 р. під керівництвом Мовчанівського Т.М. // Софійські читання. – Київ, 2003. – С. 105–108.
- Летопись Нестора со включением поучения Владимира Мономаха* [Электронный ресурс]. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 121–135. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/upload/iblock/2b5/Letopis%20Nestora.pdf>.
- Липец Р.С.* Образ древнего тура и отголоски его культа в былинах // Славянский фольклор. – Москва, 1972. – С. 82–109.
- Максимов С.В.* Нечистая неведомая и крестная сила. – Санкт-Петербург, 1903.
- Маслова Г.С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX века. – Москва, 1984.
- Онежские былины, записанные А.Ф. Гильфердингом летом 1871 года*: в 3 т. – Москва; Ленинград, 1949. – Т. 1.
- Полное собрание русских летописей*. – Москва, 1962. – Т. 2.
- Пропп В.Я.* Русский героический эпос. – Москва, 1999.
- Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – Москва; Ленинград, 1949. – № 11. – С. 7–102.
- Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. – Москва, 1981.
- Рыбаков Б.А.* Язычество древней Руси. – Москва, 2013.
- Слово о полку Игореве*. – Москва, 1987.
- Сумцов Н.Ф.* Тур в народной словесности // *Киевская старина*. – 1887. – Т. XVII. – С. 65–90.
- Фаминцын А.С.* Божества древних славян. – Санкт-Петербург, 1995.

ЮВЕЛИРНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ДРЕВНЕРУССКИХ КЛАДОВ В ФОНДАХ МУЗЕЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ДРАГОЦЕННОСТЕЙ УКРАИНЫ

В статье впервые обобщены данные о хранящихся в фондах Музея исторических драгоценностей ювелирных изделиях, происходящих из 18-ти древнерусских кладов XII–XIII вв. Дан краткий перечень экспонатов из этих кладов, представленных в экспозиции. Публикуются сведения о некоторых ранее не публиковавшихся или считавшихся утраченными предметах.

Ключевые слова: ювелирные изделия, клад, коллекция Музея исторических драгоценностей.

У статті вперше узагальнено дані про ювелірні вироби, що походять з 18-ти давньоруських скарбів XII–XIII ст. та зберігаються у фондах Музею історичних коштовностей, надається стислий перелік експонатів із цих скарбів, представлених в експозиції. Публікуються деякі предмети, які раніше не публікувалися або вважалися втраченими.

Ключові слова: ювелірні вироби, скарб, колекція Музею історичних коштовностей.

The article for the first time synthesizes information on the jewellery from 18 Ancient Rus hoards of the XII–XIII centuries stored in the Museum of Historical Treasures. A short list of the items from these hoards presented in the Museum's exhibition is provided. Information on some previously unpublished or considered lost items is published.

Keywords: jewellery, hoard, collections, Museum of Historical Treasures.

Комплексы древнерусских кладов являются ценнейшим источником для изучения как культурного, так и социально-экономического развития Древней Руси. Интерес к ним не ослабевает, о чем свидетельствуют последние публикации кладов коллекций музеев [Новаковская-Бухман, 2010, с. 230–233; 2016, с. 321–336; Клады Древней Руси, 2015; Pekarska, 2011], классификация и изучение стилистики и хронологии украшений [Жилина, 2014]. Для работы исследователя чрезвычайно важна возможность непосредственно осмотреть изделия, но, к сожалению, зачастую это не удается ввиду отсутствия сведений о нахождении тех или иных предметов. Ощущается недостаток систематизированных справочных изданий с информацией о современном состоянии находок, уточненными параметрами, качественными изображениями. Идеальным, с нашей точки зрения, было бы создание сводного (электронного) каталога всех кладов, хранящихся в музеях Украины, однако эта работа требует совместных многолетних усилий большой творческой команды. Пока мы пытаемся решить более скромную задачу создания каталога древнерусских кладов, хранящихся в Музее исторических драгоценностей Украины (далее – МИДУ) – филиале Национального музея истории Украины (далее – НМИУ). Идея разработки такого каталога была предложена несколько лет назад Людмилой Владимировной Строковой. Работа с перерывами велась ранее разными сотрудниками отдельно по экспозиционной (Н. Рудыка и В. Хардаев) и фондовой (Н. Малюк) группам и еще далека

от завершения. Существенно осложняет работу недостаточность информации в инвентарях музея, утрата некоторой части довоенной документации и необходимость во многих случаях полагаться прежде всего на визуальные исследования депаспортизованных экспонатов. Качественная публикация такого каталога на данном этапе маловероятна, однако есть возможность представить некоторые предварительные результаты.

В фондах МИДУ на сегодня выделен ряд ювелирных изделий, происходящих из 18-ти древнерусских кладов, закладку которых принято датировать второй половиной XII – первой половиной XIII вв. Это т. н. IV группа кладов по классификации Г. Корзухиной, исследование которой является базовым для их идентификации. Клады происходят из Киева, Киевской, Черкасской и Житомирской областей. В публикации для кладов, находящихся в коллекции МИДУ, будет применяться римская нумерация.

Два комплекса кладов связаны непосредственно с Десятинной церковью. Один из них – это клад, найденный в 1936 году на усадьбе Десятинной церкви во время работ Киевской археологической экспедиции АН УССР под руководством Ф. Мовчановского, – клад № 68 по каталогу Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 108, табл. XXIX]. Атрибуция депаспортизованных ювелирных изделий была восстановлена Л. Строковой [Строкова, 1996, с. 79–81, 154–159].

Клад I.

В состав клада входили три серебряных браслета, два парных серебряных многолу-

чевых колта, сорок серебряных колодочек рясен, четыре серебряных кольца, девять серебряных колец киевского типа и медная бляшка с перегородчатой эмалью. На сегодня клад разрознен, часть находок хранится непосредственно в НМИУ, некоторые находятся в экспозиции МИДУ, часть хранится в фондах. Это, в частности:

№ АЗС-536 – серебряная трехбусинная серьга киевского типа (ил. 1: 1). Конструкция одинакова для всех подобных украшений, в ее основе – кольцо, концы которого раскованы, один заостренный, с маленьким отверстием, второй – скрученный в трубочку. На кольцо были насажены три бусины бочковидной формы (сохранились две, одна почти полностью разрушена). Основой каждой бусины является проволоочный каркас из двух спаянных ажурных полушарий (т. н. петельный каркас [Жилина, 2010, с. 119]), каркас покрыт зернью, каждое зерно посажено на микроскопическое колечко [Мінжулін, 1998, с. 173]. Между бусинами и с внешней стороны крайней бусины на кольцо навита фиксирующая их сканная проволочка. Размеры: внешний диаметр кольца – 30 мм; диаметр бусин – 11 мм.

Серьги с такими бусинами, как серебряные, так и золотые, были наиболее распространенными на Руси. Большинство их происходит из Киева и Киевской земли, известны находки также из Старой Рязани, Владимиро-Суздальской, Псковской и Новгородской земель. Их носили, прикрепляя к головному убору, вплетая в волосы, вдевая в уши [Агапов, Сарачева, 1997, с. 99–109; Жилина, 2010, с. 123; Рябцева, 2005, с. 210–234].

Серебряные колты были найдены уже фрагментированными, это, вероятно, стало причиной некоторой путаницы: при апробации были соединены под одним номером (№ АЗС-552) лицевые щитки, и отдельный номер (№ АЗС-553) получили оборотные щитки.

№ АЗС-552 (ил. 1: 3) – вставные лицевые щитки двух колтов: две округлые, слегка выпуклые пластины с гравированным изображением в профиль справа фантастического четвероногого существа. Передняя нога поднята. Голова на длинной тонкой шее напоминает голову хищной птицы с загнутым клювом. Глаз большой миндалевидный, уши острые, едва прижаты. Хвост поднят вверх, раздвоенный на конце.

Схематически изображено поднятое крыло, второе крыло изображено, очевидно, около середины шеи. На туловище произвольно нанесены штрихи. Гравировка выполнена дражировкой, фон заполнен чернью, очерчен по кругу двумя зигзагообразными линиями. Размеры: первый щиток – 30×25 мм, второй щиток – 31×26 мм, фрагмент пластины – 40×13 мм.

Отдельно – фрагмент пластин основы с лучами, попарно соединенными концами с помощью рубчатой проволочки, лучи окаймлены сканной проволочкой. С помощью прямоугольной скобы параллельно припаяны два колечка для крепления дужки.

№ АЗС-553 (ил. 1: 4) включает оборотные щитки двух колтов, несколько относительно крупных фрагментов оправы и много мелких обломков. На щитках – гравированные изображения стилизованной розетки-плетенки в той же технике, что и на лицевых щитках. Размеры: первый щиток – 34×25 мм, второй щиток – 32×26 мм, фрагменты пластины – 26×6 мм, 21×6 мм.

Особенности технологии изготовления подобных колтов детально рассмотрены Л.В. Пекарской [Пекарська, 2016, с. 172–173].

Отдельно сохранилась дужка колта из круглой в сечении проволочки (диаметр 2 мм), концы которой раскованы и закручены в колечки. В одно из колец вставлена серебряная трубочка длиной 6 мм, диаметром 3 мм.

№ АЗС-687 (ил. 1: 2) – фрагментированные колодки рясен (5 ед.), большая часть колодок хранится в НМИУ (№ ДРА-1262). Рясна состояли из тисненых выпуклых колодочек-лоточков с чередующимися гладкими и рифлеными вертикальными полосками, с обратной стороны на лоточки припаяны гладкие пластины. С одной широкой стороны к двум колодочкам припаяны пластинчатые колечки с продольным рифленным желобком. С обеих сторон от кольца в колодках сделаны сквозные отверстия, предназначенные для крепления колодочек в ленту. К кольцу прикреплена цепочка, плетенная способом «звено в звено». Размер целой колодочки 27,5×7×3 мм.

В экспозиции МИДУ находятся серебряные височные кольца № АЗС-530, 537–539, серебряные браслеты № АЗС-608 – № АЗС-610, серебряные перстни № АЗС-660, № АЗС-662, № АЗС-671.

Еще один комплекс, обнаруженный в 1939 году во время исследования руин Десятинной церкви Киевской экспедицией Института археологии АН УССР (руководитель М. Каргер) [Каргер, 1941, с. 75–85; 1958, с. 496–514], не входил обычно в перечень кладов. Л. Пекарская, обосновав его соответствие такому определению, предложила рассматривать находки из т. н. тайника как клад [Пекарська, 1996, с. 48–53].

Клад II «Тайник Десятинки».

Кроме подробно рассмотренных на прошлогодних чтениях [Малюк, 2016, с. 157–165] элементов декора одежды из этого комплекса (№ АЗС-686, № АЗС-688, № АЗС-693/1 – № АЗС-693/10, № АЗС-695/1 – № АЗС-693/17), к «Тайнику Десятинки» можно отнести два серебряных нательных крестика (№ АЗС-691/1 и № АЗС-691/2), предположительная запись о месте находки которых – «Десятинная церковь», без указания даты и обстоятельств, несколько сбилась и охватывает графы инвентарной книги, относящиеся к разным экспонатам. Нательные позолоченные крестики были в составе комплекса, но не были ни описаны, ни сфотографированы, известен лишь их вес – 0,91 г и 0,85 г [Пекарська, 1996, с. 51]. Учитывая, что экспонатам присвоен один номер с дробными, рядом с № АЗС-691/1 и № АЗС-691/2 записаны находки из «Тайника», а вес экспонатов практически совпадает с весом крестиков, найденных в 1936 году (разница в долях грамма возникает при взвешивании одного и того же предмета на разных весах, при разной температуре и даже просто при движении воздуха), можно утверждать, что мы впервые представляем ранее не публиковавшуюся часть клада. Это два серебряных крестика, относящихся к группе т. н. крестов-тельников:

№ АЗС-691/1 (ил. 2: 1) – двусторонний четырехконечный крест, с шаровидными окончаниями, размеры 14,5 (20,0 – вместе с оглавием) × 12,5 мм, вес – 0,9 г. На лицевой стороне в ромбическом средокрестии на черневом ромбовидном поле изображен равносторонний крест с расширяющимися треугольными завершениями лопастей. На обратной стороне средокрестие гладкое. Оглавие в виде плоского ушка с круглым отверстием.

№ АЗС-691/2 (ил. 2: 2) – двусторонний четырехконечный крест, с шаровидными, несколь-

ко сплюснутыми окончаниями и ромбовидным средокрестием, размеры 16 (21 – вместе с оглавием) × 13 мм, вес – 1,0 г. На лицевой стороне в средокрестии черневое ромбовидное, немного скругленное поле с изображением равностороннего креста с расширяющимися заругленными на концах лопастями. На оборотной стороне в средокрестии углубленное изображение креста, частично заполнено чернью, между плечами креста – небольшие углубленные треугольники с черневым заполнением, сохранившимся тоже частично. Оглавие в виде плоского ушка с круглым отверстием.

Кресты домонгольского времени принято делить на две большие группы: кресты-энколпионы и простые монолитные кресты небольших размеров, за которыми закрепилось название «тельник». Наиболее многочисленными среди металлических тельников домонгольской эпохи были кресты с шариком или округлым утолщением на концах. Средокрестие их может быть оформлено по-разному: в виде одного или четырех шариков, квадрата или ромба. Различные варианты тельников такого типа существовали с XI по XIII вв. [Кутасов, Селезнев, 2010, с. 7; Нагрудные кресты, 2013, с. 3–11]. Кресты, аналогичные № АЗС-691/1 и № АЗС-691/2, датируемые XII–XIII вв., были найдены в Киевской области, в Крыму, в Костромских и Владимирских курганах, в Белоозере, Старой Рязани, Тверской области, в Латвии и Эстонии [Седова, 1981, с. 50–51]. Их, в большинстве случаев, очевидно, действительно носили на теле под одеждой. Однако в древнерусских погребениях среди других украшений костюма известны находки нательных крестов в составе ожерелий, которые носили открыто. Как правило, крест выделялся, занимая центральное положение, но материалы захоронений демонстрируют и ношение крестов по несколько штук, или вместе с иконками и языческими амулетами [Макаров, 2008, с. 37–38; Степанова, 2014, с. 130–132].

В экспозиции музея представлены квадратифолийные серебряные бляшки № ДМ-8667 – № ДМ-8670, входившие в состав клада «Тайника», которые можно рассматривать как элементы барм с изображением деисусного чина [Романовська, 2016, с. 178–182], но, учитывая, что материалы захоронений дают примеры ношения нескольких крестов в ожерельях вместе с разными иконками, а в ком-

плексе тайника Десятинки были несколько крестов и медальонов-иконок, можно предположить, что все медальоны и кресты из комплекса тайника могли носить в одном ожерелье, которое не являлось бармами в прямом смысле слова.

В фондах музея хранятся находки и из других киевских кладов. В частности как находки из клада, найденного в июле 1904 году в Киеве во дворе Софийского собора (клад № 86 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 108, табл. XXXIV]), удалось идентифицировать две серьги киевского типа, хранящиеся в фондах МИДУ.

Клад III.

В состав клада входили семь серебряных сережек киевского типа с ажурными и зернеными бусинами и пластинчатый серебряный браслет. Г. Корзухина упомянула, что клад поступил в Археологическую комиссию и был передан в 1906 году в Музей Киевской духовной академии, но не указала его нынешнее местонахождение. В музейной документации не указано происхождение многих экспонатов, однако сличение особенностей формы бусин и дужек, а также определенных дефектов, с опубликованными изображениями находок [Корзухина, 1954, табл. XXXIV, 4, 7], позволяет сделать вывод, что серьги № АЗС-1077 и АЗС-1082 абсолютно идентичны изображенным, следовательно, входили состав названного клада.

№ АЗС-1077 (ил. 3: 1) – сережка трехбусинная, в ее основе кольцо из тонкой проволоки, концы которого раскованы, один заостренный, с маленьким отверстием, второй – скрученный в трубочку. На кольцо посажены три ажурные бусины, каждая из восьми двойных колец (одно сканное, второе – из гладкой проволоки). В местах соединения двойных колец напаяны маленькие колечки из гладких проволочек, в которые посажено по шарiku зерни. Между бусинами и с внешней стороны крайней бусины на кольцо навиты сканые проволочки, фиксирующие их. Размеры: внешний диаметр кольца – 29 мм; бусины – диаметр около 11 мм, диаметр дрота – 1,5 мм.

№ АЗС-1082 (ил. 3: 2) – сережка трехбусинная, в основе – кольцо (форма близкая к овалу) из тонкой проволоки. Его концы раскованы, один закругленный, с маленьким отверстием, второй – скрученный в трубочку.

На кольцо посажены три гладкие тисненые овальные бусины, сплошь покрытые мелкой зернью, каждый шарик которой посажен на микроскопическое колечко. Между бусинами и с внешней стороны крайней бусины на кольцо навита фиксирующая сканная проволочка. Размеры: внешний диаметр кольца – 33 мм; бусины – 10×13 мм, диаметр дрота – 1,5 мм.

Аналоги такого типа среди древнерусских бусинных колец неизвестны. Наиболее характерна овальная форма бусин для бусинных колец дунайско-балкано-карпатского региона, а овального кольца – для бусинных польских украшений, однако форма застежки характерна для сережек т. н. киевского типа [Рябцева, 2005, с. 210–211, 344.]

Клад IV.

Ювелирные изделия из клада, обнаруженного 25 мая 1938 года на Михайловской площади, над склоном у Михайловской улицы [Самойловский, 1948, с. 192–198] (по Г. Корзухиной, клад № 88, найденный в начале ул. Малая Житомирская [Корзухина, 1954, с. 114]), в инвентарной книге указаны как находки из Десятинной церкви (№ АЗС-696) и с площади Героев Перекопа (№ АЗС-674, № АЗС-899, № АЗС-926). Михайловская площадь носила название Красных героев Перекопа с 1921 по 1944 год, а, следовательно, и в 1940 году, во время обнаружения клада и передачи его в Государственный республиканский исторический музей в Киеве (ныне – НМИУ). Но о кладе в публикации И. Самойловского и исследовании Г. Корзухиной даны другие названия местности, почему и возникли разночтения относительно места находки, а депаспортизированные экспонаты были распределены по разным группам хранения и совмещены с фрагментами изделий, не имеющих отношения к кладу. В состав клада входили золотая цепь из 17-ти медальонов с перегородчатой эмалью, две золотые цепочки, семь золотых колец киевского типа, фрагмент витого браслета, серебряная иконка с изображением Богородицы, фрагменты серебряного перстня.

В фондах МИДУ хранятся:

№ АЗС-696 (ил. 4: 2) – фрагменты двух древнерусских браслетов, один из которых происходит из клада 1938 года, происхождение второго пока не удалось установить. С изображением в публикации [Корзухина,

1954, с. 114, рис. 16, б] совпадает фрагмент серебряного щитково-конечного браслета, витого из трех прямоугольных в сечении дротов. Наконечник – литой накладной, миндалевидной формы, его треугольное окончание переходит в трехлепестковый росток-крин, прикрывающий место соединения наконечника с браслетом. Наконечник соединен с концом браслета, возможно, с помощью специального штифта. Гравированный орнамент в виде стилизованного дерева, окруженного бордюром из завитков, был заполнен чернью. Размеры: длина – 65 мм, диаметр – 8 мм. По типологии Т. Макаровой, принадлежит к подтипу 3, наиболее многочисленному, большинство экземпляров которого найдено на Киевщине и датируется XII в. [Макарова, 1986, с. 33–37].

№ АЗС-899 (ил. 4: 3) – золотая трехбусинная сережка. Технология изготовления аналогична № АЗС-536. Размеры: внешний диаметр кольца – 22 мм; бусины – 6×8 мм, 8×8 мм, 7×8 мм, диаметр дрота – 1,5 мм.

№ АЗС-926 (ил. 4: 4) – украшение золотое трехбусинное (аграф), из двух фрагментов (разломано пополам), в основе – стержень из круглой в сечении проволоки, один конец которой раскован и скручен в трубочку, второй обломан. На стержень были насажены три полые бусины шаровидной формы (сейчас две на фрагмент I, одна на фрагменте II), в основе которых – два спаянные тисненные полушария. На поверхности бусин – восемь сканных соприкасающихся окружностей, в каждой из них расположен равносторонний треугольник, образованный шариками мелкой зерни. Между окружностями образовались четыре ромбовидных поля, в которых крестообразно расположены по пять шариков зерни, посаженных в маленькие колечки из гладких проволок. Бусины фиксируются сканными проволочками, навитыми на стержень. В местах выхода стержня из бусин между краями колец образовались ромбовидные поля, в углах которых расположены также четыре шарика зерни. Размеры: длина фрагментов – 45 мм каждый; бусины – диаметр 15 мм, диаметр дрота – 2 мм.

Трехбусинные украшения, вероятно, трансформировались из трехбусинных колец в конце XII в. Изначально кольца-серьги приспособивали как скобки очелья, разгибая и меняя

способ крепления. Впоследствии возникла и специальная конструкция в виде прямого или чуть изогнутого стержня с двумя петлями. Украшения на прямых стержнях могли быть также подвесками в сложных украшениях. Больше всего бусинных очельй происходит из кладов Владимира и Старой Рязани, отдельные дужки найдены в Киеве, на Киевщине, Черниговщине, Орловщине и на западе в окрестностях Галича [Жилина, 2010, с. 118–119].

Для определения назначения трехбусинного украшения важны форма стержня и способ застегивания и крепления. Поскольку в нашем случае один конец стержня отломан и утрачен, окончательный вывод о назначении украшения сделать невозможно.

В процессе работы с документацией выяснилось, что фрагменты перстня, также происходящие из клада на ул. Малая Житомирская, находятся в фондовой группе хранения «Ювелирное искусство раннего железного века».

№ АЗС-674 (ил. 4: 1) – фрагменты литого серебряного щиткового перстня: часть шинки и щиток квадрифолийной формы, в центре – четыре крестообразно расположенных круглых углубления, обрамленных рамкой в виде ромба, контур которой заполнен чернью. Вероятно, в углах щитка также были черневые изображения, но сейчас остались едва различимые следы. На дужке по бокам щитка было по четыре сквозных отверстия, крестообразно расположенных. Перстни подобного типа были достаточно распространены, возможно, относятся к серийному производству [Михайлик, 2006, с. 55–56, рис. 2].

Ряд предметов из клада находится в экспозиции МИДУ: цепь из медальонов (рясна) № АЗС-918, золотая цепочка № АЗС-898, серьги трехбусинные № АЗС-900 – № АЗС-902, № АЗС-915, № АЗС-922.

Клад V.

Сверяя старые номера, нам удалось определить хранящиеся в фондах украшения из клада, найденного в Киеве до 1914 года на ул. Стрелецкой (клад № 100 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 119]), в состав которого входили парные золотые колты с эмалью, 42 золотые колодки рясен, две пары колец золотых киевского типа; 4 золотые височные кольца, серебряный витой браслет с чернью, 2 серебряные гривны шейные, серебряное

кольцо с шестиугольным щитком, орнаментированным чернью. Клад был пожертвован наследниками И. Терещенко в Киевский музей древностей и искусств, в декабре 1914 года был записан в инвентарь Археологического отдела музея за № 17390 – № 17445. Как отметила Г. Корзухина, в 1949 году в Киевском историческом музее (ныне – НМИУ) было обнаружено только две шейные гривны [Корзухина, 1954, с. 119], но на сегодня удалось установить еще несколько изделий, находящихся в коллекции.

В фондах МИДУ хранятся:

№ ДМ-6416 (ил. 5: 1) и № ДМ-6418 (ил. 5: 2) – золотые серьги трехбусинные, с полыми бусинами в основе которых т. н. пельчатый каркас с зернью (см. № АЗС-536, № АЗС-899). Дужки повреждены, один конец отсутствует. Размеры: внешний диаметр кольца – 22 мм; бусины – диаметр около 10 мм, диаметр дрота – 1 мм (№ ДМ-6416); внешний диаметр кольца – 22 мм; диаметр бусин – около 11 мм, диаметр дрота – 2 мм (№ ДМ-6418).

№ ДМ-6417 (рис. 5: 3) – золотая сережка киевского типа, с бусинами из двух спаянных тисненых полушарий, украшенных тремя соприкасающимися сканными кольцами, внутри которых – четыре сканных колечка, крестообразно расположенных вокруг маленького колечка из гладкой проволоки с шариком зерни. Размеры: внешний диаметр кольца – 26 мм; бусины – диаметр около 11 мм, диаметр дрота – 1 мм.

В экспозиции МИДУ находятся: серебряное кольцо с шестиугольным щитком, орнаментированным чернью; золотые колты с эмалью № ДМ-6316, № ДМ-6317, кольца височные № ДМ-6408 – № ДМ-6411, серьга трехбусинная № ДМ-6419, рясна № ДМ-6548 – № ДМ-6589.

Клад VI.

Очевидно, из большогоклада, найденного в 1903 году в Киеве в ограде Михайловского монастыря (клад № 103 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 120–122]), происходят две миниатюрные нашивные бляшки с перегородчатой эмалью № ДМ-6424 – № ДМ-6425, до недавнего времени находившиеся в группе хранения «Памятники ювелирного искусства Украины XV–XXI вв.». В составклада входили многочисленные украшения –

колты, ожерелья, рясна, перстни, браслеты, а также монетные гривны и фрагменты тканей [Беляшевский, 1904, с. 197–304, табл. XV; ОИАК за 1903 г., 1906, с. 184–192, табл. V, 5].

Основная частьклада была передана Археологической комиссии, однако затем была возвращена в Михайловский монастырь. Между 1921 и 1925 годами эта часть поступила в Государственный исторический музей (г. Москва). Среди предметов, хранящихся в ГИМе, – 13 из 16-ти нашивных серебряных бляшек с эмалью, бывших в составеклада. Так как «некоторые предметы каким-то образом отделились отклада, попали в частные коллекции», а потом в Киевский исторический музей [Корзухина, 1954, с. 121], можно предположить, что среди них были и некоторые бляшки, а неоднократные перемещения и разделенияклада привели к тому, что не только браслеты и пара серег [Корзухина, 1954, с. 121], но и несколько более мелких изделий оказались со временем в коллекции Исторического музея в Киеве (НМИУ).

Происхождение бляшек, хранящихся в МИДУ, в инвентарной книге не указано, их старые номера (№ 30872, № 30873) соответствуют рукописному каталогу Археологического отдела КМДИ (запись от 29 сентября 1924 г.), где указано, что украшения переданы из Лаврского музея.

Под № 30866 в этом же каталоге записан серебряный браслет-наруч изклада Михайловского монастыря. Как декор, так и размеры бляшек полностью соответствуют аналогичным экспонатам ГИМа и изображениям в первых публикациях [Беляшевский, 1904, с. 197–304, табл. XV; ОАК за 1903 г., 1906, с. 184–192, табл. V, 5].

№ ДМ-6424 (ил. 6: 1) – два фрагмента нашивной бляшки, состоявшей из круглого серебряного лоточка, украшенного орнаментом в технике перегородчатой эмали, и оправы в виде круглой, выпуклой с лицевой стороны серебряной рамки. В основе эмалевого орнамента крестовидная фигура изумрудного цвета, в центре которой – ромб синего цвета с вогнутыми сторонами. Пространство между сторонами креста заполнено четырьмя т. н. городками рубинового цвета. Крест вписан в круг темно-синего цвета. Поверхность эмали гладко полированная, блестящая. Перегородки тонкие, замкнутые, не всегда симметрич-

ные. Отдельно – часть оправы, на которой в месте разлома – след отверстия для крепления. Размеры: диаметр лотка – 9,0 мм, ширина рамки – 3,5 мм.

№ ДМ-6425 (ил. 6: 2) – такой же формы бляшка с несколько отличающимся по колориту орнаментом, в основе которого – крестовидная фигура белого цвета. Пространство между сторонами креста заполнено «городками» синего цвета, крест вписан в круг малинового цвета. Размеры: диаметр лотка – 9,0 мм, ширина рамки – 3,5 мм.

Такие бляшки могли использовать как для головного убора, так и для отделки других частей одежды – воротников, рукавов, подолов. В коллекции Государственной оружейной палаты (г. Москва) находится саккос митрополита Алексия (между 1292–1305–1378 годами), украшенный эмалевыми бляшками, среди которых также есть значительное количество аналогичных по форме и орнаментации. Совпадение настолько полное, что Т. Макарова предположила существование отлаженного серийного производства, возможно, в ювелирных мастерских Киева [Макарова, 1975, с. 50–54, 82–84, табл. 13, 2; 26, 4–7; с. 122, № 130]. Однако сохранность эмалей из коллекции МИДУ, насыщенность их цвета, качество полировки позволяют предположить их византийское происхождение.

Клад VII.

Клад, найденный 31 мая 1949 года на ул. Трехсвятительской (тогда – Жертв Революции) (№ 109 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 125]), был передан в Институт археологии АН УССР, отсюда поступил в Государственный республиканский исторический музей в Киеве [Самойловский, 1952, с. 120–125]. В состав клада, кроме серебряной чаши, входили три серебряные монетные гривны киевского типа, три серебряные гривны новгородского типа, парные золотые колты с перегородчатой эмалью, 17 бусин и 15 подвесок, целых и фрагментированных, серебряных с позолотой. Значительная часть клада хорошо известна, представлена в экспозиции: бусы и подвески № АЗС-2200/1-15, № АЗС 2201/1-15, серебряная чаша № АЗС-2203, гривны новгородского типа № АЗС-2204 – № АЗС-2206, гривны киевского типа № АЗС-2207 – № АЗС-2209, колты № АЗС-1908/1 и № АЗС-1908/2.

В фондах МИДУ хранятся фрагменты серебряных позолоченных криновидных подвесок № АЗС-2202/1 – № АЗС-2202/3.

№ АЗС-2202/1 (ил. 7: 1) – четыре фрагмента криновидной четырехконечной подвески, каждый – часть стороны крестовидной фигуры, концы которой завершаются трилистниками. Вероятно, фрагменты были частями различных подвесок (вариант 1 или 3 типа II криновидных подвесок по типологии Н. Жилиной [Жилина, 2010, с. 23–144]) или же центральная часть утрачена – линии разлома не совпадают. К одному фрагменту (верхний отросток крина) прикреплено ушко. Размеры: 25×13,5 мм; 22×18 мм; 11,5×11,5 мм; 18×16 мм; диаметр ушка – 7 мм.

№ АЗС-2202/2 (ил. 7: 2) – криновидная четырехконечная подвеска, разломанная на три больших фрагмента и один маленький, концы завершаются трилистниками. Нижний конец удлиненный, нижние листья боковых трилистников удлиненные, утолщенные и изогнутые, концы нижнего и боковых сближены. К верхнему отростку крина прикреплено ушко. По типологии Н. Жилиной [Жилина, 2010, с. 23–144] относится к варианту 3 типа II криновидных подвесок (подвески четырехконечные крестообразные с трилистником завершением каждого конца). Размеры: 31,5×21,5 мм; 24,5×13 мм; 18,5×17,5 мм, 3,5×4,5×4,5 мм.

№ АЗС-2202/3 (ил. 7: 3) – пять больших фрагментов и два маленьких от четырехконечных криновидных подвесок. Четыре фрагмента были частями одной подвески – линии их разлома совпадают. Один фрагмент в виде трилистника происходит от другой подвески подобного типа – он несколько отличается по форме и не совпадает с линией разлома. Два небольших, неправильной формы фрагмента пластин невозможно отождествить с конкретной подвеской. По типологии Н. Жилиной [Жилина, Тисненый убор, 2010, с. 23–144] относится к варианту 1 типа II криновидных подвесок (подвески четырехконечные равноконечные крестообразные с трилистником завершением каждого конца). Размеры: 18×18 мм; 23,1×18 мм; 16×17 мм; 17×15 мм; 8,5×6,9 мм; 7,5×5 мм.

Все подвески состоят из лицевой тисненой рельефной пластины и припаянной с

обратной стороны плоской пластины. Ушки изготовлены из узкой, рифленой по длине пластины, один конец которой припаян к подвеске с обратной стороны, второй скручен в трубочку. Очевидно, подвески, сейчас фрагментированные, вместе с другими, найденными в этом кладе, входили в состав ожерелья.

Аналогичные серебряные с позолотой подвески происходят из кладов, найденных в 1876 году в с. Кресты (сейчас – Тульской области) [Корзухина, 1954, с. 141, табл. LX, 6] и в 1993 году в г. Владимире (фонды Владимиро-Суздальского музея-заповедника).

Клад VIII.

В 1896 году в с. Мышеловка Киевской губернии (сейчас – часть Голосеевского района г. Киева) найден клад, в состав которого входили 11 монетных гривен и 21 предмет от нескольких поясов – наконечники, скобы, кольца, пряжки (клад № 136 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 133–134, табл. LVI]). В инвентарной книге МИДУ как находки из Мышеловки значатся пять гривен и украшения поясов, происхождение одного экспоната – гривны № АЗС-1203 – в инвентарной книге не указано, однако старый номер (№ 6917) соответствует номеру «Книги для записи вещей музея древностей Императорского университета св. Владимира», в которой под № 6886–№ 6918 записаны находки из Мышеловки, и, в частности, под № 6917 – разломанная на две части серебряная монетная гривна ромбовидной формы. В фондах МИДУ хранятся:

№ АЗС-750 (ил. 8: 1) – серебряный слиток ромбовидный (далее – «гривна черниговского типа»), стороны неровные, тупые углы несколько округлены. Размер: 137×44,5 мм, вес – 198,3 г.

№ АЗС-751 (ил. 8: 2) – гривна черниговского типа, острые углы расплющены. Размер: 126×45 мм, вес – 198,5 г.

№ АЗС-752 (ил. 8: 3) – гривна черниговского типа, стороны неровные, острые углы значительно удлиненные, заостренные. Размер: 155×45,5 мм, вес – 198,5 г.

№ АЗС-754 (ил. 8: 4) – гривна в виде продолговатого подпрямоугольного слитка, с ровной поверхностью с одной стороны и выпуклой – с другой, края расплющены, один округленный и несколько заостренный, другой округленный. С одной стороны на проти-

воположных концах – граффити «П» и «М». Рядом с граффити «П» просматривается плохо читаемое изображение из переплетающихся линий. Размер: 145×37 мм, вес – 198,7 г.

№ АЗС-757 (ил. 8: 5) – гривна, форма подобна № АЗС-754. Размер: 127×44,5 мм, вес – 198,7 г.

№ АЗС-1203 (ил. 8: 6) – фрагмент гривны плоский, подтреугольной формы, один угол закруглен. Гривна была разломана: на металле следы разгибания – поперечные трещины. Размер: 28,5×41 мм, вес – 23,1 г.

Монетные гривны использовались в Киевской Руси в т. н. безмонетный период после прекращения поступления арабских дирхемов. Очевидно, во второй половине XI в. начался выпуск более-менее стандартных по форме и весу серебряных слитков-гривен, разновидности которых были в обращении до середины XV в. Название черниговских гривен условно – по месту первой находки на севере Черниговщины. Учитывая их многочисленные находки в Северной Руси и Скандинавии, Н. Котляр предложил называть их «северорусскими». Предположительно, первоначально изготовление таких слитков было ориентировано на ювелирный сырьевой рынок [Котляр, 1996, с. 94–97; Комар, 2015, с. 531–540].

В экспозиции МИДУ находятся украшения поясов № АЗС-736 – № АЗС-747, № АЗС-759 – № АЗС-764.

Значительная часть кладов была найдена на территории современной Черкасской области, в местностях, где известны древнерусские укрепленные городища и, в то же время, расселение «своих поганых» – кочевников, бывших в вассальной зависимости у русских князей [Расовский, 2012, с. 20–39; Толочко, 2003, с. 69–88]. Вероятно, их присутствием объясняется наличие в некоторых кладах кочевнических украшений. Многие находки из этих кладов попали в коллекцию Б. и В. Ханенко, а позднее хранились в Музее искусств ВУАН, созданном на базе коллекции. В 1934 году изделия из драгоценных металлов были переданы на хранение в контору Госбанка, а в 1941 году эвакуированы в Уфу. По возвращении музейных коллекций из эвакуации некоторые экспонаты из коллекции Музея искусств попали в Исторический музей в г. Киеве.

Клад IX.

Найденный в 1896 году на городище Княжа Гора, клад (№ 120 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 129]) поступил в коллекцию Б. и В. Ханенко, в 1947 году в составе других экспонатов из драгоценных металлов передан в Киевский исторический музей.

В состав клада входили: гривна монетная серебряная киевского типа, колт золотой маленький с перегородчатой эмалью, парные колты золотые многолучевые с перегородчатой эмалью, лоточки рясен золотые с цепочками [Ханенко, 1902, с. 19–21, 46, табл. XXVII, № 982].

В фондах МИДУ хранятся:

№ ДМ-1658 (ил. 9: 1) – рясна золотые из 36 колодочек полуцилиндрической формы. Каждая имеет отверстия в три ряда для соединения при нанизывании. На крайних колодках – ушки для крепления цепочки. Цепочки плетеные «косичкой» из восьми тонких проволок. Поверхность колодочек рубчатая, обратная сторона выполнена из гладких пластин.

В экспозиции МИДУ представлены:

№ ДМ-1773 – колт золотой с перегородчатой эмалью, № ДМ-1771 и № ДМ-1772 – парные золотые колты многолучевые с перегородчатой эмалью.

Клад X.

В 1897 году на городище Княжа Гора Каневского уезда Киевской губернии (сейчас – Каневский район Черкасской области), был найден клад (№ 121 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 129]), в состав которого входили парные золотые колты с эмалью, колт звездчатый серебряный, две непарные золотые серьги киевского типа, браслет серебряный витой с чернью на наконечниках, энколпион бронзовый. Вероятно, на момент публикации в 1954 году Г. Корзухина не знала точно о судьбе клада, поэтому указала, что клад поступил в коллекцию Б. и В. Ханенко, сопроводив эту информацию вопросительным знаком.

Сравнивая изображения опубликованных Б. Ханенко находок с экспонатами, которые находились до 1934 года в коллекции Музея искусств, а в 1945 году из Госбанка были переданы в Киевский исторический музей, удалось установить, что № 982 [Ханенко, 1908, с. 19–21, 46, табл. XXVII, № 982] соответствует экспонату № ДМ-1821, который хранится в фондах МИДУ.

№ ДМ-1821 (ил. 9: 2) – серьга золотая киевского типа с ажурными бусинами, каждая из восьми сканных колец. Почти везде в местах соединения колец напаяны маленькие колечки из гладких проволок, в которые посажено по шартику зерни. Между бусинами и с внешней стороны одной крайней бусины на кольцо навита сканная провололочка, фиксирующая их. Размеры: внешний диаметр кольца – 23,5 мм; бусины – 10,5×8 мм, 8,5×7,0 мм, 12×9 мм; диаметр дрота – 2,0 мм.

В экспозиции МИДУ находятся: № ДМ-1829 – серьга трехбусинная (соответствует № 978), № ДМ-1838 и № ДМ-1839 – золотые многолучевые колты с перегородчатой эмалью.

Клад XI.

В 1897 году на городище Княжа Гора Каневского уезда Киевской губернии был найден клад, в состав которого входили: гривна шейная серебряная, 8 серебряных «аграфов», 32 серебряные позолоченные колодки, серьги серебряные половецкого типа, 7 височных колец серебряных, энколпион бронзовый с изображением Бориса и Глеба, 2 каменных корсунчика без наконечников, 2 пластинки стеклянные в виде крыльев бабочки (клад № 122 по Г. Корзухиной) [Корзухина, 1954, с. 129–130, табл. L, 10–24]. Вероятно, на основании того, что информация о находках была опубликована в «Древностях Приднепровья», Г. Корзухина предположила, что клад поступил в коллекцию Б. и В. Ханенко. В фондах МИДУ удалось идентифицировать экспонат, полностью соответствующий одной из изображенных в публикации находок [Ханенко, 1902, табл. XXIV, № 915]. Это – серьга № АЗС-565, которая найдена, согласно записи в инвентарной книге, на Княжей Горе, однако, обстоятельства и дата находки не уточнены. Инвентарный номер указывает на то, что в коллекции Музея искусств этот экспонат не находился, а был, вероятно, среди тех, которые передавались в Киевский художественно-промышленный и научный музей.

№ АЗС-565 (ил. 9: 3) – кольцо височное половецкого типа с напускной биконической бусиной. Кольцо слегка сплющенное, незамкнутое, из круглого в сечении дрота, концы заходят друг на друга. Бусина состоит из двух половинок, изготовленных из пластин, изогнутых в виде пустотелых неравносторонних конусов;

заметен шов в месте соединения краев пластин. В месте соединения основ конусов напаян сканный поясок. С двух сторон у отверстий бусины на кольцо накручено в несколько витков две сканные проволоочки, которые должны были соединять кольцо с бусиной и фиксировать ее, однако сканная проволоочка разломана, поэтому бусина подвижна в пределах обмотки. Размеры: внешний диаметр кольца – 37 мм; бусина – 21×34 мм, диаметр дрота – 2 мм.

По типологии Г. Федорова-Давыдова, относится к височным кольцам типа IV [Федоров-Давыдов, 1966, с. 37–41, 115, 173, табл. 4] конца XII – начала XIII вв.; подобные известны в кочевнических захоронениях [Плетнева, 1973, с. 22, 27, 36, 37, табл. 13, 17]. Височные кольца с биконическими бусинами были характерным для половцев украшением головного убора, их носили, вероятно, прикрепляя на цепочках или лентах, не исключено и использование в качестве сережек (на некоторых половецких каменных скульптурах, т. н. бабах, присутствует изображение таких украшений). Очевидно, их изготавливали степные мастера, возможно ремесленное население городков и становищ [Плетнева, 1990, с. 124–126].

Клад XII.

Также на городище Княжа Гора в 1898 году найден клад, в состав которого входили: цепочка серебряная из круглых колец, 2 непарные серьги золотые киевского типа, 4 серебряные серьги киевского типа, ряд колдочек серебряных, кольцо серебряное с шестиугольным полым щитком, розетка из скани (фрагмент бусины?), штамп бронзовый. Описанная уцелевшая часть клада поступила в коллекцию Б. и В. Ханенко (клад №123 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 130, табл. L; Ханенко, 1902, с. 20–21, 46, табл. XXVII, №983, №990].

В фондах МИДУ хранится экспонат, соответствующий серьге №983 [Ханенко, 1902, с. 20, 46, табл. XXVII, №983]:

№ДМ-1818 (ил. 10: 1) – серьга золотая киевского типа, в основе – кольцо из тонкой проволоки, на которое посажены три округлые гладкие бусины, из двух тисненых полусфер каждая. Между бусинами и с внешней стороны одной крайней бусины – проволоочная обмотка, фиксирующая их. Размеры: внешний диаметр кольца – 18 мм, диаметр бусин – 7,5 мм, диа-

метр дрота – 1 мм. Многочисленные аналоги, датируемые достаточно широко XI–XIII вв., происходят из Новгородской земли [Левашова, 1967, с. 19, 41; Седова, 1981, с. 13, 14].

В фондах МИДУ хранится несколько практически одинаковых серебряных цепей из круглых колец: № АЗС-680, № АЗС-1289, № АЗС-1291, такая же цепь № АЗС-1290 находится в экспозиции, две из них поступили от Б. и В. Ханенко, согласно записи в рукописном каталоге, составленном В. Хвойкою. Возможно, один из этих экспонатов также происходит из клада. Но идентифицировать такие цепочки сложно как из-за их сходства, так и из-за того, что поврежденные цепи были ранее произвольно соединены, некоторые деформированные звенья сняты и невозможно определить соответствие веса и размеров экспонатов.

В экспозиции представлена золотая трехбусинная серьга № ДМ-1826.

Клад XIII.

Во время раскопок В. Гезе в 1901 году на городище Девич-Гора возле с. Сахновка Каневского уезда Киевской губернии (сейчас – Корсунь-Шевченковского района Черкасской области) найден клад, в состав которого входили парные серьги половецкого типа, украшенные зернью и сканью, кольцо серебряное витое, фрагмент аналогичного кольца, 1 серебряное толстое кольцо, 2 медных тонких колечка, ключик железный (клад № 125 по Г. Корзухиной). Г. Корзухина указывала, что местонахождение этого клада и подобного ему клада № 126, в котором содержался похожий, но сильно окислившийся набор украшений, неизвестно [Корзухина, 1954, с. 130], и не поместила изображений находок. Однако описание некоторых из них и изображения, опубликованные в шестом выпуске «Древностей Поднепровья» [Ханенко, 1907, табл. XXXIV, № 1119, 1120], дают возможность идентифицировать некоторые экспонаты МИДУ как находки из этого клада, что подтверждает и соответствие старых номеров (№ 7948) номеру каталога Музея университета св. Владимира, под которым в 1904 году записан картон с предметами, найденными на Девич-горе.

В фондах МИДУ хранятся:

№ АЗС-1020 (ил. 10: 2) – серьга серебряная половецкого типа (кольцо височное) с на-

пусковой биконической бусиной, украшенной зернью и сканью. Кольцо из круглого в сечении дрота не сомкнуто, приплюснуто, концы заходят друг за друга. На расстоянии 14 мм от одного края кольца сканными проволочками зафиксирована биконическая бусина. Бусина выполнена из двух пустотелых конусов, в месте их соединения напаян поясок из сканной проволоки. На каждой из половинок бусины напаяны по 6 шариков зерни попарно (на расстоянии от 3 до 5 мм друг от друга и от 9 до 13 мм между парами), пары окаймлены сканными проволочками, изогнутыми в виде буквы S. Размеры: внешний диаметр кольца – 41,5 мм; бусина 36×29 мм, диаметр дрота – 2,5 мм.

№ АЗС-1021 (ил. 10: 3) – кольцо височное, парное № АЗС-1020. Размеры: внешний диаметр кольца – 43,5 мм; бусина 25×35 мм, диаметр дрота – 3 мм. Кольца и бусины деформированы.

По типологии Г. Федорова-Давыдова относится к половецким височным кольцам типа IV конца XII – начала XIII вв. [Федоров-Давыдов, 1966, с. 37–41, 115, 173, табл. 4], однако образцы из МИДУ отличаются необычным для этого типа украшений декором и в этом отношении аналогов не имеют.

Клад XIV.

Клад, найденный в 1900 году на городище Девич-Гора возле с. Сахновка Каневского уезда Киевской губернии (клад № 127 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 131, табл. LI; LII; Ханенко, 1908, с. 21–22, табл. XXIX–XXX]), широко известен. Клад поступил в коллекцию Ханенко, находился в Музее искусств ВУАН до передачи в контору Госбанка в 1934 году. После возвращения из эвакуации в 1945 году был передан в Киевский исторический музей. Большинство украшений сейчас находится в экспозиции МИДУ: № ДМ-1637 – гривна золотая, № ДМ-1768 – очелье, № ДМ-1783 – диадема золотая с перегородчатой эмалью, № ДМ-1775/1 и № ДМ-1775/2 – цепочки из квадрифоллийных бляшек с эмалью, № ДМ-1776 – № ДМ-1778, № ДМ-1795 – золотые медальоны-бармы, № ДМ-1792 – ожерелье из бусин, подвесок-кринов и медальона, № ДМ-1814, № ДМ-1815, № ДМ-1819, № ДМ-6154 – № ДМ-6157, № ДМ-6165 – серьги трехбусинные, № АЗС-930 и № АЗС-931 – височные золотые кольца.

Нам удалось идентифицировать как находки из этого клада еще несколько экспонатов, ранее находившихся в коллекции музея Б. и В. Ханенко, происхождение которых было неясным. Это, в частности, золотой слиток № ДМ-1791, который находился в фоновой группе хранения «Памятники ювелирного искусства эпохи раннего железа». Его происхождение не указано в инвентарной книге, но совпадение веса, размеров и внешнего вида с параметрами слитка, опубликованного в выпуске 5 «Древностей Поднепровья» [Ханенко, 1902, с. 41, табл. XXIX, № 606] подтверждают принадлежность к кладу 1900 года, а не к скифским древностям.

№ ДМ-1791 (ил. 11: 1) – слиток в виде прямоугольного параллелепипеда, удлиненный, один конец закругленный. Размер – 31,0×8,0×5,5 мм, вес – 19,72 г (размеры и вес указаны у Ханенко: 3×0,8×0,6 см, вес – 20 г; у Г. Корзухиной: 0,03×0,008×0,006 м, вес – 19,7 г). Слиток мог быть сырьем для ювелира, но не исключено, что он является разновидностью или фрагментом золотой монетной гривны. Как отмечал Н. Бауэр, золотые слитки в виде палочек чрезвычайно редки в древнерусских кладах – кроме клада с Девич-Горы, известны пять таких находок из 4 кладов: Стражевицкого второго, Пронского, двух Киевских (усадеб Бродского и Михайловского Златоверхого монастыря). Еще один клад, найденный у Василькова (клад № 134 по Г. Корзухиной), содержал несколько золотых слитков, однако он был распродан находчиками и не исследован. «Гривны злата» в качестве платежного средства упоминаются с середины XI в., в частности в житии Феодосия Печерского (датируется 1074–1091 годами), Лаврентьевской и Ипатьевской летописях, одно упоминание есть в Русской Правде. На миниатюре рукописи XIII в. (т. н. Криница) в руках богача изображены два удлиненных предмета, которые тут же объясняются как златники. В XIV в. подобно серебряным, золотые слитки назывались соммиями, о чем свидетельствует перепись имущества митрополита Иакова, составленная в 1330 году [Бауэр, 2014, с. 246–247].

Два похожих по размерам и весу слитки были в составе Сайрамского клада (начало XV в., Казахстан) [Байтанаев, 2013, с. 212, кат. № 31, 342].

Сличая особенности формы бусин и дужек, а также дефекты с опубликованными изображениями находок удалось установить, что в фондах МИДУ хранятся экспонаты, которые соответствуют опубликованным в выпуске 5 «Древностей Поднепровья» [Ханенко, 1902, табл. XXX, № 986, 993, 990, с. 21–22, 46]:

№ ДМ-1806 (ил. 11: 2) – золотая серьга киевского типа, в основе бусин – «петельчатый каркас», на продольные проволоки напаяны маленькие колечки из гладких проволок, в которые посажено по шартику зерни. Зернь полностью покрывает поверхность бусин. Размеры: внешний диаметр кольца – 26 мм; бусины – 7,5×8,5 мм, 8×9 мм, 9,5×10,5 мм; диаметр дрота – 1 мм.

№ ДМ-1813 (ил. 11: 3) – золотая серьга киевского типа, разломана на две части. На кольцо насажены бочковидные бусины из тисненых полусфер, покрытых прилегающими друг к другу колечками из гладкой проволоки. Размеры: внешний диаметр кольца – 29 мм; диаметр бусин – около 11 мм, диаметр дрота – 1 мм.

№ ДМ-1822 (ил. 11: 4) – кольцо височное несомкнутое из круглого в сечении дрота с напускной округлой гладкой бусиной из двух тисненых полусфер. Колечками из тонкого дрота с двух сторон бусина зафиксирована у одного конца кольца. Размеры: внешний диаметр кольца – 20 мм; диаметр бусины – около 10 мм; диаметр дрота – 2 мм.

Клад XV.

В 1891 году в местечке Пивцы (сейчас – с. Певцы Кагарлыкского района Киевской области) найден клад, в состав которого входили: серебряная гривна киевского типа, парные серебряные серьги половецкого типа, бронзовое (согласно Г. Корзухиной) кольцо с высоким розетчатым щитком (клад № 130 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 132, табл. LIV, 1–3]). Клад поступил в музей Киевского университета. В фондах МИДУ хранится серебряный перстень, происхождение которого в инвентарных книгах не указано, однако сравнивая его с опубликованным изображением, можно установить его принадлежность к кладу. Проба серебра, из которого сделан перстень, очень низкая – 450°, поэтому первоначально металл был ошибочно определен как бронза.

№ АЗС-651 (ил. 1: 1) – серебряный перстень с высоким четырехгранным щитком. Щиток сужается кверху, в центре – круглое углубление для вставки. Очевидно, использовалась так называемая глухая закрепка вставки прямо в тело кольца, при этом край металла обжимал вставку. Грани щитка – закругленные в нижней части, декорированные гравированными пересекающимися наискосок линиями, образующими решетку, окаймленную гравированной линией. Шинка гладкая, серповидная в сечении, расширяется к щитку, образуя плечики, изначально имевшие форму трилистника, два листка которого направлены в направлении щитка, словно охватывая его боковые грани, центральный – расположен на шинке. Аналогичные кольца с круглыми вставками в четырехлепестковые щитки найдены в Новгороде преимущественно в слое XIII в.

Клад XVI.

В состав клада, найденного в 1887 году в с. Пишки Каневского уезда Киевской губернии (современный Корсунь-Шевченковский район Черкасской области) входили 4 височных кольца половецкого типа, серебряный перстень с сердоликом и створка энколпиона (клад № 132 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 132, табл. LIV, 4–5]). Клад хранился в Киевском историческом музее. Экспонаты, как место находки которых в инвентарной книге МИДУ указано с. Певцы, соответствуют опубликованным изображениям и описаниям находок из с. Пишки.

В фондах МИДУ хранятся:

№ АЗС-559 (ил. 12: 2) – кольцо височное из круглого в сечении дрота с напускной биконической полой бусиной. Бусина состоит из двух половинок в виде полых конусов. В месте соединения основ конусов напаяны сканные пояски. С двух сторон бусину на кольце фиксируют сканные проволоки.

№ АЗС-561 (ил. 12: 4) – кольцо височное половецкого типа, аналогичное кольцу № АЗС-559. Размеры колец идентичны: внешний диаметр – 48 мм; бусины – 21×25 мм; диаметр дрота – 3,5 мм.

По типологии Г. Федорова-Давыдова относится к височным кольцам типа IV, характерного для конца XII – начала XIII вв.

№ АЗС-661 (ил. 12: 3) – перстень сере-

бряный со вставкой-сердоликом в высоком овальном щитке-касте. Каст с выступающим краем плоской глухой основы и стенками, завершающимися девятью трапециевидными зубцами. Стенки орнаментированы рядом из восьми гравированных треугольников. Поле треугольников заполнено вертикальными параллельными штрихами. В каст вставлен темный матовый коричнево-красный сердолик овальной формы, закрепленный загнутыми зубцами-лапками. Шинка гладкая, пластинчатая, образует овал, к одной из длинных сторон которого центральной частью прилегает глухая плоская основа каста. Размеры: внутренней шинки 18×21 мм, каст – 14,5×19×6 мм, сердолик – 9×16,5 мм.

В экспозиции МИДУ находятся: № АЗС-560, № АЗС-564 – кольца височные, аналогичные № АЗС-559 № АЗС-561.

Клад XVII.

В 1905 году в г. Обухове был найден клад, в состав которого входили, по Г. Корзухиной (клад № 135 [Корзухина, 1954, с. 133, табл. LV]), 2 шейные витые серебряные гривны (фрагментированы), витой серебряный браслет и парные многолучевые серебряные колты. Клад хранился в Киевском историческом музее.

В фондах МИДУ хранятся экспонаты, место находки которых – г. Обухов – указано в инвентарной книге:

№ АЗС-1130 (рис. 13: 1) – фрагмент серебряного лучевого колта в виде округлой центральной части серебряной пластины. К пластине по кругу под прямым углом припаяна полоска металла, которая согнута и образует глухой каст для щитка (щиток отсутствует). Каст окаймлен двумя рядами сканной проволоочки. Лучи оправы почти полностью утрачены – частично сохранились оконтуренные сканной проволочкой фрагменты пяти лучей. Размер: 29×30 мм.

№ АЗС-1131 (ил. 13: 2) – фрагмент серебряного лучевого колта, аналогичный № АЗС-1130, лучи оправы почти полностью утрачены – частично сохранились оконтуренные сканной проволочкой фрагменты четырех лучей на пластине и двух отделенных от нее. Размеры: 30×37 мм, 9×7 мм.

Следует отметить, что эти экспонаты являются не парными колтами, а частями, ско-

рее всего, одного колта, фрагментами его конструктивной основы – двух серебряных пластин с лучевидными краями, которые соединялись напаянной между ними по кругу в центральной части узкой полоской металла и декорировались вставными щитками и сканью.

№ АЗС-1170 (ил. 13: 3) – пластинчатый наконечник шейной гривны, плетеной из нескольких дров. Изготовлен из концов дров, которые были спаяны и раскованы в пластину, конец которой скручен в трубочку. Длина – 85 мм, ширина – от 6 до 9 мм.

Шейные гривны на Руси X – начала XIII вв. относились в основном к числу женских украшений. В начале XII в. другие типы гривен вытесняются шейными обручами, плетеными из простого или чаще сложного жгута с узкими пластинчатыми наконечниками. Число дров, из которых могли быть свиты гривны, варьирует. Также разнообразны застежки витых гривен и оформления их концов. Способ оформления концов гривен является хронологически определяющим признаком для отдельных типов витых гривен. С XII в. преобладают гривны с пластинчатыми наконечниками, полученными путем кузнечной сварки или припаянными к витой основе и с замком в виде двух трубочек на концах. Вероятно, через трубочки пропускался скреплявший гривну шнурок [Фехнер, 1967, с. 55, 70–74; Литвинов, Макушников, Дробушевский, 1987, с. 263–266].

Клад XVIII.

Клад найден в 1938 году в местечке Мирополь Житомирской области, в его состав входили: монетная серебряная гривна киевского типа, 2 толстые кованые серебряные пластины (одна разломана на две части), парные золотые колты с перегородчатой эмалью, мелкие фрагменты серебряной подвески с полым коническим верхом и цепочками (клад № 137 по Г. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 134, табл. LVII, 1–4]). Клад поступил в Киевский исторический музей. В инвентарной книге МИДУ как находки из Мирополя записаны пять экспонатов.

В фондах МИДУ хранятся:

№ АЗС-500 (ил. 14: 1) – две части пластинчатого браслета (см. описание № АЗС-501). Браслет разогнутый, о чем свидетельствуют характерные следы на поверхности

металла, и разломан на две неравные части, кончик большей части отсутствует. Размеры первого фрагмента: длина – 118 мм, ширина – от 4 до 17 мм; размеры второго фрагмента: длина – 182 мм, ширина – от 6 до 17,5 мм, толщина пластины – 2,5 мм.

№ АЗС-501 (ил. 14: 2) – пластинчатый браслет, широкосерединый с сильно зауженными кончиками, из гладкой тонкой плоской ковальной пластины, в виде очень узкого прямоугольника в разрезе. Браслет разогнут, о чем свидетельствуют характерные следы на поверхности металла. Размеры: длина – 265 мм; ширина – от 2,0 до 17,5 мм; толщина пластины – 2,0 мм.

Г. Корзухина определила изделия как пластины и сравнила с серебряной толстой пластиной, которая была в составе клада, найденного до 1899 года в Киеве в усадьбе Десятинной церкви (клад № 71), однако в описании этого клада указала, что его судьба неизвестна [Корзухина, 1954, с. 109]. В фондах Музея хранится экспонат, записанный в инвентарной книге в одном ряду с находками из Десятинной церкви – № АЗС-698 – серебряная оковка, по описанию похожая на «полосу серебряную толстую узкую с поперечными желобками», однако никаких иных параметров находки из клада (вес, размер, проба металла), кроме описания, мы не знаем, поэтому точно подтвердить его принадлежность к кладу нельзя. Однако, если принять во внимание единичность такой находки, можно допустить, что речь идет об одном и том же предмете, но сравнение его с № АЗС-500 и № АЗС-501 приводит к выводу, что это разные категории предметов, общими для которых являются только материал и продолговатая форма. Материалы археологических исследований Новгорода и курганных захоронений славяно-финского населения Северной Руси дают возможность атрибутировать экспонаты как пластинчатые браслеты, которые были одними из самых распространенных на землях Северной Руси, однако довольно редко встречаются среди южнорусских древностей. Их носили только женщины, иногда на обеих руках сразу по несколько штук. В северных районах распространенными были браслеты достаточно широкие (от 2 до 5–6 см), изготовленные из толстой пластины с плавно заужен-

ными концами, в южных – узкие (1,0–1,5 см), изготовленные из тонкой пластины с сильно зауженными концами. Известны орнаментированные и неорнаментированные изделия. Узкоконечные браслеты встречаются в памятниках X–XI вв. и последующих веков до рубежа XIV–XV вв. [Левашова, 1967, с. 230–235; Седова, 1981, с. 93, 103–115].

№ АЗС-689 (ил. 14: 3) – фрагменты (россыпь) серебряного украшения – колоколовидной подвески-рясен: 5 разных размеров и формы деформированных частей основы с орнаментом в виде окаймленных арочками из проволоки треугольников зерни, одна вершина которых завершается крестообразной фигурой из четырех шариков зерни. На одном фрагменте сохранилось изготовленное из рифленой пластины круглое ушко для крепления к другому элементу головного убора, на других двух – ушки для крепления подвесок к самой основе. Отдельно – семь небольших, различной длины частей цепочек. Полностью сохранились две полые подвески-бляшки – одна лунницевидная замкнутая, на одной стороне которой едва заметный циркульный орнамент, одна круглая двусторонняя прорезная, на которой крестообразно расположены четыре круглых отверстия, между ними и в центре – пять колечек из гладкой проволочки. Крещатая композиция окаймлена двумя концентрическими кругами гладкой проволочки, сохранились фрагменты проволочки, на которую подвеска была нанизана. Бляшки изготовлены из двух тисненых пластинок, скрепленных напаянной на ребро полоской металла, на которую в свою очередь напаян ряд мелкой зерни. Другие подвески во фрагментах – 3 фрагмента лунницевидных подвесок и один фрагмент круглой. Размеры: первый фрагмент – 34×25 мм, второй фрагмент – 11×23 мм, третий фрагмент – 38×13 мм; диаметр подвесок – 12 и 13,5 мм.

Относятся к категории височных подвесок к головному убору – рясам. Основной частью была подвеска с конусовидным (колокольчатые) верхом и слегка выпуклой донной частью, покрытая декором из скани, зерни, гладкой проволочки. К ее нижней части прикрепляли цепочки с бляшками. Известны 26 находок подобных украшений, из них – 11 относительно целых экземпляров.

Материал происходит из кладов и городских раскопок в Старой Рязани, Москве, Ярополче-Залесском, Тульской и Киевской областях. Основная роль в вопросе датировки принадлежит шести новгородским находкам, поскольку они происходят из датированных с точностью до десятилетий слоев. Таким образом, общий период бытования рясен на Руси: вторая четверть XII – первая половина XIII в. Подобные рясна использовались как в женском, так и в мужском уборе [Жилина, 1994, с. 182; Тисненный убор, 2010, с. 43].

В экспозиции МИДУ находятся колты золотые с перегородчатой эмалью № АЗС-907 и № АЗС-908.

Состав этого и многих других кладов может показаться странным. Зачастую подобную странность принято объяснять тем, что такие комплексы являютсякладами ювели-

ров, наличие лома и разрозненных украшений в которых рассматривается как сырье. Однако представляется, что особенными могли быть обстоятельства закладки таких кладов и прятали их не владельцы драгоценностей или их доверенные лица, а грабители (чем объясняется повреждение украшений, очевидно, во время «справедливого» дележа добычи) или мародеры, собиравшие то, что частично могло уцелеть после захвата и разрушения городов монголами или иными завоевателями.

Составленный перечень находок из древнерусских кладов, хранящихся в фондах МИДУ, не является окончательным. Как было отмечено, многие музейные предметы были депаспортизированы. Возможно, в дальнейшем удастся обновить их атрибуцию и выявить принадлежность некоторых к конкретным комплексам кладов.

Источники и литература

- Аганов А.С., Сарачева Т.Г. О способах ношения височных колец // РА. – 1997. – №1. – С. 99–109.
- Байтанаев Б.А. Сайрамский клад. Средневековое золото. – Алматы, 2013.
- Бауэр Н.П. История древнерусских денежных систем IX в. – 1535 г. – Москва, 2014.
- Беляшевский Н.Ф. Замечательный клад Великокняжеской эпохи // Археологическая летопись Южной Руси за 1901 г. – Киев, 1901. – Т. III. – С. 150–162.
- Жилина Н.В. Рясна с коническим верхом // Новгород и Новгородская земля. Материалы тучной конференции. – Новгород, 1994. – Вып. 8. – С. 182–187.
- Жилина Н.В. Тисненный убор по древнерусскимкладам X–XIII веков // Stratum plus. – 2010. – № 5. – С. 23–144.
- Жилина Н.В. История древнерусского металлического убора IX–XIII вв. // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 175–198.
- Жилина Н.В. Зернь и скань Древней Руси. – Москва, 2010.
- Каргер М.К. Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва; Ленинград, 1941. – Вып. X. – С. 75–85.
- Каргер М.К. Древний Киев. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1.
- Клады Древней Руси в собрании Русского музея / авт.-сост. С.М. Новаковская-Бухман. – Санкт-Петербург, 2015.
- Комар А.В. Платежные слитки черниговского типа // Города и веси средневековой Руси. Археология. История. Культура. – Москва; Вологда, 2015. – С. 531–541.
- Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954.
- Котляр Н.Ф. Северорусские («черниговские») монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 г. Новое в нумизматике. – Москва, 1996. – С. 80–142.
- Кутасов С.Н., Селезнев А.Б. Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески. – Москва, 2010.
- Левашова В.В. Браслеты // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. (Труды ГИМ, вып. 43). – Москва, 1967. – С. 207–247.
- Левашова В.В. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. (Труды ГИМ, вып.43). – Москва, 1967. – С. 7–54.

- Литвинов В.А., Макушиников О.А., Дробушевский А.П.* Клады древнерусских шейных гривен из Белоруссии // Советская археология. – 1987. – № 1. – С. 263–266.
- Макаров Н.А.* Переход от язычества к христианству по материалам новейших исследований селищ и могильников на Севере Руси // Московская Русь. Проблемы археологии и истории архитектуры. – Москва, 2008. – С. 29–43.
- Макарова Т.И.* Черневое дело Древней Руси. – Москва, 1986.
- Макарова Т.И.* Перегородчатые эмали Древней Руси. – Москва, 1975.
- Малюк Н.* Декоративные элементы костюма из тайника Десятинной церкви // *Opus mixtum*. – Киев, 2016. – № 4. – С. 157–165.
- Михайлик М.П.* Металлические перстни X–первой половины XIII вв. из Киева (хронология, типология) // Российская археология. – 2006. – № 3. – С. 52–62.
- Мінжулін О.* Реставрація творів з металу. – Київ, 1998.
- Нагрудные кресты древнерусского времени из археологических коллекций ВСМЗ / авт.-сост. Н.А. Кокорина. – Владимир, 2013.
- Новаковская-Бухман С.М.* Украшения из «разрозненных» древнерусских кладов в собрании М.П. Боткина // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной. – Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 230–233.
- Новаковская-Бухман С.М.* Украшения из разрозненных древнерусских кладов в собрании Русского музея // *Stratum plus*. – 2016. – № 5. – С. 321–336.
- Отчет Императорской археологической комиссии за 1903 год. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 184–192.
- Пекарська Л.* Дорогоцінності тайника Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 48–53.
- Плетнева С.А.* Древности Черных клобуков // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1–19. – Москва, 1973.
- Плетнева С.А.* Половцы. – Москва, 1990.
- Расовский Д.А.* Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. – Москва, 2012.
- Романовська Т.* Унікальна пам'ятка давньоруського мистецтва з колекції Музею історичних коштовностей України // *Opus mixtum*. – Київ, 2016. – № 4. – С. 178–182.
- Рябцева С.С.* Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования. – Санкт-Петербург, 2005.
- Самойловський І.* Скарб часів Київської Русі // Археологія. – Київ, 1948. – II. – С. 192–198.
- Самойловський І.М.* Новий скарб часів Київської Русі // Археологія. – 1952. – Т. VI. – С. 120–125.
- Седова М.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода. – Москва, 1981.
- Степанова Ю.В.* Костюм древнерусского человека: реконструкция по данным археологии. – Тверь, 2014.
- Строкова Л.В.* Ювелірні вироби з колекції «Десятинної церкви» у НМІУ та МІКУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Киев, 1996. – С. 79–81, 155–159.
- Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Санкт-Петербург, 2003.
- Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – Москва, 1966.
- Фехнер М.В.* Шейные гривны // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. (Труды ГИМ, вып. 43). – Москва, 1967. – С. 55–74.
- Ханенко Б.И. и В.Н.* Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.). – Киев, 1902. – Вып. V.
- Ханенко Б.И. и В.Н.* Древности Приднепровья и побережья Черного моря. – Киев, 1907. – Вып. VI.
- Peckarska L.* Jewellery of Princely. The Kiev Hoards in the British Museum and The Metropolitan Museum of Art and Related Material. – Mainz; London, 2011.

НЕДОСЛІДЖЕНІ СКАРБИ КНЯЖОГО КИЄВА 1913 та 1914 РОКІВ

У статті вперше представлено історію київських скарбів, знайдених 1913 року в Києві на вул. Великий Житомирській, 8 та 1914 року на вул. Трьохсвятительській, 14. Реконструйовано їх склад, описано та проаналізовано речі скарбів, що збереглися в колекції Музею історичних коштовностей України, про що раніше не було відомо. Внесено також поправку до складу скарбу із садиби Б. Орлова на вул. Трьохсвятительській, знайденого 1901 року.

Ключові слова: Київ, скарби, княжа доба.

В статье впервые представлена история киевских кладов, найденных в 1913 году в Киеве на ул. Большой Житомирской, 8 и в 1914 году на ул. Трёхсвятительской, 14. Реконструирован их состав, описаны и охарактеризованы вещи кладов, сохранившиеся в коллекции Музея исторических драгоценностей Украины, о чем раньше не было известно. Внесена также поправка в состав клада из усадьбы Б. Орлова на ул. Трёхсвятительской, найденного в 1901 году.

Ключевые слова: Киев, клады, княжеский период.

The article presents, for the first time, the history of hoards found in Kyiv in 1913 at 8 Velyka Zhytomyrska Street and in 1914 at 14 Triokhsviatytelska Street. The surviving parts of the hoards are housed in the Museum of Historical Treasures of Ukraine. The contents of the hoards have been reconstructed and ornamental details of the objects have been analysed. An amendment has also been made to the B. Orlov estate hoard found on Triokhsviatytelska Street in 1901.

Keywords: Kyiv, medieval, hoards, Princely era.

Коштовності київських скарбів княжої доби, порівняно з іншими знахідками цього періоду, належать до нечисленної групи предметів, але складають найбільшу й найбагатшу спадщину художньої культури Києва та Русі в цілому.

Хоча в другій половині ХХ ст. було опубліковано понад півсотні скарбів ІХ–ХІІІ ст., знайдених у Києві, та окремих речей з них, утім, існують і такі, які ще не були дослідженими і введеними до наукового обігу. Дана стаття присвячена двом речовим скарбам княжого періоду з групи недосліджених, знайдених у Києві в 1913 і 1914 роках. За різних причин і обставин вони залишилися поза увагою дослідників. Мета статті – на основі музейних і архівних даних представити історію знахідок цих скарбів, їх музейну долю, описати та охарактеризувати склад і надати повні інвентарні дані речей.

Вул. Велика Житомирська, 8, скарб 1913 року. До невідомих раніше належить скарб, знайдений у глиняному горщику в старій частині Києва, на вул. Великий Житомирській, № 8. Його придбав на свої кошти Київський міський художньо-промисловий музей. До музейного каталогу предмети скарбу були записані у вересні 1913 року, але обставини цієї знахідки не були зазначені [Отчет, 1914, с. 7; АК, кн. 3, т. I, с. 459–460, інв. № 16465–16482]. До складу скарбу входили речі різного призначення, серед яких:

- № 16465–16466 – пара золотих колтів з виконаними черню зображеннями: з одного

боку – двох птахів, повернутих один до одного дзьобами й розділених пальметкою, з другого – одного птаха, голова якого повернута в бік хвоста;

- № 16467–16468 – дві головні прикраси із золотих лоточків (32 і 33) із золотим ланцюжком на одному боці, який закінчується лоточком і кільцем;

- № 16469 – головна (чи волосяна) прикраса з 12 золотих скобок;

- № 16470–16471 – два бронзових кільця;

- № 16472 – золоті зигзагоподібні бляшки та їх частини, які нашивалися на тканину;

- № 16473 – срібна з позолотою сережка київського типу з філігранню на намистинах;

- № 16474 – частина такої ж сережки;

- № 16475–16481 – гривні срібні, монетні, київського типу – 7 (вага 148–161 г);

- № 16482 – глиняна посудина з вушком, прикрашена лінійним орнаментом і дужками.

Під час Першої світової війни та в 1920–1930-х роках музейні колекції Києва зазнали значної руйнації, були частково розпорошені, чимало речей було депаспортизовано, деякі втрачені, як і частина музейної документації.

Дослідженням давньоруських скарбів займалася відома дослідниця пам'яток прикладного мистецтва Русі Г.Ф. Корзухіна, яка брала участь у розкопках Києва в 1938–1941 роках. Збираючи та фіксуючи матеріал у музеях, а також інформацію щодо скарбів в архівах, вона створила вагому джерелознавчу базу своїх досліджень.

Іл. 1. Г.Ф. Корзухіна. Початок 1960-х рр.
Фотоархів НА ПМК, колекція 1108/231,300 (3–4)

У березні 1945 року Г. Корзухіна захистила кандидатську дисертацію «Русские клады IX–XIII вв». Після втрат та депаспортизації багатьох музейних колекцій під час Другої світової війни зафіксовані та документально збережені дослідницею предмети в період її роботи в Києві часто залишалися єдиним джерелом їх вивчення (іл. 1). Її кандидатська дисертація стала основою майбутньої фундаментальної монографії, виданої 1954 року. Ця праця була й залишається важливим дослідженням, де зібрано і систематизовано значний матеріал ювелірних виробів давньоруських речових скарбів [Корзухіна, 1954]. Але скарб, знайдений 1913 року на вул. Великій Житомирській, 8, не був згаданий у цій монографії ні серед втрачених скарбів, ані серед зниклих, ані серед тих, доля яких була невідомою.

Річ у тім, що 31 січня 1934 року предмети цього скарбу разом з іншими за Актом № 18 було передано до Київської контори Держбанку СРСР, звідки вони повернулися до музейної колекції тільки через 12 років – 13 жовтня 1946 року. За цей час багато предметів втратили свої музейні номери і, повернувшись до музею, поповнили групу речей із грифом «місце знахідки невідомо».

Коли 1969 року в Києві було створено Золоту скарбницю – Музей історичних коштов-

ностей України (далі – МКУ) – з Київського історичного музею (далі – КІМ) туди передали предмети декоративного мистецтва та прикраси з дорогоцінних металів різних періодів історії.

Саме в колекції МКУ і вдалося виявити речі скарбу з вул. Великої Житомирської, 8. На деяких прикрасах збереглися початкові номери, присвоєні їм при надходженні до музейної збірки в 1913 році.

Серед них – прикраса (№ ДМ-6315, ст. інв. № 16469) для оздоблення головного убору, що складалася з 12 скобок у формі дужок (іл. 2: а). Вони виготовлені з гладких, видовжених платівок золота 583° у формі місяця. Верхній кінець має форму циліндра для протягування з'єднувальної нитки, нижній – округлений. Поверхня прикрашена трьома вертикальними лініями філіграні. Загальна довжина прикраси в укріпленому на вбранні стані (дужка за дужкою) складає разом 12 см, вага – 15,63 г.

Такі золоті дужки були окрасою жіночого головного вбрання. Вони належать до рідкісної категорії знахідок. У ще шести київських скарбів їх кількість варіює від 3-х до 34-х [Корзухіна, 1954, № 80, 85, 90, 95, 102, 107]. Аналогічні до описаних зі скарбу, виявленого на Великій Житомирській вулиці в 1913 році, знаходяться в київських скарбах, знайдених 1876 року на садибі Г. Лєскова на розі Великої Володимирської і Десятинного провулку, та в 1901 році на садибі Б. Орлова на вул. Трьохсвятительській, і датуються початком XII ст. [Корзухіна, 1954, с. 113, № 85].

Ще одна ідентифікована за старим номером прикраса (№ 16467) – золоті рясна (іл. 2: б), що складаються з 33 колодочок (№ ДМ 6342 довжина – 29 см; вага – 15,34 г).

Завдяки детальному опису обох рясен скарба, зробленому 1913 року, вдалося виявити ще один разок рясен (іл. 2: в), який знаходився в групі речей музейної колекції з позначкою «місце знахідки невідомо» (№ ДМ-6452). Рясна складаються з 32 одиниць-колодочок (загальна вага – 14,52 г).

Колодочки обох рясен зі штампованих напівциліндрів, прикрашені зовні рядами рубчиків. На їх зворотному боці напаяно гладенькі платівки. Кожний з напівциліндрів має по 4 отвори, у які протягувалися нитки. До двох крайніх напівциліндрів обох рясен прикріплені плетені з тонкого золотого дроту

ланцюжки, які закінчуються одним напівциліндром з кільцем. Обидва рясна мають однакове рельєфне оздоблення, довжину й пробу золота – тобто є абсолютно ідентичні. Це дає підстави віднести ідентифіковану низку рясен до скарбу, з якого вона походить.

Ця знахідка має унікальне значення для Києва, адже вона – єдина уціліла парна золота прикраса такого типу. На сьогодні відомі тільки два одиночні золоті рясна з київських скарбів, знайдених 1936 року (біля Десятинної церкви, розкопки Т. Мовчанівського) та 1986 року (вул. Кудрявська, 10, розкопки Я. Боровського).

Серед речового матеріалу київських скарбів більше відомі срібні рясна. Вони знайдені в дев'яти київських скарбах [Корзухина, 1954, № 68, 71, 79, 85, 98–100, але парні були тільки у двох – № 103 і 108]. Тому ці елементи персонального золотого убору, що включають золоті дужки й парні рясна, якісно збагачують київську скарбову колекцію.

Збереглися також усі срібні монетні гривни скарбу. Місце та рік їх знахідки в музейній документації були зазначені під знаком питання, як «вул. В. Житомирська, 3, 1880?». За зведенням давньоруських скарбів відомо про два скарби, виявлені на вул. Великій Житомирській в 1880 та 1902 роках. Монетні гривни входили тільки до першого з них, знайденого 1880 року. Напевно тому, намагаючись визначити монетні гривни з Великої Житомирської й не знаючи про існування іншого скарбу, знайденого на цій же вулиці в 1913 році, який і мав у своєму складі 7 монетних гривен, музейними працівниками був зазначений рік їх знахідки як 1880 (?), але під знаком запитання. З такою помилковою атрибуцією вони були опубліковані [Яушева-Омельянчик, 1999, с. 14, 17, 21, табл. 1].

Скарб 1880 року, до складу якого входило 34 монетні гривни, у повному складі надійшов до Імператорської археологічної комісії, звідки був переданий до Ермітажа, де він і зберігався до 1932 року [Корзухина, 1954, № 90]. Потім його передали з Ермітажу до ХДІМ, але, на жаль, він загинув під час евакуації музейних матеріалів у 1941 році.

Отже, умовно зазначений рік знахідки монетних гривен як 1880-й не відповідає дійсності. Гривни походили з іншого, ще не дослідженого і не введеного до наукового обліку скарбу, знайденого на вул. Велика Житомирська 1913 року, що відповідає старій музейній документації.

Усі гривни скарбу (старі номери 16475–16481) мають шестикутну форму (київський тип) й відлиті зі срібла 960° (іл. 3). На чотирьох із них є сліди графіті [Яушева-Омельянчик, 1999, с. 21, табл. 1]. Зазначаємо їхню вагу та розміри [Яушева-Омельянчик, 1999, с. 17]¹:

АЗС-461 (8,0×3,9 см; вага – 160,24 г);

АЗС-462 (155,40 г);

АЗС-474 (7,8×3,5 см; вага – 157,2 г);

АЗС-475 (8,3×3,9 см; вага – 158,9 г);

АЗС-476 (8,0×3,7 см; вага – 155,7 г);

АЗС-499 (159,67 г);

АЗС-484 (162, 27 г).

У скарбі знаходилась унікальна за технікою виконання та композицією зображень пара золотих колтів, що також збереглися в колекції МІКУ. Їх старі інвентарні номери та опис збігаються з даними колтів, знайдених у 1913 році в складі скарбу з Великої Житомирської, 8, що були куплені музеєм за 50 рублів. Подаємо їх повні інвентарні дані:

ДМ-6220 (старий інв. № 16465); розмір: діаметр – 4,7 см; висота – 5,3 см (з дужкою); відстань між вирізом і дужкою – 1,5 см; вага – 8,68 г.

ДМ-6221 (старий інв. № 16466); розмір: діаметр – 4,7 см; висота – 5,3 см (з дужкою); відстань між вирізом і дужкою – 1,5 см; вага – 9,10 г.

За композицією та технікою виконання колти належать до рідкісних екземплярів золотих прикрас, оздоблених черню (іл. 4). Вони виконані з тонких, округлих платівок золота 583°, з'єднаних тонкою кільцевою стрічкою, кінці якої у верхній частині колта не з'єднуються, утворюючи прямокутний отвір. У колтів відсутня вставна орнаментальна платівка. Орнаментальна композиція займає всю поверхню колта. Чотири петлі по боковому поясу навколо колта утримують облямування з дрібних перлин (збереглося частково). Дужку зроблено з тонкого дроту. Такий принцип

¹ Гривни № АЗС-462, № АЗС-499 і № АЗС-484 зберігаються в НМІУ. За допомогу в роботі з матеріалами експозиції МІКУ автор висловлює подяку В. Хардаєву та Ю. Білану.

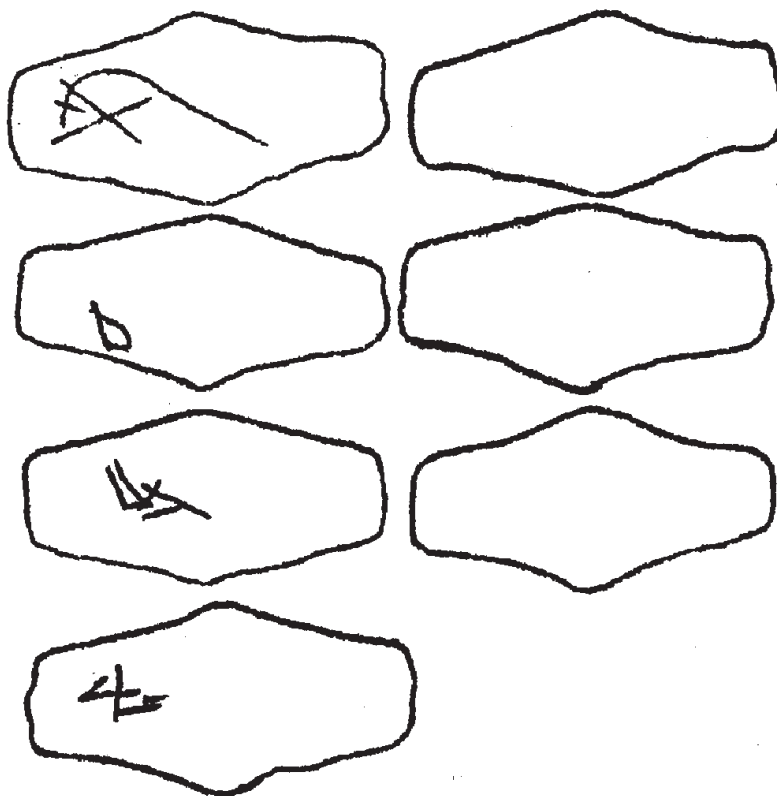
оздоблення та напаяні мініатюрні платівки під кріпленням дужки нагадують ранні зразки золотих з перегородчастою емаллю колтів XI ст. Водночас зображення виконано в центрі й окреслено колом, неначе підкреслює місце вставної платівки. У центральному колі з лицевого боку зображена опущена вниз квітка лілії, по боках від якої – два птахи, направлені тулубом у різні боки, але головами повернуті один до одного, кінці крил обох птахів з'єднані внизу. Центральну композицію оточують шість відрізків вузької прямокутної форми, заповнених хвилястим орнаментом.

На зворотному боці колта в центральному колі зображений птах на товстих і коротких лапках, з широким піднятим хвостом й повернутою назад головою, масивним загнутим вниз дзьобом і краплеподібної форми оком. Центральну композицію оточують два відрізки у формі півмісяців із широкими верхніми зрізаними кутами й гострими нижніми, між якими зображено геометричної форми фігуру. Оздоблення пір'я птахів і хвилястий орнамент, що заповнює геометричні фігури з обох боків колтів, виконані технікою гравіру-

вання зубчастим різцем і заповнені черню.

Дослідження цих прикрас та супроводжуючої їх старої музейної документації свідчить, що вони були знайдені в складі скарбу 1913 року на вул. Великій Житомирській, 8. Ця пара колтів потрапила до зведення давньоруських скарбів, але помилково була зарахована до іншого скарбу, знайденого на садибі Б. Орлова на вул. Трьохсвятительській у 1901 році [Корзухина, 1954, с. 113, табл. XXXV, 3, 4]. Але до останнього входила інша пара золотих колтів оздоблених черню, яка ще не була опублікована у складі цього комплексу (іл. 5). Вони зберігаються в колекції МКУ (ДМ-6690, ДМ-6691; вага – 5,77 г та 6,09 г).

Колти зі скарбу на вул. Трьохсвятительській 1901 року виконані з тонких, округлих платівок золота 700°, з'єднаних тонкою кільцевою стрічкою, кінці якої у верхній частині колта утворюють прямокутний отвір. Збереглися чотири петлі по боковому пояску, що утримували облямування з перлин. Орнаментальна композиція також займає всю поверхню. На лицевому боці обох колтів у центральному колі зображений птах на коротких лапках, направлений тулубом

Іл. 3. Рисунок слідів графіті на монетних гривнях скарбу

і крокуючий в один бік, але головою повернутий в інший. Одне крило птаха трохи підняте, але щільно прилягає до тулуба. Хвіст широкий, опущений, верхня його частина трохи піднята вгору і має трипелюсткове завершення. Це зображення обведено колом подвійної, а в деяких місцях потрійної лінії зубчастого орнаменту. Центральну композицію оточують шість відрізків вузької прямокутної форми, заповнених хвилястим орнаментом. На зворотному боці в центральному колі зображений зубчастою подвійною лінією хрест, між розширеними раменами якого по три пелюстки, виконані одиночною зубчастою лінією. Центральну композицію по боках оточують два відрізки у формі півмісяців із широкими зрізаними кутами вгорі й гострими нижніми, між якими – геометрична фігура у вигляді трикутника. Оздоблення пір'я птахів і геометричні фігури з обох боків колтів виконано технікою гравірування зубчастим різцем і заповнені чорною (збереглася частково). Поверхня колтів досить пом'ята. Одна вціліла дужка кріплення (діаметр – 0,54 см) здається дещо замалою для колта цієї пари. До того ж вона виконана із золота 583° і, можливо, належала іншому колту.

Старий інвентарний номер колтів – № 6345, під яким вони були записані в книзі Археологічного відділу КДІМ разом з іншими речами скарбу із садиби Орлова по вул. Трьохсвятительській, знайдених 1901 року (старі інвентарні номери – № 6345–6351). Перелік цього скарбу зі старими номерами також занотувала Г.Ф. Корзухіна, коли готувала доповнення до своєї праці, присвяченої давньоруським скарбам [ИИМК, ф. 77, № 143, арк. 73].

Ця пара колтів була вилучена з музейної колекції, але на три місяці пізніше, ніж пара колтів з Великої Житомирської, 8, за актом № 33 від 7 березня 1934 року. Вони знаходилися в Київській конторі Держбанку СРСР і повернулися до музею 31 серпня 1948 року. Старий номер на колтах та музейна документація свідчать, що вони походять зі скарбу, знайденому на садибі Б. Орлова на вул. Трьохсвятительській 1901 року.

Серед депаспортизованих речей колекції – також два бронзових кільця, сережки київського типу з філігранню та фрагменти

сережок, за описом подібних до тих, які входили до скарбу з Великої Житомирської, 8. На жаль, відсутність на них старих інвентарних номерів не дає можливості включити їх до складу цього скарбу.

Таким чином, завдяки архівним пошукам та музейним дослідженням розрізнені в колекції МІКУ та НМІУ цінні прикраси та монетні гривни, виявлені в глиняному горщику понад 100 років тому, атрибутовані і набули свого загубленого значення скарбу.

Вул. Трьохсвятительська, 14, скарб 1914 року. Ще один київський скарб, який залишився поза увагою дослідників, був виявлений випадково у травні 1914 року під час земельних робіт для фундаменту на приватній садибі № 14 на вул. Трьохсвятительській. Після знахідки цінних речей власниця садиби Т. Давидова звернулася з листом до Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, текст якого подаємо в оригіналі.

*Т.Г. Давидова урожд. Балаховская
Киев, Прорезная ул. дом №12*

*Киевскому Обществу охраны
памятников старины и искусства
Милостивые Государы,
Настоящим имеем честь сообщить, что 28 мая
с/г передано через Его Превосходительство
А.И. Мердера для музея Вашего Общества
следующие предметы, найденные при выкопке
земли для фундамента, в принадлежащей
мне усадьбе № 14 по Трехсвятительской
улице, в г. Киеве:
8 серег, повидимому золотых, Киевского
типа;
Пара золотых колтов, из коих один с
продавленной серединой, без дужки;
1 серебряный браслет, витой, с отломанными
концами, однако же уцелевшими (всего 4
куска).*

*Примите уверение в моем к Вам искреннем
уважении*

Т. Г. Давидова, урожд. Балаховская.

[ЦДІАК, ф. 725, оп. 1, спр. 26, арк. 3]².

28 травня 1914 року на засіданні комітету Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, що його очолював Олексій Іванович Мердер – старший чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі, скарб із садиби № 14 на вул. Трьохсвятительській у Києві офіційно прийняли до му-

² Машинописний текст листа підписаний його авторкою.

зею Товариства [ЦДІАК, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 190]. Було також зазначено, що він належить до великокняжої епохи, складається з пари золотих колтів, восьми золотих сережок кийвського типу, з яких лише дві парні, одного срібного браслета, витого, з орнаментованими кінцями. Останній був розбитий землекопами з цікавості, але частини збереглися майже повністю. Колти були пом'яті, на одному з них емаль збереглася з лицевого, а на другому – зі зворотного боку, перли втрачені. Напевно, свого часу скарб було сховано в глиняному горщику, як більшість кийвських скарбів. Про фрагменти горщика згадував голова ради Товариства (1913–1915) і шталмейстер Височайшого двору М. Суковкін, який письмово подякував Т. Давидовій за цінне надходження до музею [ЦДІАК, ф. 725, оп. 1, спр. 26, арк. 30 зв.].

У звіті про діяльність Кийвського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва за 1913–1915 роки щодо скарбу з Трьохсвятительської, 14 додатково згадуються срібна великокняжа монета та «інші речі», але опису останніх не було приведено [ЦДІАК, ф. 725, оп. 1, спр. 43, арк. 4].

Після початку Першої світової війни музей Товариства, де знаходилося чимало унікальних та цінних речей великого наукового значення, змушений був змінювати свою адресу. У зв'язку з відсутністю коштів для оренди відповідного приміщення, спаковані в ящики речі та бібліотека зберігалися на приватних квартирах Олександра Дмитровича Ертеля, Петра Васильовича та Варвари Василівни Петровських на вул. Рейтарській, 30 [ЦДІАК, ф. 725, оп. 1, спр. 26, арк. 80–81; спр. 43, арк. 4–5 зв.]. У 1917 році ящики з музейними предметами зберігалися в Лаврській дзвіниці, а частина речей – на приватній квартирі Мердера, у пансіоні Левашової (дружини генерал-губернатора) на вул. Володимирській, при Педагогічному музеї [ЦДІАК, ф. 725, оп. 1, спр. 23, арк. 33]. Питання збереження колекцій було на порядку денному [ЦДІАК, ф. 725, оп. 1, спр. 23, арк. 33; спр. 26, арк. 89 зв.]. М. Біляшівський, перший комісар з охорони святинь Києва, обраний Радою об'єднаних громадських організацій у березні 1917 року, звертався до Товариства з проханням і вимогою передати колекції на пе-

ріод військового часу до Кийвського міського художньо-промислового і наукового музею, директором якого він був (1902–1923).

Тільки в лютому 1919 року з Товариства до Кийвського міського музею були передані окремі речі та дорогоцінності. За однією з розписок О. Мердера з'ясувалося, що зі скарбу, знайденого на Трьохсвятительській, 14, було передано тільки чотири золоті прикраси – пара колтів з емаллю та дві сережки кийвського типу [ЦДІАК, ф. 725, оп. 1, спр. 84, арк. 6, 6 зв.; арк. 4]. Не дивлячись на те, що середньовічні дорогоцінності надійшли до міського музею в 1919 році, у музейний інвентар вони були записані тільки 1924 року, де отримали інвентарні номери № 27169–27172 [АК, кн. V, т. II, с. 176, інв. № 27169–27172].

У складних 1920–1930-х роках та на початку 1940-х музейні колекції зазнали великих втрат у зв'язку з вилученням цінностей на різні «державні» цілі, передачі іншим музеям чи до Держбанку СРСР, евакуацією музейних колекцій тощо.

Відсутність цього скарбу у зведенні давньоруських скарбів Г.Ф. Корзухіної, а також непевна музейна інформація послужили причиною для твердження, що речі скарбу в числі інших були вилучені Кийвською конторою Держбанку СРСР у 1933 році, а пізніше передані до Москви, звідки не повернулися, і доля їх вважається невідомою [Безкоровайна, 2011, с. 53]. У дійсності, ці речі не зникли і від моменту своєї знахідки знаходилися в Києві. Завдяки старим інвентарним номерам їх вдалося виявити в колекції МІКУ, але за цей час прикраси втратили своє значення комплексу і зберігалися в розрізненому стані.

Так, місце знахідки золотих сережок кийвського типу було окреслено загальною – «Кийв» (МІКУ, інв. № ДМ-6414, ДМ-6415)³. Обидві зроблено з круглого дротового кільця, на яке нанизано по три круглі, порожні всередині намістини, що їх розділяє обмотка тонкої філіграні. Кінці дротового кільця розклепані: один має ромбічну форму з отвором, другий загорнутий у спіраль, яка також утворює отвір. Через останні протягувалася нитка або тонкий дріт для її закріплення. Сережки не утворюють пари. Вони виконані із золота різної проби, і їх

³ Передані з ДІМ УРСР.

намистини відрізняються за оздобленням.

Намистини однієї сережки (ДМ-6414, старий № 27171; розмір: 2,9×3,15 см) багато прикрашені філігранню, що утворює концентричні кола, у середині яких є дрібна зернь, а поза ними – скупчення крупніших кульок зерні. Вона виконана із золота 750° і має вагу 7,41 г (іл. 6).

Намистини другої сережки (ДМ-6415, старий № 27172; розмір: 2,4×2,5 см) прикрашають три кола з філіграні. У центрі кожного міститься кулька зерні, від якої до лінії кола відходять шість радіусів. Сережка зроблена із золота 583° і має вагу 3,10 г.

Золоті з емаллю колти є парою (ДМ-6420 (старий № 27169), ДМ-6421 (старий № 27170); розмір: 4,5×4,1 см) (іл. 7). На лицевому боці, у центрі, зображений великий птах, що крокує, з довгим і високо піднятим хвостом, який закінчується трьома пелюстками вгорі, а нижня частина хвоста загнута вниз. Одне крило міцно прилягає до тіла птаха, друге – підняте вгору і має прогалину між тілом. Такий спосіб передачі крила був уже застосований в інших золотих колтах, і являє собою ознаку київської золотарської майстерні. Тіло птаха прикрашають 7 «перлистих крапок», а хвіст – 4 краплеподібної форми «перлини». Майстер, не розраховувавши площу для композиції декору, намагався вмістити ще одну орнаментальну фігуру – коло над дзьобом птаха, що чітко проглядається, яке по висоті було б симетрично до хвоста. Але для додаткового елемента оздоблення не вистачило місця.

Зворотний бік колта прикрашає в центрі коло з хрестоподібною фігурою з розширеними раменами. Навколо, по краю колта, – геометричний орнамент: чотири трапеції, заповнені городчастим орнаментом, між якими – три маленьких кола з мініатюрним хрестиком білої емалі в центрі кожного з них. Кольори емалі – переважно синій, із застосуванням червоної, білої та зеленої.

Зображення з лицевого боку належить до рідкісних. Серед золотих з емаллю колтів київської скарбової колекції, де переважно зображено два птахи, є тільки пара колтів, де – по одному птаху. Вони походять зі скарбу, знайденого біля Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1824 році, від яких залишилися

тільки малюнки, виконані після їх знахідки М. Закревським [Кондаков, 1896, с. 103]. Порівняно з ними, зображення птаха на описаних колтах більш гнучке, з добре проробленими хвилястими лініями тіла і хвоста та тоненькими лапками, виконаними різцем.

Одиночні зображення птахів більше трапляються на київських медальйонах рясен, де є головним сюжетом. А найбільш подібний до нашого зразка можна бачити на квадрифолійної форми медальйонах рясен зі скарбу, знайденого 1827 року на вул. Львівській у Києві [Кондаков, 1896, с. 107–108, 184–185, табл. X, 2; Pekarska, 2011, р. 132, рл. 5.37].

Орнамент зі зворотного боку із семи геометричних фігур навколо центрального кола також трапляється не часто. До аналогічних належать колти київського скарбу 1842 року, що містяться в колекції ДІМ у Москві [Pekarska, 2011, р. 176, ОДМ 317, 318].

Цей, насичений геометричними фігурами тип оздоблення зворотного боку колтів, міг бути прикрашений як рослинним, так і геометричним орнаментом всередині. А з додатковою восьмою фігурою під дужкою трапляється на золотих колтах у скарбах, знайдених у Києві в 1842 (з колекції ММА) та в 1827 роках, у Хмельницькій області в 1970 році, а також на одиночному колті, придбаному WAM до 1931 року (Pekarska, 2011, р. 175, 229, no. 3, Pl. 9.5, 9.6).

Отже, за всіма ознаками оздоблення колтів зі скарбу на вул. Трьохсвятительській, 14 та приведеними аналогіями можна сказати, що вони належать до роботи київської княжої золотарської майстерні.

Початково в скарбі було понад 12 прикрас (переважно золотих), срібний браслет і срібна монета (?). Чотири прикраси, що збереглися в музейній колекції, були атрибутовані й описані вище. Інші речі скарбу поки що не виявлено.

У музейній документації, складеній пізніше, було зазначено, що колти знайдено на «вул. Трьохсвятительській, 4 (?) в 1949 р». (МКУ, інв. № ДМ-6420, ДМ-6421). З цим помилковим «паспортом», а також без зазначення на те, що вони знайдені в складі скарбу, останні були опубліковані [Макарова, 1975, табл. 3, 4–5; с. 104, № 27, 28]⁴.

⁴ До скарбу, відкритого в 1949 році, входили колти в техніці перегородчастої емалі, але з іншими зображеннями (див.: Самойловський, 1952, с. 124, рис. 5).

Скарб, знайдений у травні 1914 року на садибі № 14 на вул. Трьохсвятительській в Києві, залишився невідомим і невивченим, тому що попередні дослідники не знали про його існування і не вбачали в розрізних цінних прикрасах одного комплексу. Завдяки архівним та музейним даним у колекції МІКУ вдалося виявити речі двох скарбів, які доповнюють кількість та якість скарбів княжого періоду, знайдених у Києві, а також окремі типи рідкісних дорогоцінностей XI–XII ст.

Кожний опублікований з раніше невідомих скарбів, знайдених у Києві, свідчить про багатство київської скарбової колекції і має значну цінність. Ювелірні прикраси, виконані в Києві, мали великий вплив на розвиток ювелірної моди та художнього ремесла інших міст і князівств Русі. Крім того, вони допомагають визначити рівень майстерності ювелірів київського княжого двору та масштаб творчої спадщини золотарської майстерні княжого Києва.

Джерела та література

- АК, кн. 3, т. I.
ИИМК РАН, ф. 77, № 143.
ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1.
Безкоровайна Ю. Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва (1913–1915 рр.) // Національний музей історії України. Тематичний збірник наукових праць. – Київ, 2011. – С. 42–58.
Кондаков Н.П. Русские клады: исследования древностей великокняжеского периода. – Санкт-Петербург, 1896.
Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954.
Макарова Т.И. Перегородчатые эмали древней Руси. – Москва, 1975.
Самойловський І.М. Новий скарб часів Київської Русі // Археологія. – 1952. – Вип. VI. – С. 120–125.
Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1913 год. – Киев, 1914.
Яушева-Омельянчик Р. Монетные гривны XI–XV веков из собрания Национального музея истории Украины // Нумізматика і фалеристика. – Київ, 1999. – № 1. – С. 14–23.
Peinarska L. Jewellery of Princely Kiev. The Kiev Hoards in the British Museum and The Metropolitan Museum of Art and Related Material. – London; Mainz, 2011.

Список скорочень

- АК – Археологічний каталог (зберігається в НМІУ)
ДІМ УРСР – Державний історичний музей
ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры Российской академии наук
КІМ – Київський історичний музей
МІКУ – Музей історичних коштовностей України
НМІУ – Національний музей історії України
ДІМ – Державний історичний музей (Москва, РФ)
ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ММА – Metropolitan Museum of Art, New York
WAM – The Walters Art Museum, Baltimore

ДВІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІНІАТЮРИ ЯК ІЛЮСТРАЦІЇ ДО «СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ ЗОРУ»

У статті розглядається питання, чому давня кара осліпленням семантично протиставлялася акту їди, пирю, що, зокрема, репрезентують мініатюри двох середньовічних хронік. Спроба Увєтицького князівського з'їзду 1100 року позбавити Василька Теребовльського кормління (причастя), через його сліпоту, пояснюється пріоритетністю зору як каналу «причастя» людини в архаїчному суспільстві.

Ключові слова: пир, сліпота, зір, причастя.

В статье рассматривается вопрос, почему древнее наказание ослеплением семантически противопоставлялось акту еды, пира, что, в частности, показывают миниатюры двух средневековых хроник. Попытка Уветичского княжеского съезда 1100 года лишить Василька Теребовльского кормления (причастия), из-за его слепоты, объясняется приоритетностью зрения в качестве канала «причастия» человека в архаическом обществе.

Ключевые слова: пир, слепота, зрение, причастие.

The article deals with the question of why the ancient punishment blinding semantically opposed to the act of eating, feast that, in particular, is illustrated by two miniature medieval chronicles. The attempt of the princely congress in Uvetichi in 1100 to deprive Vasilko from the Terebovl of feeding («prichastiye»), due to his blindness, is explained by the priority of sight as a channel of human partiple («prichastiye») in an archaic society.

Keywords: feast, blindness, sight, communion.

«Зір» в архаїці виявляє цікаве відношення до традиційного розуміння низки соціальних категорій, таких як «свій» і «чужий», власність та влада [Писаренко, 2010, с. 293–317]. Дослідження цих питань можна було б об'єднати під назвою «соціальної філософії зору». Вивчаючи цю проблему, якось звернули увагу на дві мініатюри із середньовічних хронік, подібні між собою тим, що на них мотив осліплення сусідить із зображенням застілля.

Перша з них – мініатюра Радзивіллівського літопису кінця XV ст. [РЛ, с. 291 (арк. 141)] – є однією з ілюстрацій «Повісті про Осліплення Василька Теребовльського» 1097 року, за «Повістю временних літ» (іл. 1). На ній зображено епізод, коли, конвоюючи скаліченого до міста Володимира, кати зупинилися на торговищі м. Здвижена для перепочинку. Поки вони обідали («онем же обедавшим»), навколо Василька розігралася драматична сцена: тамтешня попадя випрала

Іл. 1. Василько Теребовльський та обід його осліплювачів у Здвижені.
Радзивіллівський літопис (арк. 141)

Іл. 2. Осліплення Петра Деляна. Мініатюра «Хроніки» Іоанна Скилиці з Національної бібліотеки Іспанії в Мадриді

його закривавлену сорочку, вдягла на нього і почала оплакувати, наче померлого. Василько ж, прийшовши до тями, попросив пити, а потім пожалівся, що краще би «в той сорочке кроваве смерть приял и стал пред богом» [ПВЛ, 1950, с. 173]. Праворуч від цієї сцени з Василем зображено безтурботний обід його мучителів. Цікаво, що подвійне згадування про обід, яке присутнє в Лаврентіївському та Іпатіївському списках ПВЛ, у самому тексті Радзивілівського літопису випущене [РЛ, с. 290], отже мініатюра, очевидно, скопійована з якогось протографа, у якому це згадування було. Гадаємо, на протиставленні «сліпоти» і «пиру» художник наголосив не випадково.

Друга мініатюра відноситься до рукопису XII ст. з Національної бібліотеки Іспанії в Мадриді – «Хроніки Іоанна Скилиці (Історії візантійських імператорів в Константинополі з 811 до 1057 р., написана куропалатом Іоанном Скилицею)» [Хроника]¹. Мініатюра ілюструє підступне осліплення ватажка повсталих болгар, обраного ними царем, Петра Деляна його соратником Алу-

сіаном 1041 року (іл. 2). Згідно із джерелами, Алусіан, разом зі своїми наближеними, влаштував для Деляна пир, і, скориставшись його сп'янінням, осліпив [Литаврин, 1960, с. 391]. Ілюстрація осліплення Деляна, здавалося б, дає просту послідовність подій, адже той самий персонаж у червоному (чи не сам Алусіан?), який підносить золоту чашу до столу, на чолі якого сидить Делян, нижче й осліплює царя. Утім, поєднання автором цих послідовних сцен не лише в одному малюнку, а в межах однієї локації – маєтку, спонукає сприймати ці зображення як семантично «сполучені сосуди». Протиставлення «їди» та «сліпоти», на нашу думку, підкреслюється також приуроченням сцени учти до верхнього поверху палацу, а осліплення – до «образу пекла», підвалу.

Можна помітити, що в архаїчному світогляді й у сучасній художній образності саме очі пов'язані з актом поїдання, вгодкування. Окрім сучасних метафор «ситих» і «голодних» очей, такі приклади, як біблійна констатація, що «очі людини ненаситні»²,

¹ Детальніше про цю пам'ятку див: [Фонкич, 2014, с. 227–244].

² «Як Шеол [царство мертвих] й Аваддон [загибель] не наситяться й очі людини» («Книга приказок Соломонових») [Пр. 27:20]. Загальновідомі рядки Т.Г. Шевченка з поеми «Сон», на жаль, знову набувають дедалі більшої актуальності: «Той мурує, той руйнує, / Той неситим оком / За край світа зазирає, / Чи нема країни, / Щоб загарбать і з собою / Взять у домовину» [Шевченко, 1964, с. 180].

або ж притча про Олександра Македонського і несите око з талмудичного трактату «Тамід» [Гершович, Ковельман, 2004, с. 50; Писаренко, 2015, с. 207–218], дозволяють виводити це зіставлення з глибокої давнини³. Не менш показове опубліковане Л.М. Майковим «Замовляння на царські очі» (кінець XIX ст., Архангельська губ.): «*Вы же, кормилицы, царские очи, как служили царям-царевичам, королям-королевичам, так послужите рабу Божию (имя рек)...*» [Майков, 1869, с. 562]. Замовляння прямо говорить, що «очі годують», а перехід царських очей до того, хто молитву виголошує, передбачає осліплення царів і царевичів, отже, начебто, позбавляє їх прогудування. Відповідно, «покарати когось осліпленням» може означати: *позбавити людину очей, які її годують*.

З вищезазначеного випливає, що пир і осліплення сприймаються як антитези саме тому, що зір відповідав вгодовуванню. Однак найцікавіше було б спробувати зрозуміти, чому саме так вважалося. Насамперед слід зауважити, що семантика зору та осліплення у своїх витоках, напевно, має розглядатися в системі координат архаїчного, родового світогляду. Наприклад, саме таким є підґрунтя всієї історії осліплення Василька, яка стала виявом суперечки між двома угрупованнями всередині князівського роду Рюриковичів. Давид і Святополк, які вирішують Василька осліпити, звинувачують його в порушенні родових правил і намірі загарбати братерські землі [ПВЛ, 1950, с. 171], тоді як союзник Василька, Володимир Мономах навпаки – замахом на існування всього роду оголошує саме це осліплення, що підкреслює його фраза: «*ввержен в ны ножь*» [ПВЛ, 1950, с. 174]. На родову оцінку злочину та його правових наслідків вказують також рішення князівського з'їзду в Увітичах 1100 року, який, хоча й засуджує дії ініціатора злочину – Давида Ігоревича – проте

вже не виділяє Василькові окрему волость (як це було в Любечі) – саме через каліцтво. Це засвідчує звернення старіших князів – учасників з'їзду до Володаря і Василька: «*Поими брата своего Василка к собе, и буди вама еди на власть, Перемышль. Да аще вам любо, да седита, аще ли ни – да пусти Василка семо, да его кормим сде*» [ПВЛ, 1950, с. 181]. Незважаючи на те, що брати це рішення не виконали, і Василько з Теревовля не пішов [Грушевський, 1891, с. 265], є очевидним, що, з точки зору роду князів, осліплення вело до позбавлення його повноправності. Нашу точку зору поділяє В.В. Пузанов: «*Заради справедливості слід зазначити, що спроба позбавити Василька волості, все ж, мала місце*» [Пузанов, 2007, с. 388]. Сліпий не здатен сам себе прогудувати, і те, що колектив його в цій ситуації не кидає, вірогідно, є ознакою більш цивілізованого етапу розвитку суспільства⁴.

У випадку Василька кормління – це не просто їда, але й розпорядження певними землями з родового фонду. Позбавлення сліпого його земель, очевидно, є подібним до того, як, за правилами «родового сюзеренітету», на Русі X–XI ст. земельна частка померлого князя знову поверталася в спільний фонд «братерського роду», а не передавалася, наприклад, його нащадкам [Толочко А., 1992, с. 25]. Нерозривність князівського роду і родової землі, у даному випадку «Руської землі», як це випливає з визначення літопису, має своєю моделлю «*причастье*». «*Своє колективне панування, – пише О.П. Толочко, – княжий рід розглядає як “причастя”, вкладаючи в це поняття смисл тілесного акту, за значенням аналогічного церковному таїнству – причацання святих дарів. “Причастя” – це долучення князя до “землі”, отже, до спільного тіла шляхом виділення йому «ч а с т и»*» [Толочко О., 1994, с. 39]⁵. Мірою розростання князівського роду, правила виділення князям

³ Те, що нами сприймається як художня метафора, у давнину відіграло конкретну світоглядну роль, по суті, будучи вірою. Взяти хоча б месопотамське уявлення про те, що ідол божества їсть їжу самими очима [Оппенгейм, 1990, с. 152].

⁴ Такий самий перехід на суспільне вгодовування осліплених зустрічаємо у творі Лукіана (II ст. н. е.) «Токсарид, або Дружба», де один із скіфів-побратимів викупує з полону іншого, віддавши за нього свої очі, а той у свою чергу також себе осліплює. Після цього «*вони стали вгодовуватися на суспільний рахунок скіфського племені, користуючись надзвичайною шанною*» [Лукіан, 1935, с. 312].

⁵ Тему смислової нерозривності первісного, «материнського роду» і населеної ним території (пізніше – «Матері-землі») свого часу ґрунтовно розкрив В.П. Петров [Петров, 1934, с. 151–152 та ін.]. Ця єдність пізніше збереглася у зв'язку роду Рюриковичів і «Руської землі», хоча й штучно перейшла на «рід батьківський».

часті в межах єдиної отчини нащадків Ярослава Мудрого (що поширювалося лише на братів, без урахування їхніх синів), стало дотримуватися дедалі важче. Тому, починаючи з Любецького з'їзду князів 1097 року, який фактично затверджував розпад загальнородового володіння, саме ці сцени, регулюючи реальні земельні стосунки, з іншого боку, немовби, ідеально передають ту саму ідею любові, єдності – причастя [Толочко О., 1994, с. 26]. Цікаво, що наочно ця ідея символізувалася сидінням учасників зібрання «*на одному коврі*», що згадується під час наступного з'їзду в Увітчах 1100 року [ПВЛ, 1950, с. 181], адже килим як місце єднання, очевидно, є «спадкоємцем» шкури тварини-тотема [Писаренко, 2002, с. 99], як осереддя первісного колективу під час поїдання гуртом впольованої звірини⁶. У свою чергу колективна учта-причастя первісності, напевно, є архетипом будь-якого пізнішого пиру. Зокрема, витоки відомої середньовіччю та етнографії братчини Д.К. Зеленин слушно вбачав у пирі первісних мисливців [Зеленин, 1928, с. 130].

Вочевидь, можна говорити, що в своєму архетипі модель «причастя» поширювалася як на будь-яке кормління, учту членів роду, «своїх», так і визначала спільну належність до роду в цілому. Причому, як свідчить приклад Василька, родова ідеологія обов'язкову умову причастя-вгодовування – власне, членства в роді – знаходить саме в зорі родовича. Отже, у цьому випадку також – «очі годують», причому, рід контролює як зрячість свого члена, так і відповідний їй наділ. Таким чином, помічаємо неіндивідуальність, надперсональність зору⁷, принаймні, у двох аспектах: 1) зір людини підконтрольний родові; 2) зір співвід-

носиться з матеріальними статками, які, так само, втрачаються у випадку осліплення.

Щодо першої позиції, то можна зауважити, що, взагалі, ознака зору відіграє важливу роль у визначенні «свого». Так, В.Я. Пропп, з приводу мотиву сліпоти Яги в казках, зазначав, що від «чужих» «свої» відрізнялися насамперед можливістю один одного бачити. Для представників «свого» і «чужого» світів при їхній зустрічі властиве взаємне зорове несприйняття, доки не відбувається певна адаптація. Причому, судячи з даних деяких мов, уявлення про сліпоту та про невидимість збігалися [Пропп, 1986, с. 72]⁸. Додамо спостереження О.О. Потебні, що чужі, – отже насамперед невидимі – народи в різних традиціях могли називатися «*сліпими*»⁹. З цього випливає, що в первісності щодо визначення «своїх» так само могли збігатися «зрячість» і «видимість» (тобто, «свій» – це «зрячий-видимий»). Якщо в сучасності зрячий виступає як суб'єкт (самовизначене Я), а видимий ним – як об'єкт, то в архаїчному світогляді суб'єкт і об'єкт ще не розрізнялися [Спіркін, 1960, с. 191], тому ще не могло існувати уявлення про деякого суб'єкта, про виділене з первісного колективу «Я, що бачить», про індивідуальність зору, але про зір як зовнішню щодо людини даність – саме про «*причастя*» зору.

Потенціал ілюзії, що бачення можливе лише за умови видимості, помітний, зокрема, у ситуації з дитиною, яка, замружуючи очі, вірить, що сховалася, стала невидимою¹⁰. Тому, здавалося б, архаїчна «ідея» спільного причастя зору могла б найкраще пояснюватися, якщо уявити собі двох людей, які розуміють, що видимі одне одним, хоча жоден з них ще не має чіткого уявлення про своє власне Я.

⁶ Додамо, що стосунок символу килима до жертвовності підкреслювався тим, що померлого князя також зазвичай клали на килим або в нього загортали [ПВЛ, 1950, с. 53, 89]. Що ж до осліпленого Василька, то про нього читаємо: «*вземше и на ковре възложиша на кола яко мертва*» [ПВЛ, 1950, с. 173].

⁷ На те, що очі не є виключно особистими, також натякає «ймовірність» їхнього переходу до іншого, згідно з вищеведеним Л.М. Майковим «Замовлянням на царські очі» [Майков, 1869, с. 562].

⁸ Так, латинське *caecus* не лише означає активну сліпоту (незрячий), але й, так би мовити, пасивну (невидимий) – *caeca vox* – «сліпа» ніч. Те саме можна вивести відносно німецького *ein blindes Fenster*, тобто – «сліпе вікно», яке насправді невидиме [Пропп, 1986, с. 72].

⁹ Наприклад, прозивання «*сліпими*» гессенців і швабів у Німеччині, «*вятичи – слепороды*» в Росії, *ślepy Mazur* у Польщі [Потебня, 1880, с. 168, 170, 173].

¹⁰ Приклад, коли очі просто відводяться від джерела потенційної небезпеки (що є «останньою соломинкою для потопаючого»), зустрічаємо в автобіографічному романі А. Кузнецова «Бабин Яр», у якому герой – малий хлопчина – намагається непомітно вислизнути з облави, у яку потрапив (1943 р.): «*Когда мне показалось, что они [окупанты. – Ю. П.] в мою сторону не смотрят, я пошел за угол дома, опять-таки глуховато пригибаясь, суеверно не оглядываясь и не видя их, словно при этом и они не должны меня увидеть*» [Кузнецов, 1966, с. 39].

Проте, ми не можемо ігнорувати спостереження антропологів, що представники традиційних культур, унаслідок постійної зосередженості на їстівних видах тварин і рослин, щодо сприйняття інших людей залишалися досить неуважними [Юнг, 2002, с. 175; Малиновский, 1998, с. 46–47]. Отже, якщо йдеться не просто про випадкову зустріч, а про ситуацію зацікавлення (ідею фікс), то архаїчні люди, члени органічної групи, так само, як у відомому вислові про закоханих, – не стільки дивляться одне на одного, скільки – в одному напрямку¹¹.

Саме останнє зауваження змушує нас уважніше придивитися до другого з визначених аспектів несамостійності ока, який виявляється в тому, що зрячість визначає володіння статками. Так, Мейстер Екхарт (XIII–XIV ст.) у своїй проповіді «Про єдність речей» зазначав, що в дії зору (на прикладі бачення дерева) доти незалежні око й дерево «*стають настільки одне, що можна було б сказати: око є дерево, а дерево – око*» [Мейстер Екхарт, 1912, с. 37], або згідно з перекладом О.В. Михайлова – «*окодереву*» [Михайлов, 1978, с. 166]. Помічене М. Екхартом «злиття» ока та видимої ним речі (наприклад багатства) в архаїці сприймалося більш буквально. Це, зокрема, підтверджує наведений Лукіаном у творі «Токсарид, або Дружба» (II ст. н. е.) варіант скіфо-савроматської угоди «Зірін», згідно з яким, у скіфа, який викупував з полону свого побратима, за відсутності багатства, взяли його очі [Лукиан, 1935, с. 312; Писаренко, 2010, с. 301–302]. Аналогічний приклад демонструє індійська «Бріхадараньяка Упанішада» (VIII–VI ст. До н. е.), яка, даючи визначення повноправного чоловіка, говорить:

«*Око – його мирське багатство, адже оком він здобуває його*» [Брихадараньяка Упанішада, 1964, с. 77]¹². Так само, як і в разі бачення людьми одне одного, між оком і багатством утворюється своєрідне партнерство – «спільна видимість»¹³, або ж причастя, суб'єктно-об'єктність¹⁴. Обидвоє – людина та її річ – причастують зору людини, котрий немовби є спільним для обох (порівн.: «*окодереву*» за М. Екхартом). Ще повністю не усвідомлюючи своє Я, і тому, ніби причастуючи своєму ж таки оку, зору, людина причастує видимій ним, наповнюючій його речі. Отже, ще тільки бачачи їжу, ти вже її «поїдаєш», адже бачення, як ваше з нею спільне причастя, за значимістю мов би перекриває (адже й передумовлює) її реальне поїдання. Вірніше навіть буде сказати, що в баченні ти і їжа «взаємопоїдається». Таким чином, якщо йдеться про досягнення в поїданні суб'єктно-об'єктності – причастя, то це давав уже сам по собі зір¹⁵. Відповідно, у зорі рід убачав обов'язкову передумову кормління-причастя.

Як ще один приклад, коли володіння (=їда) передбачає бачення, є показові етнографічні відомості XIX – початку XX ст., у яких мандрівник-європеєць пропонує володарю численних стад (казаху-коняру або самодійцю-оленяру) продати бодай незначну кількість голів своєї худоби, на що той зазвичай відповідає: «*для чого стану я продавати моє задоволення? Гроші мені не потрібні; я маю замкнути їх у скриню, де ніхто не побачить їх. Але тепер, коли табуни мої ходять по степах, усякий дивиться на них, усякий знає, що вони мої, усякий говорить, що я багатий*» [Максимов, 1927, с. 7]. Або: «*Олені ходять, я на них дивлюся, а гроші сховаєш, – не ви-*

¹¹ Напевно, саме цей випадок найближчий до зазначеного О.М. Фрейденберг: «*Для первісного суспільства весь світ обертається своєю видимою стороною, причому всі члени цього суспільства мали цілком однакове уявлення про те, що бачили*» [Фрейденберг, 1998, с. 26].

¹² Виділення як посередника ока, яке ще поєднується з річчю, утім, уже виявляє певну «від'ємність» щодо людини, можливо, є першою стадією розрізнення суб'єкта та об'єкта (?).

¹³ Схожий образ речей, що «дивляться на людину», зустрічається в М.В. Гоголя, у ліричному відступі в останній главі «Мертвих душ» та його поясненні в листуванні з друзями: «...*Зачем и почему ему кажется, что будто все, что ни есть в ней [Русі. – Ю. П.], от предмета одушевленного до бездушного, вперило на него глаза свои и чего-то ждет от него*» [Гоголь, 1847, с. 135]. Аналогічною є відома з дитинства пропозиція-пригощання якимись ласощами: «*Бери, що на тебе дивиться*», яка ніби передбачає не одностороннє вподобання, а взаємну симпатію.

¹⁴ Термін «суб'єктно-об'єктність», слідом за О.М. Фрейденберг, застосовуємо для визначення синкретичного сприйняття людиною довкілля, яке ще не знало виокремлення суб'єкта та об'єкта [Фрейденберг, 1998, с. 31].

¹⁵ На відміну від звичайного поїдання, поглинення, яке знищує об'єкт, «поїдання очима» забезпечує причастя, суб'єктно-об'єктність, паритет між тим, що «поїдається» і тим, хто «їсть». Можливо, саме в цьому полягає первинний смисл визначення: «ненаситне око».

дно ...» [Максимов, 1927, с. 5]. Очевидно, що більш сучасна тенденція, зумовлена міркуваннями престижу, змагається із прив'язаністю чоловіка до чотириногих улюбленців. Останнє підтверджує і таке зауваження В. Тарасова: «Деякі – навіть власники великих стад – на м'ясо для себе воліють купити оленів де-небудь» [Максимов, 1927, с. 5]. Підкреслено особистий зв'язок між господарем і стадом підтримується через зір¹⁶.

Для нас чим-небудь заволодіти, означає, скоріше, це «захвати», зробити невидимим, у такий спосіб проявивши над власністю владу, виступивши щодо неї суб'єктом, що нагадує з'їдання, поглинення. У наведеному ж випадку той, хто бачить (володіє), фактично дорівнюється видимому і тому боїться видиму картину порушити¹⁷. Між скотарем і худобою підтримується стан видимості-причастя. Причому, примітно, що, боячись жертвувати худобою для продажу або споживання власною сім'єю, скотар з готовністю заколює тварину заради почесного гостя, важливої суспільної події [Максимов, 1927, с. 5, 9]. Вочевидь, жертвування видимістю худоби було платнею за встановлення нових або підтримування старих соціальних зв'язків, в основі яких стояло, знову ж таки, причастя-видимість.

У розвиток цієї ситуації зі скотарем і худобою можна додати наведений С.С. Суразаковим (хоча і фрагментарно) сюжет алтайського героїчного епосу, у якому старі, немічні каани під час ворожого нападу ховають людей, худобу та добро в печерах, за що вороги виколують їм очі. Герой, перемагаючи ворогів, повертає зір старим [Суразаков, 1985, с. 72]¹⁸, а добро, очевидно, повертається з печер. У вищенаведених етнографічних прикладах можливість для господаря «бачити худобу», безумовно, свідчить і про саму по собі його зрячість. У такому випадку

людина повинна залишатися зрячою, навіть не бачачи своєї худоби. Утім, із символічної точки зору, ховання каанами своїх статків – добра, худоби і людей – відповідає їхній сліпоті взагалі. Отже, по-перше, здатність бачити для них визначається видимим, «не прихованим» (суб'єкт дорівнює об'єкту), а по-друге, – видимим не всім, а лише тим, що соціально-значуще для даної культури. Для господаря худоби «зір» не абстрактний, але насамперед є баченням головної суспільної цінності – худоби. Відповідно, «соціально-значущим», виступає власне зір. Можемо припустити, що коли, як писалося вище, скотарі уникають ховання грошей у скриню – очевидно, аналогічного ховання самої худоби, – то вони так само бояться «соціальної сліпоти». Тут ми неминуче виходимо за рамки зорового зв'язку між індивідом і його худобою (та іншими статками), констатуємо, що оцінку тому сліпий він для соціуму чи ні, дає хтось третій зі сторони, адже, так або інакше, скотар включений у суспільство, про що і говорить його готовність жертвувати частину худоби на підтримку соціальних зв'язків. Тому нагадаємо, що каани сліпнуть не самі, а їх осліплюють вороги, з якими ті не хочуть худобою (добром) «ділитися». Тобто, вороги, знехтувані як непрохані гості, мстять за це осліпленням¹⁹. З точки зору прибульців, саме каани порушили соціальні правила і, не ставши ділитися, фактично, виступили сліпими. Таким чином, «сліпий» – це ще й той, хто не ділиться (залишається цілим-неподільним щодо іншого). Осліпленням каанів вороги лише «юридично» оформили те, що знайшли у старих де-факто (при тому, що насправді, звісно, сподівалися не на частування, а на суцільний грабунок). Точно кажучи, і гроші теж не просто ховають у скриню (про що йшлося вище), а ховають від когось (хоча б, і абстрак-

¹⁶ На цей приклад неодноразово звертав увагу А.Я. Гуревич, як на свідчення якогось, відмінного від сучасного, розуміння багатства, хоча так і не пояснив, у чому суть саме цього розуміння полягала [Гуревич, 1970, с. 65].

¹⁷ Крім того, якщо володіння (що нами розуміється як функція суб'єкта) виступало в архаїці як «бачення», то, за умови рівності «бачення» і «видимості», «видимий – той, яким володіють», також «бачить-володіє» своїм умовним «господарем».

¹⁸ Якщо під каанами початково розумілися родоплеменні вожді [Суразаков, 1985, с. 29–30], то люди, які «їм належали», могли бути як рідною молодшого рангу, так, можливо, і челяддю – рабами, які на ранніх етапах від молодших членів сім'ї не відрізнялися. Разом із худобою та іншими статками, вони, очевидно, утворювали надбання голови роду, сім'ї, яке підтверджувало його повноправний статус.

¹⁹ Чи не якась більш загальне розуміння «своїх», що поширювалося на локальну культуру в цілому – отже, передбачало розподіл усього – певним чином, легітимізувало звичай викрадення худоби або дівчини-нареченої у своїх сусідів?

тного). Відповідно, і каани сліпнуть не просто тому, що ховають свою худобу (а також добро і людей), а саме тому, що ховають її від когось, тобто нею не діляться. Отже, щодо «зрячого-того, хто бачить своє добро», мається на увазі й те, що він, апіорі, є видимим-ділимим, «ділиться», і в такому випадку належність цього добра (насамперед худоби) саме йому досить умовна. Через свою соціальну значущість худоба не може бути особистою, це – суспільне надбання. Той, хто зрячий – бачить-володіє чимось соціально-значущим, – заздалегідь є «ділимий», оскільки в традиційному розумінні, те, що відноситься до матеріальних благ, неодмінно вважається суспільним (родовим) і людина може йому причащувати лише як член цього суспільства. Худобі, добру причащує кожен, хто знаходиться в межах видимості спільноти. Бачачи худобу, ти причащуєш їй як якійсь колективній субстанції. Ти причащує-

єш, оскільки зрячий, тобто маєш можливість цю худобу бачити, а зрячий, оскільки їй причащуєш. Діленням (яке наслідуює первинне причастя) ти підтверджуєш право бути зрячим або, так би мовити, «викупуєш» свій зір²⁰. Ділитися з кимось чимось – це є «ділитися собою», бути розділеним, що сутнісно відповідає суб'єктно-об'єктному статусу зрячої людини в первісності.

Отже, в архаїчному розумінні, мій зір – більше, ніж просто сприйняття. З одного боку, око – орган присвоєння (очі годують), зір наповнюється і матеріалізується тим, що його наповнює. Але, з іншого боку, через цей самий, зоровий канал я є ділимий оточуючим світом²¹, іншими членами суспільства, тобто виступаю суб'єктом і об'єктом водночас. Я заволодіваю і ділюся одночасно, і це зумовлено моїм зором. Вочевидь, це є наслідком архаїчної невиділеності Я (що бачить).

Джерела та література

Богданов К.А. Игра в жмурки: Сюжет, контекст, метафора // *Богданов К.А. Повседневность и мифология: Исследования по семиотике фольклорной действительности.* – Санкт-Петербург, 2001. – С. 109–180.

Брихадараньяка Упанишада. Памятники литературы народов Востока. Переводы. V. – Москва, 1964.

Гершович У., Ковельман А. Александр Македонский и еврейские мудрецы // *Восточная коллекция.* – Москва, 2004. – № 2. – Т. 17. – С. 42–51.

Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями. – Санкт-Петербург, 1847.

Грушевский М. Волынский вопрос 1097–1102 г. (окончание) // *Киевская старина.* – 1891. – Май. – С. 259–272.

Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – Москва, 1970.

Зеленин Д.К. Древне-русская братчина, как обрядовый праздник сбора урожая // *Сборник Отделения русского языка и словесности АН СССР (Сб. статей в честь А.И. Соболевского).* – Ленинград, 1928. – С. 130–136.

²⁰ Щодо відношення сліпого до майна, достатку, їжі, ми можемо відзначити два можливі варіанти. Перший – це коли сам сліпий є прихованим, нереалізованим джерелом багатства, як от сліпий Плутос-багатство у грецьких комедіях [Фрейденберг, 1932, с. 229–244], або ті самі каани, які, заховавши майно, виступили сліпими. Паралельно є висновки щодо подвійного значення російського діалектного терміна «жмырь», як такого, що стосується, з одного боку, «недобачання», а з іншого, – «скнарості» [Богданов, 2001, с. 164, прим. 20]. Другий варіант – це коли людина позбавляється зору саме для того, аби бути позбавленою права причастя в суспільному кормлінні. Утім, обидва випадки подібні тим, що демонструють незалученість до причастя, поділеності, суб'єктно-об'єктності, яку, врешті рещт, дає зрячість.

²¹ Яким чином я є ділимий через канал зору? Речі, які видимі мною (= належать мені), зберігають зв'язок з моїм оком (є його належністю). Віддавання цих речей мною – є передачею мого ока (порівн.: *окодереву*), але, знову ж таки, – частковою передачею, оскільки я сам, бачачи, лише причащую. Матеріалізований зір – це і є річ. Тобто, зір «вбирає» в себе річ, а річ «виступає» зором, оскільки вони також знаходяться в відносинах причастя «спільному зору» (насправді – зору людини). Очевидно, саме цей, суб'єктно-об'єктний принцип архаїчного зору, насправді, лежав в основі обміну дарами типу «потлача», що відбувався між різними колективами або їхніми представниками. У цьому, власне, може полягати розвиток ідей «Начерку про дар» М. Мосса щодо еквівалентних дарообмінів архаїки [Мосс, 1996, с. 83–222].

- Кузнецов А.* Бабий Яр (3 ч.) // Юность. – 1966. – № 10.
- Литаврин Г.Г.* Болгария и Византия в XI–XII вв. – Москва, 1960.
- Лукиан.* Собрание сочинений: в 2 т. – Москва; Ленинград, 1935. – Т. 1.
- Майков Л.Н.* Великорусские заклинания // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. – Санкт-Петербург, 1869. – Т. 2. – С. 419–580.
- Максимов А.Н.* Скотоводство малокультурных народов // Институт истории. Ученые записки. – Москва, 1927. – Т. II. – С. 3–24.
- Малиновский Б.* Магия, наука и религия. – Москва, 1998.
- Мейстер Эххарт.* Проповеди и рассуждения. – Москва, 1912.
- Михайлов А.В.* Глаз художника (художественное видение Гете) // Традиция в истории культуры. – Москва, 1978. – С. 163–173.
- Мосс М.* Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах // *Мосс М.* Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. – Москва, 1996. – С. 83–222.
- Оппенгейм А. Лео.* Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. Изд. 2-е, испр. и доп. / пер. с англ. М.Н. Ботвинника. Послесл. М.А. Дандамаева. – Москва, 1990.
- Петров В.* Опыт стадийного анализа «охотничьих игр» // Советская этнография. – 1934. – № 6. – С. 140–177.
- Писаренко Ю.* «Зрение» и «слепота» как социальные символы // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2010. – Вип. 10. – С. 293–317.
- Писаренко Ю.* «На одном ковре»: про символ «братерства» князів на Русі // Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2002. – С. 99–104.
- Писаренко Ю.Г.* «Ненасытный глаз» (к архаической семантике образа) // Адам елемі. Философский и общественно-гуманитарный журнал. – Алматы, 2015. – № 3/4 (65/66). – С. 207–218.
- ПВЛ – Повесть временных лет.* – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 1.
- Потебня А.А.* Этимологические заметки // Русский филологический вестник. – Варшава, 1880. – Т. 4. – № 3/4. – С. 161–183.
- Пропп В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. – 2-е изд. – Ленинград, 1986.
- Пузанов В.В.* Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. – Ижевск, 2007.
- РЛ – Радзивилловская или Кенигсбергская летопись* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://radzivilovskaya-letopis.ru/index.php?id=291#sel>.
- Спиркин А.* Происхождение сознания. – Москва, 1960.
- Суразаков С.С.* Алтайский героический эпос. – Москва, 1985.
- Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Киев, 1992.
- Толочко О.* Образ держави і культ володаря в давній Русі // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Київ, 1994. – Т. 3. – С. 17–46.
- Фонкич Б.Л.* О происхождении Мадридской рукописи Скилицы // Исследования по греческой палеографии и кодикологии: IV–XIX вв. – Рукописные памятники Древней Руси. – Москва, 2014. – С. 227–244. – (Монфокон. Вып. 3).
- Фрейденберг О.М.* Миф и литература древности. – Москва, 1998.
- Фрейденберг О.М.* Слепец над обрывом // Язык и литература. – Ленинград, 1932. – Т. 3. – С. 229–244.
- Хроника – Хроника Иоанна Скилицы* (История византийских императоров в Константинополе с 811 по 1056 г., написанная куропалатом Иоанном Скилицей) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://vk.com/album-8523990_162235608.
- Шевченко Т.Г.* Кобзар. – Київ, 1964.
- Юнг К.Г.* Проблемы души нашего времени. – Санкт-Петербург, 2002.

О ВОЗМОЖНОЙ РЕПЛИКЕ НЕСОХРАНИВШЕЙСЯ ДРЕВНЕЙШЕЙ ЛИЦЕВОЙ РУКОПИСИ КИЕВА В РУКОПИСИ ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА

Разорение Киева монголо-татарами в 1240 году стало причиной того, что в нем не уцелели древние рукописи и иконы. Однако в другом древнейшем городе Киевской Руси, Новгороде, сохранились произведения, которые были привезены из Киева или созданы по киевским образцам: Остромирово евангелие 1056–1057 годов (РНБ), икона «Спас Златая риза» (Успенский собор Московского Кремля). Анализ показывает, что, вероятно, киевский прототип лежит и в основе иллюстраций новгородской Симоновской псалтири (ГИМ, Хлуд. 3) второй четверти XIV в. В ее иллюстрациях к Библейским песням просматриваются византийские образцы IX–XI вв., а в миниатюрах на полях выражена идея христианского просвещения народов («языков»).

Ключевые слова: иллюстрации, Симоновская псалтирь, Новгород, киевский прототип.
Энгелина Смирнова

Про можливу репліку втраченого найдавнішого лицьового рукопису Києва в рукопису з Великого Новгорода. Унаслідок руйнування Києва монголо-татарами в 1240 році в ньому не вціпіли стародавні рукописи та ікони. Однак в іншому найдавнішому місті Київської Русі, Новгороді, зберігалися твори, які були привезені з Києва або створені за киевськими зразками: Остромирово евангеліє 1056–1057 років (РНБ), ікона «Спас Золота риза» (Успенський собор Московського Кремля). Аналіз засвідчує, що, ймовірно, киевський прототип лежить і в основі ілюстрацій новгородського Симоновського псалтиря (ДІМ, Хлуд. 3) другої чверті XIV ст. У його ілюстраціях Біблійних пісень проглядаються візантійські зразки IX–XI ст., а в мініатюрах на полях виражена ідея християнської освіти народів («язиків»).

Ключові слова: ілюстрації, Симоновський псалтир, Новгород, киевський прототип.

The devastation of Kiev by the Mongol-Tatars in 1240 followed by the loss of ancient manuscripts and icons. However, in another ancient city of Kievan Rus, Novgorod, the works brought from Kiev or created by Kiev samples such as Ostromir Gospel 1056–1057 (Russian National Library), the icon «The Savior of the Golden Robe» (Assumption Cathedral of the Moscow Kremlin) have preserved. The analysis shows that the illustrations of Novgorod Simonov Psalter (State History Museum, Khud. 3) of the second quarter of the 14th century probably was based on Kiev prototype. In its illustrations to the Biblical songs one can see the Byzantine samples of the 9th–11th centuries and the miniatures on the margins express the idea of Christian enlightenment of peoples.

Keywords: illuminations, Simonov Psalter, Novgorod, Kiev prototype.

Обращаясь к русскому искусству древнейшего периода, в частности к художественному наследию Киева конца X – XI вв., мы воспринимаем как неотвратимую реальность тот факт, что от киевских памятников этого времени до нас дошли только монументальные произведения, а именно архитектура, настенная живопись, элементы архитектурного декора и резьба каменных ограждений храмовых хор [Попова, Сарабьянов, 2007а, с. 179–324; Попова, Сарабьянов, 2007б, с. 417–536; Архипова, 2007, с. 569–617; Пуцко 2010а, с. 657–674; Пуцко, 2010б, с. 675–738]. К этому же времени могут быть причислены отдельные произведения декоративно-прикладного искусства, в частности мелкая пластика [Архипова, 2016, с. 98–112], а также золотые и серебряные украшения, которые, вероятно, не только составляли парадный убор властителей, но и могли входить в состав декора особо чтимых икон [Стерлигова, 2000, с. 91–126]. Как известно, произведения такого типа лишь в малой мере дошли до нас *in situ*, при раскопках жилищ или погребений, но часто – в составе кладов и в других ситуациях, так или иначе связанных с перемещением соответствующих предметов.

Что же касается икон и богослужебных рукописных книг, среди которых нас интересуют иллюстрированные рукописи, то результат поиска памятников, сохранившихся после монголо-татарского нашествия именно в храмах Киева, оказывается нулевым. Среди русских икон XI в. до нашего времени сохранились только те произведения, которые были созданы – пусть и киевскими художниками, но не для киевских храмов, – а для храмов другого крупнейшего русского города – Новгорода. Таковы две громадные парные иконы «Спас Златая риза» (Успенский собор Московского Кремля) и «Апостолы Петр и Павел» (Новгородский музей), дошедшие до нас в разном состоянии сохранности: на иконе «Спас Златая риза» живопись XVII в. повторяет композицию первоначального изображения, а на иконе «Апостолы Петр и Павел» переписаны лишь лики, кисти рук и ступни. Анализ исторических известий и самих памятников приводит к заключению, что обе иконы были частью убранства XI в. из Софийского собора в Новгороде [Смирнова, 1996, с. 159–199; Иконы Великого Новгорода, 2008, с. 74–82; Попо-

ва, Сарабьянов, 2007б, с. 420–423]. Учитывая очень крупные размеры обеих икон, следует предположить, что произведения были созданы в Новгороде, но прибывшими из Киева мастерами-иконописцами. Скорее всего, именно из Новгорода происходит и третье произведение XI в. – большая двусторонняя икона – с изображением «Богоматери Одигитрии» на лицевой стороне и «Св. Георгия» на обороте (Успенский собор Московского Кремля) [Иконы Успенского собора, 2007, с. 54–71].

Обращаясь к вопросу о созданных в Киеве рукописных книгах, украшенных миниатюрами, мы сталкиваемся с аналогичным явлением: до нас дошли те памятники, которые уже в домонгольское время оказались за пределами самого Киева. На первом месте среди таких манускриптов стоит, безусловно, Остромирово евангелие (РНБ, Ф. п. I. 5), созданное в Киеве в 1056–1057 годах по заказу новгородского посадника Остромира [Сводный каталог, 1984, с. 33–36; Попова, Сарабьянов, 2007б, с. 423–438] и, несомненно, отправленное в Новгород непосредственно после изготовления рукописи.

Второе произведение – это так называемый Изборник Святослава 1073 г. (ГИМ, Син. 1043 (Син. 31-д)) [Сводный каталог, 1984, с. 36–40; Изборник Святослава, 1983; Попова, Сарабьянов, 2007б, с. 438–452]. Заказанный одним из киевских князей, сыновей князя Ярослава Мудрого (есть предположение, что первым заказчиком был Изяслав Ярославич, а затем инициативу перехватил его брат Святослав), Изборник находился, вероятно, при княжеском дворе или в храме, но впоследствии (неясно, когда) очутился не в Киеве, а в каком-то другом русском центре, откуда в XVII в. попал в распоряжение московского патриарха Никона, а от Никона – в Воскресенский Ново-Иерусалимский монастырь.

Наконец, третья рукопись – это так называемый Молитвенник Гертруды (Италия, Чивидале, Национальный археологический музей, ms. CXXXVI) – дополнение к латинской Трирской псалтири, с текстами молитв и миниатюрами, созданное в 1078–1086 годах по заказу польской принцессы Гертруды, которая стала женой киевского князя Изяслава Ярославича. (Нам представляется, что последняя из заказанных Гертрудой миниатюр, с изображе-

нием Богоматери на престоле, помещенная не в дополненном к Псалтири Молитвеннике, а в самой Псалтири, на поле рядом с латинским текстом, создана уже в начале XII в., в конце жизни княгини, после гибели ее сына Ярополка [Psalterium Egberti, 2000; Смирнова, 2004, с. 43–106]). Этот кодекс после кончины княгини оказался вновь на Западе (в Польше, Германии, Венгрии), пока не попал в Чивидале.

Еще две лицевые рукописи, созданные в Киеве уже в раннем XII в., входили, как предполагается, в состав библиотеки князя Владимира Мономаха и были вывезены из Киева (или находившегося близ Киева Вышгорода) в 1155 году князем Андреем Боголюбским в составе книг, предназначенных для новооснованного во Владимире Успенского собора [Уханова, 2009, с. 115–156]. Речь идет о двух рукописях, содержащих миниатюры с изображением св. князя Бориса: о Евангелии учительном Константина Болгарского (ГИМ, Син. 262) [Сводный каталог, 1984, кат. 118] и о Слове Ипполита папы Римского об Антихристе (ГИМ, Чуд. 12) [Сводный каталог, 1984, кат. 129]. Обе рукописи, ранее относимые ко второй половине и концу XII в., в последнее время датируются началом этого столетия [Сарабьянов, 2012, с. 210–212].

Приведенный обзор сохранившихся памятников показывает, что до нас дошли лишь те киевские рукописи XI – раннего XII в., которые не оставались в самом Киеве, а были – еще в домонгольское время – вывезены на север, в Новгород или Владимиро-Суздальскую Русь. Именно такую ситуацию мы обнаруживаем и при обращении к иконам. Как известно, в Киев около 1130 года были привезены из Константинополя «в едином корабле» две богородичные иконы: так называемые «Богоматерь Пирогощая» и «Богоматерь Владимирская». Первая из них осталась в Киеве и была помещена в специально выстроенную в 1132–1136 годах, согласно Ипатьевской летописи, церковь Богородицы Пирогощей в Киеве на Подоле [ПСРЛ, 1998, т. 2, стб. 294, 300]. Никаких следов этой иконы (ни, кажется, даже реплик) не сохранилось. Между тем, та икона, которая в будущем получила название «Богоматери Владимирской», находилась в Вышгороде, близ Киева, в женском Богородичном монастыре, а в 1155 году была увезена князем Андреем Боголюбским во Владимир, где помещена в Успен-

ский собор и тем самым спасена от гибели во время исторических пертурбаций, которым подвергся Киев и которые были особенно трагичны в период монголо-татарского нашествия [Государственная Третьяковская галерея, 1995, с. 35–40; Богоматерь Владимирская, 1995].

Жестокое разорение Киева в 1240 году, в результате его осады монголо-татарскими войсками и последующего штурма 6 декабря 1240 года [ПСРЛ, 1985, т. 2, стб. 784–785; Каргер, 1958, с. 508–514], привело не только к разрушению его древнейшего каменного храма – Десятинной церкви, но и к запустению города. Е.В. Уханова решительно утверждает, что «киевские рукописи уцелели от монголо-татарского погрома 1240 г. лишь в тех случаях, если они были вывезены до этого в другие русские княжества» [Уханова, 2009, с. 152]. Кажется, это высказывание близко к истине, несмотря на то, что жизнь Киева, в том числе и церковная, после татарского разорения не замерла окончательно, а теплилась – как при дворе митрополита, так и в некоторых храмах и монастырях, что убедительно показали украинские исследователи [Івакін, 1996, с. 17–40].

Среди письменного наследия Великого Новгорода есть лицевая рукопись, которая, хотя и относится уже к XIV в., позволяет частично реконструировать декор одной из древнейших несохранившихся рукописей Новгорода, имевшей, надо полагать, киевский прототип. Речь идет об иллюстрированной Псалтири (ГИМ, Хлуд. 3), получившей у исследователей условное название Симоновской, по имени ее предполагаемого заказчика Симона. Фигура святого покровителя, апостола Симона, в одной из миниатюр этой рукописи добавлена к трехфигурному Деисусному чину (л. 248 об.). Кроме того, имя Симона упомянуто в одной из

записей писца (л. 98 об.). Когда-то Симоновскую псалтирь относили к XIII–XIV вв. [Амфилохий, 1870, с. 4–28], затем рассматривали как произведение конца XIII в. [Амфилохий, 1881; Щепкина и др., 1965, с. 163–165; Сводный каталог, 1984, с. 318–319], а сравнительно недавно она получила хорошо обоснованную датировку второй четвертью XIV в. [Турилов, 1998, с. 36–37; Сводный каталог, 2002, с. 584]¹.

Одна из важнейших особенностей Симоновской псалтири состоит в том, что ее разнообразные иллюстрации обнаруживают – в целом ряде признаков – связь с художественными традициями гораздо более ранними, чем те, которые были характерны для русской культуры второй четверти XIV в. На наш взгляд, эти особенности позволяют судить о некоторых гранях древнейшей русской культуры, а именно XI в. – периода вскоре после крещения Руси, когда тематика христианского просвещения и поучения, как и проблема ознакомления с основами византийской культуры, были исключительно актуальными для страны и ее крупнейших центров – Киева и Новгорода.

Наиболее убедительно эти древние традиции сказываются в иллюстрациях к Библейским песням, которыми завершается текст Псалтири [Смирнова, 2016, с. 345–362; Smirnova, 2016, p. 537–554]. Само по себе наличие этого раздела в Симоновской псалтири – признак ее своеобразия, поскольку в византийской книжности он включается, как правило, лишь в Псалтири так называемого «аристократического» типа, где в основной части рукописи содержатся иллюстрации в самом тексте (иногда на отдельных страницах, а иногда внутри текста) [Cutler, 1984], тогда как в Симоновской псалтири есть и иллюстрации внутри текста, и совсем другие – мелкие фигуры и сцены на полях, что в византийской книжности считается признаком

¹ Предпринятая недавно попытка отнести Симоновскую псалтирь к еще более позднему времени – к концу XIV в. [Уханова, 2016, с. 363–388] – не имеет под собой оснований. Не касаясь собственно палеографических особенностей (исследованных А.А. Туриловым), укажем, что тератологический орнамент Симоновской псалтири во многих случаях композиционно совпадает с орнаментом так называемой Псалтири Марины (ГИМ, Син. 235), созданной до 1343 года (Смирнова, 2008, с. 385–387, ил. 2, 3). Первая миниатюра Симоновской псалтири, с фигурами Христа, Марфы и Марии, по стилистическим признакам должна быть датирована не концом XIV в., а только первой половиной столетия (доказано О.С. Поповой). Эта миниатюра изначально принадлежит данной рукописи, судя не только по почерку надписи (показано А.А. Туриловым), но и по особенностям живописи: образ Христа написан выдающимся приглашенным художником, тогда как фигуры Марфы и Марии – другим мастером, тем, кто исполнил изображение Деисусного чина с апостолом Симоном (л. 248 об.) и иллюстрацию к Песни пророчицы Анны (л. 275 об.). Подробнее см.: Смирнова (в печати).

Псалтирей другого типа – так называемых «монастырских».

Песнь первая, Моисея (л. 270 об.) рассказывает о переходе израильтян через Чермное море, дабы спастись от войск египетского фараона (Исход, XV, 1–19) (ил. 1: б). Миниатюра, как и в других случаях в данном разделе Симоновской псалтири, помещена перед началом Песни. Изображены израильтяне, уже перешедшие через голубые волны моря. В центре группы – Моисей, простирающий жезл по направлению к морю, где легкими контурами намечены фигуры утонувших египетских воинов. В левой части композиции – аллегорическая фигура с чем-то вроде ткани, о которой речь пойдет позже.

Эта композиция по своим основным элементам восходит к миниатюре Парижской псалтири X в. (BNF, cod. gr. 139, fol. 419) [Cutler, Spieser, 1996, pl. 114]² (ил. 1: а). В верхней зоне представлены израильтяне, на первом плане среди них Моисей с посохом, направленным в сторону фараонова войска, которое погибает в волнах. Слева сверху – две фигуры-персонификации: в данном случае это Ночь («ΝΥΧ»), которая держит широкую ткань, и Пустыня («ΕΡΗΜΟΣ»). Внизу, в море – также две аллегорические фигуры: «ΒΥΘΟΣ» («дно моря») и «ΕΡΥΘΡΑ ΘΑΛΑΣΣΗ» («Красное море»).

В миниатюре новгородской Симоновской псалтири сохраняется лапидарность, компактность миниатюры Парижской псалтири и родственных ей византийских композиций X–XI вв. и воспроизводятся ее основные элементы. Однако некоторые особенности новгородской миниатюры указывают на изменение древнего образца. Отсутствует «ΕΡΗΜΟΣ» – сидящая фигура, персонифицирующая Пустыню. Иначе изображена группа израильтян. В Симоновской псалтири они ликуют, воздевают руки, играют на разного рода трубах, из которых вырывается звук, показанный черными штрихами. Женщина, изображенная впереди, видимо, Мариам, бьет в тимпаны в соответствии с текстом (Исход, XV, 20). Справа от Мариам изображен Аарон. Таким образом,

в единой композиции представлены и завершение перехода через Чермное море, и торжество израильтян.

Необычно изображение аллегорической фигуры слева. Предмет в ее руке, похожий на развевающуюся ткань, заставляет вспомнить изображение Ночи в Парижской псалтири. Но в новгородской рукописи дана фигура крылатая, это ангел, а слева помещена надпись: «ВОЖАШЕ Я В ДНЬ ОБЛАКОМ». Очевидно, эта фигура иллюстрирует текст Исхода XIV, 19–20 об ангеле, который шел вместе с израильтянами, и об облаке, которое становилось мраком для египтян, но для израильтян давало свет в ночи. Как мы видим, в Новгородской псалтири сохраняется древняя композиционная схема, хотя и наполняется новыми смысловыми оттенками.

Песнь вторая, Моисея (л. 272) (ил. 2: б), связана с библейским рассказом о том, что перед смертью Моисей обратился к сынам Израилевым, описал милость Господа к ним, а также укорил их за отступление от веры и предрек наказания для тех, кто оставил Господа и служил другим богам (Второзаконие, XXXII, 1–43)³. В Симоновской псалтири на фоне горы с широкой пещерой изображена группа израильтян. Среди фигур выделяется старец с нимбом, похожий на Аарона, и женщина, похожая на Мариам из предыдущей композиции, а около нее – мальчик-отрок. Справа стоит Моисей, получающий свиток с небес и одновременно обращающийся к группе израильтян. Рядом с фигурой Моисея надпись: «МОИСИ». Израильтяне изображены сидящими, группа в целом ориентирована фронтально, но отдельные фигуры чуть повернуты влево, к Аарону, приложившему руку к груди.

Слева от группы израильтян – засохшее дерево с обломанными ветвями, но с красными цветами. Левее дерева изображена сидящая крылатая аллегорическая фигура, написанная серой краской. Она держится за дерево. Рядом надпись: «ΠΟΥΣΤΥΝΙ ΠΡΟ-ЦΒΕΤΕ ЯКО КРИНЪ».

Рассматриваемая иллюстрация Симоновской псалтири соединяет две иконогра-

² В миниатюре Ватиканской библии («Библии Льва») добавлена сцена беседы фараона с израильтянами [Die Bibel, 1988, fol. 46 v].

³ О сюжете и о варианте его иллюстрирования [см.: Штихель, 2004, с. 319–335].

фические традиции. Одна из них представлена, например, миниатюрой из византийской псалтири около 1088 года. Псалтирь находится в монастыре Ватопед на Афоне (Vator, 761) [Christou, Mavropoulou-Tsioumi, Kadas, Kalamartsi-Katsarou, 1991, fig. 205–213], но интересующий нас лист – в музее Уолтерс в Балтиморе (W 530 b). На нем изображено получение скрижалей Закона с небес и поучение израильтян. Эти сюжеты в византийском искусстве изображаются как две сцены внутри одной композиции и иллюстрируют Псалом 76 (77), 12–20 [Weitzmann, 1976, p. 71–73, fig. 7–9; Cutler, 1984, fig. 399]. Вторая традиция представлена миниатюрами Парижской псалтири X в. (BNF, gr. 139, fol. 254) [The Glory, 1997, cat. 163] (ил. 2: *a*), Библии Льва (Vatic. cod. gr. 1, fol. 155 v) [Grabar, 1953, p. 170; Die Bibel, 1988, fol. 155 v], рядом других иллюстраций [Illuminated Greek, 1973, cat. 20, fig. 34]. На них изображен Моисей, принимающий скрижали Закона, предстоящий перед небесами, поучающий народ. Характерно, что израильтяне сидят на фоне горы, вероятно, Синайской, что в Парижской псалтири подтверждается надписью при аллегорической фигуре, которая изображена сидя спиной к зрителю и придерживая кривоватое дерево: «ОРОС СΙΝΑ». Такая же фигура в Библии Льва дана без надписи.

Похожая аллегорическая фигура, также держащаяся за дерево, частично сухое и обломанное, а частично цветущее, изображена в левой части сцены в Симоновской псалтири. Но эта фигура, во-первых, крылатая, а во-вторых, – тощая и сухая, в тусклых серых одеждах, со вставшими дыбом волосами, на которых видно что-то вроде шляпки. Надпись при этой фигуре: «ΠΟΥΣΤΥΝΙ ΠΡΟΪΒΥΤΕ ΥΑΚΟ ΚΡΙΝΪ».

Этот образ зависит от аллегии горы Синай в миниатюре Парижской псалтири (fol. 422 v). В обоих случаях – и в русской, и византийской рукописях – фигура изображена сидящей, при этом она держится за дерево с обломанными ветвями. В фигуре Симоновской псалтири наиболее ярко прочитывается отрицательное начало, напоминающее о нечистой силе и о грехах народа Израилева, но ощущаются и положительные интонации, благодаря расцветшему ярко-красному «крину».

Миниатюра к Песни четвертой, пророка Аввакума (л. 276 об.) (ил. 3: *б*), из-за нехватки места помещена на нижнем поле, поэтому она потерта пальцами и к тому же срезана снизу. Надписи: «ΑΜΒΑΚΟΥΜΪ», «ΔΑΝΙΛ Β ΡΟΒΕ», Аввакум, летящий с помощью ангела, несет пищу пророку Даниилу, который изображен в пещере со львами (Дан., 14, 37–38). Эта сцена, широко распространенная в раннехристианском искусстве и встречающаяся, например, уже в одном из рельефов на вратах базилики Санта Сабина в Риме, среди миниатюр сохранившихся византийских псалтирей в литературе не указывается. Однако, по предположению К. Вайцмана, о существовании этого иконографического варианта в византийских иллюстрациях к Четвертой библейской песни свидетельствует один из столь древних памятников как миниатюра в рукописи Слов Григория Назианзина IX в. (BNF, gr. 510) [Omont, 1929, pl. LVII; Weitzmann, 1976, fig. 15; Brubaker, 1999, fol. 435 v] (ил. 3: *a*). Зависимость новгородской миниатюры от византийского прототипа проявляется со всей очевидностью (Даниил, львы, летящий с ангелом Аввакум).

Миниатюра к Песни пятой, пророка Исаии (л. 278) (ил. 4: *б*), как и только что рассмотренная композиция, расположена на нижнем поле из-за недостатка места, поэтому сильно потерта при перелистывании и к тому же срезана снизу. На л. 278 об. начинается сама Песнь: «ΟΤ ΝΟΪΙ ΟΥΤΡΪΝΟΥΕΤ ΔΪΧΪ ΜΟΙ Κ ΤΕΒΕ, Β[ο]ϋΕ, ΖΑΝΕ ΣΒΕΤ ΠΟΒΕΛΕΝΙΑ ΤΒΟΕΓΟ ΝΑ ΖΕΜΛΙ» (ср. Книгу пророка Исаии, 26–9: «Душею моею я стремился к Тебе ночью, и духом моим я буду искать Тебя во внутренности моей с раннего утра...»).

В Византии существует иконографическая линия, где пророк Исаия показан между двумя аллегорическими фигурами – Ночи («ΝΥΧ»), в образе женщины с покрывалом, и Утра, в виде отрока («ΟΡΘΡΟΣ») [Weitzmann, 1976, p. 75]: в Парижской псалтири X в. (BNF, cod. gr. 139, fol. 435 v) [Cutler, 1984, fig. 257; Galavaris, 1995, fig. 22] (ил. 4: *a*), в Книге пророка Исаии, с толкованиями X в. (Vat. gr. 755, fol. 107) [Lowden, 1988, p. 22–23; Захарова, 2012, с. 185], а также в двух Псалтирях XI в. (BNF, cod. suppl. Gr. 610, fol. 256 v) (второй – третьей четверти XI в.) [Cutler, 1984, fig. 263],

и в собрании Dumbarton Oaks в Вашингтоне (cod. 3, ок. 1084 г., fol. 77) из монастыря Пантократор на Афоне [Cutler, 1984, fig. 330].

В Симоновской псалтири пророк Исаия изображен в рост, в трехчетвертном повороте (как и в византийских прототипах). Он обращен в молении к небесам, как бы принимая оттуда истину и благодать в простертые руки. Надпись черными чернилами обозначает его имя: «ИСАИА». По сторонам – две аллегорические фигуры, которые придерживают ткань, символизирующую небо. Ясно, что эта ткань заимствована художником из византийского прототипа – того темного покрывала, который там держит над собой НУХ. Композиция явно происходит от византийского варианта, с античными персонификациями, но аллегории потеряли античный облик, это две одинаковые фигуры неопределенного пола, похожие скорее на юношей с длинными волосами, – серо-голубая и красная, с надписями: «ЗОРЯ ВЕЧЕРНЯЯ» и «ЗОРЯ ОУТРЬНЯЯ». Замена античных персонификаций относительно абстрактными фигурами говорит об ослаблении на Руси той традиции византийской культуры, которая была связана с эллинистическими реминисценциями.

Миниатюра к Песни шестой, пророка Ионы (л. 280 об.) (ил. 5: б), имеет сюжет из Книги пророка Ионы, III, 3–11 (о ките) и далее IV, 5–11 (о растении). Композиция включает два изображения, которые разделены тонким зеленым растением с мелкими красными цветами. Справа, в море, изображен кит, извергающий Иону из пасти. Кит, покрытый чешуей, похож на большого дракона со звериной головой, когтистыми лапами и рыбьим хвостом. Слева – Иона, возлежащий (в позе античной статуи) под деревом с роскошными желтыми плодами. Имеется в виду дерево, которое, как рассказывает Библия, было выращено Господом и давало тень Ионе, а затем было погублено, дабы показать Ионе, насколько менее важно это дерево по сравнению с многолюдным городом Ниневией, который Иона обличал за грехи, но который был прощен Господом.

В новгородской рукописи история Ионы показана относительно лаконично: всего в двух сценах. Сочетание именно таких двух эпизодов мы видим в миниатюре Менология Василия II (Vat. gr. 1613, fol. 59) (ил. 5: а). Похожа и поза лежащего пророка, до некоторой

степени совпадает облик кита. Повторяется даже маленькое деревце, разделяющее левую и правую части композиции.

Иллюстрации к Песням 1, 2, 4, 5 и 6, которые были нами рассмотрены, имеют в византийском искусстве много вариантов. Одна типологическая группа византийских иллюстраций обнаруживается в рукописях преимущественно X–XI вв. Для нее характерны эллинистические мотивы, антикизирующие персонификации, соответствующие культуре македонского ренессанса. Совсем другие иконографические версии мы видим в XIII–XIV вв. Рассмотренные миниатюры к пяти Библейским песням в Симоновской псалтири воспроизводят именно древнюю иконографию псалтирных иллюстраций, характерную для македонского ренессанса и отчасти XI в., и лишь фрагментарно сохранявшуюся в несколько более поздний период. Художники Симоновской псалтири проходят мимо образцов XIII в. и примеров палеологовского периода, сохраняя приверженность древним прототипам.

Чем объяснить такой иконографический выбор? Только тем, что в Новгороде в распоряжении местных художников имелись соответствующие образцы, а именно некая иллюстрированная рукопись Псалтири, вероятно, XI в., миниатюры которой – во всяком случае иллюстрации к Библейским песням – воспроизводили византийскую иконографию IX–XI вв. Предполагаемая нами лицевая Псалтирь XI в. из Новгородской Софии, возможно, по своему происхождению была связана с Киевом, как это известно и по отношению к Остромирову евангелию 1056–1057 годов, которое служило на престольном апракосом в Софийском соборе Новгорода. Эта предполагаемая нами Псалтирь Новгородской Софии стала в свою очередь образцом для копий, исполнявшихся для особо значительных новгородских храмов и монастырей. Композиции миниатюр в процессе копирования упрощались. Античные персонификации теряли свою классическую основу, превращаясь в ангелов, бесов, схематичные образы «Зори утренней» и «Зори вечерней». Но, несмотря на все эти упрощения, в иллюстрациях Симоновской псалтири просматриваются элементы, пусть размытые, той культуры древнейших русских городов – Киева и Новгорода, какой она была в первые времена после крещения Руси.

Существует и вторая важная группа иллюстраций Симоновской псалтири, которая также указывает на глубокую древность ее прототипа. Речь идет о некоторых маргинальных («палеосных», на полях) миниатюрах, совсем малого размера, которые, не образуя целостной серии, а встречаются при разных псалмах, вразброс, однако родственны друг другу по идейному содержанию. Все они – в той или иной форме – выражают идею христианского просвещения. Одни композиции наглядно демонстрируют основы христианского вероучения, другие изображают людей, которые предстоят в молитве перед Спасителем или перед Божественной десницей, появляющейся в небесах. При этом важную роль в раскрытии глубинного смысла композиций играют не только строки самого псалма, но и тех комментариев на псалмы, которые, согласно традиции, располагаются на полях определенной разновидности Псалтирей и приписываются святителям Афанасию Александрийскому или Исихию Иерусалимскому. Среди славянских Псалтирей одной из наиболее полных по воспроизведению текста этих святоотеческих комментариев является так называемая Болонская псалтирь – болгарская рукопись XIII в. [Болонски Псалтирь, 1968] Соответствующие тексты на полях Симоновской псалтири восходят к тому же прототипу, что и в Болонской, но оказываются более краткими. Однако они, даже в краткой форме, с достаточной полнотой акцентируют содержание маргинальных иллюстраций.

Сюжеты маргинальных иллюстраций Симоновской псалтири, как и целого ряда дошедших до нас византийских рукописей «монастырского» типа, разнообразны. В них особенно часто изображается царь Давид, иногда в молитвенном предстоянии перед небесами, иногда – перед храмом, порой с ораторским жестом, который обращен к читателю, разглядывающему миниатюру. Встречаются сцены из истории жизни и царствования Давида, а также ряд других изображений, относительно пестрых по сюжетам. Нас интересуют те примерно полтора десятка композиций, где иллюстрируются некоторые основные положения христианства, содержится призыв к христианской вере и изображаются молящиеся. Отметим, что при подготовке данной ста-

тьи мы не провели исчерпывающего сравнения маргинальных иллюстраций нашей рукописи с другими дошедшими до нас византийскими Псалтирями с миниатюрами на полях; многие из таких рукописей не опубликованы. Однако нам важна не уникальность сюжетов, не степень их редкости или повторяемости, а их значение в контексте русской культуры.

Среди «просветительных» композиций выделяются прежде всего две миниатюры, раскрывающие тему присутствия божественного начала в человеке и единства человеческой и божественной природы Христа. Первая из этих двух миниатюр помещена перед Псалмом 123 (л. 242) (ил. 6). Ее идея в прямолинейной форме выражена в святоотеческих Толкованиях на Псалтирь [Болонски Псалтирь, 1968, с. 419], а также и в тексте этих Толкований над миниатюрой в самой Симоновской псалтири: «АЩЕ НЕ БЫ ХСЪ СТОЯЛЪ ВЪ ЧЛВЦЕ, НИ ВЪ ЧТО ЖЕ БЫ ВЪМЕНИМЪ» («Если бы в человеке не присутствовал Христос, человек был бы ничтожеством»). Христос, чуть повернувшись влево (от зрителя), стоит на невысоком подножии, опирающемся на аркатуру. В левой руке Христа – свернутый свиток, а правая простерта к юноше, который изображен слегка преклоняющим колена, но в то же время словно находится в воздухе, навесу. Вокруг головы юноши – нимб, а Христос, простирая руку к человеку, возлагает десницу на его нимб. Взгляд Христа устремлен вдаль, словно чуть поверх головы юноши, тогда как этот последний преданно взирает на Спасителя. Взаимоотношение этих образов, впечатляющее своей выразительностью, напоминает взаимоотношение образов Христа и Адама в сценах «Сошествия во ад». Оно описано Епифанием Кипрским в Слове на Великую субботу, где Спаситель обращается к Адаму: «Създание мое, воскресни... Ты бы во мне и аз в тебе, един и неразделим есмы образ...» [Порфирьев, 1890, с. 226–227].

Вторая миниатюра (ил. 7) из нашей смысловой пары изображений помещена перед Псалмом 131 (л. 246), посвященным Давиду, со знаменитым началом текста: «Помяни, Господи, Давида и всю кротость его...». Миниатюра раскрывает тему единства божественной и человеческой природы Спасителя, присутствие в Его природе человеческого начала. Богоматерь изображена фронтально, восседающей на

престоле, на красной подушке, под киворием. Христос сидящий на Ее левой руке, изображен не младенцем, а, скорее, отроком. Он держится прямо, не обнимая Богоматерь, не прикасаясь к Ней щекой, так что изображение обеих фигур можно отнести к типу Богоматери Одигитрии, Путеводительницы. В левой руке Христа – свернутый свиток, правую же руку Он направляет вперед с жестом благословения. Слева от изображения Богоматери с Христом представлен пророк Давид в царском венце. Он простирает обе кисти рук вперед, в позе молитвенного предстояния. Жесты играют в этой композиции огромную роль, объединяя сцену и выявляя ее смысл. Давид протягивает руки к Богоматери и Христу, Богоматерь своей десницей указывает на Христа, а Христос, возвращая движение, благословляет Давида. Композиция напоминает нам о внутренних связях образов: Богоматерь, происходя «от колена Давидова», принадлежит к человеческому роду, чем обусловлено присутствие человеческого начала в природе Спасителя.

Пространный текст над миниатюрой: «ЯКО ОТ НЕГО ПО ПЛЪТИ. САМЪ БО // РЕ(ч)СЯ О(т) ДВДА. НАВЫКНЕТЕ ОТ МЕНЕ ЯКО КРОТО(к) ЕСМЪ І СМЕРЕНЪ СРДЦМ. БЯШЕ ЖЕ И ДВДЪ КРОТОКЪ. КЛЯТЬ БО СЯ И НЕ РАСКАЕТСЯ. ПОСТАВЛЬ ЗАВЕТЪ СВОИ ДВДВИ. ГЛТЬ ЖЕ ДВОУ БЦЮ ИЗ НЕЯ ЖЕ ХС».

Другая группа интересующих нас маргинальных миниатюр Симоновской псалтири посвящена теме молитвы, обращенной к Господу и ведущей к божественному просвещению человечества. Около заголовка Псалма 68 (л. 118 об.) помещено фронтальное изображение юноши с молитвенно поднятыми руками, в позе Оранта (ил. 8). Надпись при этой фигуре цитирует, с некоторыми изменениями, фразу из святоотеческих комментариев [Болонски Псалтир, 1968, с. 225]: «ЧЛВКЪ О(т) ЛИЦА АДАМЛЯ МОЛИТСЯ КЪ БОУ».

В другом случае (ил. 9) у начальных строк Псалма 99 (л. 179) представлена целая группа – старец, средовек и двое юношей, которые молятся, воздевая руки к небесам: «ВСИ РЕ(ч) ЧЛВЦИ ПОЮТЕ БУ ВЪ МОЛИТВАХЪ».

Вариация той же идеи – в миниатюре к Псалму 116 (л. 214), с изображением разно-

возрастных людей в благочестивых позах (ил. 10): «ЧЛВЦИ БА СЛАВЯТЬ».

Выразительна и композиция к Псалму 150 (ил. 11), где изображены три фигуры: царь Давид, играющий на струнном инструменте, и двое юношей-трубачей. Сопроводительная надпись воспроизводит самое начало комментариев к этому Псалму [Болонски Псалтир, 1968, с. 475]: «ЕДИНАГО РАЗУМЕИТЕ БА. ТРЦЮ СТИИ».

Особо примечательна та группа сцен, в которых изображается проповедь, поучение, обращение Христа или царя Давида к так называемым «языкам», т. е. к народам, обозначение которых в данном контексте трактуется скорее как народы просвещаемые. Так, в иллюстрации к Псалму 95 изображен Давид, указывающий на киворий (символ храма) и оборачивающийся к идущему за ним старцу (ил. 12). Надпись уточняет содержание сцены: «СКАЗАЕТЪ ЦРКВЬ НОВЫМЪ ЛЮДЕМЪ РЕКШЕ ЯЗЫКОМ» (парафраз начального текста святоотеческих комментариев) [Болонски Псалтир, 1968, с. 312]. Слово «языки», в данном случае употребленное во множественном числе, может обозначать не только «народ, племя», но и «иноплеменники, язычники» [Срезневский, 1903, стб. 1647–1648], которых и просвещает царь Давид. В свете интересующей нас проблемы – о проповеди христианства – особенно важно отметить, что речь идет о «новых» людях, что, возможно, подразумевает тех, кого просвещают, кому преподносят христианские истины.

Тема «введения» в христианскую веру, просвещения «языков» с особой выразительностью воплощена в двух маргинальных композициях. Одна из них (ил. 13) располагается перед Псалмом 98 (л. 178), имеющим следующие начальные фразы: «Гъ въцарися да гневаются людие. Седяи на херувимех да подвижутся земля. Гъ в Сионе велии и высок есть надъ всеми людм[и]. Да исповедятся имени твое[му]». И далее – в стихе 5: «Возносите Господа Бога нашего, и поклоняйтесь подножию ногу Его, яко свято есть». В миниатюре продолжается тема Господней проповеди перед «народами». Христос, восседающий на престоле без спинки, поднимает правую руку в жесте двуперстного благословения, а в левой держит свернутый красный свиток. Престол стоит на невысокой аркатуре,

по сторонам внизу – херувимы. К подножию престола припадает юноша в длинной одежде. Пояснительная красная надпись при его фигуре – «ЯЗЫКЪ», т. е. «народ» (а именно – один из просвещаемых народов). Надпись гласит: «СЕ ЯВЛЯЕТЬ Ц(с)РЬСТВО Х(с)ВО И ЗВАНЬЕ ВЕРНЫМЪ И ВЪВЕДНЬЕ».

Как показал А.С. Преображенский, иконографическая формула, где к подножию престола восседающего Спаса припадает сам молящийся, либо у подножия помещена вотивная надпись, играет огромную роль в христианской культуре [Преображенский, 2007, с. 25–53].

Наконец, еще одна миниатюра (ил. 14), посвященная той же теме просвещения «языков», находится на л. 115, перед Псалмом 66 («Боже, ущедрни ны и благослови ны. Просвети лице свое на ны и помилуй ны...»). Изображен Спас на престоле, с раскрытым Евангелием, на котором текст: «Приде... ко мне, вси...» (из Евангелия от Матфея, 11: 28: «Придите ко Мне, все труждающиеся и обремененные, и Я успокою вас»). По сторонам Христа – две группы предстоящих, которые, слегка склонившись, простирают руки к Спасителю. Над миниатюрой, на верхнем поле – надпись, сильно потертая от прикосновения пальцев при перелистывании: «ОУЩЕНЬЕ ЯЗЫКЪ И ПОХВАЛЕНЬЕ ТЕХЪ ЖЕ ЯКО ПОМИЛОВАНИ БЫША БЛГ(с) ТИЮ БИЕЮ. СЕГО РАДИ ВОПИЮТЪ КЪ БУ БЕСПРЕСТАНИ» (немного расширенная цитата из святоотеческих толкований, т. е. комментариев, на Псалтирь) [Болонски Псалтир, 1968, с. 210]. Представлена проповедь Христа перед «языками» и их молитва к Господу. Следует обратить внимание на слово «оущенье», которое обозначает «побуждение» [Срезневский, 1903, стб. 1345–1346], а в данном контексте – «призыв».

Разумеется, изображение поклонения Христу на престоле часто встречается и в византийских иллюстрациях к Псалмам. Не прибегая к широкому обзору, укажем миниатюру к Псалму 21, стих 28 («И поклонятся Тебе все племена...»), в Греческой псалтири 1075 года в монастыре Святой Екатерины на Синае (cod. 48) на л. 24, где изображены четыре поклоняющиеся фигуры в разноцветных одеждах [Вейцман, 1973, с. 113]. Спас на престоле, без поклоняющихся фигур, пред-

ставлен в Феодоровской псалтири 1066 года (Британская библиотека, cod. add. 19352) [Der Nersessian, 1970, pl. 15, fig. 63].

Своеобразие названных миниатюр Симоновской псалтири заключается не в самих сюжетах, а в их острой трактовке. Мотив христианского просвещения, побуждения «языков» к христианской вере, с такой выразительностью подчеркнутый в целом ряде маргинальных миниатюр Симоновской псалтири, заставляет предположить, что в декоре этой рукописи частично отразились реалии гораздо более раннего времени, чем XIV ст., когда создавалась наша рукопись. Здесь сказался просветительный дух русской культуры XI в., когда она формировалась после принятия христианства.

О реалиях XI в. косвенно напоминает и изображение Христа в упоминавшейся миниатюре на л. 115 перед Псалмом 66. В отличие от распространенной традиции, когда Спаситель изображается с благословляющим жестом, здесь Он указывает десницей на текст раскрытого Евангелия, прикасаясь пальцем к его строкам. Такое изображение, где ощущается ракурс фигуры и диагональные композиционные линии, в художественном отношении ближе всего к новгородским иконам XIV в. – «Спасу на престоле», заказанному архиепископом Моисеем в 1337 году и попавшему в Благовещенский собор Московского Кремля [Смирнова, 2009, с. 184–205], и другой – заказанной в 1362 году ушедшим на покой архиепископом Моисеем или его действующим преемником Алексеем (Софийский собор в Новгороде) [Царевская, 2006, с. 471–490]. Но сами эти два иконных «Спаса» являются репликами памятника XI в. – уже упоминавшейся огромной иконы «Спас Златая риза», XI в., из Софийского собора в Новгороде, перевезенной в XVI в. в Успенский собор Московского Кремля и переписанной в XVII в. с сохранением старой иконографии, в том числе особого жеста Христа, указывающего на книгу [Иконы Успенского собора, 2007, с. 192–197].

Эта перевезенная икона XI в., как уже говорилось, была создана, скорее всего, в Новгороде, но по образцу, полученному из Киева, где, по нашему мнению, формировались первоосновы русской иконографии, стремившейся как можно нагляднее показать божественное происхождение христианского вероучения.

Именно эта наглядность отличает и миниатюры Остромирова евангелия 1056–1057 годов, где евангелистам не просто сопутствуют фигуры их символов (что встречается и в византийской миниатюре), но эти фигуры-персонификации выразительно и энергично передают с небес свитки с Божественным текстом. Исполненное в Киеве, Остромирово евангелие принадлежало к убранству Софийского собора в Новгороде⁴ и его миниатюры служили образцом для копий-реплик, из которых до нас дошли лишь миниатюры Мстиславова евангелия (ГИМ, Син. 1203), созданного до 1113 года для элитарного княжеского храма – церкви Благовещения на Городище [Сводный каталог, 1984, кат. 51].

Итак, мы полагаем, что в Новгороде в XI в. существовала иллюстрированная рукопись Псалтири, которая хранилась, надо

думать, в Софийском соборе. Вероятно, она являлась репликой той Псалтири, также не сохранившейся, которая находилась в Киеве (видимо, в его Софийском соборе или в Десятинной церкви). Эта Киевская псалтирь по иконографии своих миниатюр (во всяком случае, что касается Библейских песен) восходила к византийским образцам македонского периода (IX–XI вв.). С древнего новгородского экземпляра Псалтири, вероятно, делались копии для других местных храмов и монастырей, а с них – другие копии, и при этом постепенно изменялась стилистическая основа оригинала и акцентировались некоторые иконографические детали. Важную роль в маргинальных иллюстрациях нашей гипотетической рукописи играла тема христианского просвещения, что отразилось в целом ряде миниатюр Симоновской псалтири.

Источники и литература

- Амфилохий, архим.* Древле-славянская Псалтирь Симоновская до 1280 года. – Москва, 1881.
- Амфилохий, архим.* Исследования о славянской Псалтири XIII–XIV веков в библиотеке А.И. Хлудова // Древности. Труды Московского археологического общества. – Москва, 1870. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 4–28.
- Архипова Е.И.* Архитектурный декор и монументальная пластика Киевской Руси. Конец X – первая четверть XII века // История русского искусства. – Москва, 2007. – Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – С. 569–617.
- Архипова Е.* Іконки з Десятинної церкви і «міста Володимира» // *Opus mixtum*. – 2016. – № 4. – С. 98–112.
- Богоматерь Владимирская. К 600-летию Сретения иконы Богоматери Владимирской в Москве 26 августа (8 сентября) 1395 года / Сборник материалов. Каталог выставки. – Москва, 1995.
- Болонски Псалтирь. Български книжовни паметник от XIII век. – Фототипно издание с увод и бележки от Иван Дуйчев. – София, 1968.
- Вейцман К.* Синайская Псалтирь с иллюстрациями на полях // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура / Сб. статей в честь В.Н. Лазарева. – Москва, 1973. – С. 112–131.
- Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. – Москва, 1995. – Т. 1: Древнерусское искусство X – начала XV века.
- Захарова А.В.* Минологий Василия II (Vat. gr. 1613) // *Попова О.С., Захарова А.В., Орецкая И.А.* Византийская миниатюра второй половины X – начала XII века. – Москва, 2012. – С. 145–206.
- Изборник Святослава 1073 г. Факсимильное издание / под ред. Л.П. Жуковской. – Москва, 1983.
- Иконы Великого Новгорода XI – начала XVI века. – Москва, 2008.
- Иконы Успенского собора Московского Кремля. XI–XV века. Каталог / отв. ред.-сост. Т.В. Толстая. – Москва, 2007.

⁴ Об этом говорит запись XVII в. на л. 1 (приводим в упрощенном воспроизведении: «Евангелие Софейское апракос»).

- Івакін Г.Ю.* Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – Київ, 1996.
- Каргер М.К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва; Ленинград, 1958. – Т. 2. – С. 508–514.
- Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. Ипатьевская летопись.
- Попова О.С., Сарабьянов В.Д.* Живопись конца X – середины XI века // История русского искусства. – Москва, 2007а. – Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – С. 179–324.
- Попова О.С., Сарабьянов В.Д.* Живопись второй половины XI – первой четверти XII века // История русского искусства. – Москва, 2007б. – Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – С. 417–536.
- Порфирьев И.Я.* Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях, по рукописям Соловецкой библиотеки. – Санкт-Петербург, 1890.
- Преображенский А.С.* «Подножие ног Его». О votивных надписях на русских иконах Спаса на престоле XIV века // Искусствознание. Журнал по теории и истории искусства. – Москва, 2007. – Вып. 1–2/07.
- Пуцко В.* Іконопис // Історія українського мистецтва: у 5 т. – Київ, 2010а. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 657–674.
- Пуцко В.* Ілюмінування рукописної книги // Історія українського мистецтва: у 5 т. – Київ, 2010б. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 675–738.
- Сарабьянов В.Д.* Живопись середины 1120-х – начала 1160-х годов // История русского искусства. – Москва, 2012. – Т. 2. – Кн. 1: Искусство 20–60-х годов XII века. – С. 158–335.
- Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. – Москва, 1984.
- Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век. – Москва, 2002. – Вып. 1 (Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская).
- Смирнова Э.С.* «Спас Златая риза». К иконографической реконструкции чтимого образа XI века // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси. – Москва, 1996. – С. 159–199.
- Смирнова Э.С.* Миниатюры XI и начала XII в. В Молитвеннике княгини Гертруды: программа, датировка, мастера // Древнерусское искусство. Искусство рукописной книги: Византия. Древняя Русь. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 73–106.
- Смирнова Э.С.* Тератологический орнамент в русских рукописях первой половины XIV в. Некоторые наблюдения // Анфологион. Власть, общество, культура в славянском мире в Средние века. К 70-летию Бориса Николаевича Флори. – Москва, 2008. – С. 385–387.
- Смирнова Э.С.* Новгородская икона 1337 года «Спас на престоле» в Благовещенском соборе Московского Кремля // Московский Кремль XIV столетия. Древние святыни и исторические памятники. – Москва, 2009. – С. 184–205.
- Смирнова Э.С.* Иллюстрации к Библейским песням в Симоновской Псалтири (ГИМ, Хлуд. 3, вторая четверть XIV в.) в контексте византийской традиции // Современные проблемы археологии. – Санкт-Петербург, 2016. – Вып. 2. Сборник статей по материалам конференции к 300-летию Библиотеки Российской академии наук 21–24 октября 2015 г. – С. 345–362.
- Смирнова Э.С.* О времени создания Симоновской Псалтири (ГИМ, Хлуд. 3). Взгляд искусствоведа (в печати).
- Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1903.
- Стерлигова И.А.* Драгоценный убор древнерусских икон XI–XIV веков. Происхождение, символика, художественный образ. – Москва, 2000.
- Турилов А.А.* Об одной группе каллиграфических рукописей первой половины – середины XIV в. (к вопросу о датировке Симоновской Псалтири) // Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь. Тезисы докладов международной конференции. Москва, 17–19 сентября 1998. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 36–37.

Уханова Е.В. Древнейшие изображения св. князя Бориса. К истории библиотеки Владимира Мономаха // Борисо-Глебский сборник (Collectanea Borisoglebica). – Париж, 2009. – Вып. 1. – С. 117–156.

Уханова Е.В. К вопросу о датировке и происхождении Симоновской Псалтири // Современные проблемы археологии. – Санкт-Петербург, 2016. – Вып. 2. Сборник статей по материалам конференции к 300-летию Библиотеки Российской академии наук 21–35 октября 2014 г. – С. 363–388.

Царевская Т.Ю. Икона «Спас на престоле» 1362 года как духовное завещание новгородского архиепископа // СФИА. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча. – Москва, 2006. – С. 471–490.

Штихель Р. Загадочная миниатюра Мюнхенской сербской Псалтири // Древнерусское искусство. Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 319–335.

Щепкина М.В., Протасьева Т.Н., Костюхина Л.М., Гольищенко В.С. Описание пергаментных рукописей Государственного Исторического музея. – Ч. 1: Русские рукописи // АЕ за 1964 г. – Москва, 1965. – С. 163–165.

Die Bibel des Patricius Leo. Reg. gr. I B / Einführung von S. Dufrenne und P. Canart. – Zürich, 1988.

Brubaker L. Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus. – Cambridge, 1999.

Christou P.K., Mavropoulou-Tsioumi Chr., Kadas S.N., Kalamartsi-Katsarou E. The Treasury of Mount Athos. Illuminated Manuscripts. – Athens, 1991. – Vol. 4.

Cutler A. The Aristocratic Psalters in Byzantium. – Paris, 1984.

Cutler A., Spieser J.-M. Byzance Médiévale. 700–1204. – Paris, 1996.

Der Nersessian S. L'illustration des Psautiers grecques du Moyen Age. – Paris, 1970. – Vol. II: Londres, Add. 19352.

Galavaris G. Greek Art. Byzantine Illuminated Manuscripts. – Athens, 1995.

The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle-Byzantine Era. A.D. 843–1201 / Ed. H.C. Evans, W.D. Wixom. – New York, 1997.

Illuminated Greek Manuscripts from American Collections. An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann / Ed. G. Vikan. – Princeton, 1973.

Lowden J. Illuminated Prophet Books. A Study of Byzantine Manuscripts of the Major and Minor Prophets. – Pennsylvania State University; London, 1988.

Omont H. Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale. – Paris, 1929.

Psalterium Egberti. Facsimile del MS CXXXVI del Museo Archeologico Nazionale del Friuli / A cura di C. Barberi. – Trieste, 2000.

Smirnova E. Illuminations of Bible Odes in the Simonov Psalter of Novgorod, Moscow, State Historical Museum, Chlud. 3, and the Byzantine Tradition // Collège de France – Centre national de la recherche scientifique. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Travaux et Mémoires. Mélanges Catherine Jolivet-Lévy. – Paris, 2016. – P. 537–554.

Weitzmann K. The Ode pictures of the aristocratic Psalter recension // DOP. – Vol. 30. – Washington, 1976.

Список сокращений

ГИМ – Государственный Исторический музей
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
РНБ – Российская национальная библиотека
BNF – Bibliothèque Nationale de France
DOP – Dumbarton Oaks Papers

Леся Чміль,
Наталія Хамайко,
Ельвіра Починок

ФАЯНСОВЕ ВИРОБНИЦТВО МЕЖИГІР'Я ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

У статті розглянуто історію та археологію фаянсового виробництва Києво-Межигірської фабрики, розташованої на території колишнього Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, а також визначено подальші перспективи археологічних досліджень пам'ятки.

Ключові слова: Києво-Межигірська фаянсова фабрика, каолінова глина, фаянс, капсель, кокр, шпилька, клеймо, посуд.

В статье рассматривается история и археология фаянсового производства Киево-Межигорской фабрики, расположенной на территории бывшего Межигорского Спасо-Преображенского монастыря, а также определяются дальнейшие перспективы археологических исследований памятника.

Ключевые слова: Киево-Межигорская фаянсовая фабрика, каолиновая глина, фаянс, капсель, кокр, шпилька, клеймо, посуда.

The history and archeology of faience production at the Kyiv-Mezhyhirska factory located on the territory of the former Mezhygirskiy Holy Transfiguration Monastery are examined in the paper. The further prospects of archaeological exploration of the site are pointed.

Keywords: Kyiv-Mezhyhirska faience factory, kaolin clay, faience, saggar, koker, pernette, stamp, ware.

Зручне розташування природних виходів, придатних для промислового використання глини на північних околицях Києва, зумовило традиційну наявність тут гончарного виробництва, що археологічно фіксується в середньовічній та новій час. Серед таких – Вишгород, Нові Петрівці, Валки; але найбільш відомим є Межигір'я, де на місці славетного Межигірського монастиря наприкінці XVIII – у XIX ст. функціонувала фаянсова фабрика, а у 20–30-х роках XX ст. – керамічна школа, технікум, а згодом – інститут.

Коротка історія фабрики. Посилення митної політики Російської імперії у XVIII ст. було покликане сприяти розвитку промисловості в країні [Третьякова, 2012, с. 42–43]. Високі митні ставки, а пізніше і повна заборона на ввіз багатьох імпортованих товарів, у тому числі й фаянсового та порцелянового посуду, спонукали до відкриття аналогічного місцевого виробництва.

У 1796 році в Межигір'ї було знайдено поклади каолінових глини. Перші свідчення сучасників про це знаходимо в «Записках о Малороссии» Я. Марковича 1798 року: «*Фаянсовая глина. Найдена в окрестностях Киева*» [Маркович, 1798, с. 90–91], про яку пізніше, у середині XIX ст., І. Фундуклей дав такий опис: «*Пласт белого песку за Вышгородом (около Киева) переходит в верхних своих частях в беловатую песчанистую глину, употребляемую на фаянсовые*

изделия. Пласт фаянсовой глины, толщиной в 1 сажень, начинает собою ряд цветных верхних глин. Фаянсовая глина открыта ныне во многих местах окрестностей Межигорской фабрики; она добывается недавно устроенною шахтою, глубиною в 12 сажней; шахта соединена со штольнею, открывающеюся к Днепру на высоте около 24 сажней над водою» [Фундуклей, 1852, ч. 1, с. 82]. Географічно-статистичний словник 1867 року містить статтю, присвячену Межигірській фабриці, у якій зазначено: «*Глина для фабрики добывается из соседних гор (в горе Виноградной); залежи глины простираются на глубине до 11 сажней, в 1 сажень толщины. Верхние слои годны для горшков, нижние же для фарфора*» [Географическо-статистический словарь, 1867, с. 207].

Київський віце-губернатор Хованський одразу ж рапортував про знахідку глини до Петербурга, звідки направили майстра Крапіха, виробу якого й були піднесені Катерині II і «удостоились ея внимания» [Закревский, 1870, с. 497–499; Фундуклей, 1852, ч. 3, с. 187]. Незабаром, 3 липня 1798 року, Павло I видав указ про заснування фаянсової фабрики [Полное собрание, 1830, с. 291]. Вирішено було виготовляти лише фаянс, оскільки «*рассудили, что фарфоровая посуда покупается только богатыми людьми, и потому нельзя ожидать обширного её сбыта, между тем как фаянсовая составляет общую потреб-*

ность» [Фундуклей, 1852, ч. 3, с. 188]. Однак внесок майстра Краніха А. Ферчук вважає перебільшеним, натомість наводячи дані про налагодження роботи на Межигірській фабриці саксонським майстром Крістіаном Вімером, який приїхав сюди на запрошення Київського магістрату в 1801 році. Спочатку фабрика належала Київському магістрату, але вже з 1803 року кілька разів переходила з рук у руки, поки 1822 року не стала підпорядковуватися Імператорському кабінету, після чого її офіційна назва змінилася на іншу – Імператорська Києво-Межигірська фаянсова фабрика (іноді до цієї назви додавали визначення «казенна») [Ферчук, 2016, с. 2].

У 1798 році до фабрики приписали 228 селян із Нових Петрівців, а згодом – ще 148 з Валків [Кузьмин, 1910, с. 256]. У 1809 році, після збільшення обсягу робіт, додалося ще 230 душ [Географическо-статистический словарь, 1867, с. 207], серед яких було багато гончарів. Першу продукцію випустили у 1801 році, а замовлення почали брати з 1803 року. Від 1809 року виготовлений на фабриці посуд почали продавати у фірмовому магазині в Києві, а також на Контрактовому ярмарку. У 1814 році межигірський фаянс потрапив до магазину купця Кузнєцова в Петербурзі, а 1824 року відкрився фабричний магазин в Одесі. З часом фаянсовий посуд з клеймом «КИЕВЪ» (як його позначали в Межигір'ї) став продаватися в Москві, Харкові, Бердичеві, Кишиневі, Мінську, Вітебську, Ризі, Тулі, Калюзі [Ферчук, 2016, с. 3].

Розквіт фабрики припадає на 1820–1830-ті роки, однак значні витрати на її утримання не виправдали сподівань отримати значний прибуток. До того ж сильна пожежа 1810 року знищила всі дерев'яні будівлі, машини та запаси. Потужними фінансовими субсидіями вдалося відновити виробництво вже в 1813 році [Кузьмин, 1910, с. 256].

Кілька разів на фабриці проводили модернізацію. У 1811 році тут уперше в Російській імперії освоїли техніку друку по поливі. У 1826 році під керівництвом гравера Дмитра Степанова тут було створено художню школу для підготовки живописців та майстрів із друку. У 1840-х роках проводилися експерименти з виготовлення «бісквіту» (неглазурованої порцеляни) та кольорових мас.

Протягом 1840–1850-х років виготовлялись фаянсові ікони та інші літургійні предмети (Великодні яйця, лампади, хрести тощо). Окрім посуду та церковних предметів, тут виготовлялося також сантехнічне начиння [див.: Петрякова 2001; Колупаєва 2009; Ревенок, Біскулова, Андріанова, 2017; Ферчук, 2000, с. 71; Ферчук, 2016; Школьна, 2009, с. 28–29; Школьна, 2014 та ін.].

Межигірська продукція славилася в Російській імперії – це була перша фабрика тонкого фаянсу, заснована якраз після запровадження ембарго та посилення митної політики стосовно ввозу товарів із Франції у зв'язку зі стратою короля та ліквідацією інституту монархії. Особливої популярності межигірська продукція набула на початку XIX ст., під час митної війни з Англією, коли було обмежено також і ввіз англійського фаянсу. У подорожніх записках сучасників можна натрапити на описи фабрики та її продукції. Так, Оттон Гунн у 1805 році писав: *«Вся гора состоит из песковатого камня, смешанного с крепкою глинистой землею. Из оной делают в Киеве паллевую посуду. Фабрика паллевой посуды лежит в 20 верстах от Киева в местечке Вышгор при самом Днепре. Она заведена в 1799 году и управляется двумя стами граждан киевских. С того времени имела уже она 5 мастеров»* [Гунн Оттон, 1806, с. 110].

І. Долгорукий зазначав у 1810 році, що *«в уезде недалеко от Киева устроен фаянсовый завод: он называется, а по нем и посуда сльвет, Межигорской. Большая часть его до нас незадолго сгорела, и он еще был не в полном действии. Я видел работы тамошния: можно их назвать лучшими в России; конечно, далеко еще фаянс наш от иностранного: нечист в отделке и не всегда выдерживает горячую воду»* [Долгорукий, 1870, с. 293].

У 1829 році межигірський фаянс був визнаний кращим на першій Російській мануфактурній виставці в Петербурзі. Серед замовників фабричної продукції були найзаможніші та найвпливовіші родини Російської імперії, постачалася вона навіть до імператорського двору. Продавався фаянс також у крамницях Києва та інших міст, а також на контрактних ярмарках. У середині XIX ст. І. Аксаков констатував, що на українські ярмарки *«фарфор и*

фаянс присылаются из Киева с Межигорской фабрики <...> Замечательно, что киевского фаянса требуется много на север, северовосток, даже в Сибирь» [Аксаков, 1858, с. 287].

Незважаючи на популярність межигірського фаянсу, фабрика завжди була збитковою. Її кілька разів реконструювали та модернізували – після пожежі 1810 року і в 1850-х роках., коли тут поставили печі нової конструкції, кілька разів змінювалися майстри. З 1858 року фабрику почали здавати в оренду приватним особам. Але всі заходи зі збільшення її рентабельності не допомогли, і 1877 року фабрику довелося закрити [Герасименко, 2002; Школьна, 2013, с. 146–177; Ферчук, 2016].

Історичні та мистецтвознавчі дослідження. Києво-Межигірській фабриці не бракувало дослідників, починаючи з її сучасників. Найпершим, хто зацікавився історією цієї місцевості, був митрополит Євгеній (Болховітінов) [Исторические сведения, 1830].

Найповніший опис фабрики міститься в «Статистическом описании Киевской губернии», виданому І. Фундуклеєм 1852 року, головним упорядником і редактором якого був економіст Журавський. Завдяки йому ми маємо досить повне уявлення про технологію виробництва межигірського фаянсу. Цінні історичні відомості подав М. Закревський у своїй праці «Описание Киева» [1868, с. 497–499]. У 1910 році вийшов збірник, присвячений фабриці, серед статей якого – коротка історія, опис будівель фабрики та клейм її виробів [Києво-Межигорская, 1910, с. 271–321]. Значний архів фабрики використав і частково опублікував О. Оглоблін [1926].

Велику увагу свого часу приділила історії Києво-Межигірської фабрики Н. Полонська-Василенко. Однак її праця, написана з використанням архівних матеріалів Київської Межигірської фабрики та м. Ленінграда (Санкт-Петербург), не була опублікована через політику репресій 1930-х і тогочасну кваліфікацію її робіт як «буржуазно-націоналістичних» [Яременко, 2003, с. 11–12]. Архівні документи опрацьовував у середині ХХ ст. і П. Мусієнко, але його праця також не було опубліковано [Школьна, 2016а, с. 278; 2016в, с. 148; 2016г, с. 299].

Із сучасних досліджень варто відмітити низку статей Олени Бряк, Антоніни Ферчук

та Ольги Школьної. Остання дослідниця, крім іншого, присвятила Межигірській фабриці розділ своєї монографії [Школьна, 2013] та чотири статті про технологію виготовлення фаянсу за архівними джерелами [Школьна, 2016а; 2016б; 2016в; 2016г].

Із джерел вивчення фабрики та її продукції на сьогодні є понад 2 тис. документів, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України. Відомі також плани фабрики (іл. 1), три з яких містяться у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [Фонди НКПШКЗ, архів № 846–848; ЦДІАК, спр. 87; Оглоблін, 1926, с. 274–292]. Великі колекції фабричних виробів є в Національному музеї історії України, Сумському обласному художньому музеї ім. Н.Х. Онацького, Національному музеї українського народного декоративного мистецтва. Остання колекція найбільша, вона зібрана свого часу М. Біляшівським та нараховує понад 900 одиниць, у 2017 році експонувалася на виставці в цьому ж музеї [Києво-Межигірський фаянс, 2017]. Дещо менші колекції є в багатьох інших музеях та приватних збірках. Але, попри таку значну увагу до фабрики, як археологічна пам'ятка вона майже не вивчалася, оскільки територія Межигір'я з 1935 року була повністю закрити. А отже, практично невідомим залишався матеріальний аспект технології виготовлення межигірського фаянсу.

Історія археологічного вивчення. Перші археологічні розвідки Ф. Козубовського 1934 року на території Межигір'я ніякої інформації власне про фабрику не дали, оскільки тоді ще стояли її будівлі, та й дослідників цікавили більш ранні пам'ятки [Козубовський, 1934; Козюба, 2011, с. 95–96].

Перші дослідження на цій території, що вже тоді була майже порожньою (за винятком однієї будівлі), провів В. Харламов у 1990 та 1992 роках. Йому дозволили зробити декілька шурфів у зв'язку з пошуком «бібліотеки Ярослава Мудрого», оскільки ця тема тоді була порушували мас-медіа. Але проводити повну фото- та графічну фіксацію місця шурфування досліднику не дали, а тому звіт про ці роботи малоінформативний. Тоді були зібрані деякі матеріали, пов'язані з технологією виробництва фаянсу, що зараз зберігаються у Вишгородському історико-культурному заповіднику.

Пл. 1. План Межигірської фаянсової фабрики (створений після пожежі 1810 р.). Розшифровка підписів:
 + літня церква; + зимова церква; 1 – кам’яний корпус початкових робіт і друкарська майстерня (перебудовується); 2 – нижній поверх перебудови корпусу № 1; 3 – другий поверх передбачуваної надбудови на корпусі № 1; 4 – випалювальний корпус; 5 – станковий корпус, у якому міститься контора і модельна майстерня; 6 – складський магазин готового посуду; 7 – кам’яний будиночок – квартира для чиновників; 8 – стара кінна машина – на кам’яному фундаменті; 9 – капсульна майстерня – на кам’яному фундаменті; 10 – кам’яний корпус, що становить квартири чиновників; 11 і 12 – дерев’яні будиночки для розміщення відвідувачів; 13 – дерев’яні сараї для складів матеріалів; 14 – пожежний сарай; 15 – вододійна машина з греблею; 16 – дерев’яний корпус на кам’яному фундаменті, у якому розміщені чиновники; 17 – кузня і вугільний сарай; 18, 19 і 20 – старі будиночки для розміщення служителів; 21 – вартовий будинок; 22 – сарай для складування дров; 23 – стара стайня; 24 – сарай для пакування посуду; 25 – дерев’яна баня

Експедиція Інституту археології під керівництвом В. Харламова у 1990 році провела шурфування та розкопки на площі близько 300 м² на глибину 0,5–2 м. Під час цих робіт було знайдено рештки стін, фундаментів та підвалів архітектурних споруд XVII–XX ст., монастирський цвинтар. Обстеження 1992 року обмежилися шурфуванням та закладанням траншей на Виноградній горі та горі на південь від будинку урядової дачі (зараз не існує). В останньому з названих місць була виявлена кераміка XVIII ст. [Харламов, Курочкін, 1992].

Наступний огляд цієї території було проведено фахівцями Інституту археології та Київського обласного центру захисту культурної спадщини у 2014 році, одразу після відкриття її для громадськості. Тоді ж було виявлено, що знахідки, пов'язані з Межигірською фаянсовою фабрикою, сконцентровані на східному схилі тераси, на якій розташовувався Межигірський монастир, а згодом і Києво-Межигірська фабрика. Ці знахідки являли собою викид з гончарної печі – фрагменти технічної кераміки та напівфабрикатів фаянсових виробів [Івакін, Квітницький, Козюба, 2014, с. 64–69; Івакін, Козюба, Хамайко, 2014, с. 13–15].

У 2017 році Вишгородською експедицією Інституту археології НАНУ (керівник – В. Івакін) було знову обстежено терасу. У 2014 році вона являла собою рівну площадку зі старими асфальтовими доріжками та окремими насадженнями, вільну від забудови. Зараз тут будується церква, під яку вирито котлован, глибиною до 0,5 м. До цієї глибини культурний шар являє собою суцільний перекоп з будівельним сміттям – цеглою червоного та жовтого кольорів. Червона цегла може відноситись до XVIII ст., жовта – до XIX ст. Одна із жовтих цеглин – лекальна, з одним півкруглим боком, – можливо, із кладки храму. У цьому шарі траплялися також невеликі уламки капселів та фрагменти фаянсового білого посуду – переважно покришок. Знайдено фрагмент вінця полив'яного горщика, що може бути датований XIX ст. Дрібні фрагменти капселів та фаянсу траплялися на всій площі майданчика тераси, але переважно біля куців – у місцях, де ґрунт був не так давно перекопаний. У північній частині огороженої території, біля східного піжніжжя Виноградної гори, знаходиться ґрунт, вивезений з місця будівництва

церкви. У ньому виявлено такі ж знахідки, як і на верхньому майданчику тераси.

Східний схил тераси також було ретельно оглянуто й зібрано весь матеріал, що лежав на поверхні, без застосування лопат і без шурфовки. Виявлено два місця особливо значної концентрації матеріалу – в 0–10 м на північ та в 20–30 м на південь від кам'яних сходів, що ведуть з верхнього майданчика тераси до долини р. Звонки.

Плани-локалізації. Під час побудови фабрики було використано приміщення монастиря та зведено нові. На відомих планах Києво-Межигірської фабрики можна приблизно визначити місцезнаходження деяких виробничих приміщень (іл. 1). Це майстерня, сушильня, промивальня, капсельна, столярня, приміщення для випалу гіпсу, модельна, глазурня тощо. Вони локалізуються в південній та північній частинах монастирської території. Біля Спасо-Преображенського собору, недалеко від східного краю тераси, позначено «каменный корпус обжигательных печей», з яким, вірогідно, і можна пов'язати знахідки 2014 та 2017 років, виявлені на схилі тераси.

Виявлений під час огляду матеріал можна поділити на технічну кераміку та продукцію фабрики.

Технічна кераміка представлена циліндричними коробками великого розміру – це т. зв. *капселі*, у яких випальовалися фаянсові вироби (іл. 2: 1–5, 7, 8). Вони виконані з глини жовто-червоного кольору різних відтінків; тісто грубе, містить значні домішки крупних білих включень (вапняк?) та бурого залізняку. Вироби мають стінки товщиною від 1,3 до 2,4 см. Розміри найбільш збережених форм: діаметр – від 27 до 47 см, висота – від 10 до 12 см. Зовні капселі перепалені, темно-коричневого кольору, місцями ошлаковані. Відомо, що вони могли витримати не більше 10 випалів [Лисенко, 1896, с. 96]. Знайдено також денця капселів, вкриті всередині поливою, до якої припечені численні дрібні білі шматочки (кварц?) (іл. 2: 4). Ще один різновид глиняних коробок – *кокр* (іл. 2: 5, 9, 10) – діаметром близько 29 см, але значно вищий за попередні (збережена висота 29 см), товщина стінки – 1,8 см. Зовні вироби пропечені й частково ошлаковані, а всередині вкриті жовтою чи жовто-зеленою поливою (іл. 2: 10). У стінці зроблено два

вертикальні ряди отворів трикутної форми, зі стороною 1,2 см, розташовані в шаховому порядку (іл. 10: 9), у які вставлялися шпильки (іл. 2: 5). Загалом зібрано кілька десятків фрагментів обох різновидів таких виробів. Аналогічні вироби, але значно менші уламки, виявила експедиція В. Харламова¹. В описі Межигірської фабрики Журавський подає докладну характеристику цих виробів: «Капсели и кокры делаются из упомянутой капсельной глины². Это цилиндрические сосуды, в которых обжигают в горнах вещи. Различия между ними состоят в том, что капсель имеет дно, а кокр не имеет; вместимостью кокр вчетверо более капселя; в кокре делаются в три ряда дырочки по всему его протяжению для того, чтобы посуду, после глазуровки не ставит одна на другую, а поддерживать ее вкладываемыми в дырочки глиняными же кольщиками. В капселе же дырочек нет. Капсели вообще употребляются в первом обжиге, в обжиге сырых вещей, а кокры во втором обжиге, после глазури, чтобы от трения одной вещи о другую не стиралась глазурь <...> Приготовленные сырые изделия, после просушки их на вольном воздухе, обжигаются в горнах. Для этого вещи вкладываются в капсели, или смотря по величине их, в кокры, которые ставятся в горн. Капсели устанавливаются и кокры в горне один на один; от основания верхней части печи и до потолка её вмещается кокров 5, а капселей до 20; составленный таким образом столб называется шихтою; шихт ставится в печи в шесть рядов, по пяти шихт в каждом; следовательно в одной печи 30 шихт, т. е. 150 кокров или 600 капселей» [Фундуклей, ч. 3, с. 203, 205]. Для другого випалу полив'яних виробів слугували і капселі з поливою. «При содержании в составе глазури свинцовых соединений, внутренняя поверхность капселей также заглазуровывается, чем устраняется до некоторой степени улетучивание свинца» [Соколов, 1904, с. 288].

Знайдені також і «кольшки», або т. зв. шпильки чи штифти, – невеликі фаянсові штирі видовженої пірамідальної або призматичної форми, що вставлялися в трикутні

отвори капселів (іл. 3: 4). На них ставився посуд під час випалу в горні. Вони є різних розмірів та форми – зі шляпками, як цвяшки, і без шляпок. В останніх на одному з кінців вибрана глина на трьох ребрах, унаслідок чого цей кінець тонший за інший, 5–5,5 см завдовжки, великі – 7–10,5 см (без шляпок).

Із фаянсової маси виготовлені маленькі триніжки двох різновидів (іл. 3: 1). Перший – більшого розміру (довжина ніжки – 2,7; 4; 6 см), виготовлений у формі триріжкової фігурки; другий – менший (загальна довжина 2–3,3 см), у формі зрізаної пірамідки, що має зі споду три невеликі виступи і кругле заглиблене клеймо діаметром 0,9 см, з написом «CF 2» чи «CF 3», «CF 5» по центру (іл. 3: – 3, 4). Усі ці вироби призначалися для розділення полив'яних виробів під час випалу. «По высушивании глазурного слоя, предметы погружаются в капсели, в которых они размещаются таким образом, чтобы избежать прикосновения их друг к другу; с означенной целью их разделяют при загрузке в общице капсели остросереберными подпорками и подставками, оставляющими на поверхности изделия незначительные следы прикосновения – в виде точек и крапинок на глазури <...> Производство из огнеупорной глины различной формы трехгранных штифтов, подпорок и подставок, употребляемых при загрузке глазурованных фаянсовых изделий в капсели, составляет в Англии даже отдельную отрасль керамической промышленности» [Соколов, 1904, с. 288].

Із фаянсових виробництв XVIII–XIX ст. аналоги цим виробам відомі серед півного припасу другої половини XVIII ст. моравських переселенців у США (Північна Кароліна). Це капселі з трикутними отворами в три ряди та шпильки до них. Дослідниками відтворено всю зібрану для випалу касету: тарілки закладалися в неї догори дном і клялися на гострі ребра шпильок [South, 2002, р. 228, 246, 247, 302]. Також аналогічні фрагменти капселів і шпильки були знайдені під час дослідження гжельських заводів XIX ст. [Історія Гжельського промысла].

Досить добре збереглася виробнича кераміка XIX ст. на фаянсових виробництвах у

¹ Висловлюємо подяку О. Бряк за надану інформацію про ці матеріали.

² Капсельна глина являла собою верхній пласт фаянсової глини, що добувалася поряд з фабрикою на Виноградній горі [Фундуклей, ч. 3, с. 201].

європейських містах. Так, у Франції в Музеї кераміки міста Руана зберігаються капселі, датовані XIX ст. [Casette du XIXe siècle]. Відоме зображення частини виробничого процесу із застосуванням аналогічних капселів на фабриці у м. Кемпер (Франція), що була заснована 1708 року [Protection des faïences]. Подібні сучасні капселі походять з національної мануфактури м. Севра у Франції [Gazettes modernes]. Мануфактура була заснована 1740 року, сьогодні – це одне з найбільших підприємств даної галузі у Європі. А в Ліможі (Франція) подібними битими капселями вимощено бруківку [Pavement en gazettes]. У Британії аналогії знаходимо в Музеї кераміки м. Гладстоуна, де відтворено фабрику та виробничий процес [Gladstone Pottery Museum]. Знайдені триніжки дуже схожі на такі ж вироби арабського походження XII–XV ст. для розміщення глазурованого посуду в капселях із фортеці Алказаба у Малазі, Іспанія [Pernettes tripodes]. Аналогії шпилькам також зустрічаємо в Музеї м. Руана [Pernettes triangulaires], а кокрам – у музеї м. Делфт (Голландія), що містить матеріали фабрики, спеціалізованої на виробництві фаянсу та порцеляни [How did they produce Delft blue faïence; Porceleyne Fles].

Знайдено велику кількість керамічних джгутів округлої чи сплющеної в перерізі форми, завтовшки 1,3–1,7 см (іл. 4). Усі вони представлені лише фрагментами, найбільша збережена довжина – 13 см. Ці знахідки мають вигнуту півколом форму, але всі нерівні, на деяких є пази по всій довжині (іл. 4: 2). Вироби виконані з більш якісного тіста без грубих домішок, серед них є білоглиняні. Подібні джгути відомі в уже згадуваному осередку переселенців з Моравії [South, 2002, p. 314]. Дослідники вважають, що це були кільця із сирої глини, якими з'єднували капселі під час завантаження в горн. Цьому не суперечить і наявність пазів і вм'ятин на цих джгутах, які могли утворитися від вінець і денців капселів. Але є й округлі в перерізі, без ум'ятин. Можливо, ними просто закривали щілини між кокрами.

До невизначених виробів відносяться предмети у вигляді таблетки діаметром 3,2 см, з білої, подібної до фаянсової, маси. Знайдено також кілька спечених шматків поливи (шлаків?) різного кольору та розмірів.

Реконструкцію технічних пристроїв для випалу фаянсу (іл. 5) було представлено на виставці Музею історії Десятинної церкви «Забуте Межигір'я», що проходила в Національному музеї Тараса Шевченка з 22 серпня по 10 вересня 2017 року. У її основу лягли здобуті археологічні матеріали, а також експонати з Музею історії міста Києва, Національного музею українського народного декоративного мистецтва, Центру археології Києва, Національного музею Тараса Шевченка та Вишгородського історико-культурного заповідника.

Продукцію фабрики можна поділити на готові вироби та напівфабрикати. Останні представлені в знайденому матеріалі в основному тарілками з білої тонкої фаянсової маси без поливи – це т. зв. утиль (іл. 6: 1–4). Є два різновиди – мілкі, заввишки 2,7–3,5 см, та глибші, заввишки 4,2–4,4 см. Зібрано фрагменти від кількох десятків тарілок. Діаметр мілких – 24 см, лише окремі екземпляри мають діаметри 23 та 24,5 см. Діаметр глибоких тарілок становить 25 см. Вироби не мають орнаментів, лише на деяких є борозенка по краю вінець або фестончатий край (іл. 6: 1, 3, 4). Усі тарілки – з невеликими піддонами заввишки 0,2 см. Можливо такі тарілки прикрашались потім пейзажними і сюжетними розписами, оскільки відомі музейні зразки такого типу із зображеннями мають форму і розміри, подібні до знайдених нами посудин (рис. 6: 3, 4, 7). Знайдено також кілька фрагментів подібних тарілок з білою поливою, що можуть також бути напівфабрикатами – по верх поливи наносилося друковане або мальоване зображення, і щоб його закріпити, вироби випалювалися втретє [Фундуклей, ч. 3, с. 204]. Але відомі й білі вироби цієї фабрики, тобто це може бути готова продукція.

Багато зібрано фрагментів виробів різних форм, що мають рельєфний орнамент – це тарілки, миски, вази, корзинки, чашки та ін. (іл. 7: 1–5; іл. 8: 1–3; 10: 1, 2, 4, 5, 12, 13). Вироби Межигірської фабрики з такими орнаментами й кольоровою (здебільшого зеленою) поливою широко представлені в музейних збірках і є «візитівкою» цього підприємства (іл. 7: 6, 7; 10: 3, 7). Знайдено також багато ручок посудин (іл. 10: 8–11) та фрагментів покриток (іл. 9: 1–4). Такі вироби через наявність складного декорування відливалися у формах.

Зібрано значну колекцію клейм на денцях посудин (іл. 11), переважно це відтиснуті написи «КІЕВЪ» і під ними різні цифри. Подібні клейма характерні для Межигірської фабрики до 1830 року [Кузьмин, 1910, с. 272]. Є також два клейма з позначеннями – 1858 та 185...(?) (обламане). На двох тарілках виявлено клеймо «МЕЖИГОРЬЕ», досить рідкісне, порівняно з більш масовим «КІЕВЪ».

Унікальною знахідкою є малюнок на фрагменті денця з клеймом (іл. 11: 3). За зовнішнім виглядом малюнка можна припустити, що це зробила дитина. Малюнок зберігся фрагментарно, тож, очевидно, початково його було розміщено на цілому денці, а вже потім посудина дефрагментувалася. Він виконаний тоненькою чорною лінією, досить примітивний (очевидно, дитина була зовсім малою, дошкільного віку), біля малюнка збереглася писана велика літера Д (початок якогось слова).

Готова продукція представлена дуже дрібними фрагментами виробів з поливою – зеленою, блакитною, білою, а також із синім розписом. Цікавим є фрагмент вази з майже чорної маси з темно-коричневою поливою.

Крім виробів, що відносяться безпосередньо до фабричного виробництва, знайдено також фрагменти вінець глиняних горщиків, що можуть датуватися не раніше межі XVIII–XIX ст., уламки виробів з гутного скла та червоноглиняну фрагментовану люльку (іл. 11: 3), що є, очевидно, імпортом (турецьким?) і теж має

аналогії серед подібних виробів XIX ст. Отже, усі ці знахідки є синхронними фабриці і, найвірогідніше, репрезентують побут її працівників.

На схилі в південній частині, на певній відстані від скупчення цього матеріалу зібрано також фрагменти порцелянових виробів із розписом золотом та глиняних червоних черепків із розписом, без поливи. Ці знахідки потребують уточнення атрибуції, адже на цьому місці в кінці XIX – у XX ст. існували жіночий монастир, потім керамічний технікум, згодом – урядові дачі, і ця частина знахідок може відноситись до них.

Таким чином, виявлений матеріал дає змогу вперше наочно відтворити технологічні моменти виготовлення продукції на Києво-Межигірській фаянсовій фабриці, що раніше було майже невідомим.

Незважаючи на зруйнування всіх архітектурних об'єктів цієї території у XX ст., зіставлення відомих на сьогодні зображень та планів Межигірського монастиря та фабрики з картою місцевості дає можливість приблизно визначити місцезрештування будівель, які існували тут у XIX ст., тобто дозволяє локалізувати археологічні об'єкти XVII–XIX ст. з прив'язкою до місцевості. А виявлені під час археологічного огляду матеріали підтверджують наявність тут потужного культурного шару часів функціонування фаянсової фабрики. Усе це розкриває значні перспективи подальшого археологічного дослідження пам'ятки.

Джерела та література

НА ІА НАНУ, фонди експедицій, № 1992/16 Харламов В.О., Курочкін М.О. Звіт про археологічні розвідки, проведені на території колишнього Спасо-Межигірського монастиря Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України в 1992 р.

НА ІА НАНУ, ф. 20, № 4 Козубовський Ф.А. Щоденник розкопів. Київ, 1934.

Фонди НКПШЗ, архів, № 846–848.

ЦДІАК України, ф. 442, оп. 795, спр. 87.

Аксаков І. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – Санкт-Петербург, 1858.

Брежак О., Пироженко І. Вишгородський історико-культурний заповідник // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2015/2. – № 10/12. – С. 2–9.

Брежак О. Дослідники Межигір'я // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2000. – Вип. 9. – С. 122–127.

Брежак О. Межигір'я як унікальна археологічна пам'ятка [Електронний ресурс] // Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/03/14/141922/>.

Герасименко Н.О. Про стан вивчення історії Межигір'я // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2002. – № 11. – С. 257–267.

- Географическо-статистический словарь Российской империи / составил по поручению Императорского русского географического общества П. Семенов, при содействии В. Зверинского, Р. Маака, Л. Майкова, Н. Филиппова и И. Бока. – Санкт-Петербург, 1867. – Т. 3.
- Гунн О.* Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию 1805 г. – Москва, 1806.
- Долгорукий И.М.* Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года. – Москва, 1870.
- Закревский Н.В.* Описание Киева. – Москва, 1868. – Т.2.
- История Гжельского промысла [Электронный ресурс] // Сторінка «livejournal». – Режим доступа: <http://diana-spb.livejournal.com/186930.html>.
- Івакін В., Квітницький М., Козюба В., Толкачов Ю., Починок Е., Хамайко Н., Чміль Л.* Археологічні пам'ятки Межигір'я (нові дослідження) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2014. – Вип. 23. – С. 63–70.
- Івакін В.Г., Козюба В.К., Хамайко Н.В., Чміль Л.В.* Територія Межигірського монастиря як археологічна пам'ятка // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дванадцятої Міжнародної наукової конференції (28–30 травня 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 11–15.
- Исторические сведения о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре. – Киев, 1830.
- Киево-Межигорская фаянсовая фабрика: сб. ст. / ред. В.С. Кульженко. – Киев, 1910.
- Киево-Межигірський фаянс (з колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва). – Харків, 2017.
- Козюба В.К.* Вишгородська археологічна експедиція 1934 р. // Старожитності Вишгородщини. – Вишгород, 2011. – С. 61–107.
- Кузьмин Е.* Межигорский фаянс // Киево-Межигорская фаянсовая фабрика: сб. ст. – Киев, 1910. – С. 259–268.
- Колупаєва А.* До вивчення предметів з фаянсу та фарфору церковного призначення в Україні // Народознавчі зошити. – Київ, 2009. – № 3/4. – С. 401–417.
- Лисенко С.* Земская гончарная мастерская в с. Алешне // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 1. – С. 83–112.
- Маркович Я.* Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях. – Санкт-Петербург, 1798. – Ч. 1.
- Оглоблін О.* Архів Києво-Межигірської фабрики // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Київ, 1926. – Т. IX. – С. 332–342.
- Петрякова Ф.* Фаянсові хрести, лампади, хатні ікони Києво-Межигір'я (1840–1850) // Історія релігій в Україні: Праці одинадцятої міжнародної наукової конференції. – Львів, 16–19 травня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 336–343.
- Ревенок Н.М., Біскулова С.О., Андріанова О.Б.* Фаянсові ікони Києво-Межигірської фаянсової фабрики з колекції Національного музею історії України (дослідження, реставрація, атрибуція) // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06–07 червня 2017 р. – Київ, 2017. – С. 251–257
- Соколов А.М.* Керамическая технология. – Санкт-Петербург, 1904.
- Третьякова Г.А.* Таможенно-тарифная политика Российской Империи в XVIII в.: законодательные и организационные основы // Вопросы экономики и права. – 2012. – № 11. – С. 39–43.
- Ферчук А.* Київське Межигір'я // Кераміка. – Київ, 2000. – С. 71–77.
- Ферчук А.* Межигірська марка [Електронний ресурс]. – 2016. – С. 1–14. – Режим доступу: http://www.uipv.org/i_upload/file/Antonina-Ferchuk-Ukrpatent.pdf.
- Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч. 1, 3.
- Школьна О.В.* Фарфор-фаянс України ХХ ст. – Кн. 2. – Ч. 1: Історія виробництва (середина XVII – початок ХХІ століття). Таблиці. Реєстр імен провідних майстрів галузі. – Київ, 2013.
- Школьна О.В.* Сантехнічний фарфор-фаянс України (XIX – початок ХХ століття) // Питання історії, науки і техніки. – 2009. – № 5(9). – С. 27–34.

Школьна О.В. Писанки Києво-Межигірської фаянсової фабрики: специфіка фабрикації, стилістика, художні особливості // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2014. – № 2. – С. 204–208.

Школьна О. Глини, маси та глазури на Києво-Межигірській фаянсовій фабриці у XIX столітті // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. Збірник наукових праць. – Київ: ПСМ НАМ України, 2016а. – Вип. 12. – С. 278–287.

Школьна О. Творчість модельників Києво-Межигірської фаянсової фабрики у середині XIX століття // Мистецтвознавство України. Збірник наукових праць. – Київ: Фенікс, 2016б. – Вип. 16. – С. 156–161.

Школьна О. Лінія формотворення і модельно-скульптурна частина Києво-Межигірської фаянсової фабрики кінця XVIII–XIX століть // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки: Мистецькі обрії '2016: Збірник наукових праць. – Київ: ПСМ НАМ України, 2016в. – Вип. 8 (19). – С. 148–153.

Школьна О. Цикл фабрикації продукції та специфіка устаткування виробництва Києво-Межигірської фаянсової фабрики протягом XIX століття // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Збірник наукових праць. – Київ: ПСМ НАМ України, 2016г. – Вип. 12. – С. 299–306.

Н.Д. Полонська-Василенко – видатний український історик, філософ, археолог // Видатні історики України / уклад. Яременко Л.П. – Київ, 2003. – Вип. 1.

Casette du XIXe siècle; des pernettes sont visibles, fichées dans les trous triangulaires de la paroi de la casette. Musée de la céramique de Rouen [Digital source]. – Mode of access: [https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_\(casier_r%C3%A9fractaire\)#/media/File:Cazette2.JPG](https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_(casier_r%C3%A9fractaire)#/media/File:Cazette2.JPG).

Gazettes modernes à la manufacture nationale de Sèvres, fabriquées par Saint-Gobain. [Digital source]. – Mode of access: [https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_\(casier_r%C3%A9fractaire\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_(casier_r%C3%A9fractaire)); [https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_\(casier_r%C3%A9fractaire\)#/media/File:S%C3%A8vres_-_Fours_-_four_de_blanc_17.jpg](https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_(casier_r%C3%A9fractaire)#/media/File:S%C3%A8vres_-_Fours_-_four_de_blanc_17.jpg).

Gladstone Pottery Museum – 'The Museum of the Potteries' [Digital source]. – Mode of access: <http://gladstonepotterymuseumstory.blogspot.com/p/what-to-see.html>.

Kaldenbach K. How did they produce Delft blue faience or «Delft porcelain» in the Delftware potteries? [Digital source]. – Mode of access: <https://kalden.home.xs4all.nl/dblue/delftblue-workshopENG.htm>.

Pavement en gazettes d'une cour d'immeuble du centre ville de Limoges [Digital source]. – Mode of access: [https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_\(casier_r%C3%A9fractaire\)#/media/File:Gazettes.JPG](https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_(casier_r%C3%A9fractaire)#/media/File:Gazettes.JPG).

Pernettes triangulaires, XIXe siècle, Musée de la céramique de Rouen [Digital source]. – Mode of access: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Pernette#/media/File:Pernette2.JPG>.

Pernettes tripodes d'origine arabe à l'Alcazaba de Malaga. [Digital source]. – Mode of access: https://fr.wikipedia.org/wiki/Pernette#/media/File:Alcazaba-IMG_2936.jpg.

Protection des faïences de Quimper lors de l'enfournement à l'aide de cassettes, début XXe siècle [Digital source]. – Mode of access: https://fr.wikipedia.org/wiki/Fa%C3%AFence#/media/File:Enfournement_quimper.jpg.

South S. Historical archaeology in Wachovia: Excavating eighteenth-century Bethabara and Moravian pottery. – New York; Boston; Dordrecht; London; Moscow, 2002.

Список скорочень

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, м. Київ

НКПШЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, м. Київ

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Проблеми музеєфікації нерухомих пам'яток *The Problems of Museumification of the Immovable Sites*

Владислав Бітковський

МУЗЕЄФІКАЦІЯ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ IN SITU. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

У статті проведено огляд методів та прикладів музеєфікації архітектурно-археологічних пам'яток in situ в міському середовищі Європи. Проаналізовано загальні тенденції розвитку теорії та практики збереження й демонстрації окремих архітектурно-археологічних об'єктів. Систематизовано основні ознаки та різновиди таких пам'яток.
Ключові слова: музеєфікація, культурне середовище, міське середовище, архітектурно-археологічна пам'ятка in situ, консервація археологічних пам'яток, експонування археологічних пам'яток.

В статье сделан анализ методов и примеров музейфикации архитектурно-археологических памятников in situ в городской среде Европы. Исследованы общие тенденции развития теории и практики сохранения и демонстрации отдельных архитектурно-археологических памятников. Систематизированы основные признаки и типы таких памятников.

Ключевые слова: музейфикация, культурная среда, городская среда, архитектурно-археологический памятник in situ, консервация археологических памятников, экспонирование археологических памятников.

The methods and examples of the museumification of an architectural and archaeological sites in situ in the urban environment of Europe are analyzed in the paper. The general trends in the development of the theory and practice of preserving and demonstrating of the isolated archaeological sites are studied. The basic features and types of such sites are systematized.
Keywords: museumification, cultural environment, urban environment, architectural and archeological sites in situ, conservation of archaeological monuments, exhibiting of archaeological sites.

У цій статті ми розглядаємо досвід європейських міст щодо музеєфікації пам'яток, близьких за типом до «Фундаментів Десятинної церкви», а саме архітектурно-археологічні об'єкти, виявлені й досліджені археологічними методами, що експонуються in situ в міському середовищі. Для загального аналізу відібрано найатрактивніші, на наш погляд, пам'ятки. Стаття спрямована на узагальнення й огляд загальноєвропейських тенденцій щодо охорони та використання архітектурно-археологічних об'єктів у міському середовищі. Розглядаються саме виявлені та досліджені археологічними методами споруди, що були певним чином підготовані та використовуються як музейна експозиція in situ. Така категорія пам'яток представлена в європейському регіоні досить широко.

Процес музеєфікації має декілька етапів, протягом яких пам'ятка, залишаючись «на місці», проходить шлях від закритого комплексу, умовно доступного вузькому колу фахівців, до активного об'єкта соціогенезу. Послідовно відбувається виявлення, дослідження, консервація, підготовка до огляду (встановлення захисного й супроводжувального устаткування), експонування. Деякі дослідники визначають такі етапи існування археологічного об'єкту, що зберігається in situ: виникнення, руйнація після зупинки побутування, виявлення та іден-

тифікація, розкоп, пошкодження зовнішнім середовищем унаслідок відкритості, пошкодження неякісною реставрацією, якісна реставрація та консервація, консервація із закриттям (закопування) у разі неможливості вберегти на поверхні [Титова, 2009, с. 179].

Збереження та експонування окремого об'єкта нерозривно пов'язані з експонуванням його контексту. Загальноприйнята практика у світі, зокрема у Європі, – створення урбаністичних скансенів – музеїв на базі певного міського комплексу. Існує практика створення повноцінних археологічних музеїв на базі досліджених пам'яток археології, як археологічна крипта в Парижі або археологічний музей Кракова. Однак нас цікавлять саме окремі об'єкти кам'яної архітектури, адже в міських комплексах предметом охорони та експонування залишається середовище в цілому. Ми ж хочемо розглянути випадки експонування окремих об'єктів, що видається набагато складнішим завданням. Адже таким чином ми створюємо музей «одного експоната», що накладає певні особливості. Такі випадки в Західній Європі трапляються значно рідше, ніж в Україні. Це, з одного боку, результат планової реконструкції та музеєфікації історичних частин міст (тобто створення власне міських музеїв), з іншого боку, серед-

ньовічна забудова збережена значно краще, ніж в Україні (пам'ятки розглядаються швидше як архітектурні і продовжують виконувати утилітарні функції).

Загалом археологічні пам'ятки в середмісті віднесено до музеїв-пам'яток, урбаністичних скансенів або об'єднано у великі музейні комплекси з діючою адміністрацією, штатом співробітників, виділеними маршрутами огляду, технічними комплексами постійного догляду [Титова, 2004]. Нами не виявлено публікацій про окремі археологічні об'єкти (споруди, фундаменти, руїни тощо), які не використовуються (і не можуть використовуватися) з будь-якою утилітарною метою (навіть як музейна споруда), крім музейної демонстрації та рекреації. Цей аспект часто випадає (а надто у вітчизняних працях) з кола наукового аналізу, що призводить до викривлень та неузгоджень у використанні пам'ятки широким загалом, включенні її відповідним чином у плани розвитку та інші архітектурно-планувальні документи міст. Отже, маємо категорію пам'яток – окремі, не утилітарні, музеєфіковані *in situ*, археологічні об'єкти в сучасному міському просторі. Такі пам'ятки зазвичай виявлені (поставлені на облік) уже після створення нової забудови навколо них або над ними.

Проблема музеєфікації археологічних пам'яток у міському середовищі не нова для України. Такі роботи проводились ще в радянський час – яскравим прикладом є музеєфікація комплексу пам'яток Старокиївської гори. У період незалежності також створено декілька археологічних пам'яток – експозицій у середмісті. Перепоною для повноцінного функціонування таких пам'яток як експозиційних об'єктів є здебільшого недостатність фінансування, зміни ставлення місцевої адміністрації, керуючих організацій (Михайлівський Золотоверхий), недостатня базова підготовка контексту пам'ятки тощо.

Розглядаючи музеєфікацію архітектурно-археологічних об'єктів, слід згадати такі основні три підходи, як візуалізація на денній поверхні за допомогою облицювальних матеріалів без зміни ландшафту (у середовищі загального користування або трасування фундаментів на експозиційній території). Таким чином було музеєфіковано, зокрема, об'єкти

Старокиївської гори. Як показала практика, такий спосіб є найменш травматичним для пам'яток, зберігаючи водночас наочність. Інший спосіб – накриття частини давніх конструкцій різного роду укриттями, збереження їх у відкритому вигляді. Такі випадки можна умовно поділити також на два підтипи – елементи конструкцій у складі сучасних новобудов та реконструкцій, відокремлені й захищені прозорим накриттям, та окремі елементи у подвір'ях і середмісті, закриті куполом або листовим склом. Варіанти з елементами археологічних конструкцій у складі сучасних будівель виявилися не практичними у вітчизняних умовах – недостатній контроль за користувачами будівель (а це здебільшого діючі храми) призводить до закриття огляду через забудову навколо, засмічення прозорого накриття та використання накритого приміщення в господарчих цілях, а також затруднений доступ або його відсутність для дослідників, співробітників охорони пам'яток та музейників. Таку ситуацію можна спостерігати на об'єктах Михайлівського Золотоверхого монастиря, Церкви Богородиці Пирогощі тощо. Водночас спроби створювати за загальноєвропейською тенденцією атрактивні археологічні об'єкти у відкритому середовищі значно продуктивніші за умови постійного фінансування. Так, тривалий час була доступною для огляду частина кладки з муляжами поховань Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверську Чернігівської області. Однак і тут є проблеми, пов'язані насамперед з невизначеним джерелами фінансування побудови накриття та утримання пам'ятки. Так, спроба встановити павільйон над фундаментами Десятинної церкви зазнала невдачі через слабкість конструкції – результат економії на матеріалах; накриття в Новгороді-Сіверському також не повністю відповідає потребам збереження через відсутність сучасного обладнання з дотримання температурного та вологісного режимів. Подібні проблеми спостерігаються на фундаментах Західного палацу в Києві тощо. Найбільш негативним підходом видається доволі розповсюджена практика часткової консервації без накриття. Це методологічно невірний підхід, його використання зазвичай продиктоване відсутністю вибору – немає фінансування, юридичної чи адміністративної

підтримки. Адже за таких обставин пам'ятка швидко руйнується, втрачаючи і атрактивні, і освітні якості, привабливість для туристів. Зазвичай такі пам'ятки слабо контролюються фахівцями і є елементом експозиції різного роду історико-культурних заповідників та випадкових екскурсій. Ми свідомо не обговорюємо тут варіанти експонування, що імітують пам'ятку (реконструйовані, макетовані тощо), адже мова йде безпосередньо про пам'ятки, що потребують посиленних заходів збереження. Також поза розглядом лишилися такі пам'ятки, як кургани, діючі підземні музеї тощо.

Для великих європейських міст зі щільною забудовою та швидким зростанням збереження окремих археологічних об'єктів не є новиною. Однак останнім часом серед пам'яткознавців, архітекторів та «менеджменту» поширюється новий підхід до збереження пам'яток. Він передбачає, що збереженню більше сприяє використання пам'ятки, її щільний контакт та зворотний зв'язок із суспільством, ніж закриття й обмеження безпосереднього контакту з нею лише фахівців [Mason, 2006]. Таким чином вибудовується діалектика музеєфікації – безпосереднє збереження не дає на достатньому рівні інтегрувати пам'ятку в суспільне життя, що зменшує можливості збереження. Питання взаємодії археологічного об'єкта із суспільством, виконання ним соціогенетичної функції постає ще під час вибору типу музеєфікації. Адже рішення треба приймати швидко і під значним тиском змін міського середовища. Найкраще зберігається пам'ятка, повністю закрита новоствореною будівлею (за умови додержання відповідних вимог і обмежень), однак така пам'ятка майже виключена з контексту. Найатрактивнішою є пам'ятка взагалі без укріття – з етикетажем і можливістю прямого контакту з відвідувачами. У такому випадку вона навіть пасивно впливає на розвиток навколишнього середовища й кожного громадянина окремо, стає свого роду символом певного світосприйняття. Надзвичайно високий ризик руйнації, викривлення (навіть не матеріального – викривлення значення), втрата достовірності частин пам'ятки. Таким постає арена Лютеції римського часу в Парижі. Загалом питання теорії збереження та ек-

понування пам'яток археології *in situ* тільки починає розкриватися в європейській науці. Більшість наявних матеріалів сконцентровані на практичних питаннях облаштування таких експозицій [Fouseki, Sandes, 2009]. У менш розвинених країнах (здебільшого Південної Європи) ситуація з музеєфікацією пам'яток археології *in situ* подібна до українських реалій. Хоча й діють загальнонаціональні програми збереження, пам'ятки дійсно консервуються, включення їх у туристичні та суспільні процеси залишається мінімальним. Для Греції більш характерними є причини «академічності» в підходах до збереження археологічної спадщини, а саме – сприйняття пам'ятки лише як джерела. У такому випадку логічним є максимальне обмеження доступу відвідувачів до об'єктів. Загальною тенденцією в цій частині Європи (хоча подібні ситуації трапляються і у Великобританії) є проблема відсутності доступу до пам'ятки не тільки громади та туристів, але й фахівців. Така ситуація впливає з майнового законодавства, за яким власник прилеглих територій може обмежити доступ до окремих об'єктів культурної спадщини [Fouseki, 2008].

Одним з найпоширеніших методів музеєфікації пам'яток є часткова консервація. За такої технології частина об'єкту, закріплена безпечними для зовнішнього вигляду речовинами, залишається постійно розкритою. Таким чином, об'єкт максимально доступний для огляду і включений в сучасне середовище. Але в такому випадку руйнація пам'ятки відбувається надто швидко. Спрацьовують механізми повітряної і водної ерозії, посилюються й інші руйнівні впливи зовнішнього середовища. Адже з моменту вивільнення об'єкту з ґрунту його фізичні та хімічні властивості змінюються, що призводить до пошкоджень, активного руйнування [Aslan, 1997, p. 79]. У 1960–1980-х роках у Лондоні було виявлено та збережено в міській забудові під відкритим небом частину міської стіни римського часу на Куперс-роуд, біля станції «Лондонський Тауер», та Великий зал єпископа Вінчестерського палацу у Соутварк. Експозиція фрагмента стіни вважається одним з найкращих прикладів включення стародавніх пам'яток у сучасний міський простір. Стіна розташована на підвір'ї і являє собою

фон для місць відпочинку (ресторанів, барів тощо). Оснащена докладною інформацією на табличках та плакатах. Прохід до пам'ятки з вулиці позначено інформаційною табличкою. Широко використовується в суспільних цілях. Щодо Єпископського залу на Клінк-стріт (іл. 2), то тут привертають увагу та забезпечують драматичне відчуття залишки стіни західного фасаду. Основна ж частина фундаментів лежить на рівні близько двох метрів нижче сучасного рівня вулиці. Вона візуалізована залишками кладки, що проступають крізь гравій. Пам'ятка забезпечена інформаційними табличками. Щоправда, через закритість території об'єкт майже виключений із сучасного контексту. При ускладненому збереженні слабо виконує і соціальну функцію, зокрема, через брак інформаційних матеріалів та відсутність зручних місць для огляду.

Поширеною практикою є встановлення легкого укриття над пам'яткою. Дискусійним залишається питання щодо форми, структури та вигляду такого укриття. Воно може бути як легкою огорожею (що захищає від вандалів), так і варіантом повного закриття пам'ятки повноцінною новою будівлею. Питання вирішується зазвичай на місцевому рівні, залежно від міського середовища та бюджету. Зокрема, найпростіші укриття з металу, дерева, пластику створюються в основному як тимчасові, але залишаються надовго. Без постійного технічного обслуговування вони псуються, а це призводить до псування самої пам'ятки (Ніро-Хані на о. Крит, вілла Duouisos у Кноссі). Деякі кращі результати показують спеціально розроблені для пам'яток археології на Кіпрі легкі укриття типу «Укриття Хікса» (Пафос, Кіпр). З 1990-х років широко застосовуються кліматичні системи в стаціонарних укриттях, прозорих та непрозорих. Насамперед це вологісний та температурний режими – Apollo Epikourios в Басе, Греція [Theolakis, 1993]. Проблему утеплення вирішено в соборі Хаммар в Норвегії [Areland, 1993]. Технічно «золотою серединою» є метод накриття об'єкта певним прозорим матеріалом, без побудови додаткових конструкцій. Як, наприклад, у м. Чивітавекк'я, Італія, де рівень сучасної денної поверхні вищий за рівень виявлення пам'ятки, і прозорі плити вкладено на рівні дорожнього покриття. Або створення навко-

ло нього прозорого павільйону, як для колони Марка Аврелія в Римі [Bruno, 1987, p. 22]. Таким чином, забезпечується оптимальний баланс між доступністю для відвідувача (включення в соціогенез) та збереженням пам'ятки [Aslan, 1997]. Найпотужніші конструкції використовуються для пам'яток з кольоровими елементами – мозаїками (іл. 6) та розписами, з великою кількістю дрібних деталей. Навколо таких об'єктів створюється потужна система з кліматичним контролем, огорожею, спеціальними галереями для відвідувачів та захистом від сонячних променів (Фішборн біля Чичестера в Англії, Piazza Armerina на Сіцилії) [Minissi, 1961]. Сучасні системи представлені, зокрема, у соборі Атрі в Італії та церкві Богоматері в Брюгге, Бельгія. Тут застосовано сучасні матеріали для циркуляції повітря, установки для його очистки, контролюється автоматично температура скла та біологічна безпека, освітлення окремих елементів виконано за допомогою дзеркал [Aslan, 1997].

Трапляються випадки, коли пам'ятка захищена занадто добре – закрита в недоступному приміщенні. Тоді вона перестає виконувати соціальні та більшість наукових функцій. У 1950-х роках Західна брама в Лондоні та частина міської стіни римського часу були збережені в структурі новобудови, а саме – парковки. Тоді розгорілася дискусія серед музейників, лондонської спільноти та адміністрації щодо необхідності збереження й доступності цих пам'яток. Різниця в тому, що залишки Західної брами (іл. 3), на відміну від фрагмента стіни (іл. 4), так і залишилися недоступними для загалу. Вони сховані в окремому зачиненому приміщенні. Інформації щодо їх місцезнаходження немає. Доступ можливий в окремій екскурсії Лондонського музею. Таким чином, Брама включена зі структури історичного ландшафту і не взаємодіє із сучасним міським простором Лондона. Це також негативно відбивається на пам'яткоохоронних заходах щодо об'єкта – умови зберігання не оновлюються через відсутність громадського контролю. Отже, страждає і складова збереженості, яка початково була найсильнішою при закритті в сучасній будівлі [Sandes, 2007, p. 74]. З часом методи музеєфікації розвиваються. Яскравим прикладом якісної музеєфікації є експозиція

фундаментів римського амфітеатру в підвалах та підвір'ї мистецької галереї Гілдхол, що були виявлені 1987 року при перебудові приміщення галереї. Завершено музеефікацію у 2003 році, що стало можливим за рахунок активного тиску Лондонського музею на забудовника. Позитивним аспектом виявилось розміщення об'єкта саме в художній галереї. Добре продумано дизайн подачі пам'ятки – зеленими світловими лініями змодельовано арену, дерев'яні коробки, фундаменти та інші ключові елементи містяться під склом і виділені піском, освітлення акцентує увагу на археологічних матеріалах, існує звуковий супровід, сучасні елементи приміщення стилізовано під давньоримські тощо.

Вулиця Сентоцелле в місті Чивітавекк'я, Італія (іл. 1), вирізняється оригінальним способом музеефікації кількох археологічних об'єктів. А саме, було використано той факт, що планування середньовічної вулиці збігається з нині існуючою. Фрагменти давніх фундаментів накриті прозорим пластиком на рівні денної поверхні за довжиною вулиці. Таким чином, прогулянка вздовж сучасної вулиці перетворюється на екскурсійний маршрут. Метод накриття нижче розташованих автентичних пам'яток склом чи прозорим пластиком дуже розповсюджений у містах Греції. Так, на багатьох вуличках грецьких міст можна побачити укриття на рівні сучасної поверхні, включені в сучасне планування міст. У такий спосіб створюється відчуття доптичності, спорідненості, наслідуваності щодо давніх вулиць. До того ж такий спосіб є значно дешевшим за більшість інших. Щоправда, за відсутності кліматичного устаткування він часто призводить до пошкодження та руйнації оригінальних археологічних об'єктів [Fouseki, 2008, p. 124].

Розглядаючи археологічні об'єкти Європи, музеефіковані *in situ*, виявляємо переважну їх більшість у складі музейних комплексів – заповідників. Окремі об'єкти виступають частиною експозиції – міських кварталів, значних історико-архітектурних заповідників тощо. Трапляються пам'ятки, що виконують утилітарну функцію, не втрачаючи ознак археологічної пам'ятки і не маючи значних сучасних змін і доповнень. Таким об'єктом є Готичний міст у Варшаві. Збережений просто

неба він був виявлений та досліджений археологічними методами 1977 року. У 1983 році, після незначної реконструкції та реставраційних робіт, його ввели в експлуатацію [Pela, 2008].

Окремими є експозиції в підземних спорудах, зокрема в метро. У такий спосіб пам'ятка експонується в тривимірному просторі, вона доступна для огляду якнайбільшому колу відвідувачів і сприймається, як невід'ємна частина навколишнього простору. Таким чином вдається наочно пояснити процес формування археологічного культурного шару, продемонструвати розвиток культури в часі. Такий новаторський підхід широко представлений у Греції, де він і зародився. Для прикладу – експозиція на станції метро Дафні (іл. 5) в Афінах [Fouseki, Sandes, 2009, с. 52].

Слід зазначити, що останнім часом розвинулася тенденція до естетизму в облаштуванні укриття та супроводжуючих конструкцій пам'яток археології в містах. Так, пірамідальні прозорі укриття на площі біля сучасної будівлі Національного банку Греції стають об'єднуючою ланкою між сучасним діловим кварталом та Акарніанською брамою V ст. до н. е. Водночас залишки перехрестя, могильника та майстерні, що знаходяться неподалік і представлені під відкритим небом, огорожені парканом (тобто мінімально відокремлені від сучасного міста), різко дисонують з навколишнім середовищем. З іншого боку, це вирізняє пам'ятку, привертає до неї увагу [Zevas, 1997].

Дуже різний рівень інформаційного супроводу для об'єктів археології. До того ж це не співвідноситься ні з рівнем фінансування, ні з рівнем популярності пам'ятки. Тобто рішення про наявність супроводжуючого матеріалу, зазвичай, приймається суто суб'єктивно. Водночас активність пам'ятки з якісним інформаційним супроводом – табличкою, QR-кодом, вказівниками – значно вища, а вплив і взаємодія із суспільством значно кращі. Широко використано можливості інформаційного друкованого супроводу на пам'ятці римського часу Флавія Сольва, Австрія (іл. 7). Крім вказівників та окремих інформаційних дощок, для різних елементів пам'ятки використано великі постери з графічними реконструкціями.

Сутність таких пам'яток дещо відмінна від музеєфікованих у спеціальних установах, а саме у впливі на суспільство, насамперед соціогенезі. Так, великі, відомі, добре облаштовані музеї впливають на людину й суспільство цілеспрямовано, вкладаючи певні окреслені ідеї, думки, образи. Людина і громада періодично звертаються, у разі потреби, до таких джерел інформації та духовності, отримуючи певні орієнтири. Водночас музеєфіковані в структурі сьогодення пам'ятки діють пасивно. Вони надають менший поштовх, не так чітко вирізняють свою сутність. Однак діють постійно, формуючи світосприйняття на глибшому рівні, людина та громада не звертається до таких пам'яток, бо вважають їх і так частиною власного світу.

Показовим є приклад Греції, де археологічні об'єкти трапляються повсюдно і музеєфікація має масовий характер. За такого охоплення пам'яток при низькому економічному рівні можна спостерігати невисоку якість музеєфікації та особливості слабкої координації відповідальних служб. Як наслідок, більшість дрібних об'єктів знаходяться на приватній території (на подвір'ях, у підвалах житлових будинків тощо) і є недоступними для широкого загалу. Водночас позитивним фактором виступає ставлення суспільства до пам'яток – більшість із них зберігається завдяки відповідальній позиції населення, а не державному чи науковому управлінню. У цьому можна побачити чіткий зворотний зв'язок від суспільства до пам'ятки, який став наслідком широкого включення історико-культурних цінностей у повсякденне життя громади.

Питання збереження та експонування археологічних пам'яток, особливо відкритих,

є питанням політичної волі. Остаточне рішення щодо долі конкретного об'єкта завжди приймає адміністрація – місцева або державна. За відсутності власного штату (іноді навіть за його наявності) стан пам'ятки контролюється спеціальними державними органами охорони культурної спадщини. Щоправда, у більшості європейських країн такі органи мають значно ширші повноваження, ніж в Україні, часто вони об'єднані з екологічною службою. Держави Європи у пам'яткоохоронному законодавстві та діяльності керуються рекомендаціями, постановами та іншими актами ЮНЕСКО.

Поширеною практикою у Європі є створення міських скансенів, музейних кварталів тощо. Перехідним варіантом виступають підземні музеї та музеї, що комплексно представляють пам'ятки археології певного району, давньої вулиці, середньовічного виробничого або оборонного центру, античного кварталу тощо – Ватиканський некрополь, Археологічна крипта у Парижі, музей Акрополя у Афінах.

Загальна тенденція у європейській культурі тяжіє до соціалізації пам'яток археології в міському середовищі. Широко розробляється теоретична база, що дозволяє знайти місце саме таким пам'яткам – частково дослідженим, частково експонованим (між археологами і музейниками). У технічних підходах і методах простежується широке впровадження новітніх світлових і електронних технологій, що позитивно відбивається на функціонуванні та збереженні об'єктів. Утім, проблема постає в неоднорідності законодавства навіть у межах однієї країни, відсутність чіткої типології таких пам'яток і, відповідно, рекомендацій щодо консервації та демонстрації.

Джерела та література

Лесик А.В. Охрана и рациональное использование памятников архитектуры. [Электронный ресурс]. – Львов, 1987. – Режим доступа: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/CastlesMuseums.html>.

Титова О.М. Проблеми музеєфікації пам'яток археології України // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля». – Київ, 2004.

Титова О.М. Археологічна спадщина в сучасних культурних процесах України / О.М. Титова // Другі Зарембівські читання. Матеріали Других Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (м. Київ, 22 січня 2009 р.). Зб. наук. ст. – Київ, 2009. – С. 178–182.

Altınöz G. B. Urban Archaeology as the Basis for the Conservation and Sustainable Planning of Bergama (Pergamon); Reflections on the Spatial Continuities and Discontinuities of a Multi-Layered Multi-Cultural Town. Papers from the EAA Third Annual Meeting at Ravenna. – 1997. – Vol. II: Classical and Medieval. BAR International Series 718. – P. 100–103.

Apeland K. EU 446 Eurocare Eurobuild // Thiel M.J. (ed.) Conservation of Stone and Other Materials. – London, 1993. – P. 748–757.

Ashurst J., Shalom A. Reading 38: Short Story: The Demise, Discovery, Destruction and Salvation of a Ruin (2007) // Archaeological Sites: Conservation and Management. – Los Angeles, 2012. – P. 353–364.

Aslan Z. Protective Structures for the Conservation and Presentation of Archaeological Sites. Journal of Conservation and Museum Studies [Digital source]. – 1997. – T. 3. – P. 16–20. – Mode of access: <http://doi.org/10.5334/jcms.3974>.

Avrami E., Mason R., de la Torre M. Report on research // Avrami E., Mason R., de la Torre M. (eds.) *Values and Heritage Conservation: research report*. – Los Angeles, 2000. – P. 3–11.

Bruno A. Protecting and preserving the Column of Marcus Aurelius // *Museum*. – 1987. – No. 39 (1).

Council of Europe, 1992. *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (the Valletta Convention)* [Digital source]. – Mode of access: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/143.htm>.

Fouseki K. I own therefore I am: archaeological attitudes towards cultural heritage in Greece. Paper read at the 2008 Annual Meeting of the Theoretical Archaeology Group (TAG), 14th–15th December. – York, 2007.

Fouseki K. 'Discerning the origins of 'in-situ museums' in Greece', SOMA 2005: *Symposium on Mediterranean Archaeology. Proceedings of the Ninth Annual Meeting of Postgraduate Researchers, University of Chieti, Department of Archaeology*, 23–26 February 2005. – BAR, 2008. – P. 447–454.

Fouseki K., Sandes C. Private Preservation versus Public Presentation: The Conservation for Display of In Situ Fragmentary Archaeological Remains in London and Athens // *Papers from the Institute of Archaeology* [Digital source]. – 2009. – T. 19. – P. 37–54. – Mode of access: <http://doi.org/10.5334/pia.323>.

ICOMOS, 1990. *Charter for the Protection and Management of Archaeological Heritage* [Digital source]. – Mode of access: www.international.icomos.org/e_archae.htm.

Mason R. Theoretical and practical arguments for value-centred preservation. CRM: *The Journal of Heritage Stewardship* [Digital source]. – 2006. – Vol. 3 (2). – Mode of access: <http://crmjournal.cr.nps.gov>.

Minissi F. Protection of the mosaic pavements of the Roman villa at Piazza Armerina (Sicily) // *Museum*. – 1961. – Vol. XIV, 2. – P. 128–132.

Theoulakis P. Microclimatic monitoring at the temple of Apollo Epikourios at Bassai, Greece // *Conservation of Stone and Other Materials: Proceedings of the International RILEM/UNESCO Congress, Conservation of Stone and Other Materials–Research–Industry–Media*, 'Held at UNESCO Headquarters, Paris, with the Cooperation of ICCROM, Paris, June 29–July 1 / ed. M.-J. Thiel. – 1993. – P. 808–813. RILEM [Reunion Internationale des Laboratoires et Experts des Matériaux, Systemes de Construction et Ouvrages] Proceedings, no. 21. – London: E. and F. N. Spon.

Ministry of Works 1959 Work 14: 1721: *Ancient Monuments: King Edward VII Building, GPO, London EC: Roman Wall*: Works File date 2/6/59. Museum of London 2008 The Roman Amphitheatre, Guildhall Art Gallery [Digital source]. – Mode of access: http://www.cityoflondon.gov.uk/Corporation/leisure_heritage/libraries_archives_museums_galleries/guildhall_art_gallery/ampitheatre.htm.

UNESCO 1956. *Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations*. – New Delhi: UNESCO.

UNESCO 1960. *Recommendation concerning the most effective means for rendering museums accessible to everyone* [Digital source]. – Mode of access: <http://portal.unesco.org/en/ev.php>.

Zervas D. *Ta mnemeia kai i poli* (Translation: The monuments and the city). – Athens, 1997.

АЕРОМОНІТОРИНГ ПАМ'ЯТОК СТАРОКІЇВСЬКОЇ ГОРИ («Града Володимира») 2014–2017 років

У статті розглянуто аеромоніторинг Старокиївської гори («Града Володимира») у 2014–2017 роках за допомогою квадрокоптера як засіб моніторингу та популяризації пам'яток культурної спадщини міста. Позначені можливості використання аерофотозйомки для здійснення постійного аеромоніторингу за станом і режимом використання охоронних зон пам'ятки, збереження існуючих та зруйнованих об'єктів культурної спадщини в зображеннях (як окремо, так і з навколишнім середовищем), музеєфікації тощо.

Ключові слова: аеромоніторинг, квадрокоптер, пам'ятка.

В статье рассмотрен аэромониторинг Старокиевской горы, «Града Владимира» в 2014–2017 годах с помощью квадрокоптера, как средство мониторинга и популяризации памятников культурного наследия города. Обозначены возможности использования аэрофотосъемки для осуществления постоянного аэромониторинга за состоянием и режимом использования охранных зон памятника, сохранения существующих и разрушенных объектов культурного наследия в изображениях (как отдельно, так и с окружающей средой), музефикации и т. д.

Ключевые слова: аэромониторинг, квадрокоптер, памятник.

Author describes the aerial monitoring of Starokyivska Hill («The City of Vladimir») 2014–2017 years by using of a quadcopter in order to monitor and promote the sites of the cultural heritage. The possibility of the aerial photography for permanent aerial monitoring of condition and regime of using of the protected zones of sites are denominated, the preservation of survived and destroyed objects of historic heritage in the pictures, their museumification etc.

Keywords: aerial monitoring, quadcopter, the sight.

Аеромоніторинг (моніторинг за допомогою аерофото- і відеозйомки) пам'яток культурної спадщини в сучасних умовах є важливим завданням, особливо в урбаністичному середовищі, де забудова останнім часом набрала стрімкого росту. Застаріла документація не відповідає теперішньому стану пам'яток і ґрунтується на мінімумі інформації. Отже, зростає необхідність внесення сучасних зображень архітектурних і археологічних пам'яток до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини, оновлення паспортної документації. Відповідно, за допомогою моніторингової аерофотозйомки з квадрокоптера збільшується можливість швидкого накопичення фото- й відеоінформації не тільки про сучасний стан об'єкту, а й про пам'ятку взагалі. Як наслідок, такі заходи дозволять законодавчо захистити від подальшого руйнування в процесі реконструкцій та будівництва тощо [Козак, 2009].

Музей історії Десятинної церкви з 2014 року розпочав системне проведення аеромоніторингу законсервованих фундаментів Десятинної церкви. Десятинна церква знаходиться на Старокиївській горі, тому під час проведення аеромоніторингу виконувався обліт та зйомка всієї гори для отримання аерофотографій власне фундаментів церкви та всього комплексу.

Старокиївська гора – всесвітньо відома пам'ятка та ключове місце для вирішення питання про походження Києва. Тут сконцентро-

вані археологічні пам'ятки доби неоліту, трипільського, скіфського та ранньослов'янського часів, язичницький могильник, перша кам'яна церква (Десятинна), князівські палаци, ремісничі майстерні та братські могили захисників Києва 1240 року.

Зважаючи на велику роль в історичному житті Києва Старокиївської гори та потужне культурне нашарування з найціннішими матеріалами різних часів, у 1987 році було засновано Державний історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ», що зробило цю територію археологічним заповідником державного значення. «Град Володимира» є ядром заповідника, що займає площу близько 10 га і локалізується в східній частині Старокиївської гори, яка являє собою виступ плато високого правого берега Дніпра, обмежений зі сходу стрімким схилом у бік Подолу, а з півночі й почасти із заходу – урочищем «Кожум'яки».

За даними Головного управління охорони культурної спадщини КМДА на території Старокиївської гори на городищі Володимира перебувають на *державному обліку* такі об'єкти – поселення зарубинецької культури, культурний шар «городища Кия», «язичницьке капище», печі для випалювання плінфи, «палац княгині Ольги», «фундаменти Південного палацу», «місто Володимира» – Дитинець Стародавнього Києва з фундаментом Десятинної церкви. Тому передбачені охоронні заходи було сконцентровано на

збереженні культурного шару, насамперед на території центра Києва Х–ХІІІ ст. – Старокиївській горі, яка разом з горами Замковою і Дитинкою, увійшла до складу парку-музею «Стародавній Київ» [Івакін, Климовський, 1999, с. 115].

Історія дослідження Старокиївської гори нараховує понад 400 років. Одним з перших дослідників Десятинної церкви у «Градї Володимира» вважається митрополит Петро Могила (1635). Надалі вивченням займалися К. Лохвицький (1824–1826), В.В. Хвойка (1907–1908), Д.В. Мілєєв (1908–1914), Т.М. Мовчанівський (1936–1937), М.К. Каргер (1938–1939, 1948), С.Р. Кілієвич (1958, 1965–1985), П.П. Толочко (1965–1980), В.О. Харламов (1982–1985), Г.Ю. Івакін (2005–2011) та ін. [Боровський, 1993, с. 3–24; Івакін, 2009, с. 169–172; Кілієвич, 1973, с. 96–101; 1976, с. 179–214; Толочко, 1972, с. 5–25; Харламов, 1995, с. 180–191; Хвойка, 2008], але фотознімків території пам'ятки залишилось небагато (незважаючи на останні археологічні розкопки). До цього наукова аерофотозйомка Старокиївської гори не проводилася.

У рамках дослідження та моніторингу території Десятинних храмів працівники Музею історії Десятинної церкви проводять щорічний аеромоніторинг «Града Володимира». На даний час у Музеї накопичено великий архів даних аерофото- і відеозйомки Старокиївської гори з висоти пташиного польоту.

Уперше аеромоніторинг було застосовано на східній частині Старокиївської гори в травні 2014 року, над законсервованими фундаментами Десятинного храму; одночасно були сфотографовані прилеглі пам'ятки архітектури та археології (іл. 1). Наступна системна аерофотозйомка проводилася в березні 2015 року над тією самою ділянкою (іл. 2). Порівнюючи знімки 2014–2015 років, було проаналізовано зміни, які відбулися впродовж року. Таким чином, за допомогою серії повторюваних знімків було виявлено ділянки, що відчувають найбільший вплив через процеси ерозії. Ця інформація була доведена до підрядника, який наприкінці 2015 року почав відновлення парку «Стародавній Київ». Уже з 2016 року аеромоніторинг виконувався двічі на рік – у березні (іл. 3) та листопаді (іл. 4). На знімках можливо прослідкувати етапи реконструкції на Старокиївській горі. У 2017 році системна аерофотозйомка також проводилася двічі – у квітні (іл. 5) та вересні (іл. 6). Було ви-

конано фотознімки з висоти як самого «Града Володимира», так і оточення навкруги. Надалі це дасть можливість моніторити зміни недавньої реконструкції та навколишньої забудови Старокиївської гори.

За час проведення аерофотозйомки в 2014–2017 роках було зроблено 900 фотографій та 4 відеозйомки. Виконані планові та перспективні знімки площі Старокиївської гори з оточуючим середовищем. Це дозволило отримати високоякісні зображення пам'ятки під різними кутами та в різний час, а також зафіксувати об'єкти культурної спадщини та їх елементи в цифровому форматі (іл. 1–6). Накопичені аерофотознімки на даний момент вже стали історичним свідченням змін, які відбулися на Старокиївській горі.

Перспективна аерофотозйомка дозволила побачити об'ємну картину (аксонометрична проекція) «Града Володимира». Добре прослідковується взаємне розташування об'єктів на площині, можна визначити висоту споруд відносно одна одної. Також отримали нагоду побачити на одному знімку, як ділянка або споруда вписані в навколишній ландшафт, їх взаємне розташування з віддаленими об'єктами (іл. 4).

Планова аерофотозйомка території дозволила побачити плоску картину (ортогональна проекція), що нагадує зображення на географічних картах. При цьому способом аерофотозйомки можна визначити взаємне розташування об'єктів на площині без урахування їх висот. Отримали нагоду створити актуальний фотографічний план «Града Володимира» (іл. 3).

У ході аерообстеження пам'яток історії та культури корисно застосовувати фотоплан, що показує не тільки розташування архітектурних, інженерних та природних об'єктів, але й основні фіксовані видові перспективи, сектори та точки огляду (зйомки), напрямки підвищено зорової уваги, цінні з емоційно-естетичної точки зору. Ведення щорічних фотопланів є неодмінною умовою при виконанні аеромоніторингу в місті. За відсутності планів неможливий точний, об'єктивний і наочний облік мінливого стану історичного, культурного та природного середовища. Плани повинні вестися не від випадку до випадку, а перебувати в постійній роботі з уточнення ситуації.

До того ж завдяки аеромоніторингу можна вивчати хронологію сучасної будівельної діяль-

ності в районі Старокиївської гори. На території парку тривалий час не проводилися реставраційні роботи, а навколо фундаментів Десятинної церкви з 2005 року була будівельна огорожа. Також за цей час всі історичні пішохідні зв'язки було втрачено, особливо це стосується центральних сходів з вул. Володимирської, які остаточно втратили свою функцію і були загороджені МАФами (іл. 2). Тільки в 2016 році прибрали огорожу, відновили трасування законсервованих фундаментів Десятинного храму і сходів на вул. Володимирській, провели благоустрій парку «Стародавній Київ» (іл. 4).

Регулярний аеромоніторинг дає можливість відстежувати постійну реконструкцію транспортних і комунікаційних шляхів в охоронній зоні, на провулку Десятинному та на початку Андріївського узвозу. Оцінити прогресивний розвиток забудови та перебудову типових житлових будинків, які були збудовані над археологічними об'єктами, зокрема, у зоні Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ» та на пагорбах Старокиївської гори.

Отримані результати аеромоніторингу 2014–2017 років будуть потрібними і для подальшої дослідницької роботи на об'єктах культурної спадщини. Фотознімки з висоти пташиного польоту дозволяють зберегти максимум інформації у вигляді цифрових зображень та 3-D моделі пам'ятки про об'єкти, які можуть бути зруйновані або видозмінені. Такі знімки можна використовувати для візуалізації існуючих та зруйнованих об'єктів на даній території в контексті сучасної забудови. Крім того, повітряна зйомка є єдиним ефективним засобом вивчення історичних та археологічних об'єктів, які не можуть бути досліджені традиційними методами – пам'ятки архітектури, історії тощо.

Застосування аерофото- та відеозйомки є прогресивним також у популяризації культурної спадщини для цікавого представлення: пам'яток археології (поселення, городища, оборонні споруди, могильники, некрополі та ін.); пам'яток архітектури та містобудування (житлові та господарські будівлі, об'єкти інфраструктури, історична забудова вулиць та ін.). До того ж створення ситуативної візуалізації давнього городища, зруйнованих об'єктів архітектури на аерофотознімках мають перспективу використання в науковій, музейній, пам'яткоохоронній роботі [Can Drones Revolutionize Archaeology]

та мають потенціал їх використання як інструменту реклами власної історії на прикладі сферичних панорам об'єктів культурної спадщини.

Спируючись на отриману практику застосування квадрокоптера DJI Phantom для моніторингової аерофотозйомки в місті [Gnera, 2015, р. 133–144], було сфорсовано завдання, що виконуються під час аерофотозйомки Старокиївської гори:

- оперативна аерофотозйомка великих і малих площ;
- проведення планової аерофотозйомки та перспективної зйомки;
- фото і відео обліт навколо об'єкта, території (360 градусів);
- створення за допомогою програмного забезпечення ортофотопокриття території;
- формування ортофотоплану (фотографічний план місцевості на точній геодезичній основі);
- створення популяризаційних відео сюжетів;
- аерофотознімки – основа для археологічної та охоронної документації.

Основна мета такого аеромоніторингу – виконання загального контролю за станом об'єктів культурно-історичної спадщини, що охороняються, а також їх найближчого оточення в межах зон охорони, здійснення постійного нагляду за режимом використання пам'ятки та за видами робіт, що проводяться на пам'ятках у зоні охорони і на землях історико-культурного призначення, а також нагляд за роботами, які можуть внести зміни в стан пам'ятки.

Специфіка охорони археологічних пам'яток «Града Володимира» полягає в тому, що культурні шари минулих епох містяться на території сучасної забудови. Це, з одного боку, робить можливим їх дослідження переважно лише в зонах будівництва, а з іншого – саме під час земляних робіт, пов'язаних з будівництвом. Звичайно, у той же час відбувається і їх руйнування.

Тому підвищуються вимоги до інформації облікової документації про пам'ятку культурної спадщини, необхідної для оперативного реагування на загрозу об'єкта під час будівництва, дорожніх, земляних робіт у зонах його охорони, на археологічних територіях, що охороняються, в історичному ареалі Старокиївської гори. У зв'язку із цим виникла нагальна потреба в оновленні паспортизації об'єктів культурної спадщини (ландшафтних, археологічних, істо-

рії, архітектури, паркового мистецтва тощо), яка дасть можливість збільшити обсяг інформації про об'єкти, запровадити електронну форму їх збереження. Такі новітні паспорти можуть стати початком інформаційної системи для спрощення реєстрації археологічної пам'ятки. І надалі зафіксований об'єкт археологічної спадщини буде складніше зруйнувати [Гнера, 2016, с. 208–217].

Фіксація інформації у формі цифрових повідомлень, фото- і відеодокументів, створення на їх основі інформативного банку даних можуть бути використані в майбутньому як джерела для розробки архітектурно-історичних завдань, які видаються до проектів реконструкції історичних територій та об'єктів, що охороняються.

Наведемо декілька прикладів закордонної практики використання аеромоніторингу пам'яток культурної спадщини для наукової та просвітницької діяльності.

Так, у замку Міддлхем (Північний Йоркшир) 2016 року було проведено аерофото- та ві-

деозйомку високої розподільчої здатності (іл. 7). За допомогою програми Agisoft PhotoScan виконано обробку цифрових зображень та створено ортофотопокриття для використання в обліковій документації та в додатках ГІС (іл. 8).

У Греції для національного кадастру об'єктів культурної спадщини та для порівняльного аналізу зображень і постійного моніторингу стану пам'яток приватними компаніями проводиться щорічне аерофотограметричне накопичування цифрових зображень (іл. 9).

В Україні вже розвивається проект «Аерофотозйомки пам'яток України», автори якого проводять фото- та відеозйомку історично-визначних місць держави, що надає можливість подивитися на них з висоти й оцінити їх масштаб і красу [Аерофотосъемка и аэровидеосъемка в Украине]. Таке представлення об'єктів культурної спадщини – це якісно новий погляд на їх охорону та популяризацію.

Джерела та література

Аэрофотосъемка и аэровидеосъемка в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://aerophoto.com.ua>.

Боровський Я.С., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – Київ, 1993. – С. 3–42.

Гнера В.А. Музеєфікація пам'яток археології у міському середовищі // Opus Mixtum. – Київ, 2016. – № 4. – С. 208–217.

Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Комар О.В., Манігда О.В. Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ; Луцьк, 2010. – С. 169–172.

Івакін Г.Ю., Климовський С.І. Проблеми охорони археологічних пам'яток м. Києва // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 1999. – № 3. – С. 115.

Кілієвич С.Р. Археологічні дослідження на Старокиївській горі // Середні віки на Україні. – 1973. – Вип. 2. – С. 96–101.

Козак Д.Н. Стан та перспективи охорони і дослідження археологічної спадщини в Україні / Д.Н. Козак; відп. ред. П.П. Толочко; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Ін-т археології НАН України. – Київ, 2009.

Толочко П.П., Кілієвич С.Р. Археологічні дослідження Старокиївської гори 1965–1969 рр. // Київська старовина. – 1972. – С. 5–25.

Харламов В.О. Дослідження найдавніших палаців Стародавнього Києва // Архітектурна спадщина України. – Київ, 1995. – С. 180–191. – Вип. 2: Національні особливості архітектури народу України.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – Киев, 2008.

Gnera V.A. Advantage of using quadcopters, for aero photo ancient of Old Rus towns // Gardarika. – 2015. – Vol. (5), Is. 4. – P. 133–144.

Can Drones Revolutionize Archaeology? [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.history.com/news/can-drones-revolutionize-archaeology>.

Рецензія: Регіональні особливості нерухомих пам'яток України [Монографія] / кол. авт.: Бичковська Г.М., Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В. [та ін.]; під заг. ред. Л.О. Гріффена, О.М. Титової; Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОШК. – Київ: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОШК, 2017. – 276 с.

Без історії та аналізу сучасного стану пам'яткоохоронної справи в регіонах України в контексті збереження нерухомих пам'яток у природному ландшафті неможливий подальший розвиток пам'ятокознавства. У цьому полягає актуальність запропонованої монографії, яку підготовлено знаними фахівцями Центру пам'ятокознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (Г.М. Бичковська, Л.О. Гріффен, А.О. Горькова, В.О. Константинов, Н.М. Сенченко, О.М. Титова), Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (Л.В. Прибега), Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (О.В. Принь), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (С.В. Гаврилюк, О.Н. Гаврилюк), Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (Н.О. Рижева).

Книга містить дев'ять тематичних розділів, що дають цілісне уявлення про особливості різних видів нерухомих культурної спадщини з урахуванням її регіональної специфіки. Тематичні розділи органічно супроводжуються фотографіями пам'яток.

Водночас як структурні елементи в книзі відсутні Вступ та Висновки. Щодо Вступу, то певною мірою його завдання виконує перший розділ Л.О. Гріффена, А.О. Горькової і Г.М. Бичковської «Історико-культурні та природні фактори регіонального розмаїття нерухомих пам'яток України» (с. 5–25). Важливими є пропозиції авторів щодо складання регіональних програм культурної спадщини з урахуванням природно-географічних факторів та історико-етнографічного районування. Уперше при дослідженні регіонального пам'ятокознавства наведено інформаційно-статистичні картографічні матеріали. Другий розділ Л.В. Прибеги «Сутність народної архітектурної творчості та регіональні особливості пам'яток традиційної архітектури України» (с. 26–70) дає уявлення про розмаїття пам'яток народного зодчества та їхню видову специфіку.

Характеристику пам'яток науки й техніки подає В.О. Константинов у третьому розділі «Науково-технічна спадщина регіонів України» (с. 71–104). За своєю тематичною спрямованістю наступний, четвертий, розділ Н.М. Сенченко «Регіональні особливості нерухомих церковних пам'яток України» (с. 105–151) краще було б розмістити після другого розділу. Більш докладно специфіку нерухомих археологічних пам'яток розглянула у п'ятому розділі А.О. Горькова «Нерухома спадщина Середньої Наддніпрянської України» (с. 152–172). При розгляді деяких археологічних пам'яток у автора є певні неточності. Так, на с. 169 щодо Добриничівського пізньопалеолітичного поселення сказано, що це «єдина у світі музеєфікована стоянка первісних людей періоду пізнього палеоліту», але такі музеї з експонуванням *in situ* пізньопалеолітичних поселень створені, зокрема, у Білорусі (Юревичі), Франції (Пенсван), Монте Верде (Чилі), Росії (Костьонки XI (Аносівка 2), Юдиново I). У цьому контексті варто було б назвати дослідників, які проводили музеєфікацію Добриничівського поселення: І.Г. Шовкопляса та М.І. Гладких.

Це ж стосується і характеристики Межиріцького пізньопалеолітичного поселення. На с. 171 дослідниця наводить датування «1,5 млн – X тис. р. до н.е.», що є неправильним. Пам'ятка датується її дослідником М.І. Гладких у межах 15 тис. років тому [Gladkih, Kornietz, Soffer, 1984]. Водночас на с. 157 подано аналогічне датування поселення, наведене М.І. Гладких. Також на с. 171 подано фотографію четвертого Межиріцького житла в павільйоні, проте не вказано дослідників, хто проводив консервацію цього об'єкта [Гладких, Корнієць, 1979; Гладких, 1999; Гладких, 2003; Корнієць, 1995].

Щодо датування археологічної стоянки біля с. Велика Бурімка ашельським часом (с. 171), то ця точка зору належить І.Г. Шовкоплясу, який 1954 року проводив обстеження пам'ятки [Шевченко, Шовкопляс, с. 5]. Проте

дослідження 2002 року В.М. Степанчука не підтвердили цієї думки. Пам'ятка є палеонтологічним місцезнаходженням [Степанчук, Сиволап, 2005].

Шостий розділ «Характерні особливості нерухомої спадщини західних областей України», що його підготували С.В. Гаврилюк та О.Н. Гаврилюк, (с. 173–199) знайомить читачів з об'єктами культурної та природної спадщини зазначеного регіону. Уперше наведено статистичні дані про нерухомі об'єкти культурної спадщини всіх видів. Враховуючи регіональну специфіку, автори запропонували власну класифікацію пам'яток: культові (сакральні) споруди; середньовічні муровані фортеці і замки; пам'ятні місця; пам'ятні хрести ХІХ – першої третини ХХ ст. (с. 179–180).

Сьомий розділ О.В. Приня «Нерухомі пам'ятки Сходу та Півдня України» (с. 200–222) уперше дає цілісне уявлення про виявлення та взяття на облік нерухомих пам'яток у хронологічному діапазоні 1919–2016 років. Дослідник на основі опублікованих і архівних матеріалів виділив сім етапів і дав їм стислі характеристики, підкріплюючи статистичними даними.

На прикладі досліджених та досліджуваних археологічних пам'яток у Миколаївській області Н.О. Рижева у восьмому розділі «Південний регіон України: розмаїття культурної

спадщини» (с. 223–242) докладно розглянула музеєфікацію пам'яток. Центральне місце дослідниця відвела проекту збереження та експонування *in situ* городища фінальної бронзи Дикий Сад у м. Миколаєві, яке досліджується під керівництвом археолога К.В. Горбенка [5]. Подано концепцію археологічного «скансена» з демонстрацією просто неба решток городища.

У дев'ятому розділі «Культурна спадщина українського Криму та Донбасу: сучасний стан, можливості збереження» (с. 243–275) О.М. Титова охарактеризувала різні види пам'яток і показала їхній стан в умовах анексованого Криму та тимчасово окупованих районів Донбасу, а також можливі шляхи моніторингу під час воєнного лихоліття.

Таким чином, запропонована колективна монографія є значною подією у вітчизняному пам'яткознавстві, що вперше комплексно висвітлила регіональну пам'яткоохоронну специфіку за 1991–2016 роки. Книга стане в нагоді не тільки фахівцям даної галузі, але і всім, кому не байдужа проблема збереження культурної спадщини України. Монографія з успіхом може бути використана і як посібник у навчально-педагогічному процесі вищих навчальних закладів України, де готуються фахівці з охорони пам'яток та музезнавства.

Джерела та література

Гладких М.І., Корнієць Н.Л. Нова споруда з кісток мамонта в Межиріччі // Вісник Академії наук УРСР. – 1979. – № 9. – С. 50–54.

Гладких М.І. Древнейшая архитектура по археологическим источникам палеолита // *Vita Antiqua*. – 1999. – № 1. – С. 29–33.

Гладких М.І. Бытовое и культовое использование жилищ из костей мамонтов // Кам'яна доба України. До 130-річчя відкриття Гінцівської стоянки. – Київ; Полтава: Шлях, 2003. – Вип. 4. – С. 213–222.

Горбенко К. Розкопки городища «Дикий Сад» і створення археологічного музею під відкритим небом // Емінак. Науковий цоқвартальник. – 2014. – № 1/2 (8) (січень–червень). – С. 5–12.

Корнієць Н.Л. Пізньопалеолітична стоянка Межиріч // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: тенденції і сучасність» (Матеріали пленарних та секційних засідань). Частина II. – Київ: Рідний край, 1995. – С. 471–472.

Степанчук В.М., Сиволап М.П. Результати археологічного обстеження пізньоашельського місцезнаходження Велика Бурімка на Черкащині // Кам'яна доба України. – Київ: Шлях 2005. – Вип. 7: До 85-річчя Д.Я. Телегіна. – С. 20–26.

Шевченко А.І., Шовкопляс І.Г. Палеолит Киевского Приднепровья. Препринт. – Киев: Ин-т геологических наук АН УССР, 1982. – 60 с.

Gladkih M.I., Kornietz N.L., Soffer O. Mammoth-Bone Dwellings on the Russian Plain // *Scientific American*. – 1984. – November. – Vol. 251. – N 5. – P. 164–175.

АВТОРИ

Ананьєва Тетяна – провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Архипова Єлизавета – доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею історії Десятинної церкви

Бітковський Владислав – археолог Науково-дослідного відділу музеєфікації археологічних об'єктів Музею історії Десятинної церкви

Гнера Володимир – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу музеєфікації археологічних об'єктів Музею історії Десятинної церкви

Гребенник Валентин – провідний науковий співробітник Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи Музею історії Десятинної церкви

Гуцуляк Роман Борисович – кандидат хімічних наук, завідувач сектору «Музей “Золоті ворота”» Національного заповідника «Софія Київська»

Дятлов Владислав – провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної

Журухіна Олена – завідувач Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Затилюк Ярослав – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Національного музею історії України

Йолшин Денис – кандидат історичних наук, науковий співробітник Державного Ермітажа (Санкт-Петербург, Росія)

Кепін Дмитро – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Відділу музеології та науково-технічної інформації Національного науково-природничого музею НАН України

Кириленко Олександр – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-експозиційного відділу Музею історії Десятинної церкви

Козюба Віталій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Комар Олексій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Коренюк Юрій – кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник Науково-експозиційного відділу Музею історії Десятинної церкви

Кукуйішко Артур – старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Левченко Тетяна – провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви

Малюк Наталія – старший науковий співробітник Національного музею історії України

Міхеєнко Катерина – кандидат архітектури, старший викладач кафедри теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури

Пекарська Людмила – доктор філософії, завідувач Бібліотеки та Архіву імені Тараса Шевченка в Лондоні

Писаренко Наталія – директор Музею історії Десятинної церкви

Писаренко Юрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Починок Ельвіра – науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Смирнова Енгеліна – доктор мистецтвознавства, професор Московського державного університету, головний науковий співробітник Державного інституту мистецтвознавства (Москва, Росія)

Тронь-Радомська Альона – старший науковий співробітник Науково-експозиційного відділу Музею історії Десятинної церкви

Хамайко Наталія – провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Черненко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Чміль Леся – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Шевченко Наталія – старший науковий співробітник наукового відділу фізико-хімічних досліджень Національного науково-дослідного реставраційного центру України

Науково-популярне видання

Opus mixtum

№ 5

*Запрошуємо до співпраці
благодійників та меценатів*

*Телефон бухгалтерії Музею історії
Десятинної церкви:*

246-47-62

Підписано до друку 6 грудня 2017 року

Формат 210 × 297

Умов. вид. арк. 20

Наклад 200 прим.

Адреса редакції:

01001 Київ-1, вул. Володимирська, 2

e-mail: desitinnai@ukr.net

mdch.kiev.ua

Портрет митрополита Київського та Галицького Євгенія (Болховітінова). 1837 р.
Худ. О.А. Калашніков. Колекція ІРЛІ РАН

Татьяна Ананьева. «Дабы сии древности были в киевском музее»: к истории создания Музея древностей Университета Святого Владимира

Наградная сабля П. Витгенштейна, подаренная К. Лохвицкому за раскопки Десятинной церкви. Фото 1960-х гг. (для статьи: Сидоренко В. Сабля фельдмаршала // Молодь України. – 1966. – 12 серпня)

Фрагмент бивня мамонта с гравированной надписью: «Киев. 1836 года, 25 июня. Сей клык допотопный мамонта открыт Киевс. губ. в мес. Треполе <...> С:О:И:иД:Р: 5: К: Лохвицкий». НМИУ. Фото 2009 г.

Золотые ворота. 1840-е гг. С акварели М. Сажина

Лл. 1. Учасники досліджень Чернігівського
Спасо-Преображенського собору:
1 – О. Макаренко; 2 – М. Макаренко;
3 – П. Смолічев; 4 – Я. Жданович; 5 – Курінний;
6 – Д. Кокотюха. 1923 р. (За: М. Макаренко, 1929б)

Лл. 6. Північна прибудова
Спасо-Преображенського собору.
Західна частина крипти. Світлина 2012 р.

Лл. 8. Залишки гудзика після реставрації
(розкоп 1, поховання 8). 2012 р.

Лл. 9. Складові хреста-мощовика після
реставрації (шурф 1, поховання 2). 2012 р.

Лл. 10. Гаптування наголовка кибалки після реставрації (поховання 3). 2013 р.

1.

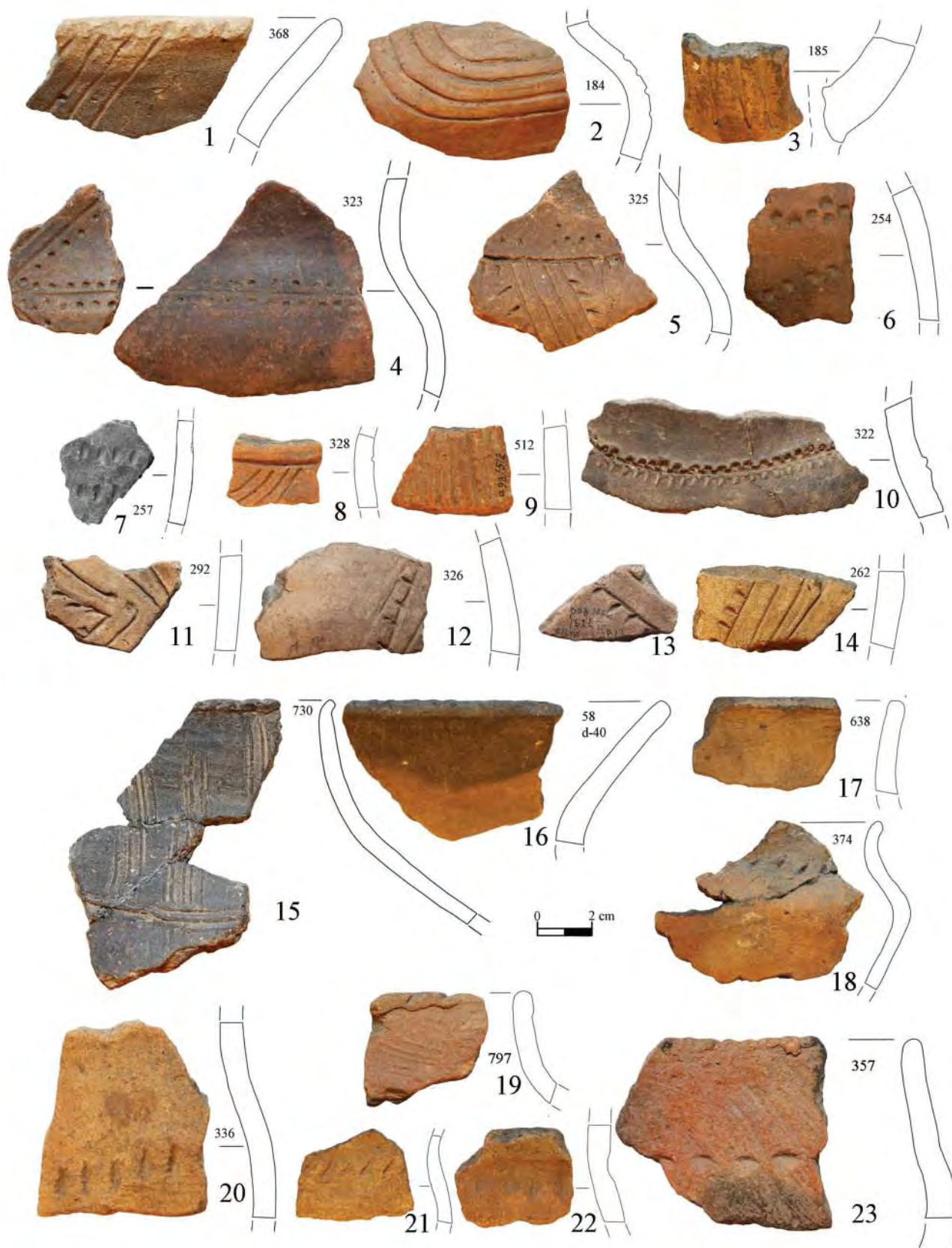

2.

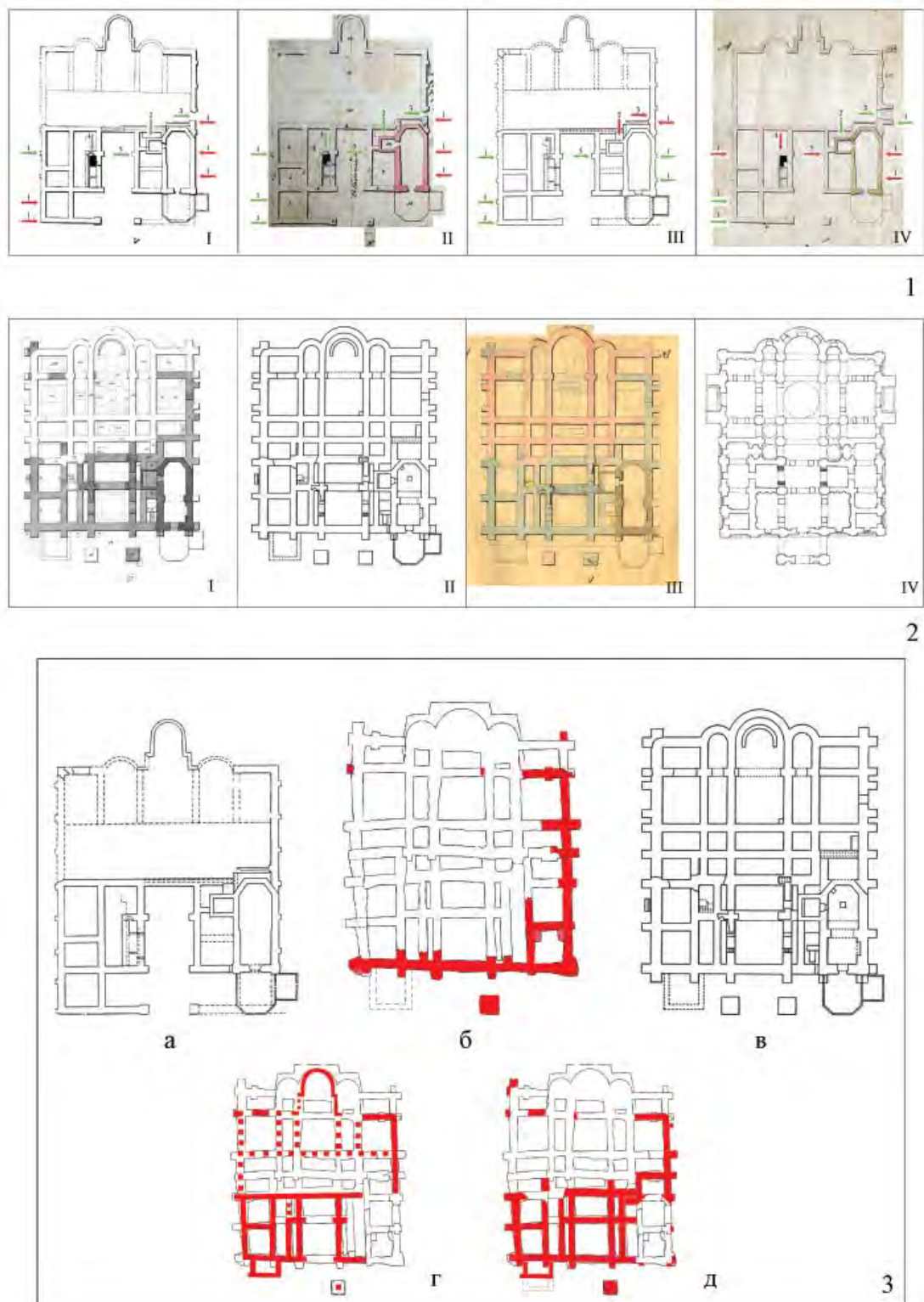

3.

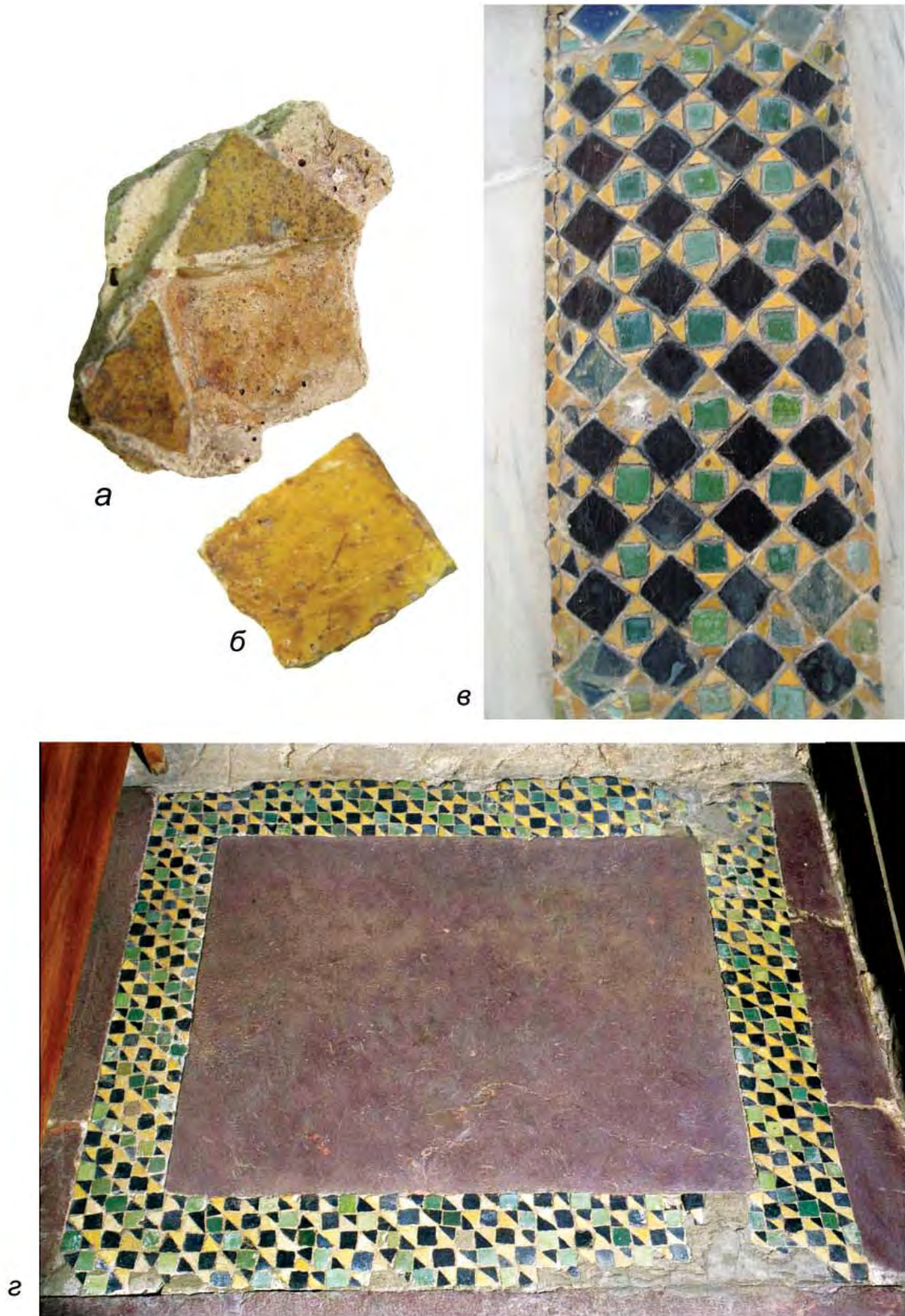
Іл. 11. Спасо-Преображенський собор. Малюнки на другому ярусі південної нави. Світлина 2014 р.

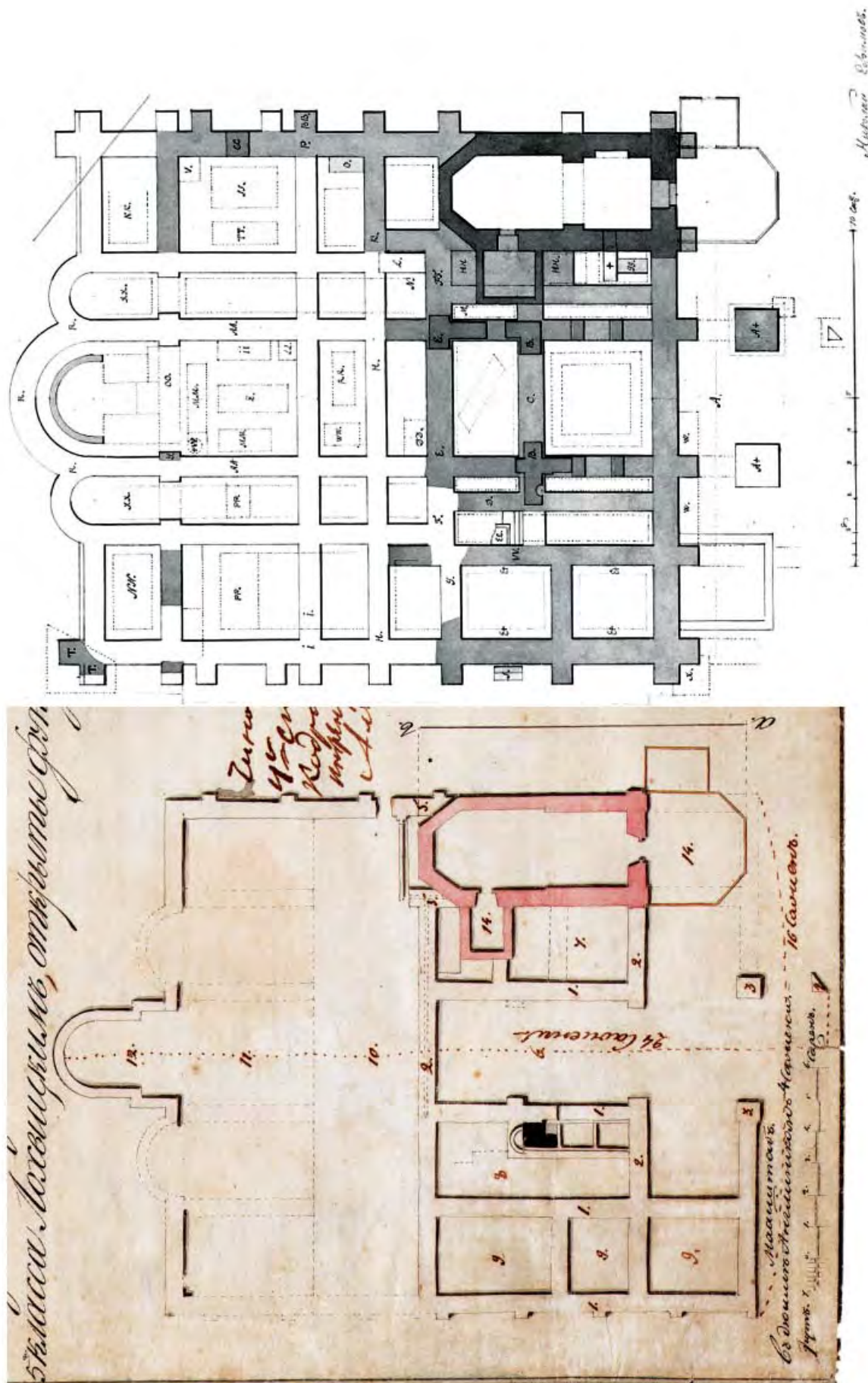
Іл. 2. Фрагменти керамічного посуду з розкопок М. Макаренка 1925–1926 рр.
Євмінка I (урочище Узвіз)

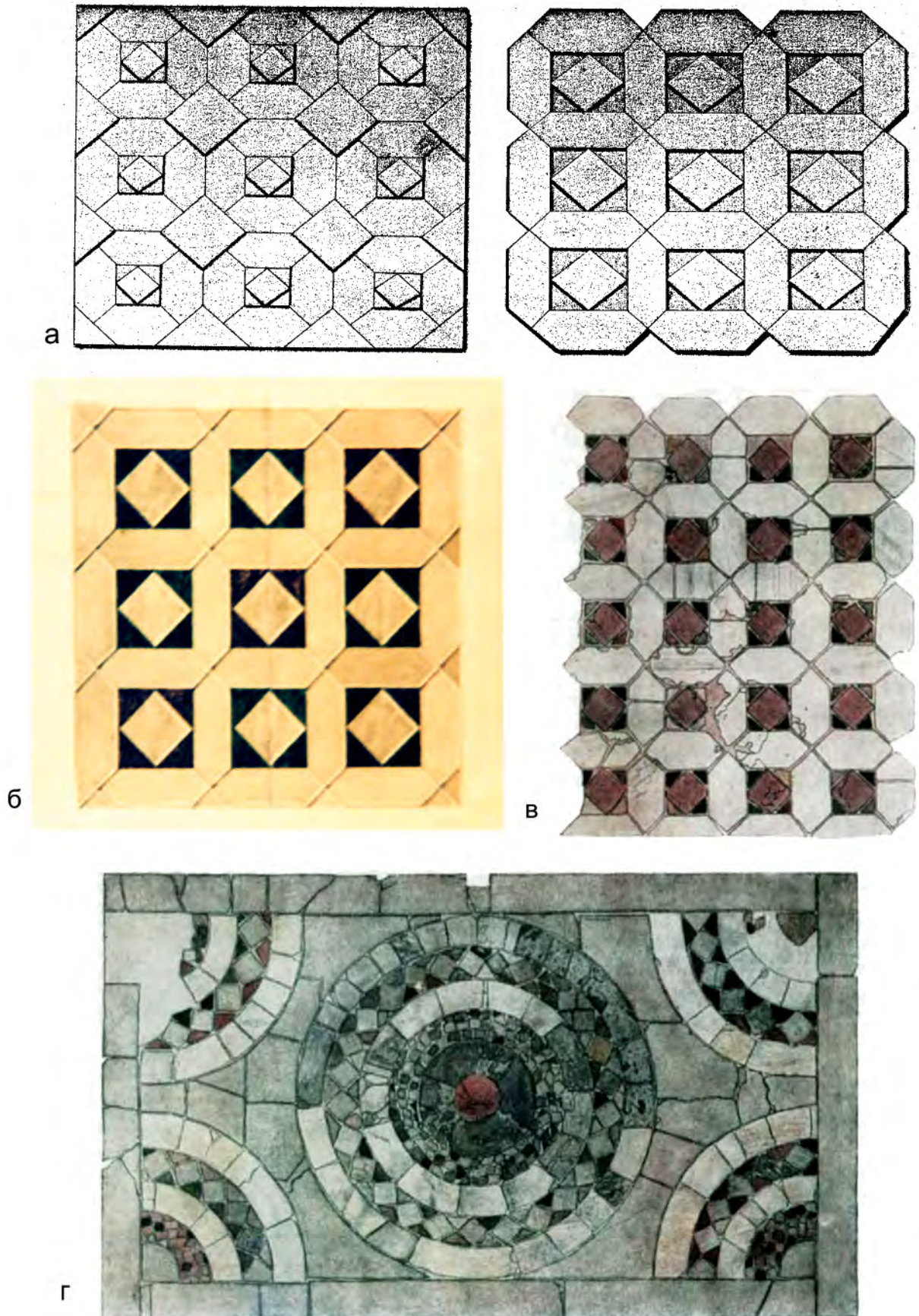
Іл. 1. Плани Десятинної церкви XIX ст.: 1 – К. Лохвицького 1824 р. (варіанти); 2 – М. Єфимова 1826 року (варіанти); 3 – зіставлення планів К. Лохвицького (а) і М. Єфимова (б), правильно визначені частини церкви на плані К. Лохвицького (г), збережені залишки фундаментів церкви на початку XXI ст. (б) і в середині 20-х рр. XIX ст. (д)

Іл. 1. Мозаїка з плиток смальти в розчині. Кінець X – перша половина XI ст.:
а, б – Десятинна церква, розкопки 2006–2007 рр.;
в, г – Софійській собор в Києві; в – панно фризу над синтроном;
г – плита підлоги південної нави

Іл. 2. Плани Десятинної церкви: а – план розкопок 1824 р. К.А. Лохвицького (ІА НАН України, ф. 13, д. 9 а); б – план 1826 р. М.С. Єфимова (Музей-заповідник «Московський Кремль», ОРПФ, № 47749)

Пл. 3. Десятинна церква. Малюнки вимостки *opus sectile*: а-в – «доріжка»: а – у книзі І.І. Фундукля, 1847 р.; б – М.С. Єфимов, 1826 р. (Музей-заповідник «Московський Кремль», ОРПГФ, № 44807); в, г – Г.Ф. Корзухіна (у статті Каргера, 1947, табл. II): в – «доріжка»; г – омфалій

Іл. 4. Десятинна церква. Підлога opus sectile. Кінець X ст. НЗСК:
а – омфалій; б – «доріжка» (після реставрації у 2014 р.)

Іл. 5. Десятинна церква. Фрагменти вимостки opus sectile. Кінець X ст.:
а – розкопки 1937–1939 рр., НЗСК; б – розкопки 2005–2010 рр. ІА НАНУ

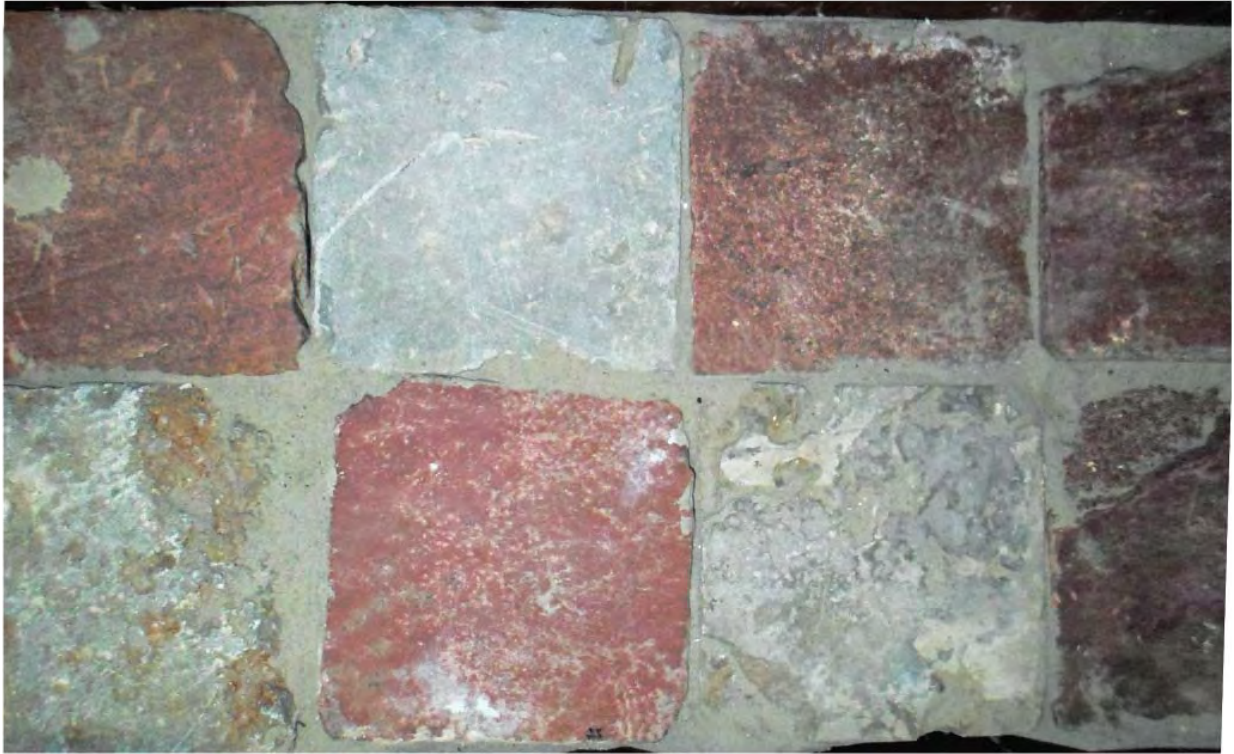

а

б

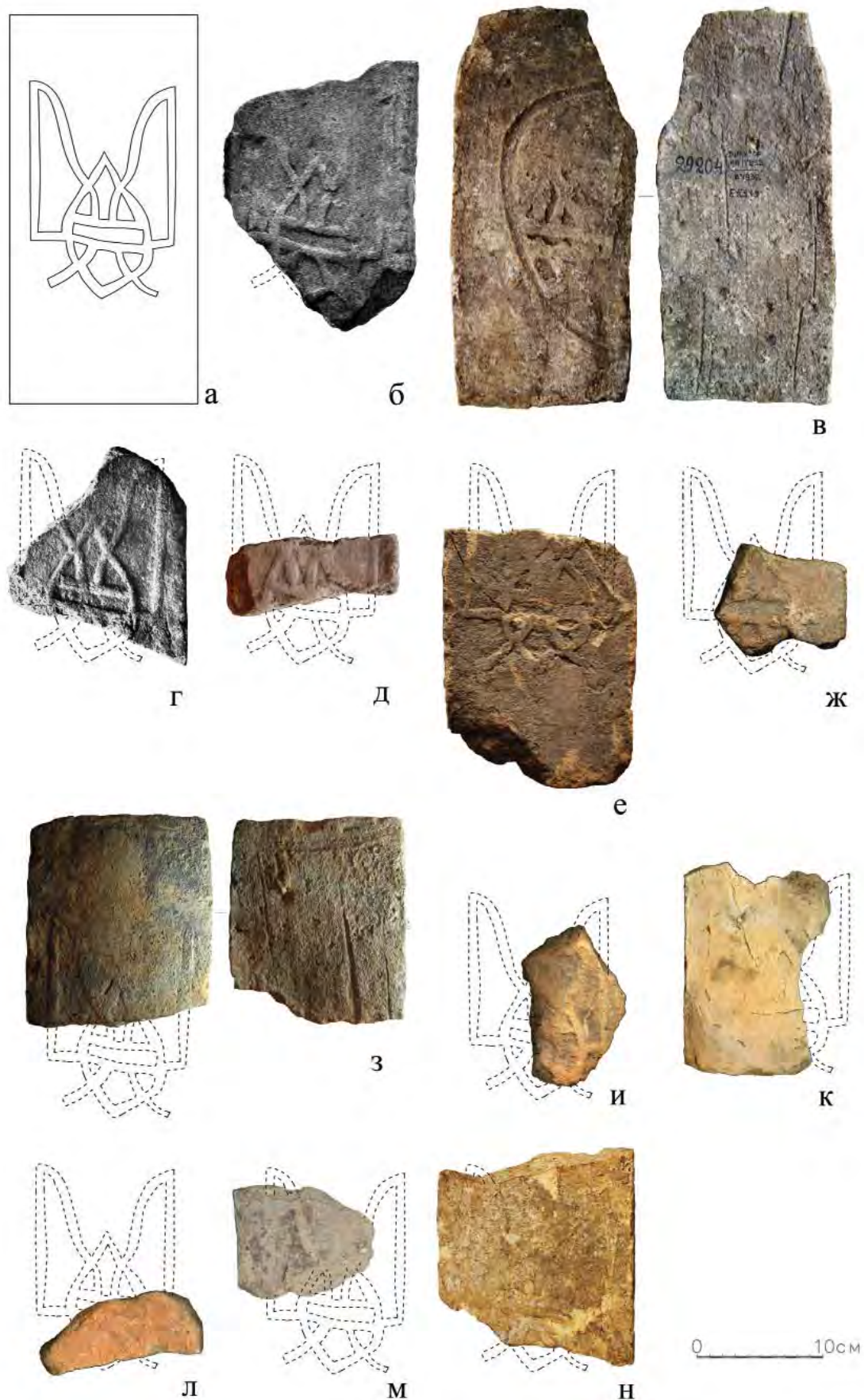
Іл. 6. Вимостки opus sectile середньовізантійського часу:
а – Свята Софія в Константинополі; б – Сан Марко. Венеція

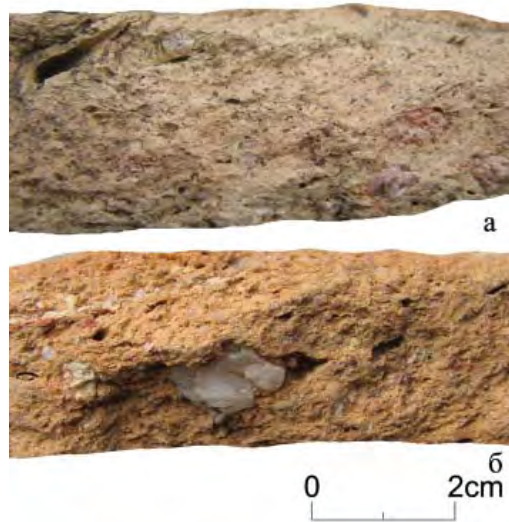
Іл. 7. Плитки підлоги Десятинної церкви Різдва Пресвятої Богородиці XIX ст., знайдені під час розкопок 2005–2011 рр. Реконструкція в експозиції Музею історії Десятинної церкви

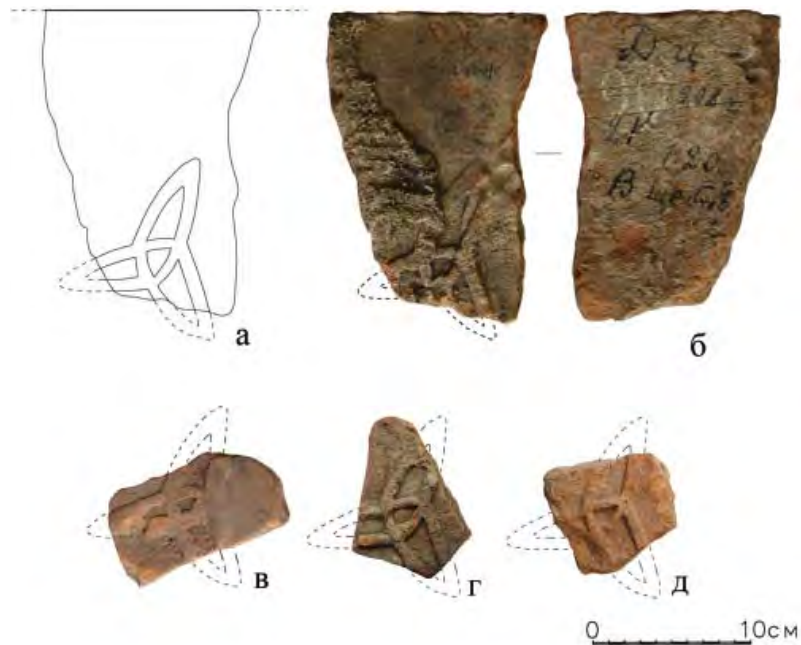
Іл. 8. Підлога підкупольного простору Борисоглібського собору в Чернігові. Пірофілітовий сланець, смальта; інкрустація. Перша половина XII ст. Реконструкція М. Холостенка

Ил. 1. Плинфы из раскопок Старокиевской горы с рельефными знаками в виде «трезубцев Владимира»: а – реконструкция; б–в – № 1, 2 (НМИУ); г – № 3; д–е – № 4–5 (НГОМЗ); ж–н – № 6–12 (ИА НАНУ)

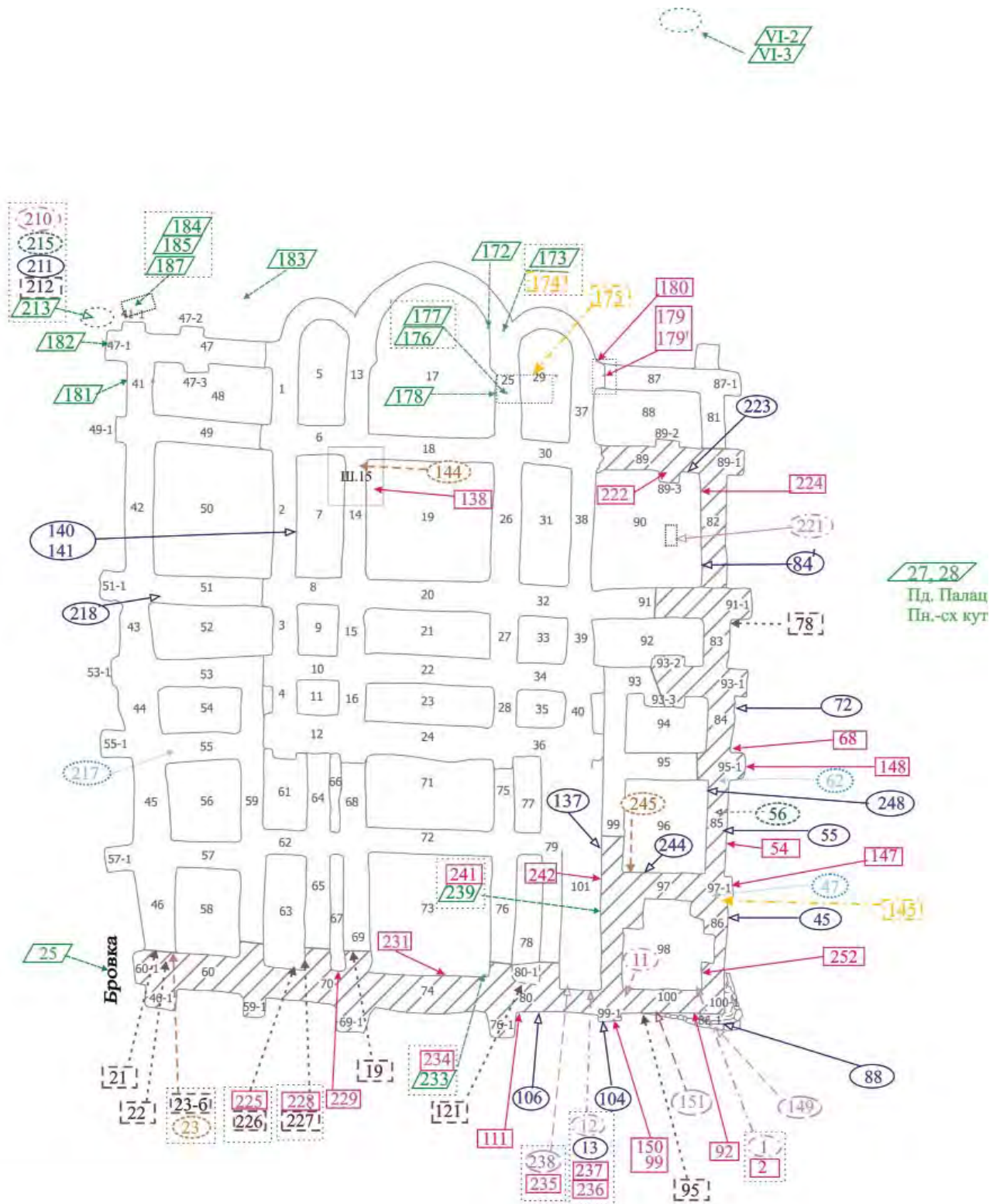
Ил. 2. Характер керамического теста на изломе плинф с рельефными знаками
в виде «трезубцев Владимира»: а – № 9; б – № 10

Ил. 3. Плинфы из раскопок Старокиевской горы с рельефными знаками в виде трехлепестковых
розеток: а – реконструкция; б – № 13 (ГЭ); в – № 14 (НГОМЗ); г – № 15 (МИК); д – № 16 (ИА НАНУ)

Ил. 4. Плинфа из раскопок Старокиевской горы с рельефным знаком в виде
креста с расширяющимися концами (№ 17, НМИУ)

Умовні позначення груп розчинів:

233 P-1	227 P-3	106 P-5	12 P-7	47 P-9
23 P-2	229 P-4	56 P-6	238 P-8	145 P-10

Іл. 1. Розподіл груп будівельних розчинів X–XIII ст. на залишках мурувань Десятинної церкви

Іл. 2. Київ. Десятинна церква. Залишки мурувань південної та західної галерей. Розкоп 2005 р.

Іл. 3. Десятинна церква. Північно-західний кут. Відбитки лежнів. Розкоп 2005 р.

Іл. 4. Десятинна церква. Вівтарна частина. Вапняна «проливка» під лежні. Розкоп 2008 р.

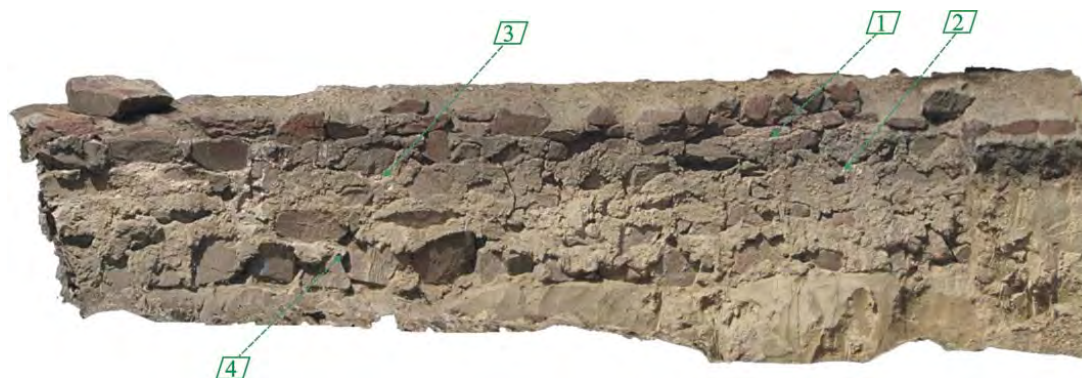
Іл. 5. Десятинна церква. Вівтарна частина. Кам'яна платформа. Розкоп 2006 р.

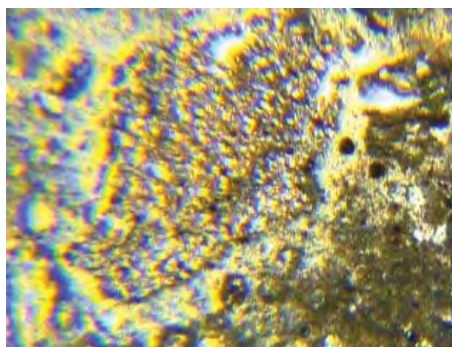
Іл. 6. Десятинна церква. Відбір зразків будівельних матеріалів. Розкоп 2005 р.

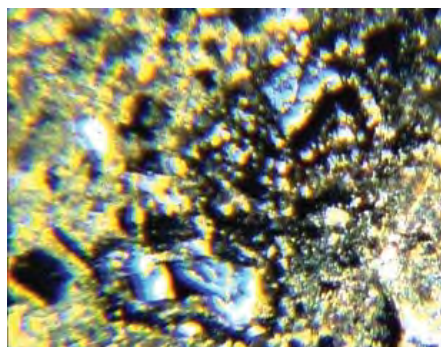
Іл. 7. «Південний палац» (північно-східний кут). Розкоп 2005 р.

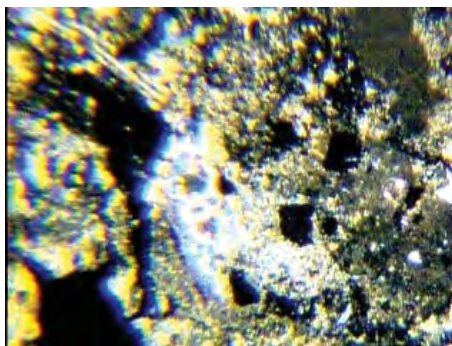
Іл. 8. Південна стіна «Південного палацу». Розкоп 2016 р. Місця відбору зразків

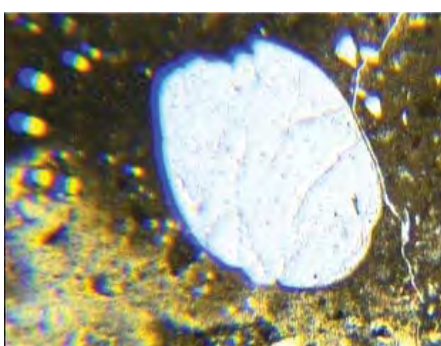
Іл. 9. «Південний палац» (південна стіна). Зразок 1. Мікрошліф (зб. об 2.5х, нік. II), уламок цем'янки в розчині

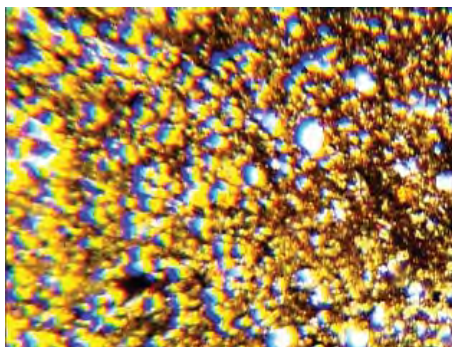
Іл. 10 «Південний палац» (південна стіна). Зразок 1. Мікрошліф (зб. об 2.5х, нік. X), уламок плінфи в розчині

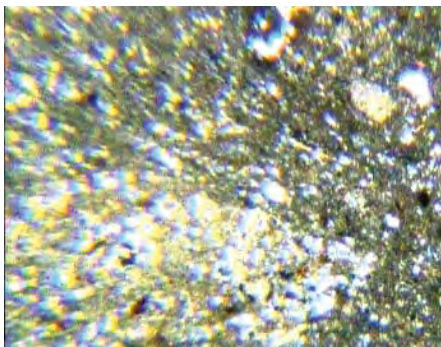
Іл. 11 «Південний палац» (південна стіна). Зразок 1. Мікрошліф (зб. об 2.5х, нік. X), уламок вапняку в розчині

Іл. 12. «Південний палац» (південна стіна). Зразок 1. Мікрошліф (зб. об 2.5х, нік. II), зерно кварцу в розчині

Іл. 13. «Південний палац» (південна стіна). Зразок 5. Мікрошліф (зб. об 2.5х, нік. II), мікроструктура плінфи зі скошеними торцями

Іл. 14. «Південний палац» (південна стіна). Зразок 5. Мікрошліф (зб. об 2.5х, нік. X), мікроструктура плінфи зі скошеними торцями

Іл. 1. Знахідки ламп на території Києва:

- 1 – розвал конусоподібної посудини з розкопок на Київському Подолі. Світлина О. Журухіної;
 2 – реставрована лампа з розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря. Світлина О. Журухіної;
 3 – фрагменти посудин склоробної майстерні XI ст. на території Лаври [Богусевич, 1954, рис. 3: 4]

Іл. 2. Денця гостродонних посудин з розкопок у Києві (НА ІА НАНУ). Світлина О. Журухіної

Іл. 4. Конусоподібні посудини з поховань Бірки. Експозиція Історичного музею, Стокгольм. Світлина О. Журухіної

Іл. 5. Ритон. Експозиція Історичного музею, Стокгольм. Світлина О. Журухіної

Іл. 8. Денця гостродонної посудини (1) та посудини з п'єдестальною ніжною (2) з розкопок на Київському Подолі. Світлина О. Журухіної

Іл. 9. Типи ручок скляних ламп із розкопок на Подолі. Світлина О. Журухіної

Іл. 11. Лампадофор. Візантія. XIII ст.
[Спадщина, 2011, кат. № 167]

Іл. 12. Лампадофор. Колекція Богдана і Варвари
Ханенко [Ханенко, 1902, табл. VIII, кат. 229]

Іл. 2. Роги тура з Чорної могили в Чернігові ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historicaldis.ru/blog/43559279381/Sosudyi-iz-rogov-tura-v-serebryanoy-chekannoy-oprave.-Kurgan-CHy>)

Іл. 5. М. Приймаченко. «Синій бик». 1947 р. ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wikiart.org/uk/mariya-primachenko/siniy-bik-1947>)

Іл. 6. М. Приймаченко. «Бичок-третячок». 1984 р. ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.primetour.ua/ru/company/articles/Vyistavka-rabot-Marii-Primachenko.html>)

Клад I

Клад II

Клад III

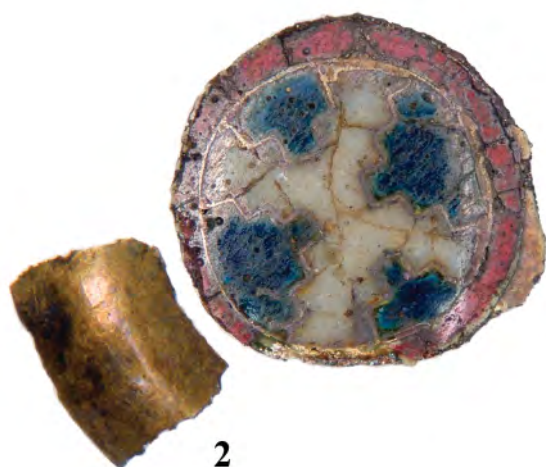
Клад IV

Клад V

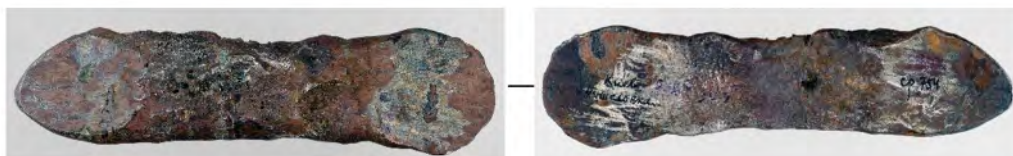
Клад VI

Клад VII

Клад VIII

Клад IX

1

Клад X

2

Клад XI

3

Клад XII

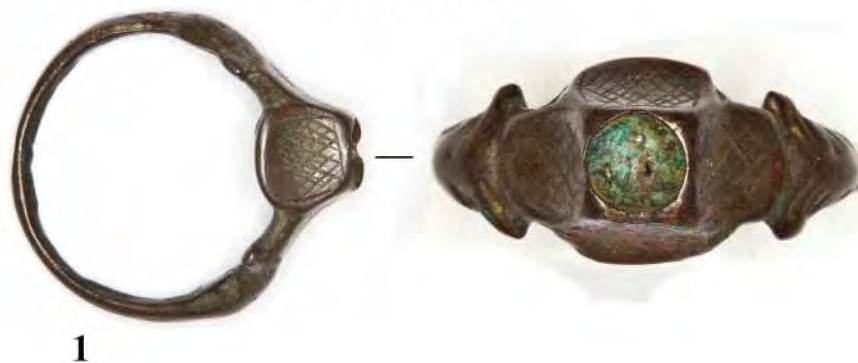
Клад XIV

Клад XIII

Клад XV

Клад XVI

Клад XVII

Клад XVIII

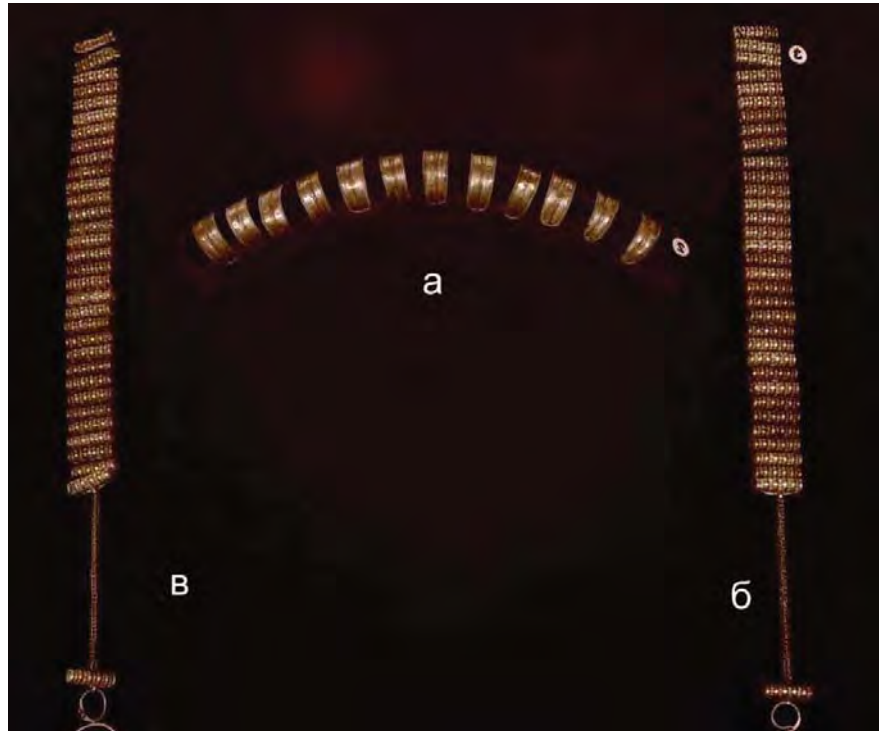
1

2

3

Іл. 2. Золоті прикраси: а – 12 скобок (МІКУ, ДМ-6315);
б – рясна з 33 колодочок (МІКУ, ДМ-6342); в – рясна з 32 колодочок (МІКУ, ДМ-6452)

Іл. 4. Пара золотих колтів із черню зі скарбу на вул. Великій Житомирській, 8. 1913 р.
(МІКУ, ДМ-6220-6221). Світлина В. Каштанова

Іл. 5. Пара золотих колтів із черню зі скарбу на вул. Трьохсвятительській. 1901 р.
(МІКУ ДМ-6220-6221). Світлина Д. Клочка

Іл. 6. Золота сережка (МІКУ, ДМ-6414)

Іл. 7. Пара золотих колтів з емаллю (МІКУ, ДМ-6420-6421)

Іл. 1. Василько Тербовльський та обід його осліплювачів у Здвижені.
Радзивілівський літопис (арк. 141)

Іл. 2. Осліплення Петра Деляна. Мініатюра «Хроніки» Іоанна Скилиці
з Національної бібліотеки Іспанії в Мадриді

Ил. 1 а. Переход через Черное море. Иллюстрация к Песни первой, Моисей.
Миниатюра Парижской Псалтири. X в. BNF, cod. gr. 139, fol. 419. (Cutler, Spieser, 1996, pl. 114)

Ил. 1 б. Переход через Черное море. Иллюстрация к Песни первой, Моисей.
Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 270 об. Фото ГИМ

Ил. 2 а. Моисей принимает Скрижали Закона и поучает народ. Иллюстрация к Песни второй, Моисея. Миниатюра Парижской Псалтири. X в. BNF, cod. gr. 139, fol. 254 (The Glory, 1997, cat. 163)

Ил. 2 б. Моисей принимает Скрижали Закона и поучает народ. Иллюстрация к Песни второй, Моисея. Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 272. Фото ГИМ

Ил. 3 а. Даниил во рву львином и Аввакум с ангелом, летящие к нему с пищей.
Иллюстрация к Песни четвертой, Аввакума. Миниатюра Слов Григория Богослова. IX в.
BNF, cod. gr. 510, fol. 435 v. (Brubaker, 1999, fol. 435 v)

Ил. 3 б. Даниил во рву львином и Аввакум с ангелом, летящие к нему с пищей.
Иллюстрация к Песни Четвертой, Аввакума. Миниатюра Симоновской Псалтири.
Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 276 об. Фото ГИМ

Ил. 4 а. Пророк Исаия с аллегорическими фигурами Ночи и Утра. Миниатюра Парижской Псалтири. Х в. BNF, cod. gr. 139, fol. 435 v (Galavaris, 1995, fig. 22)

Ил. 4 б. Пророк Исаия между Вечерней и Утренней зорями. Иллюстрация к Песни пятой, Исаии. Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 278. Фото ГИМ

Ил. 5 а. Пророк Иона. Миниатюра Менология Василия II. Первая четверть XI в.
Ватиканская библиотека, cod. gr. 1613, fol. 59 (Galavaris, 1995, fig. 50)

Ил. 5 б. Пророк Иона. Иллюстрация к Песни шестой, пророка Ионы.
Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 280 об. Фото ГИМ

Ил. 6. Христос и человек. Иллюстрация к Псалму 123. Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 242. Фото ГИМ

Ил. 7. Богоматерь с Младенцем и пророк Давид. Иллюстрация к Псалму 131. Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 246. Фото ГИМ

Ил. 8. «Человек от лица Адама молится Богу». Иллюстрация к Псалму 68. Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 118 об. Фото ГИМ

Ил. 9. «Человеци поют Богу в молитвах». Иллюстрация к Псалму 99. Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 179. Фото ГИМ

Ил. 10. «Человеци Бога славят». Иллюстрация к Псалму 116. Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 214. Фото ГИМ

Ил. 11. «Единого разумеите Бога – Троицу Святую». Иллюстрация к Псалму 150. Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 270. Фото ГИМ

Ил. 12. Царь Давид и «язык». Иллюстрация к Псалму 95. Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 175. Фото ГИМ.

Ил. 13. Спас на престоле и «язык». Иллюстрация к Псалму 98. Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 178. Фото ГИМ

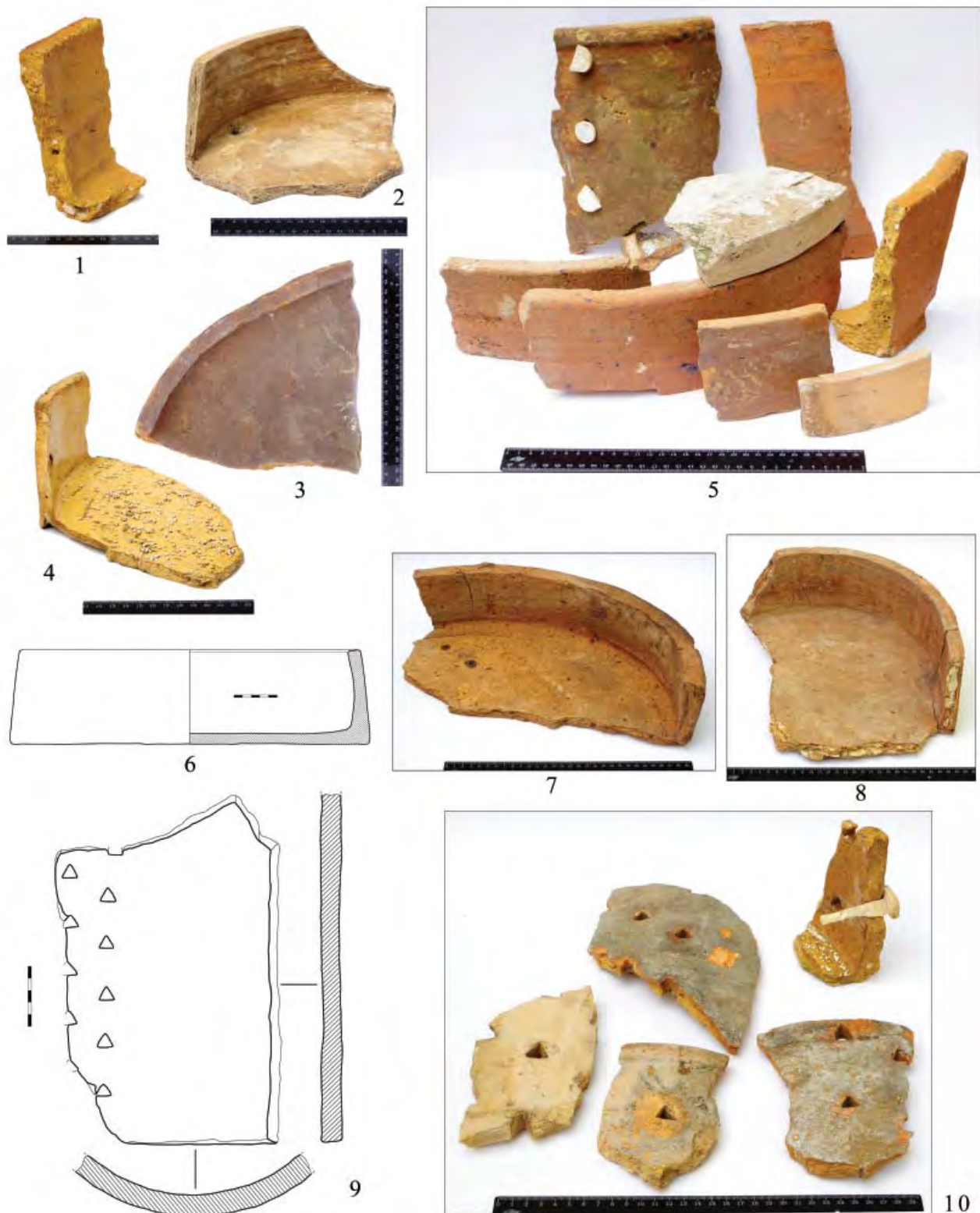
Ил. 14. Спас на престоле. 1337г. Заказ архиепископа Моисея. Благовещенский собор Московского Кремля. Фото Государственных музеев Московского Кремля (Смирнова, 2009)

Ил. 15. Спас на престоле, просвещающий «языки». Иллюстрация к Псалму 66. Миниатюра Симоновской Псалтири. Вторая четверть XIV в. ГИМ, Хлуд. 3, л. 115. Фото ГИМ

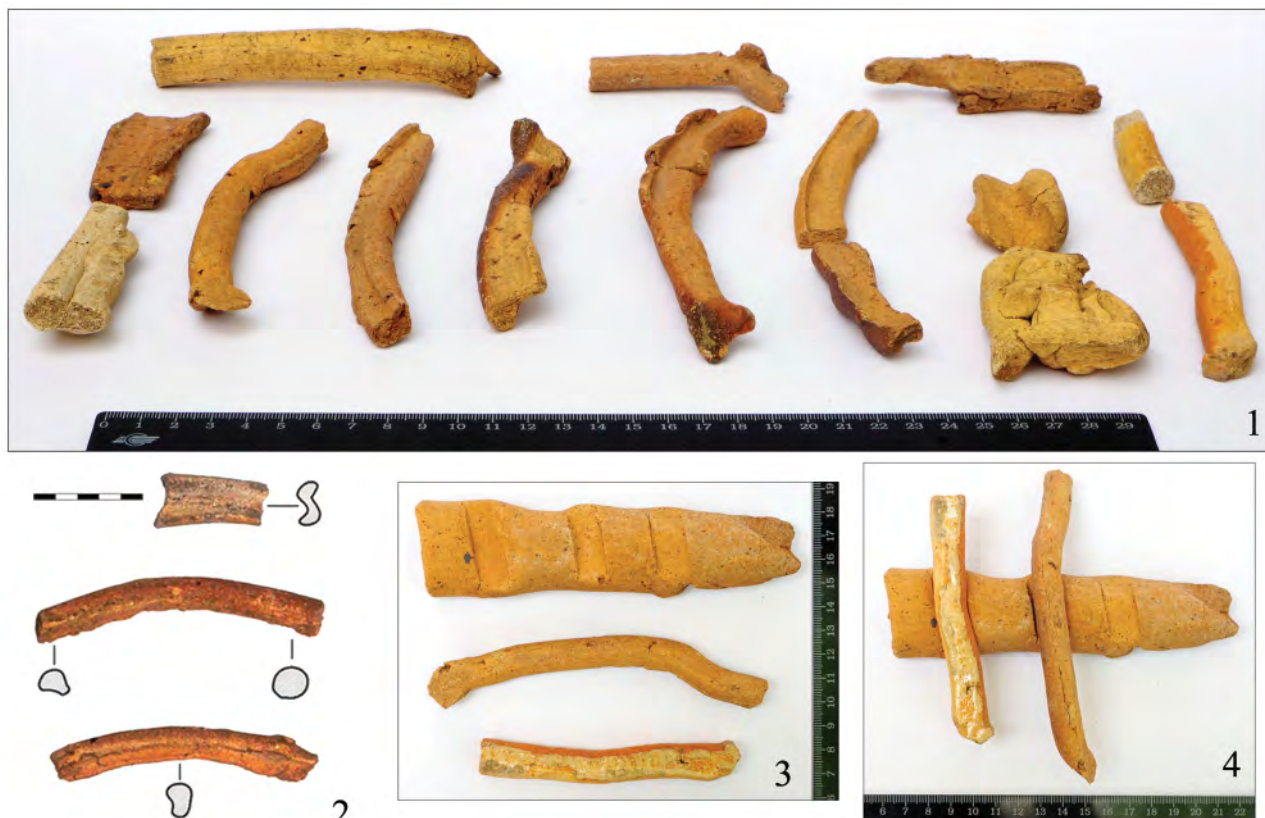
Пл. 1. План Межигірської фаянсової фабрики (створений після пожежі 1810 р.). Розшифровка підписів:
 + літня церква; + зимова церква; 1 – кам'яний корпус початкових робіт і друкарська майстерня (перебудовується); 2 – нижній поверх перебудови корпусу № 1; 3 – другий поверх передбачуваної надбудови на корпусі № 1; 4 – випалювальний корпус; 5 – станковий корпус, у якому міститься контора і модельна майстерня; 6 – складський магазин готового посуду; 7 – кам'яний будиночок – квартира для чиновників; 8 – стара кінна машина – на кам'яному фундаменті; 9 – капсельна майстерня – на кам'яному фундаменті; 10 – кам'яний корпус, що становить квартири чиновників; 11 і 12 – дерев'яні будиночки для розміщення відвідувачів; 13 – дерев'яні сараї для складів матеріалів; 14 – пожежний сарай; 15 – вододійна машина з греблею; 16 – дерев'яний корпус на кам'яному фундаменті, у якому розміщені чиновники; 17 – кузня і вугільний сарай; 18, 19 і 20 – старі будиночки для розміщення служителів; 21 – вартовий будинок; 22 – сарай для складування дров; 23 – стара стайня; 24 – сарай для пакування посуду; 25 – дерев'яна баня

Іл. 2. Технічні посудини для випалу фаянсу (матеріали археологічних зборів):
1–5, 7–8 – фрагменти керамічних капсулів; 6 – графічна реконструкція капсуля; 5, 10 – фрагменти
керамічних кокрів; 9 – графічна промальовка фрагмента кокра

Іл. 3. Технічні пристрої для розділення готової продукції під час випалу (матеріали археологічних зборів): 1 – триніжки та трикутнички; 2, 3 – клейма на трикутничках; 3 – шпильки різних форм і розмірів

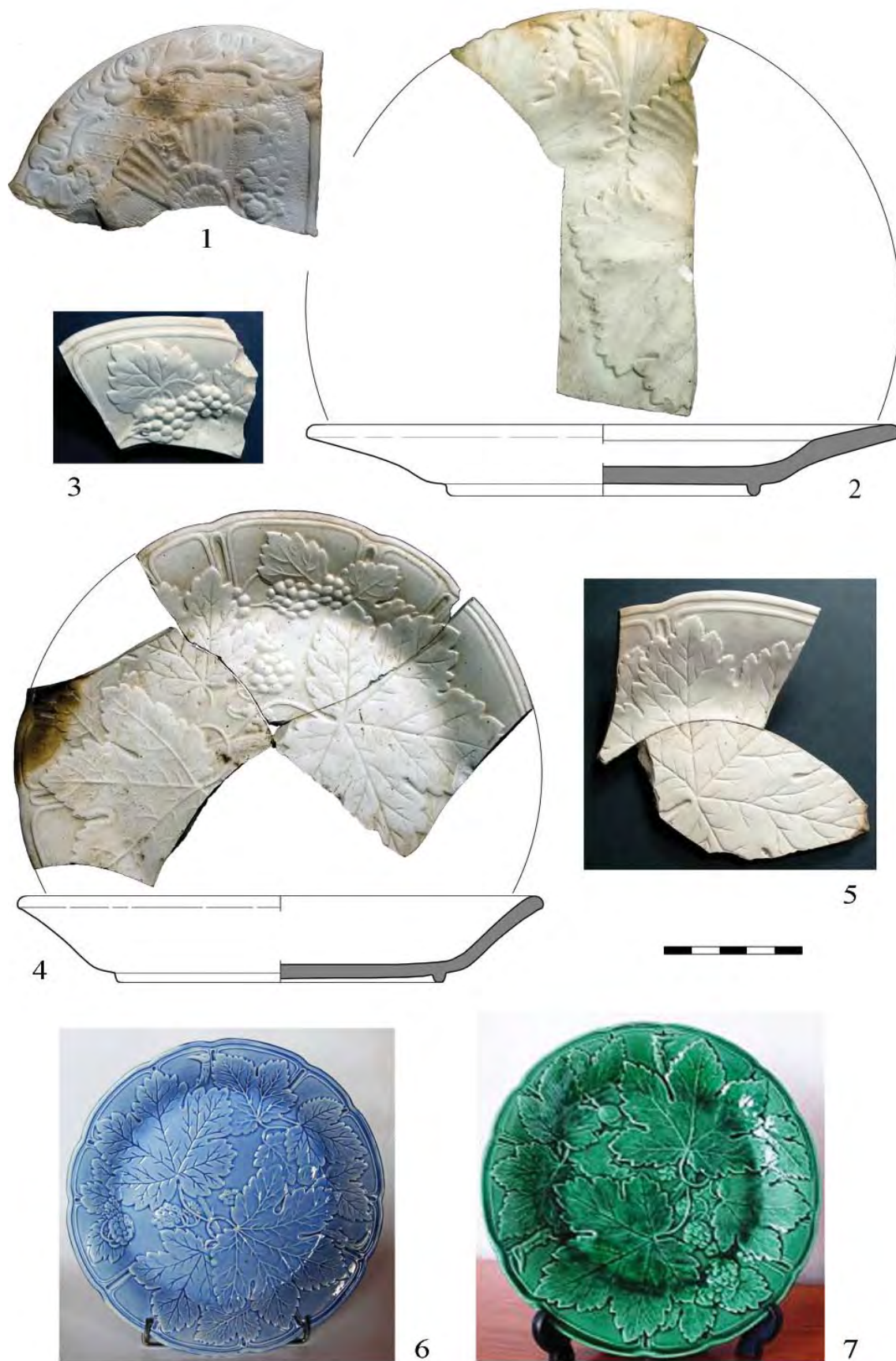
Іл. 4. Керамічні джгути різних форм

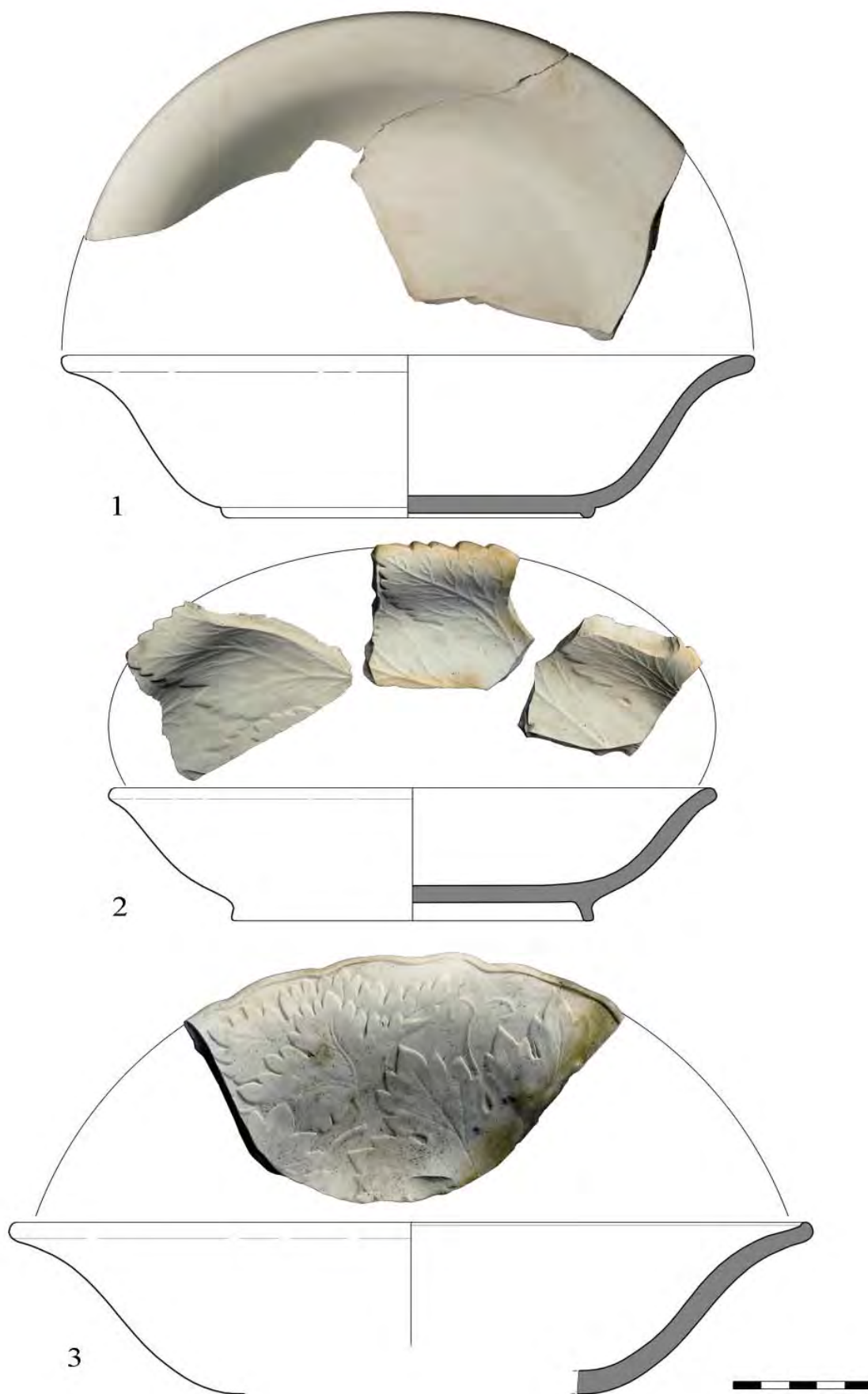
Іл. 5. Матеріали археологічних зборів на виставці «Забуте Межигір'я»:
1 – реконструкція кокра в зібраному вигляді; 2 – реконструкція стосу капсулів

Іл. 6. Тарілки Межигірської фабрики: 1–4 – фрагменти тарілок, напівфабрикат-утиль (матеріали археологічних зборів); 5, 6 – готова продукція, фонди Музею історії міста Києва

Іл. 7. Тарілки Межигірської фабрики: 1–5 – фрагменти тарілок, напівфабрикат-утиль (матеріали археологічних зборів); 6, 7 – готова продукція, електронний ресурс (6 – режим доступу: <http://be-inart.com/post/view/443>; 7 – режим доступу: <http://www.antik-forum.ru/forum/showthread.php?t=906>)

Іл. 8. Фрагменти глибоких мисок, напівфабрикат-утиль (матеріали археологічних зборів):
1 – гладенька; 2, 3 – з рельєфним декором

Іл. 9. Фрагменти покришок (матеріали археологічних зборів):
1 – графічна реконструкція; 2 – ручка кришки з рельєфним декором, глазурована;
3, 4 – фрагменти покришок з рельєфним декором, напівфабрикат-утиль

Пл. 10. Фрагменти посуду з рельєфним декором: 1, 2, 4–6, 8–13 – фрагменти посудин з рельєфним декором, напівфабрикат-утиль (матеріали археологічних зборів); 3 – ваза, готова продукція, фонди Музею історії міста Києва; 4 – супниця, готова продукція, фонди Центру археології Києва Інституту археології НАН України

Іл. 11. Матеріали археологічних зборів: 1 – клейма Межигірської фабрики; 2 – турецька люлька, ХІХ ст.; 3 – малюнок олівцем на фрагменті стінки посудини, напівфабрикат-утиль

Іл. 1. Фундаменти вулиці римського часу.
Чівітавекк'я, Італія

Іл. 2. Фундаменти та стіна єпископського палацу.
Лондон, Великобританія

Іл. 3. Західна брама.
Лондон, Великобританія

Іл. 4. Фрагмент міської оборонної стіни.
Лондон, Великобританія

Іл. 5. Культурний шар античного поліса.
Станція метро Дафні. Афіни, Греція

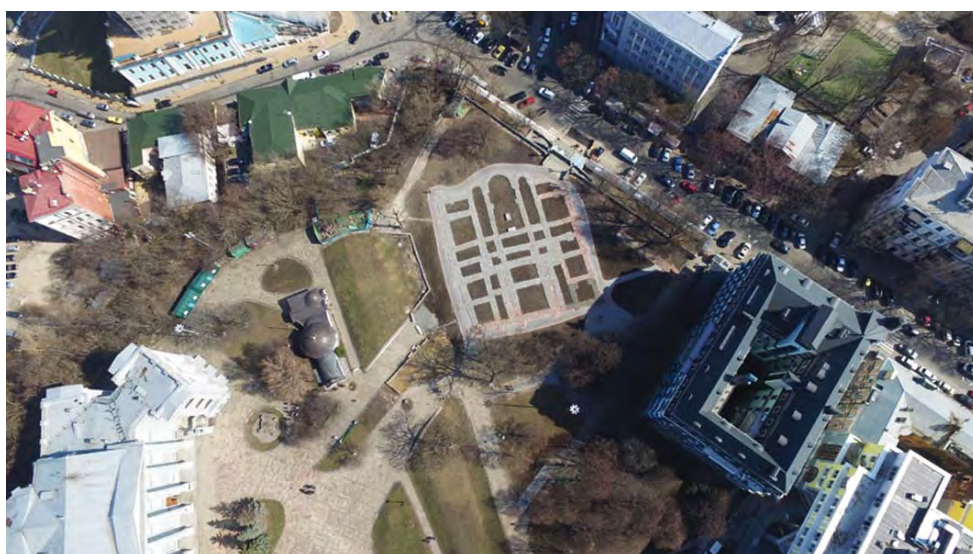
Іл. 6. Мозаїки римського комплексу.
Фішборн, Великобританія

Іл. 1. Аерофотознімок Старокиївської гори. Травень 2014 р.

Іл. 2. Аерофотознімок Старокиївської гори. Березень 2015 р.

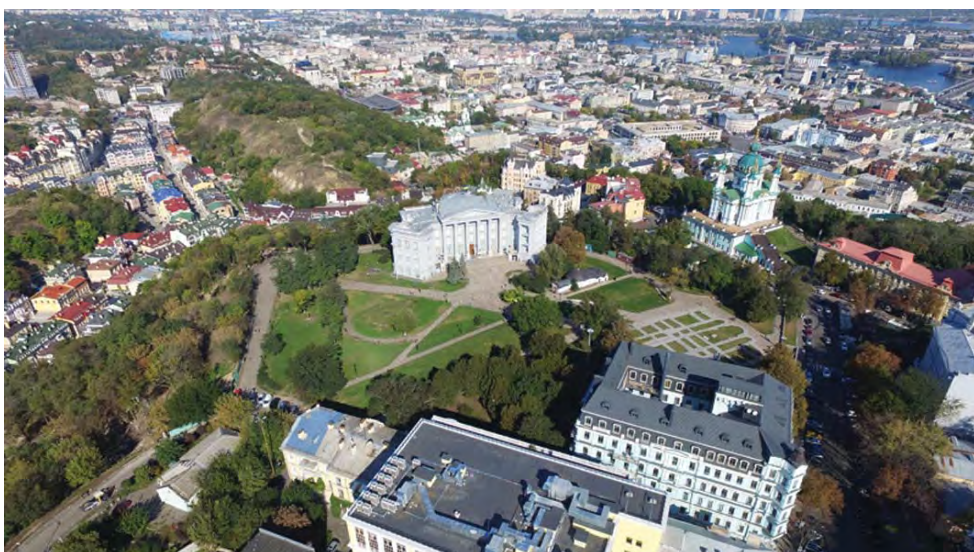
Іл. 3. Аерофотознімок Старокиївської гори. Березень 2016 р.

Іл. 4. Аерофотознімок Старокиївської гори. Листопад 2016 р.

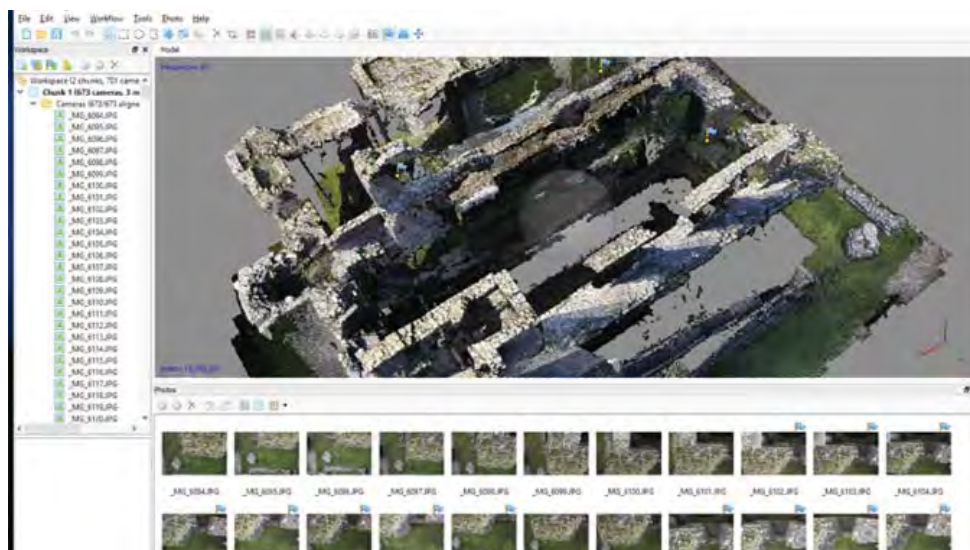
Іл. 5. Аерофотознімок Старокиївської гори. Квітень 2017 р.

Іл. 6. Аерофотознімок Старокиївської гори. Вересень 2017 р.

Іл. 7. Аерофотознімок замку Міддлхем. 2016 р.

Іл. 8. Скріншот програми Agisoft PhotoScan замку Міддлхем

Іл. 9. Аерофотознімки об'єктів культурної спадщини в Греції